

Dragan Popović

GUBLJENJE LJUDSKOSTI

SREBRENICA KAO ISTORIJSKA ČINJENICA

Dragan Popović

GUBLJENJE LJUDSKOSTI

Srebrenica kao istorijska činjenica

Gubljenje ljudskosti – Srebrenica kao istorijska činjenica

Autor

Dr Dragan Popović

Izdavači

Forum Ziviler Friedensdienst - Pro Peace, Predstavništvo, Beograd

Udruženje za modernu historiju - Udruga za modernu povijest - UMHIS, Sarajevo

Za izdavače

Mr Nataša Govedarica

Dr Husnija Kamberović

Urednik

Vladimir Arsenić

Recenzenti

Dr Dubravka Stojanović

Dr Jelisaveta Blagojević

Dr Edin Omerčić

Mr Ivan Jovanović

Lektura

Ivana Radović

Grafičko oblikovanje

Milica Dervišević

Crtež na naslovnoj strani

Vladimir Miladinović - ACE58682R0000228502, 2017

Štampa

Standard 2

Tiraž

500 primeraka

ISBN-978-86-82680-03-1

www.propeace.de

www.umhis.ba

www.dwp-balkan.org

Copyright 2025.

Ova knjiga podržana je sredstvima nemačkog Saveznog ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj (BMZ).

Sadržaj

PREDGOVOR	5
UVOD	9
PRE ZLOČINA – KONTEKST, UZROCI I POVODI.....	26
Početak sukoba u Srebrenici	26
Srebrenica do 1992. godine.....	26
Gospodari rata.....	34
Prva godina rata – glad i zločin	45
Srebrenica kao eksperiment – doba „zaštićenosti“	56
Srebrenica kao zaštićena zona UN	56
Srebrenica kao ulog u igrama rata i mira	65
Pad Srebrenice – operacija <i>Krivaja 95</i>	77
TOK ZLOČINA – ZLOČINCI, ŽRTVE, POSMATRAČI	93
Zločini u funkciji etničkog čišćenja	93
Sudbina civila – progon, zatočenje, ubistva	93
Marš smrti – lov na ljude	108
Nasilje nad ženama – zločin u senci	123
Streljanje kao centralni element zločina.....	129
„Paketi“ – logistika zločina	129
Masovna ubistva zarobljenika	136
Prikrivanje zločina – primarne i sekundarne grobnice.....	158
NAKON ZLOČINA – ISTINA I POSLEDICE	166
Krivična, politička i moralna odgovornost	166
Srebrenica i krivična odgovornost.....	166

Srebrenica i Srbija	177
Srebrenica i svet	192
Borba za narativ.....	201
Otkrivanje istine.....	201
Poricanje zločina	208
Narativi poricanja	222
ZAKLJUČAK	241
IZVORI I LITERATURA	247
Objavljeni izvori	247
Sudske odluke	250
Memoari i publicistika	254
Filmovi, književnost i izložbe	257
Monografije	258
Članci i poglavlja u zbornicima.....	262
Internet izvori.....	266
SPISAK SKRAĆENICA.....	268

PREDGOVOR

Knjiga koju stavljam na uvid javnosti rezultat je višegodišnjeg bavljenja nedavnom prošlošću kroz profesionalni rad, aktivizam i naučno istraživanje. Ona je i posledica svojevrsnog protesta zbog toga što se temom koja je ostavila ozbiljne posledice na društva u Bosni i Hercegovini i Srbiji malo ko bavi van uskog kruga aktivista za ljudska prava. Tema Srebrenice pretvorena je u oruđe nacionalizama koji ga koriste na sebi svojstven način, već u zavisnosti koji nacionalizam je u pitanju. Iako im rušilački potencijali ni približno nisu jednaki, svaki nacionalizam manipuliše narativom, pravi štetu društvima koja su pogođena i sprečava uspostavljanje trajnog mira na Balkanu. Zato je ova knjiga skromni pokušaj da se fokus vrati na činjenice i na naučno obrađene istorijske izvore.

Kao autor imao sam izuzetnu sreću da je veliki broj ljudi učestvovao u razgovorima o ideji za knjigu ili kritički čitao rukopis. Posebno mi je zadovoljstvo što su knjigu čitali ljudi različitih profesija i veština, koji su posmatrali izloženu materiju iz perspektive oblasti za koju su stručni. Osim recenzenata, uvaženih naučnika i stručnjaka iz Srbije i Bosne i Hercegovine, Dubravke Stojanović, Edina Omerčića, Jelisavete Blagojević i Ivana Jovanovića, i mnogi drugi dali su svoj nemerljiv doprinos. U različitim fazama osmišljavanja strukture i pisanja knjige, svojim idejama i komentarima ozbiljno su mi pomogli Radina Vučetić, Maja Stojanović, Jovana Kolarić, Vladimir Petrović, Vladimir Arsenić, Novak Vučo, Ana Pejović, Nemanja Stjepanović i Olga Manojlović Pintar. Urednički su je detaljno pročitali i komentarisali predstavnici izdavača, Nataša Govedarica i Husnija Kamberović. Tim organizacije *Pro Peace* nesebično je uložio sopstvene resurse, i lične i organizacijske, da knjiga ugleda svetlost dana. Bilo je zadovoljstvo raditi sa ovako profesionalnim i posvećenim ljudima. Na kraju, lektorka Ivana Radović je svojim raskošnim talentom unapredila i obogatila sadržaj i strukturu knjigu, potvrđujući još jednom da je lektorski zanat nezaobilazan u ozbiljnim izdavačkim poduhvatima.

Svim ovim ljudima dugujem zahvalnost koja daleko prevazilazi formu uobičajenu za ovakvu priliku. Osetljivost materije i očekivano interesovanje javnosti u najmanje dve države, uslovili su da knjigu svi čitaju i komentarišu sa

pažnjom iznad standarda ocenjivanja naučne studije. Naravno, bilo je i neslaganja sa nekim tezama u tekstu. Nisam uvažio sve sugestije, mada sam se trudio koliko god su mi profesionalni razlozi to dozvoljavali. Stoga, nije samo fraza reći da su sve greške u tekstu isključivo moje, dok pomenutim ljudima eventualne pohvale pripadaju isto koliko i meni.

U Beogradu, 7. maja 2025.

Dragan Popović

Istina je da je ovo sve sramota za Srbe, ali je bilo sramota činiti, a kad je već učinjeno, u istoriji ne valja ga kriti.

Vuk Stefanović Karadžić o zločinima Karađorđevih ustanika nad muslimanima u Sjenici 1809. godine.¹

¹ Stefanović Karadžić, Vuk, *Istorijski spisi II*, Beograd: Prosveta, 1969, 194.

UVOD

Predmet istraživanja u ovoj knjizi je zločin počinjen nad Bošnjacima srednjeg Podrinja u Srebrenici u julu 1995. godine od strane političkih, vojnih i policijskih struktura bosanskih Srba.² Međunarodni i nacionalni sudovi koji su se bavili ovim događajem presudili su da je u pitanju zločin genocida – najteže krivično delo u okviru međunarodnog humanitarnog prava.³ Zločin je izvršen u toku rata u Bosni i Hercegovini (BiH), bivšoj republici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) koja se raspala u ratovima vođenim od 1991. do 2001. godine.⁴ Tema knjige sagledava se kroz tehnologiju pripremanja i realizacije zločina, kao i kroz način na koji se zločin otkrivao i sakrivao nakon što je počinjen. Periodi pre, za vreme i nakon zločina posmatraju se kao jedinstvena celina koja objašnjava kompleksnost ovog istorijskog događaja. Iako je knjiga istoriografska studija o konkretnom događaju, motiv istraživanja nije čisto naučni. Otkrivanje istine, posebno o ovako krupnim događajima, predstavlja vrednost ne samo za nauku, već i za zajednice koje su sa zločinom na bilo koji način povezane. Rečima tužioca na suđenju u Nirnbergu: „Važno je te neverovatne događaje ustanoviti na temelju jasnih i javnih dokaza, kako nikada niko ne bi mogao posumnjati da su to bile činjenice, a ne izmišljotine...”⁵

Zločini ovakvih razmera često se u naučnoj i laičkoj javnosti prećutkuju i relativizuju. To je najlakše, tvrdi Nebojša Popov, ali i pronicljivo upozorava: „Međutim, ni njihova puka osuda, bez razumevanja kako se sve proizvodi zlo, nije baš neki domet humaniteta”.⁶ Zato ova knjiga teži tom razumevanju kroz naučnu analizu i zaključivanje. Pri tom, elementi zločina sagledavaju se iz ugla sve tri velike grupe

2 Termin Bošnjaci koristi se za Muslimane od 1993. godine. Pošto je bio zvaničan termin u vreme kada je počinjen zločin u Srebrenici 1995, u ovoj knjizi će biti dosledno korišćen bez obzira na to da li se radi o periodu pre ili nakon 1993, kako bi se izbegla konfuzija.

3 U knjizi se za genocid u Srebrenici iz stilskih razloga koristi ponekad i reč zločin bez dovođenja u pitanje pravne kvalifikacije genocida.

4 O krizi i raspadu SFRJ postoji obimna literatura. Za osnovne podatke videti: Silber, Lora i Litl, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Beograd: Radio B92, 1996; Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Boulder: Westview Press, 1996.

5 *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10. Nuernberg October 1946 – April 1949. Vol I*, Washington D.C.: The US Government Printing Office, 1949, 27.

6 Popov, Nebojša, „Proizvodnja zla i dobra“, u: *Srebrenica – sjećanje za budućnost*, Sarajevo: HBS, 2005, 131.

aktera – žrtava, zločinaca i posmatrača, uz jasno određenje ko pripada kojoj kategoriji.⁷ Među elementima srebreničkog zločina izdvaja se njegova pravna kvalifikacija, kako zbog značaja sa stanovišta krivičnopravne i međunarodnopravne materije, tako i zbog važnosti ove teme u javnosti, pre svega na području Bosne i Hercegovine i Srbije. Međunarodni sudovi i sudovi u BiH utvrdili su u presudama da je u Srebrenici počinjen genocid i ta kvalifikacija je s pravne strane nesporna. Istoriografija mora uzeti u obzir ovu činjenicu i dati joj odgovarajuće mesto. Međutim, pravna kvalifikacija tek je jedan od elemenata srebreničkog zločina. Stoga će u ovoj knjizi zločin biti tretiran kao celovita i kompleksna pojava koja daleko prevazilazi pravnu kvalifikaciju.

U ovoj knjizi, zločin u Srebrenici posmatra se kao događaj uklopljen u kontekst tadašnjih okolnosti, pre svega rata u BiH, ali i svega što je taj rat okruživalo, uključujući velike promene u međunarodnim odnosima. Jugoslovenski ratovi, posebno Srebrenica kao njihov vrhunac i svojevrzni simbol, menjali su svet velikom brzinom. Te promene bile su duboke i sveobuhvatne i zahvatale su širok spektar društvenih odnosa. Ratno pravo menjalo se zajedno sa promenama u ratovima 1990-ih. Kako je istakla Meri Kaldor, „novi ratovi su ratovi u kojima razlika između unutrašnjeg i spoljnog nije sasvim jasna; istovremeno su i globalnog i lokalnog karaktera, a razlikuju se i od tradicionalnih međudržavnih i klasičnih građanskih ratova“.⁸ Ratovi su postali kompleksniji, sa mnogo više aktera, unutrašnjih i spoljašnjih, uz direktne prenoše na televizijama i angažman brojnih međunarodnih učesnika sa različitim motivima. Za jedno društvo rat je postao totalitet: u njemu su, hteli – ne hteli, učestvovali svi, uključujući one koji su mu se suprotstavili ili od njega pokušali da pobjegnu. Taj totalni karakter rata posebno je koštao civilno stanovništvo.

Slučaj Srebrenica, ne samo u julu 1995, već sve od 1992. godine, u hodu je menjao međunarodno pravo i međunarodne odnose. Zahvaljujući njemu, u javnosti su se iskristalisale teme poput mandata Ujedinjenih nacija (UN) i svih problema koji su pratili mirovne misije UN na terenu, novih instituta u međunarodnim odno-

7 U knjizi se prati tipologija koju je predložio Raul Hilberg i koja je zasnovana na istraživanjima Holokausta, jer je jasno da samo kategorije žrtava i zločinaca nisu dovoljne da objasne fenomen i tehnologiju masovnog i kompleksnog zločina poput genocida u Srebrenici, videti osnove ove tipologije u: Hilberg, Raul, *Zločinci, žrtve, posmatrači – jevrejska katastrofa 1933-1945*, Beograd: Samizdat B92, 2001.

8 Kaldor, Mary, *New and Old Wars: Organised Violence in A Global Era*, Cambridge: Polity Press, 2012, predgovor.

sima poput zaštićenih zona, kao i primene međunarodnog humanitarnog prava. Posebno važnu ulogu Srebrenica je odigrala u otvaranju pitanja humanitarnih intervencija, koje su u to vreme postale važna tema u međunarodnoj javnosti. Različiti aspekti srebreničkog slučaja imali su planetarni efekat, daleko prevazilazeći BiH ili Jugoslaviju. Srebrenica je uticala na svet, a i svet je povratno uticao na Srebrenicu. Ti su se uticaji protezali i na unutrašnju politiku u brojnim državama sveta, a ne samo na međunarodne odnose. Stoga je, kada se analiziraju događaji u Srebrenici, neophodno sve vreme imati u vidu međunarodni kontekst, evropski i svetski.

Srebrenički genocid počinjen je u trenutku kada se činilo da je svet na prekretnici i da dolaze bolja, humanija vremena, sa mnogo više vrednosnog elementa u međunarodnoj politici. Zato je sam slučaj bio i bojno polje za prodemokratske aktere koji su očekivali više od međunarodne zajednice i koji su neumorno kritikovali nedovoljno angažovanje zapadnih država. Masovno ubijanje zarobljenika i civila u sred Evrope bilo je poraz slike priželjkivanog novog sveta i više nego simbolična objava da nema ništa od Fukujaminog „kraja istorije”.⁹ Rasprave o svetskom poretku, humanitarnim intervencijama i jačoj poziciji UN u sprečavanju ratova i ratnih zločina usijale su se upravo u vreme i nakon srebreničkog masakra. Pritom, pritisak javnog mnjenja i medija na vlade zapadnih zemalja sve vreme bio je izuzetno jak. Većina političara, uključujući i Bila Klintona, nisu bili presrećni da vojno interveniše i ugroze živote sopstvenih vojnika u zemlji koja im do tada nije bila u fokusu. Međutim, demokratsko javno mnjenje 1990-ih bilo je mnogo uticajnije nego danas, kada je, zbog društvenih mreža i internet medija, zatrpano informacionim šumom. Na kraju, izostanak jače intervencije u Srebrenici sigurno je omogućio da vojna intervencija na Kosovu, četiri godine kasnije, bude neuporedivo lakše i brže izabrana kao rešenje za zaustavljanje još jednog Miloševićevog rata.

Srebrenica je menjala i nauku, i to ne samo društveno-humanistički spektar. Enorman broj nestalih u Srebrenici uslovio je ekspresan razvoj forenzičke nauke, koja danas izgleda sasvim drugačije nego pre 1995. godine. Ovaj razvoj u velikoj meri omogućio je da tragedije poput terorističkog napada u SAD-u 11. septembra 2001. ili razornog cunamija u Jugoistočnoj Aziji 2004. godine budu sanirane mnogo efikasnije, bar kada je u pitanju identifikacija žrtava, što je važan element ozdravljenja za svako društvo.¹⁰ Ulaganja u pronalaženje nestalih u BiH doprinela su i teh-

9 Fukujama, Frensis, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica: CID, 1998.

10 Međunarodna komisija za nestale osobe, <https://icmp.int/sr/osnovni-podaci-o-icmp-u-istorija/> (3. mart 2025).

nološkom napretku DNK analize i omogućila otvaranje novih perspektiva u oblasti identifikacije posmrtnih ostataka, ali i u pronalaženju nestalih uopšte, uključujući i najveću bazu podataka o nestalim osobama na svetu uz razvijenu internet aplikaciju za integrisano upravljanje tim podacima.¹¹

Glavni metod istraživanja u ovoj knjizi je istoriografski. To praktično znači da se u radu prikupljaju i tumače istorijski izvori i izvlače odgovarajući zaključci putem naučne analize. Mirjana Gros definisala je ovaj metod kao „skup pravila i postupaka čiji je osnovni smisao da osigura put od pronalaženja izvora, njihove selekcije, određivanja autentičnosti izvora, verodostojnosti njegovog svedočenja o nekoj prošloj pojavi, do uklapanja tih iskaza u širu istorijsku celinu”.¹² Pravila istoriografskog metoda posebno su značajna kada je reč o istraživanju osetljivih tema i događaja koji se masovno koriste u propagandne i ideološke svrhe. Na kraju, upravo rigorozna primena naučne metodologije, posebno istoriografske metode, odvaja istraživanje zločina od pokušaja da se on negira ili relativizuje, te je time i ključna brana ideološkoj zloupotrebi istorijskih izvora. Zbog obilja izvora za gotovo svaki od prezentovanih podataka i zaključaka, u ovoj knjizi obično se navodi po jedan istaknutiji izvor ili nekoliko njih kao primer. Gomilanje svih postojećih izvora u fusnotama učinilo bi knjigu potpuno nečitljivom, ali treba imati u vidu da je broj izvora koji potvrđuju svaki od zaključaka mnogo veći od prezentovanog.

Svako istraživanje ratova 1990-ih u bivšoj Jugoslaviji oslanja se na građu koju je prikupio Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju sa sedištem u Hagu (MKTJ).¹³ Ovo posebno važi u slučaju Srebrenice koja je bez ikakve konkurencije najistraženiji i najdokumentovaniji zločin pred ovim sudom. Analiza organizacije *Akcija za ljudska prava* iz Podgorice pokazala je da je više od 28.000 dokaznih predmeta u vezi sa Srebrenicom razmotreno na suđenjima u Hagu, a u odlučivanju je učestvovalo 46 sudija iz 34 zemlje sveta.¹⁴ Zahvaljujući izuzetnim naporima koje su

11 *Isto*, <https://icmp.int/sr/sta-mi-radimo/sistemi-podataka-i-koordinacija-podataka/> (3. mart 2025).

12 Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1996, 364-365.

13 Popović, Dragan, „Pregled izvora o jugoslovenskim ratovima 1990-ih”, u: *Izvori i akteri – nova proučavanja jugoslovenskih ratova 1990-ih*, ur. Dragan Popović, Beograd: Građanske inicijative, 2025, 11-40.

14 „Povodom 26 godina od genocida u Srebrenici – HRA apeluje da se 11. jul proglasi danom sjećanja na žrtve genocida u Srebrenici”, HRA, 10. jul 2021, [https://www.hraction.org/2021/07/10/povodom-26-godina-od-genocida-u-srebrenici-hra-apeluje-da-se-11-jul-proglasi-danom-sjecanja-na-zrtve-genocida-u-srebrenici/](https://www.hrraction.org/2021/07/10/povodom-26-godina-od-genocida-u-srebrenici-hra-apeluje-da-se-11-jul-proglasi-danom-sjecanja-na-zrtve-genocida-u-srebrenici/) (3. mart 2025).

uložili tužilaštvo i sud u Hagu, ali i brojni timovi koji su branili optužene za zločine u Srebrenici, ovo je i najdokumentovaniji zločin u dosadašnjoj svetskoj istoriji.

Bez angažovanja MKTJ, većina arhivske građe iz zemalja bivše Jugoslavije ostala bi pod ključem, u skladu sa pravilima arhiviranja, ali i u skladu sa vrlo strogim pravilima o čuvanju državnih i vojnih tajni. Pitanje je da li bi najosetljiviji dokumenti ikada ugledali svetlo dana. Uostalom, borba vlasti u Srbiji da pred MKTJ prikriju određene dokumente ili bar da obavežu sud da ih tretira kao poverljive, bez mogućnosti da javnost sazna njihov sadržaj, sama po sebi govori o važnosti pomenute dokumentacije. Zahvaljujući sili na koju je mogao da se osloni, pre svega u vidu trupa Stabilizacionih snaga (SFOR) u BiH, ali i pritisku međunarodne zajednice na vlasti u bivšoj Jugoslaviji, MKTJ je došao do hiljada i hiljada arhivskih dokumenata. Često je taj proces izgledao tako što bi međunarodne vojne snage ili civilni istražitelji ušli u neku instituciju i sve što bi našli prebacili bi u Hag, da bi se tek tamo klasifikovala prikupljena građa i odvajalo važno od nevažnog.

Nisu svi dokumenti iskorišćeni za suđenja i njihov status trenutno je vrlo upitan. Korist koju istraživači i javnost imaju od obelodanjivanja velikog broja dokumenata svakako nadilazi potencijalnu štetu koja će nastati ukoliko se neki od njih zagube u lavirintima UN birokratije i završe u skladištu u Nju Džersiju. Ipak, uvek treba skretati pažnju na to da sudbina arhivske građe MKTJ nije najsrećnije rešena i da je to pitanje od velikog značaja za javnost, ne samo u bivšoj Jugoslaviji. Ovako veliki broj dokaza različitog formata s jedne strane je pravo blago za istraživače, ali s druge zahteva ulaganje ogromnog napora kako bi se građa sistematizovala i analizirala. To su primetili mnogi koji su sarađivali sa Tribunalom ili bar imali želju da javnosti predstave arhivsku građu ovog suda.¹⁵ Zato su nastale brojne inicijative koje za cilj imaju upravo olakšavanje pristupa prikupljenim dokumentima i izvedenim dokazima. I sam Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove (u daljem tekstu: Mehanizam), institucija koju su UN osnovale da okonča preostale postupke iz MKTJ i Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu i stara se o nasleđu ovih tribunala, napravio je poseban hronološki pregled događaja u Srebrenici, gde se događaji mogu sagledavati iz perspektive žrtava ili zločinaca i gde su uz svaku hronološku tačku dati ključni dokazi sa suđenja za konkretan događaj.¹⁶

15 Vukušić, Iva, „Archives of Mass Violence: Understanding and Using ICTY Trial Records“, *Comparative Southeast European Studies*, 70, 4 (2022), 585-607.

16 MRMKS, *Srebrenica – hronologija jednog genocida*, <https://www.irmct.org/specials/srebrenica/timeline/bhs/story>.

Brojne medijske organizacije i organizacije civilnog društva takođe su napravile sopstveni izbor iz haške arhive u vezi sa Srebrenicom i stavile ga na uvid javnosti. *Centar za tranzicijsku pravdu* (CTP), organizacija koja je nasledila agenciju *SENSE*, čuva u svojoj *online* arhivi izveštaje sa suđenja pred MKTJ i Međunarodnim sudom pravde.¹⁷ Uz to, izradili su vrlo kvalitetan digitalni narativ uz pomoć audiovizuelnih dokumenata iz Tribunala pod nazivom *Genocid u osam činova*, kao i dokumentarne filmove o suđenjima za Srebrenicu.¹⁸ *REKOM mreža pomirenja* grupisala je dokaze po mestima zločina, takođe prezentujući ključne dokaze iz sudskih postupaka kada je u pitanju Srebrenica.¹⁹ Kancelarija *Balkanske istraživačke novinarske mreže* (*BIRN*) u BiH pregledno je izložila brojne dokaze sa suđenja za Srebrenicu, kako u Hagu, tako i u Sarajevu, sačinivši hronološki prikaz sa ključnim dokaznim materijalom, svedočenjima, dokumentima i sudskim odlukama.²⁰ *BIRN*-ov portal *Balkan Insight* izradio je interaktivnu mapu svih masovnih grobnica u bivšoj Jugoslaviji, gde se nalaze i 94 grobnice sa telima iz Srebrenice i gde je moguće saznati podatke i pronaći dokumente za svaku od tih grobnica.²¹ Inicijativa mladih za ljudska prava u BiH iskoristila je dokaze sa suđenja i druge izvore da napravi 17 animiranih mapa o događajima u Srebrenici, gde su činjenice predstavljene modernom tehnologijom dokumentarne animacije.²²

Izvori koje je MKTJ prikupio i prezentovao koriste se u ovoj knjizi kao svaka druga arhivska građa, tj. uz primenu istoriografskog metoda i kritičku analizu izvora. Posao znatno olakšava činjenica da su brojni izvori prošli kroz stroga pravila kontradiktornog postupka (postupak u krivičnom procesnom pravu preuzet iz anglosaksonske pravne tradicije, u kom stranke u postupku imaju odgovornost da pronađu i prezentuju svoje i pobiju argumente druge strane). To znači da su dokumenta uvedena u postupak prošla rigoroznu kontrolu druge strane, uključujući ispitivanje autentičnosti, ekspertsku analizu, ukrštanje sa drugim dokazima, unakrsno ispitivanje svedoka i veštaka i slično. Naravno, istoričar nema obavezu da se oslanja

17 CTP, arhiva, <https://arhiva.sensecentar.org/> (3. mart 2025).

18 *SENSE, Srebrenica – genocid u osam činova*, <https://srebrenica.sensecentar.org/bs/>; *Trijumf zla*, *SENSE*, 2001, <https://sensecentar.org/index.php/hr/node/1990>; *Izvan razumne sumnje*, *SENSE*, 2005, <https://sensecentar.org/hr/node/1947> (3. mart 2025).

19 *REKOM, Glas žrtava*, <https://www.glaszrtava.org/srebrenica/> (3. mart 2025).

20 *BIRN BiH, Baza sudski utvrđenih činjenica o ratu u BiH – Srebrenica 1995*, <https://ratniz-locin.detektor.ba/presude/srebrenica-1995/> (3. mart 2025).

21 *Balkan Insight, Bitter Land – mapiranje masovnih grobnica u bivšoj Jugoslaviji*, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/?lang=bs> (3. mart 2025).

22 *Inicijativa mladih za ljudska prava BiH, Srebrenica – mapiranje genocida*, <https://www.srebrenica-mappinggenocide.com/bh-m/> (3. mart 2025).

na zaključke suda o pouzdanosti dokaza, ali posao mu je svakako olakšan kada pred sobom ima prezentovane dokaze koji neki konkretan izvor potvrđuju ili osporavaju.

Specifičnost sudskog postupka pred Haškim tribunalom ogleda se i u brojnosti ekspertskih izveštaja, kao i u vrlo ekstenzivnom tumačenju institucije sudskih veštaka.²³ Tako se za veliki broj dokaza koji zahtevaju stručnu ekspertizu mogu naći posebni izveštaji koje su sastavljali renomirani međunarodni eksperti. Spektar tema koje su eksperti pokrivali veoma je širok – od ocene ideologije nacionalizma do rada automatskih ručnih satova. Naravno, i ovi izveštaji prošli su rigorozno ispitivanje suprotne strane. Osim izveštaja, pod lupom su bili i sami veštaci i eksperti koji su takođe unakrsno ispitivani, uz pokušaje da im se ospori kredibilitet, što je dovelo do posebne provere navedenih tvrdnji. Tako je, na primer, forenzički antropolog Vilijam Hagland bio optužen za nesavestan rad od strane odbrane u jednom slučaju pred Međunarodnim krivičnim sudom za Ruandu, što je odbrana koristila u slučajevima vezanim za Srebrenicu. Sud je onda posebno ispitivao Haglandov kredibilitet, koristeći i usluge stručne komisije formirane tim povodom.²⁴

Same sudske odluke, kao i dokumenta koja je proizvelo tužilaštvo, tretiraju se kao izvori u ovoj knjizi i prolaze kroz istu metodološku analizu kao i svaki drugi izvor. Sud sudi isključivo pojedincu za konkretno delo za koje je taj pojedinac optužen i tu se završava sudska istina. Naučna istina mnogo je šira: ona obuhvata sudsku istinu, ali samo kao deo celine. Podatak da je neko osuđen za konkretan zločin, kao i kvalifikacija dela ili kazna koja je odmerena, za istoričara su činjenice koje se moraju uzeti u obzir u analizi neke pojave ili perioda, ali nikako ne predstavljaju kraj istraživanja. Sukob pravne i istorijske istine velika je i često diskutovana tema u nauci. Međusobno prožimanje dva pogleda na isti događaj – sudskog (posebno krivičnogpravnog) i istorijskog može izazvati konfuziju.²⁵ Istoričari su od sredine prošlog veka postali deo sudskog postupka, pre svega u ulozi svedoka ili veštaka, na poziv jedne od strana ili samog suda. S druge strane, pravnici gledaju s neodobravanjem kada istoričari ne uzimaju ono što piše u pravosnažnim presudama o

23 Petrović, Vladimir, „5 Challenges of Historical Expert Witnessing in the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and Elsewhere“, in: *Professional Historians in Public – Old and New Roles Revisited*, eds. Berber Bevernage and Lutz Raphael, Berlin/Boston: De Gruyter, 117-140.

24 Sud je utvrdio da su tvrdnje odbrane bile neutemeljene i da je Hagland savesno obavljao svoj posao, videti: Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Prvostepena presuda od 10. juna 2010, para. 620.

25 Ginzburg, Carlo, „Checking the Evidence: The Judge and the Historian“, *Critical Inquiry*, 18, 1 (1991), 79–92.

konkretnom događaju kao krajnju istinu. Čini se da ima dovoljno razloga da se ova debata nastavi, ali i da između prava i društvenih nauka postoji mnogo veći prostor za saradnju i međusobnu pomoć nego za sukobe.²⁶

Osim presuda u krivičnim predmetima pred međunarodnim i domaćim sudovima, važan izvor za istraživanje istorije Srebrenice (1991-1995) su i presude sudova u Holandiji, koje su donesene na osnovu zahteva žrtava za utvrđivanje odgovornosti holandskog bataljona UN-a zaduženog za zaštitu srebreničke enklave (uključujući državu Holandiju i UN), kao i presude Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP) donete na osnovu žalbi na odluke holandskih sudova. Vansudska tela, poput Komisije za ljudska prava u BiH, takođe su razmatrala slučaj Srebrenica u okviru svojih nadležnosti i donosila odgovarajuće odluke. Iako ove odluke ne prevazilaze okvir konkretnih pravnih zahteva na koje se odnose, kao ni okvir nadležnosti pomenutih sudova i tela, one sadrže materijale koje istoričar ne može i ne sme zaobići. Pored prezentovanih i ocenjenih dokaza i činjenica, ove odluke takođe daju uvid u značaj slučaja Srebrenica za razvoj prava, posebno međunarodnog prava, tako da su analizirane i sa te strane.

Zbog velikog međunarodnog značaja srebreničkih događanja, ali i zbog značaja za unutrašnju politiku država i organizacija koje su sa njima bile povezane, posebni izveštaji o Srebrenici nastali su relativno brzo. Te izveštaje naručivale su vlade stranih zemalja, kao i Generalna skupština UN, a pisali su ih različiti eksperti, u zavisnosti od cilja izveštaja. Kofi Anan, generalni sekretar UN, podneo je 15. novembra 1999. godine sveobuhvatni izveštaj o dešavanjima u zaštićenoj zoni Srebrenica od njenog uspostavljanja u aprilu 1993. do kraja rata u BiH.²⁷ Izveštaj je podnet GS UN na osnovu zahteva iz Rezolucije 53/35 od 30. novembra 1998.²⁸ Holandska vlada bila je suočena sa snažnim pritiskom sopstvene, ali i međunarodne javnosti zbog kontroverzne uloge holandskog bataljona prilikom pada Srebrenice. Stoga je, na zahtev vlade, holandski Institut za dokumentovanje rata (NIOD) 1996. godine formirao ekspertski tim koji je narednih pet i po godina radio na sveobuhvatnom izveštaju o zločinu u Srebrenici. Kada je izveštaj završen 2002. godine,

26 O ovoj temi videti više u: Petrović, Vladimir, *The Emergence of Historical Forensic Expertise: Clio Takes the Stand*, New York/London: Routledge, 2017.

27 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 15. novembar 1999, <https://digitallibrary.un.org/record/372298?ln=en&v=pdf> (3. mart 2025).

28 Rezolucija Generalne skupštine UN 53/35, 30. novembar 1998, tačka 18.

imao je više od 7000 stranica, što osnovnog teksta, što raznih dodataka.²⁹ Kao direktna posledica ovog izveštaja, holandska vlada podnela je ostavku, prihvatajući deo odgovornosti za to što nisu odbranili zaštićenu zonu Srebrenica.

Francuski general Bernar Žanvije, komandant Zaštitnih snaga UN (UNPROFOR) za celu bivšu Jugoslaviju u vreme srebreničkog zločina, često je prozivan zbog nereagovanja, a posebno zbog odsustva naredbe za vazdušne udare po položajima bosanskih Srba u vreme operacije *Krivaja 95*. U javnosti su se pojavile brojne spekulacije o njegovom sporazumu sa Mladićem, po kom je vojni napad na Vojsku Republike Srpske (VRS) izostao jer je Mladić pre toga oslobodio zarobljene pripadnike francuskog kontingenta UNPROFOR-a. Sve ovo stavilo je francuski parlament u nezgodan položaj, pa je 2000. formirana Misija za utvrđivanje činjenica o Srebrenici, koju je sačinjavalo deset poslanika iz Odbora za odbranu i spoljne poslove. Rezultat rada Misije je izveštaj objavljen 2001. godine.³⁰

Svaki od ovih izveštaja, pre svega holandski, izazvao je reakciju javnosti. Na račun holandskog izveštaja iznesene su različite primedbe, od obima teksta, koji je po oceni dela kritičara gomilom nepotrebnih detalja skrivao suštinu, preko nekritičkog prihvatanja nekih vrlo dubioznih izvora i zaključaka, do kritike zaključaka izveštaja, koja se uglavnom svodila na to da je suviše blagonaklon prema holandskom bataljonu, a suviše strog prema bošnjačkoj strani u ratu.³¹ Kao što smo naveli, francuski izveštaj takođe je bio opterećen političkim preferencijama članova Misije (koji su svi bili političari), a većina je očigledno želela da zaštiti bilo francuskog komandanta UNPROFOR-a, bilo imidž Francuske u svetu.³² I pored svih ovih primedbi, izveštaji sadrže ogroman broj prikupljenih činjenica, razgovore sa velikim brojem ljudi, analizu svega što se događalo iz različitih uglova i, konačno, svedočanstvo o tome kako je Srebrenica istraživana, što takođe ima posebnu historiografsku

29 *Srebrenica – Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of a 'safe' area*, The Hague: NIOD, 2002.

30 Izveštaj Misije za utvrđivanje činjenica o Srebrenici francuskog parlamenta od 22. novembra 2001, <https://www.assemblee-nationale.fr/11/rap-info/i3413-01.asp> (3. mart 2025).

31 Videti pregled nekih od kritika jednog od autora izveštaja: Duijzings, Ger, „The Road to Hell Is Paved with Good Intentions: The Srebrenica Report of the Netherlands Institute for War Documentation (NIOD)“, *South-East Europe Newsletter*, 54 (2003), 1-7. Za detaljniju kritiku videti: Delpa, Isabelle, „Facts, Responsibility, Intelligibility – Comparing the Srebrenica Investigations and Reports“, in: *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, eds. Isabelle Delpa et al., New York/Oxford: Berghahn, 2012, 285-341.

32 Videti osvrst jednog od članova francuske misije za utvrđivanje činjenica o Srebrenici: Brana, Pierre, „Reassessing the French parliamentary fact-finding mission on Srebrenica (2001)“, in: *Investigating Srebrenica*, 125-141.

vrednost. Svi ovi aspekti tretiraju se u odgovarajućim delovima ove knjige, te stoga pomenuti izveštaji predstavljaju nezamenljiv izvor, ne samo kao literatura u kojoj su delimično obrađena brojna pitanja, već i kao istorijski izvor koji se mora kritički analizirati, uz primenu istoriografskog metoda.

Međunarodne i domaće organizacije civilnog društva takođe su se bavile različitim aspektima pada Srebrenice i posledica ovog događaja. Među njima su i najpoznatije organizacije za zaštitu ljudskih prava, poput *Human Rights Watch* (HRW) ili *Lekara bez granica*, koje su vrlo aktivno učestvovala u prikupljanju informacija o ratu i ratnim zločinima, pružanju humanitarne pomoći, ali i javnom zagovaranju doslednijeg i žustrijeg reagovanja međunarodne zajednice na masovna kršenja ljudskih prava u BiH.³³ Kada je sukob kulminirao genocidom u Srebrenici, istraživači kršenja ljudskih prava to su doživeli kao poraz sopstvenih višegodišnjih napora da ubede međunarodnu zajednicu u neophodnost sprečavanja zločina.

S druge strane, najpozvaniji da istraže zločin u Srebrenici – vlasti u Republici Srpskoj (RS) i BiH, ne računajući suđenja, vrlo malo su učinile na tom polju, i to pre svega kroz Komisiju za ljudska prava u Bosni i Hercegovini. Napori vlasti RS da istraže i pokažu šta se dogodilo u Srebrenici posebno su kontroverzni. Nakon velikog pritiska međunarodne zajednice, Vlada RS je 2004. godine objavila izveštaj u kom se priznaje genocid u Srebrenici. Na osnovu ovog izveštaja započeli su i procesi zalečenja rana, pre svega kroz javno izvinjenje tadašnjeg predsednika RS, Dragana Čavića.³⁴ Međutim, nove, nacionalističke vlasti u entitetu brzo su sve to zaustavile. Štaviše, vlast Milorada Dodika učinila je sve što je bilo u njenoj moći da i formalno poništi rezultate prethodnog izveštaja, da bi ga na kraju odlukom Vlade proglasila nevažećim, a umesto njega usvojila revizionistički izveštaj koji negira genocid. O ovim dokumentima, njihovim nalazima i argumentaciji, biće reči u knjizi. Svi oni tretiraju se kao važni izvori ne samo za rasvetljavanje događaja u Srebrenici, već i za razumevanje reakcija i ponašanja različitih aktera nakon zločina.

Postoji i veliki broj video snimaka iz Srebrenice i okoline nastalih u julu 1995. Među najvažnije spada materijal koji je snimio beogradski novinar Zoran Petrović Piroćanac 13. i 14. jula 1995. godine.³⁵ On je došao u Srebrenicu na poziv

33 Medecins Sans Frontieres, *MSF and Srebrenica 1993-2003*, June 2015; HRW, *The Fall of Srebrenica and the Failure of UN Peacekeeping Bosnia and Herzegovina*, HRW Report, 7, 13 (October 1995).

34 Izveštaj Vlade Republike Srpske, *Događaji u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995*, jun 2004, dostupan na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/823047.html> (3. mart 2025).

35 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2000, Video snimak Zorana Petrovića Piroćanca.

policijskog komandanta Ljubomira Borovčanina i pratio ga je, snimivši evakuaciju bošnjačkih civila iz Potočara, razdvajanje muškaraca od žena, po zlu čuvenu *Belu kuću* u Potočarima gde su muškarci bili zatočeni, dejstva jedinica VRS po koloni muškaraca i zarobljavanje muškaraca i dečaka duž puta Bratunac-Konjević Polje, ali i leševe pored skladišta u Kravici. Deo tog materijala prikazan je na *TV Studio B*, tada nezavisnoj televizijskoj stanici iz Beograda.³⁶ Piroćanac, koji je poznat kao avanturista i tabloidni novinar, bio je i svedok na suđenju oficirima vojske i policije bosanskih Srba u Hagu, gde je pokušao da umani značaj sopstvenih snimaka i pomogne odbrani. Posebno je zanimljivo da je Piroćanac sudio, ali i drugim kućama, poput *BBC*-a, predao materijal u kom su izbrisani pojedini delovi već prikazani na *Studiju B*. Među izbrisanim sekvencama je i ona gde se vide zarobljenici u *Beloj kući*, ali i leševi Bošnjaka pred skladištem u Kravici.³⁷

Drugi važan snimak je streljanje šestorice muškaraca i dečaka, srebreničkih Bošnjaka u Godinjskim barama kod Trnova u julu 1995. Jedinica *Škorpioni*, koju je osnovala Državna bezbednost Srbije (DB), bila je u junu te godine poslata na ratište kod Sarajeva. U julu 1995. dobili su naređenje da preuzmu šest zarobljenih bošnjačkih dečaka i muškaraca (najmlađi je imao 16 godina) i da ih streljaju.³⁸ *Škorpioni* su sve ovo snimili sopstvenom kamerom. Nataša Kandić, direktorka Fonda za humanitarno pravo (FHP), uspela je da dođe do kasete u maju 2005. godine, kao i istražitelji Haškog tribunala.³⁹ Film je prikazan u Hagu, u postupku protiv Slobodana Miloševića, a zatim i na televiziji *B92* u Beogradu.⁴⁰

Značajan deo dokaza u arhivi MKTJ čine audio zapisi, presretnuti i prisluškivani razgovori i drugi materijali različitih vojnih i obaveštajnih struktura. I oni su prošli rigoroznu proveru veštaka, odbrane i tužilaštva. U arhivi se nalazi i veliki broj mapa i fotografija koje su važan izvor za istraživanje događaja u Srebrenici. Od fotografija sa srebreničkih stratišta napravljene su vrlo efektne umetničke instalacije čiji cilj je sprečavanje zaborava i čuvanje uspomene na žrtve. Fotograf Tim Lavles, koji je radio za istražni tim Tribunala, izložio je seriju svojih crno-belih fotografija

36 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2011, Video materijal Zorana Petrovića Piroćanca prikazan na Studiju B.

37 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Zorana Petrovića Piroćanca od 4-6. decembra 2007.

38 Više o ovom zločinu videti u nastavku knjige.

39 Celu priču oko nabavljanja kasete videti u: *Škorpioni – od zločina do pravde*, Beograd: FHP, 2007.

40 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P2581, Snimak *Škorpiona*.

snimljenih na lokacijama masovnih grobnica vezanih za Srebrenicu 1999. i 2000.⁴¹ Među najpoznatijim foto izvorima događaja vezanih za Srebrenicu, poput iskopavanja grobnica ili identifikacije tela, nalaze se radovi sarajevskog fotografa Tarika Samarah.⁴² U Sarajevu je od njegovog, ali i drugog foto, video i sličnog materijala napravljena multimedijalna galerija-muzej 11/07/95.⁴³

Neizostavan izvor za utvrđivanje činjenica o Srebrenici 1995. godine su i izjave svedoka, kako žrtava, tako i drugih učesnika, uključujući vojnike i policajce, bilo iz RS ili iz međunarodnih snaga. Usmena (oralna) istorija relativno je nova metodološka disciplina koja od 1970-ih stiče sve veću popularnost.⁴⁴ Svedočenja aktera obeležena su subjektivnošću i nepouzdanošću sećanja, te ih je historiografija dugo odbacivala kao relevantne izvore. Međutim, s obnovom sećanja na Holokaust i promenom naučne paradigme u gotovo svim društvenim i humanističkim naukama, i oralna istorija postala je popularnija. Usmena svedočenja omogućila su žrtvama, posebno pripadnicima marginalizovanih i diskriminisanih grupa, da dobiju svoj glas u javnosti, što je neminovno uticalo na demokratizaciju kulture sećanja, ali i omogućilo „realniju i objektivniju rekonstrukciju prošlosti“.⁴⁵ Time su svedočenja postala i neka vrsta nematerijalne naknade žrtvama, jer su im omogućavala da ispričaju svoju priču i time, kroz aktivno slušanje društva kom se obraćaju, povrate bar deo otegotog dostojanstva.⁴⁶ Svedočenja žrtava danas stoje „u srcu gotovo svih procesa tranzicione pravde“.⁴⁷

Na suđenjima u vezi sa Srebrenicom pred MKTJ pojavilo se više od 1000 svedoka i njihova svedočenja dostupna su u internet arhivi Tribunala.⁴⁸ Prilikom

41 Izložba je dostupna *online* na sajtu Centra za tranzicijsku pravdu, <https://timloveless.sensecentar.org/> (3. mart 2025).

42 Samarah je objavio i monografiju sa svojim fotografijama: Samarah, Tarik, *Srebrenica*, Sarajevo/Zagreb: Synopsis, 2005. Ove fotografije Inicijativa mladih za ljudska prava je u julu 2005. postavila na bilborde u Srbiji u kampanji „Da vidiš, da znaš, da pamtiš“ i izazvala vrlo burne reakcije javnosti, <https://yih.rs/bhs/da-vidis-da-znas-da-pamtis/> (3. mart 2025).

43 Galerija 11/07/95, <https://galerija110795.ba/bs/o-galeriji-110795/> (3. mart 2025).

44 Više o teorijskoj postavci metode videti u: Abrams, Lynn, *Oral History Theory*, Milton Park: Routledge, 2010.

45 Tompson, Pol, *Glas prošlosti – usmena istorija*, Beograd: Clio, 2012, 21.

46 Danas je gotovo nemoguće naći muzej ili instituciju posvećenu nepravdama iz prošlosti, a da ne sadrže i usmene ispovesti žrtava, videti, na primer, kolekciju oralne istorije Američkog memorijalnog muzeja Holokausta u Vašingtonu: <https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/about/oral-history> (3. mart 2025).

47 Bryson, Anna, „Victims, Violence, and Voice: Transitional Justice, Oral History, and Dealing with the Past“, *Hastings International & Comparative Law Review*, 39, 2 (2016) 299.

48 Objedinjena sudska dokumentacija Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove, MKTJ i Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu, <https://ucr.irmct.org/> (3. mart 2025).

obeležavanja 25 godina od genocida, 2020. godine, Mehanizam je napravio i dramatisaciju najupečatljivijih svedočenja iz Srebrenice, koja su čitali glumci iz bivše Jugoslavije.⁴⁹ Izjave žrtava i očevidaca beležene su i van sudskih postupaka. Memorijalni centar u Potočarima i BIRN BiH zajednički su snimili sto video svedočenja o zločinu u Srebrenici i postavili ih *online* u okviru projekta *Životi iza polja smrti*.⁵⁰ Britanska neprofitna inicijativa *Remembering Srebrenica*, sa misijom čuvanja sećanja na zločin u Srebrenici u britanskoj i svetskoj javnosti, sakupila je, između ostalog, i veliki broj svedočenja žrtava i svedoka.⁵¹ Zajedno sa *Al Jazeera Balkan*, ova inicijativa napravila je i virtuelni muzej Memorijalnog centra Srebrenica, gde je moguće virtuelno obići muzejsku postavku i memorijalni centar, ali i videti brojnu dokumentarnu građu, uključujući fotografije, dokumentarne filmove, svedočenja, emisije posvećene Srebrenici i slično.⁵² Posebnu vrstu svedočenja predstavljaju video snimci ljudi koji su bili deca u vreme srebreničkog zločina. Ove snimke napravili su zajedno Muzej ratnog djetinjstva iz Sarajeva i Memorijalni centar u Potočarima u okviru inicijative *Djeca i genocid u Srebrenici*.⁵³ Interesantan vid odavanja počasti žrtvama predstavlja akcija Dženane Halimović i Radija Slobodna Evropa (RSE). Halimović je prikupila gotovo 3000 fotografija žrtava zločina u Srebrenici i objavila ih na posebnoj stranici RSE, kako bi i na taj način brojeve pretvorila ne samo u imena, već i u slike.⁵⁴

U sličnu kategoriju kao usmena istorija spadaju i memoari i zapisana svedočenja različitih aktera, posebno onih koji su preživeli srebreničke događaje iz jula 1995.⁵⁵ Uvek treba imati u vidu da u važnim životnim trenucima još više dolazi do izražaja prerada sopstvene prošlosti i prilagođavanje dominantnom kolektivnom pamćenju. Sećanje, pa ni ovo lično i krajnje individualno, nikad nije oslobođeno društvenog konteksta, već, kako konstatuje Todor Kuljić „sećanje na sebe je pro-

49 MRMKS, *Srebrenica 25*, <https://www.irmct.org/specials/srebrenica25/> (3. mart 2025).

50 Memorijalni centar Srebrenica i BIRN BiH, <https://zivotizapoljasmrti.detektor.ba/about> (3. mart 2025).

51 *Remembering Srebrenica*, <https://srebrenica.org.uk/category/survivor-stories> (3. mart 2025).

52 *Remembering Srebrenica* i *Al Jazeera Balkan*, *Srebrenica – web muzej genocida*, <https://www.srebrenica360.com/#/> (3. mart 2025).

53 Muzej ratnog djetinjstva i Memorijalni centar Srebrenica, *Djeca i genocid u Srebrenici*, <https://warchildhood.org/ba/djeca-i-genocid-u-srebrenici/> (3. mart 2025).

54 „Srebrenica: Svaka fotografija je neispričana priča“, RSE, <https://www.slobodnaevropa.org/a/srebrenica-svaka-fotografija-je-neispricana-prica/27114650.html#> (3. mart 2025).

55 Jedna od najuspešnijih rekonstrukcija događaja u Srebrenici kroz svedočenja žrtava i aktivista, u kombinaciji sa naučnim pristupom, je knjiga: Petrila, Ann i Hasanović, Hasan, *Voices from Srebrenica; Survivor Narratives of the Bosnian Genocide*, Jefferson: McFarland & Company, 2020.

ces prerade iskustva i konstitutivni deo stvaranja identiteta, uvek između rekonstrukcije i reprodukcije”.⁵⁶ Svedočenja se tretiraju kao i svi drugi izvori – uz poštovanje pravila struke, jer nisu ništa manje pouzdani od ostalih vrsta izvora. Jasno je da su izjave, posebno kada su ljudi svedočili izrazito traumatičnim događajima, opterećene brojnim ličnim faktorima koji mogu iskriviti sećanje ili ga učiniti nepouzdanim. Na primer, jedan holandski vojnik svedočio je da je u Potočarima video pripadnike Hrvatskog vijeća odbrane (HVO) kako rade zajedno sa srpskim snagama.⁵⁷ Bez kritičkog preispitivanja ovakve izjave primenom historiografskog metoda i poređenjem sa svim drugim prikupljenim dokazima, ova tvrdnja bi mogla dovesti do dalekosežnih zaključaka o celoj srebreničkoj operaciji i zločinu koji je u toku nje počinjen.

O Srebrenici su uglavnom pisali oni koji su je preživeli, kao i novinari i publicisti, što ima ogroman značaj, ali ne može zameniti naučnu analizu. Među novinarskim delima izdvaja se obimna studija Matijasa Finka, nemačkog istoričara i novinara, koji je pratio i događaje u Srebrenici, ali i kasnija suđenja. Na osnovu dugogodišnjeg istraživanja objavio je knjigu na više od hiljadu strana na nemačkom jeziku, koja je kasnije prevedena na bosanski.⁵⁸ Obimnost knjige delimično obehtrabruje čitaoce, ali to je nadoknađeno pitkim i jasnim stilom, kao i vrlo konkretnim zaključcima od kojih Fink nijednog trenutka nije bežao. I drugi poznati svetski novinari, publicisti i javni radnici pisali su o Srebrenici, ali te knjige suviše su obojene publicističkim, a delom i senzacionalističkim tonom, pisane s jasnim ciljem da upere prst pre svega u međunarodnu zajednicu zbog nesprečavanja zločina. To im, naravno, samo po sebi ne oduzima vrednost – štaviše, neke od ovih knjiga dobile su značajne međunarodne nagrade poput Pulicerove – ali je važno istaći ograničenja koje ovaj vid pisanja ima u odnosu na naučno istraživanje.⁵⁹

Literatura o Srebrenici koja obuhvata naučne monografije, zbornike i članke nije ni izbliza bogata i raznovrsna kako bi se očekivalo od ovako važne i velike

56 Kuljić, Todor, „Delatni potencijal autobiografije“, *Kritika*, 3, 1 (2022), 53.

57 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Davida Vasena od 27. marta 2000, T. 1457.

58 Fink, Matthias, *Srebrenica, hronologija jednog genocida ili šta se desilo sa Mirnesom Osmanovićem*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2020.

59 Videti, na primer, vrlo popularne i nagrađivane knjige: Rohde, David S., *Endgame: the betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*, Boulder: Westview press, 1998; Power, Samantha, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, New York: Basic Books, 2002.

teme.⁶⁰ Prva sveobuhvatna monografija o događajima iz 1995, izašla je relativno brzo, već 1996, a napisali su je holandski autori Honig i Bot.⁶¹ Uprkos nedostatku brojnih informacija i izvora koji su danas poznati, ovi autori napravili su značajno delo i pružili dosta dobar pregled događaja u Srebrenici u julu 1995. Kasnija dela uglavnom su bila posvećena pojedinim segmentima zločina u Srebrenici ili njegovoj refleksiji u BiH ili u svetu. Važni zbornici i radovi publikovani su o različitim aspektima zločina u Srebrenici. Na primer, Isabel Delpla, Ksavije Bugarel i Žan-Luj Fornel uredili su zbornik o komisijama i drugim telima koja su istraživala zločin u Srebrenici.⁶² S druge strane, neka dela su posvetila pažnju posledicama srebreničkog zločina, uključujući različite modele suočavanja i poricanja, i uticaju na zajednice i celo društvo u BiH.⁶³ Uloga međunarodne zajednice u događajima iz leta 1995, prirodno je privukla pažnju jednog broja istraživača. Najsnažnije je odjeknulo delo Hasana Nuhanovića, prevodioca koji je radio za UN i koji je izgubio oca i brata u julu 1995. zahvaljujući i odlukama holandskog bataljona.⁶⁴ Antropolog Hariz Halilović, inače Srebreničanin koji živi u Australiji, napisao je važnu studiju o transformaciji i redefinisanju zavičaja, važnog pojma u svesti i kulturi stanovnika BiH, kroz ratna razaranja i izbeglištvo. Knjiga je nastala velikim delom na iskustvima stanovnika srebreničkog sela Klotjavec na obali Drine, od kojih je 108 ubijeno tokom rata, a gotovo svi ostali raseljeni su što širom BiH, što širom sveta, od Sent Luisa do Melburna.⁶⁵

Veliki broj radova, posebno u BiH, preneo je domaćoj javnosti izvore objavljene na suđenjima u Haškom tribunalu. U pitanju su uglavnom radovi nastali u okviru sarajevskog Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, institucije osnovane u toku rata, 1992. godine. Izdanja Instituta ponekad su obojena bošnjačkim nacionalizmom, što u velikoj meri utiče na kvalitet zaključaka. Ipak, kada se ostave po strani zaključci i komentari autora, u ovim knjigama može se naći dosta korisne istraživačke građe. Radovi revizionističkih autora, onih

60 Videti iscrpan pregled literature i izvora u: Karović-Babić, Merisa, „Historiografija i historijski izvori o genocidu u Srebrenici“, u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine II (2001-2017)*, ur. Dževad Juzbašić i Zijad Šehić, Sarajevo: ANUBiH, 2020, 21-68.

61 Honig, Jan Vilem i Bot, Norbert, *Srebrenica – svedočanstvo o jednom ratnom zločinu*, Beograd: Radio B92, 1997.

62 *Investigating Srebrenica*.

63 Među ovim knjigama ističe se: Nettelfield, Lara J. and Wagner, Sarah E., *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, New York: Cambridge University Press, 2014.

64 Nuhanović, Hasan, *Pod zastavom UN-a (međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, Sarajevo: BKZ Preporod, 2005.

65 Halilovich, Hariz, *Places of Pain – Forced Displacement, Popular Memory, and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*, New York/Oxford: Berghahn Books, 2013.

koji pokušavaju da negiraju ili relativizuju zločin, po prirodi stvari imaju vrlo mali ili gotovo nikakav naučni značaj. Ipak, oni su važan deo proučavanja zločina u Srebrenici, jer daju sliku o jednom važnom aspektu – odnosu prema zločinu iz pozicije ideologije srpskog nacionalizma ili njegovih saveznika u inostranstvu. Poricanje je sastavni deo cele priče o zločinu i pruža nam relevantne informacije o periodu nakon zločina, ali posredno i o samom zločinu. Za istraživanje je važno ustanoviti šta promoteri ideologije koja je stajala iza zločina vide kao mete poricanja, kojim tehnikama se služe i šta posebno pokušavaju da prikriju.

Posebnu vrstu izvora o Srebrenici čine brojna književna dela koja za temu imaju ovaj zločin ili neki od njegovih aspekata. Ovako veliki zločin, sa nesagledivim reperkusijama na živote ljudi mnogo šire od Podrinja, pa i same BiH, prirodno je proizveo potrebu onih koji se služe umetničkim izrazom da iskažu sopstvena osećanja i stav, kao i da naprave literarni spomenik žrtvama. Za istraživanje su posebno zanimljivi i važni radovi koji kombinuju književni stil sa dokumentarnim materijalom. Među njima su se izdvojila prava remek-dela domaće književnosti: *Krv i osveta* Čaka Sudetića i *Beara* Ivice Đikića, kao i priča Slavenke Drakulić *Jedan dan u životu Dražena Erdemovića*.⁶⁶ Jak literarni sloj prisutan je i u knjigama dvojice preživelih Srebreničana, Hasana Nuhanovića i Emira Suljagića.⁶⁷ Iako su pretežno memoarskog karaktera, jačina stilskog izraza i kvalitet rečenice svrstavaju ova dva dela i u književnost.

Jedan igrani film posebno je privukao pažnju javnosti, kako domaće, tako i međunarodne. *Quo vadis, Aida?* dobio je nagradu za najbolji evropski film na festivalu u Berlinu 2021, a nagrade su dobile i rediteljka Jasmila Žbanić i glavna glumica Jasna Đuričić.⁶⁸ Film je bio i među glavnim konkurentima za nagradu Oskar za najbolji strani film te godine, a dobio je i veliki broj drugih priznanja širom sveta. Filmska priča prati prevoditeljku koja radi za holandski bataljon i pokušava da spase svoju porodicu iz Potočara u julu 1995. i zasnovana je na stvarnoj priči već pomenutog Hasana Nuhanovića.⁶⁹ Na kraju, treba pomenuti i pesnike. Ovaj specifičan način izražavanja sopstvenih osećanja važan je ne samo kao predmet umetničkog

66 Sudetić, Čak, *Krv i osveta – priča jedne porodice o ratu u Bosni*, Beograd: Samizdat B92, 2003; Đikić, Ivica, *Beara – dokumentarni roman o srebreničkom genocidu*, Zagreb: Bodoni, 2024; „Jedan dan u životu Dražena Erdemovića“, u: Drakulić, Slavenka, *Oni ne bi ni mrava zgazili*, Beograd: Samizdat B92, 2004, 72-80.

67 Nuhanović, Hasan, *Zbijeg – Put u Srebrenicu*, Sarajevo: Centar za napredne studije, 2015; Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, Sarajevo: Civitas, 2005.

68 „Quo vadis, Aida?“ – najbolji evropski film“, *DW*, 12. decembar 2021.

69 *Quo vadis, Aida?* (2020), r. Jasmila Žbanić.

doživljaja čitaoca, već i kao predmet istraživanja. Silovitost pesničkih osećanja i teme koje pesme obrađuju govore nam i o samom zločinu i njegovim posledicama.⁷⁰ Rečima Faruka Šehića: „Treba pisati o Srebrenici, jer nijedna pjesma, nijedna priča, nijedan roman, nijedna drama (koji vrhunski pleonazam!) o Srebrenici ne može nikad doći do svoga kraja.”⁷¹

70 Od velikog broja poema, izdvaja se Šetnja Srebrenicom Faruka Šehića, dostupna na: <https://lupiga.com/vijesti/eksluzivno-za-lupigu-nova-i-do-sad-neobjavljena-pjesma-faruka-sehica-setnja-srebrenicom> (3. mart 2025).

71 Faruk Šehić, „Pisati nakon Srebrenice“, *BH Dani*, 13. jul 2016, dostupno na: <https://faruksehic.com/2024/07/11/pisati-nakon-srebrenice/> (3. mart 2025).

PRE ZLOČINA – KONTEKST, UZROCI I POVODI

Početak sukoba u Srebrenici

Srebrenica do 1992. godine

Srebrenica je mesto i sedište istoimene opštine u istočnoj Bosni, u oblasti srednjeg Podrinja. U pitanju je gradić sa dugom i bogatom istorijom, dobrim delom i zbog rudnika srebra po kom je dobio ime.⁷² Na stanovnike Srebrenice kroz istoriju često se odražavala činjenica da su živeli u pograničnom području. S jedne strane, to je bio podsticaj za razvoj područja kroz trgovinu i druge vrste kontakata sa susednom Srbijom. S druge strane, to je značilo i da su se svi nemiri, bune i sukobi u Srbiji lako reflektovali i na Srebrenicu. Još od Prvog srpskog ustanka 1804. godine ovo područje brzo je postalo predmet interesovanja nove srpske države, ali i predmet suprotstavljenih stremljenja srpskih i muslimanskih političkih i ekonomskih elita u tom kraju. Periodi sukoba i saradnje smenjivali su se sve vreme u 19. i prvoj polovini 20. veka.

Nacionalne elite podsticale su ono pamćenje koje je njima odgovaralo, što je suviše često bilo upravo pamćenje sukoba dva naroda. Tako su Srbi ohrabrivani da čuvaju i prenose sećanje na zločine Osmanlija, feudalnih begova ili šuckora (dobrovoljačkih milicija koje je Austrougarska organizovala da se suprotstave srpskih ustanicima) u Prvom svetskom ratu, dok su Bošnjaci podsticani da pamte pre svega zločine Karađorđevih ustanika i srpskih dobrovoljaca iz 1914, kao i nepravde koje je muslimanima donela agrarna reforma u doba Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Kolektivna pamćenja sukoba i stavljanje u prvi plan međusobnih razlika koje su nacionalističkoj ideologiji bile ključne za mobilizaciju građana došli su do vrhunca u Drugom svetskom ratu, kada su u ovom kraju zabeleženi masovni zločini ustaša

72 O počecima Srebrenice u srednjem veku videti u: Kovačević-Kojić, Desanka, *Srednjovjekovna Srebrenica, XIV-XV vijek*, Beograd: SANU, 2010.

(sastavljenih dobrim delom od lokalnog bošnjačkog stanovništva) nad Srbima i četnika nad Bošnjacima.⁷³

Socijalistička Jugoslavija imala je svoju politiku sećanja koja je podrazumevala insistiranje na pamćenju međusobne saradnje dva naroda, pre svega u okviru partizanskih jedinica, i suzbijanje preteranog kopanja po ranama iz Drugog svet-skog rata ili prethodnih perioda. To je značilo da su žrtve iz rata predstavljene kao žrtve fašizma, bez ulaženja u njihovu nacionalnu pripadnost. Zločinci su takođe denacionalizovani, te su obuhvaćeni zbirnom imenicom fašisti.⁷⁴ Srpski nacionalisti ovo su predstavili kao komunističko ćutanje o zločinima nad Srbima i pokušaj da se srpske žrtve omalovaže i zaborave. S druge strane, Srbi su bez sumnje činili većinu partizanskih jedinica, a dobrim delom su tamo prešli iz četničkih jedinica koje su počinile zločine nad Bošnjacima iz Srebrenice i okoline. Mnogi su verovali da je to razlog zašto nijedan spomenik žrtvama četničkog terora nije podignut u srebreničkom kraju.⁷⁵ Tako su na kraju obe strane imale na šta da se žale, a nacionalisti municiju koju su spremno iskoristili kada su se liberalizovale političke prilike u Jugoslaviji 1980-ih. Opisujući vernakularno sećanja u Podrinju i prenošenje ovako sačuvanog sećanja s generacije na generaciju, Čak Sudetić zaključio je da su rane zarasle, ali „ožiljci su još bili sveži“.⁷⁶

Liberalizacija u Jugoslaviji 1980-ih tekla je neravnomerno, delom i kao posledica specifičnih problema koji su opterećivali svaku od republika. Bosna i Hercegovina je nakon Drugog svetskog rata dugo živela sa bolnim sećanjima na krvave zločine ustaških i četničkih jedinica. Takav intenzitet nacionalističkih sukoba dovoljno je uplašio komuniste da su zaveli politiku čvrste ruke koja je nemilosrdno gušila svako ispoljavanje nacionalističke ideologije. Tako su 1980-ih u BiH ljudi osuđivani za dela koja su bila potpuno nekažnjiva u Srbiji ili Sloveniji i to na vrlo teške zatvorske kazne. Bosansko rukovodstvo važilo je za jedno od konzervativnijih, spremno

73 Videti detaljan pregled događanja iz Drugog svetskog rata na osnovu različitih izvora u: *NIOD Report, Appendix IV – History and Reminders in East Bosnia*, 3048-3065.

74 Više o kulturi sećanja u socijalističkoj Jugoslaviji videti u: Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd: XX vek, 2014.

75 O memorijalizaciji i kulturi sećanja u ovom kraju nakon rata videti u: Bergholz, Max, „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine“, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, priredio Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju 2006, 75-100; Duijzings, Ger, „Commemorating Srebrenica: Histories of violence and the politics of memory in Eastern Bosnia“, in: *The New Bosnian Mosaic – Identities, Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, eds. Xavier Bougarel et al., Aldershot: Ashplant, 2007, 141-166.

76 Sudetić, Čak, *Krv i osveta*, 106.

da brzo i neselektivno posegne za represijom protiv političkih protivnika. BiH je u takvoj situaciji dočekala eksploziju srpskog nacionalizma krajem 1980-ih, podstaknutog i promovisanog od strane Saveza komunista Srbije pod rukovodstvom autoritarnog lidera Slobodana Miloševića.⁷⁷

Nacionalni pokret u Srbiji prelivao se i preko njenih granica, pre svega kroz pokušaje srpskog rukovodstva i njegovih saveznika iz nacionalističke inteligencije i Srpske pravoslavne crkve (SPC) da antibirokratsku revoluciju izvezu u susedne republike. To je uspjelo jedino u Crnoj Gori, dok je u ostalim delovima Jugoslavije izazvalo snažan otpor, jer je brzo prepoznato kao pokušaj srpskog nacionalizma da sebi i svom savezniku Miloševiću obezbedi vlast kroz prekomponovanje jugoslovenske federacije.⁷⁸ U istočnoj Bosni kao graničnom području, antibirokratska revolucija izazvala je najveći strah, koji se brzo pretvorio u porast međuetničkog nepoverenja, a povremeno i u međuetničke incidente. Prvi incidenti na području Srebrenice, uglavnom pijani ispadi pojedinaca koji su brzo hapšeni i osuđivani, zabeleženi su 1989. Ipak, mnogo veće uznemirenje izazvale su organizovane akcije srpskog rukovodstva, koje je slalo svoje emisare u vidu uglednih partizanskih komandanata iz tog kraja, poput Mirka Ostojića, da podstiču antibirokratsku revoluciju.⁷⁹

Od jeseni 1989. primetna je ofanziva medija pod kontrolom Miloševićevog režima sa ciljem da se podstaknu priče o ugroženosti Srba u Podrinju. Prethodno opisana kultura sećanja sada je bila pod udarom ideologije srpskog nacionalizma i u kolektivnom pamćenju ciljano su brisani periodi saradnje, a isticali periodi neprijateljstva dva naroda.⁸⁰ Vrhunac je bio izveštaj srpskog DB-a iz 1989, urađen bez znanja bosanskih kolega, u kom je stajalo da su Srbi ugroženi na području Bratunca i Srebrenice, što je izazvalo žustre reakcije bosanskog rukovodstva. Izveštaj je sadržao klasične optužbe iz nacionalističkog repertoara, uključujući i one za pritiske na Srbe da se isele, ali i optužbe protiv lokalnih srpskih rukovodilaca da su saveznici islamskih fundamentalista jer kritikuju Slobodana Miloševića.⁸¹ Kampanja se vrlo

77 Videti više o ovom periodu u BiH u: Anđelić, Neven, *Bosnia-Herzegovina – The End of the Legacy*, London/Portland: Frank Cass, 2003.

78 Kamberović, Husnija, „The Discourse about Kosovo in Bosnia-Herzegovina”, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 245-265.

79 Detaljnije o ovim događajima videti u: *NIOD report, Appendix IV – History and Reminders in East Bosnia*, 3080-3088.

80 O promenama u kulturi sećanja 1980-ih videti više u: Popović, Dragan, *Rat sećanja u Srbiji 1980-1990. Uspon nacionalizma i otpor*, Beograd: XX vek, 2024.

81 Vlastimir Mijović, „Strogo kontrolirana republika”, *Danas*, 24. oktobar 1989, 15-16.

brzo intenzivirala u dnevnim i nedeljnim novinama, proizvodeći uznemirenost u Srebrenici.⁸²

Prvi višestranački izbori u BiH održani su u novembru 1990. godine. Tri nacionalne stranke, Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), vodile su jaku kampanju da se glasa po nacionalnim linijama, uz snažnu podršku vlasti u Srbiji i Hrvatskoj i medija pod njihovom kontrolom. Glavni protivnik bile su građanske stranke, Savez komunista i Savez reformista. Ljudi su sistematski plašeni scenarijom u kom će oni glasati za građanske stranke, a oni „drugi“ za svoje nacionalne, pa će samim tim ostati bez zaštite, što je Vesna Pešić nazvala „dilemom zatvorenika“.⁸³ Na kraju su nacionalisti dobili 84 odsto mesta u parlamentu, doduše, kao i u Srbiji i Hrvatskoj, delom i zbog izbornog sistema koji je favorizovao najjače stranke.⁸⁴

Tri nacionalne stranke formirale su prvu višestranačku vladu u BiH, ali, osim ministarstava, i sve druge pozicije u državi podelile su po nacionalnom ključu, uključujući i sve institucije na lokalnom nivou.⁸⁵ Jugoslavija se raspala sledeće, 1991. godine, uz ratove u Sloveniji i Hrvatskoj. Bosna i Hercegovina ostala je u vrlo nezgodnom položaju, jer je SDS insistirala da republika ostane u federaciji sa Srbijom, što je drugim rečima značilo da se uklopi u buduću Miloševiću državu, kojom bi Srbi neminovno dominirali. Ovo je bilo neprihvatljivo za druge dve nacionalne stranke i vodilo je ka sigurnom sukobu. Pri tom, rat u Hrvatskoj prelivao se na BiH, pa su već 1991. zabeleženi prvi ozbiljni sukobi i na teritoriji ove republike, pre svega između hrvatskih formacija i Jugoslovenske narodne armije (JNA).⁸⁶ SDS je tokom

82 Videti, na primer, neke od tekstova u srpskoj štampi na jesen 1989: R. Blanuša, „Iseljavanje u dva talasa“, *Večernje novosti*, 29. oktobar 1989, 6; Sl. Milošević i V. Elez, „Javašluk organa je pritisak“, *Politika ekspres*, 3. novembar 1989, 9; Vladimir Elez, „Dugo su krili istinu“, *Politika ekspres*, 4. novembar 1989, 10; Ozren Milanović, „Plači, voljena Bosno“, *Svet*, 15. novembar 1989, 11-12; Vladimir Elez, „Čele-kula na Drini“, *Duga*, 25. novembar 1989, 37-40, 68-69.

83 Pešić, Vesna, „Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis“, *Peaceworks*, 8 (April 1996), 24.

84 Arnautović, Suad, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90 – analiza izbornog procesa*, Sarajevo: Promocult, 1996, 107-114.

85 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, D257, Kriteriji za raspodelu opštinskih funkcija i resora utvrđenih između predstavnika narodnih stranaka SDS, SDA i HDZ.

86 Burg, Steven L. and Shoup Paul, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, Armonk/London: M.E. Sharpe, 1999, 62-79; Lučić, Ivica, „Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja“, ČSP, 1 (2008), 107-140.

1991. započela i proces nacionalne regionalizacije, osnivanjem srpskih autonomnih oblasti, što je bio uvod u teritorijalno prekranje BiH.⁸⁷

Skupština Socijalističke Republike (SR) Bosne i Hercegovine usvojila je glasovima poslanika SDA, HDZ i građanskih stranaka Memorandum o suverenosti BiH 14. oktobra 1991. Memorandumom je konstatovano da su aktivnostima drugih republika drastično narušeni odnosi u Jugoslaviji i zauzet je stav da je BiH suverena država koja će se zalagati za Jugoslaviju, samo pod uslovom da su u njoj i Srbija i Hrvatska, kao i da će uspostavljati jednake odnose sa obe pomenute republike.⁸⁸ Poslanici SDS i Srpskog pokreta obnove (SPO) napustili su zasedanje i ubrzo nakon toga sebe proglasili Skupštinom srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁸⁹ Bio je to faktički kraj koalicione vlade nacionalnih stranaka u BiH. Već 18. oktobra proglašeno je vanredno stanje u SDS i naloženo je da se počne sa pripremama za preuzimanje vlasti u opštinama širom republike.⁹⁰ Jedan od prvih kriznih štabova osnovan je u oktobru 1991. godine u Bratuncu, pod rukovodstvom predsednika lokalnog SDS, Miroslava Deronjića.⁹¹ Na sednici rukovodstva SDS-a 19. decembra 1991. godine doneto je Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim uslovima. Uputstvo je opštine u BiH delilo na varijantu A, u kojima su Srbi većina i varijantu B, u kojima su manjina. Za obe varijante bila su predviđena dva stepena delovanja. Prvi je trebalo odmah da se realizuje i sastojao se od stvaranja kriznih štabova, u koje su ušli svi funkcioneri SDS-a i funkcioneri srpske nacionalnosti u opštini, izdvajanja srpskih odbornika u posebne skupštine, kao i pripreme za preuzimanje vlasti, bilo u celoj opštini u varijanti A ili u delu opštine gde žive Srbi u varijanti B. Drugi stepen podrazumevao je preuzimanje institucija, uključujući policiju i platni promet, i uspostavljanje srpske vlasti.⁹²

Vlada i Predsedništvo Bosne i Hercegovine, uz protivljenje srpskih članova, podneli su 20. decembra 1991. Badinterovoj komisiji zahtev za priznanje suverene

87 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P971, Izveštaj veštaka Roberta Donie od 20. jula 2002, „Poreklo Republike Srpske 1990-1992 – opšti kontekst”, 21-27; Omerčić, Edin, *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova 1991-1996*, Sarajevo: UMHIS, 2022, 15-34.

88 Memorandum o suverenosti BiH, *Službeni list SR BiH* broj 32/1991, od 16. oktobra 1991. godine, 356-358.

89 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P1343, Transkript sa prve sednice Skupštine srpskog naroda u BiH.

90 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P379, Izveštaj Dorothee Hanson, „Krizni štabovi, ratna predsjedništva i ratna povereništva bosanskih Srba 1991-1995”, para. 17.

91 Arhiva MKTJ, *predmet Deronjić*, Prvostepena presuda od 30. marta 2004, para. 56.

92 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P5, „Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim uslovima“.

BiH.⁹³ U mišljenju od 15. februara, Badinterova komisija zatražila je da se građani o tome izjasne na referendumu koji je zakazan za 29. februar i 1. mart 1992. godine. Srpski predstavnici okupljeni oko SDS-a bojkotovali su čitav ovaj proces i paralelno su gradili svoju državu, usvojivši 9. januara 1992. odluku o osnivanju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine. Ustav te republike usvojen je 29. februara 1992. godine, neposredno pre početka referenduma o nezavisnosti.⁹⁴ Na zajedničkom sastanku člника SDS-a na republičkom i lokalnom nivou, 14. februara 1992, Radovan Karadžić naredio je da se počne sa realizacijom drugog stepena uputstva, tj. da paralelne srpske strukture preuzmu vlast u svim opštinama koje su spadale pod varijante A i B.⁹⁵

Naoružavanje Srba počelo je već na proleće 1991. Po svedočenju Miroslava Deronjića, šefa kriznog štaba SDS u Bratuncu i Karadžićevog savetnika, Radovan Karadžić se hvalio da je lično ubedio Miloševića da se Srbi naoružaju, jer nije imao puno poverenje u JNA.⁹⁶ Operaciju naoružavanja, kao i u Hrvatskoj, vodio je u ime srpskih vlasti Mihalj Kertes, blizak saradnik Slobodana Miloševića. On je ove poslove obavljao iz zgrade Predsedništva Srbije, gde je imao kancelariju. Za područje Srebrenice i Bratunca, nadležni za naoružavanje bili su tamošnji šefovi SDS Goran Zekić i Miroslav Deronjić. Nakon njihovog sastanka i dogovora sa Kertesom, prvi šleper oružja na područje Bratunca i Srebrenice stigao je iz kasarne u Bubanj Potoku 29. maja 1991.⁹⁷ Već od leta 1991. aktivirana su još dva načina naoružavanja lokalnih Srba. Užički korpus bio je zadužen da dostavlja oružje Srbima (preko SDS-a) u Srebrenici i Višegradu, a posrednik je bio predsednik izvršnog veća u opštini Bajina Bašta. Za Bratunac je bila zadužena vojna jedinica iz Valjeva. Drugi način

93 Badinterova komisija je Arbitražna komisija koju je EZ osnovala u decembru 1991, sastavljena od uglednih pravnika iz Evrope, koja je davala stručna mišljenja o zahtevima jugoslovenskih republika za osamostaljenje, videti više o celom procesu u: *Poslednja šansa Jugoslavije*, prir. Sonja Biserko i Seška Stanojlović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

94 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P971, Izveštaj Roberta Donie, „Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992”, 32-33.

95 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3774, govor Radovana Karadžića na sednici Glavnog i Izvršnog odbora SDS-a, 14. februar 1992, 6.

96 Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, P02511, Izjava Miroslava Deronjića od 25. novembra 2023, 3-4.

97 U kamionu je bilo oko 100 automatskih i 200-300 poluautomatskih pušaka, kao i drugo pešadijsko naoružanje, sanduci sa municijom i ručne granate, videti: Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, P2511, Izjava Miroslava Deronjića od 25. novembra 2023, 8.

bio je kroz organizovanje navodnih vežbi teritorijalne odbrane. Na vežbe su dolazili isključivo Srbi, a onda im je ostavljano oružje koje su tamo zadužili.⁹⁸

Bošnjaci nisu imali pristup oružju JNA i oslanjali su se pre svega na lično naoružanje, kao i na lako naoružanje koje su zadužili milicajci bošnjačke nacionalnosti. Neki od čelnika SDA bavili su se švercom i preprodajom oružja, mada su, po svedočenju Besima Ibiševića, tadašnjeg predsednika srebreničke opštine i funkcionera SDA, to često radili pre svega radi lične koristi. Čelnici SDA Ibran Mustafić i Hamed Efendić preuzeli su na sebe posao naoružavanja, ali to su bile male količine i često je dolazilo do nesporazuma oko plaćanja.⁹⁹ Grupa čelnika SDA, uključujući i Namera Orića, policajca u lokalnoj stanici milicije, organizovala se pre svega u naselju Potočari (koje je bilo gotovo stopostotno bošnjačko), gde je uskladištila nešto naoružanja, ali druga bošnjačka sela nisu imala pristup tom oružju, što je izazivalo redovne sukobe među članovima i pristalicama SDA u Srebrenici. I sama SDA bila je žestoko podeljena, pa opštinski odbor dva meseca nije uopšte uspeo da se sastane u kritičnom periodu, početkom 1992.¹⁰⁰

U Skelanima, mestu na Drini u srebreničkoj opštini, 27. februara 1992. formirana je srpska opština Skelani, sastavljena od sela iz opština Bratunac i Srebrenica.¹⁰¹ Bila je to realizacija Karadžićevog naloga o aktiviranju drugog stepena plana o etničkoj podeli BiH, u kom je Srebrenica potpadala pod varijantu B. Stanicu policije u Skelanima lokalni Srbi zauzeli su u noći između 10. i 11. aprila.¹⁰² Bošnjaci su nakon toga napustili i skelansku stanicu milicije, ali i same Skelane. Poslednja sednica multietničke skupštine opštine Srebrenica održana je 14. aprila 1992. Na njoj su se čelnici SDA i SDS dogovorili da se opština etnički podeli na srpski i bošnjački deo. Ovaj plan je tog dana predstavljen okupljenim građanima, uglavnom Bošnjacima, u Domu omladine. Prema svedočenju aktera, atmosfera je bila napeta, uz psovanje i napade na opštinske čelnike kojima se nije verovalo i koji su optuživani za bogaćenje na švercu oružja, ali i za pripadnost seoskom, tzv. potočarskom

98 Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, P2511, Izjava Miroslava Deronjića od 25. novembra 2023, 10-13.

99 Videti svedočenje Mustafića o tim poslovima u: Mustafić, Ibran, *Planirani kaos 1990-1996*, Sarajevo: Majke Srebrenice i Podrinja, 2008, 90-98. Gradom su takođe kolale i priče da deo nabavljenog oružja ekipa oko Namera Orića prodaje Srbima, videti: *Isto*, 98.

100 Ibišević, Besim, *Srebrenica (1987-1992)*, Amsterdam: izdanje autora, 1999, 115-213.

101 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, D603, Odluka o formiranju srpske opštine Skelani od 27. februara 1992.

102 Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata – Srebrenica 1992-1995*, Tuzla: Off-Set, 2015, 57-64.

lobiju.¹⁰³ Istovremeno, grad se masovno praznio, jer su ljudi bežali zbog atmosfere straha i neizvesnosti koja je zavládala. Predstavnici SDA iz Srebrenice otišli su 17. aprila na sastanak sa srpskom stranom u hotel *Fontana* u Bratuncu. Tamo su zatekli veliki broj vojnika JNA, teritorijalne odbrane i paravojnih formacija koje su tog dana ušle u Bratunac i preuzele vlast u gradu bez ikakvog otpora. Srebreničanima je dat ultimatum da predaju svo oružje i da onda biraju da li će tu ostati ili će se iseliti ka centralnoj Bosni. Srpske snage ušle su u nebranjeni grad 18. aprila 1992, a deo Bošnjaka, naoružan lakim naoružanjem, povukao se u okolne šume.

Kada se govori o ratu i stanovništvu zahvaćenom ratnim sukobom, jedna od važnih, a nedovoljno obrađenih tema svakako su dezerteri i uopšte ljudi koji su izbegli da budu deo ratnih napora. U analizi situacije iz aprila 1993. godine, vođstvo VRS žalilo se da je samo 42 odsto oficira srpske nacionalnosti iz BiH odlučilo da se priključi ratu, dok je dugo pre toga „procenat popunjenosti bio svega 21% od ukupnog broja Srba oficira rođenih u Bosni i Hercegovini”.¹⁰⁴ I na području srednjeg Podrinja, ovo je bio vrlo izražen problem na koji je vojno i političko rukovodstvo bosanskih Srba stalno ukazivalo. U izveštaju svojim borcima o poseti Ratka Mladića i njegovim porukama iz jula 1994, komandant Bratunačke brigade Slavko Ognjenović posebno je naveo sve veći broj vojnih obveznika koji napuštaju jedinice i uopšte to područje i sklanjaju se u inostranstvo, te je preneo „naređenje od najviših vojnih predstavnika” da se dezserterima mobilišu članovi porodica, „da im se uskrate sve vrste pomoći, da im se isključuje ili naplaćuju struja, voda, TV, telefon, itd.”¹⁰⁵ Istraživanja među mobilisanim borcima VRS pokazuju da je većina njih stupila u jedinice motivisana moralnom obavezom prema porodici i prijateljima, pre nego zbog ciljeva nacionalističke ideologije koju je promovisalo civilno i vojno rukovodstvo Srba u BiH.¹⁰⁶

Važan ugao sagledavanja ponašanja stanovnika ovog kraja u ratu jeste i onaj socijalno-ekonomski, kao i kulturološki. Područje istočne Bosne, uključujući i Srebrenicu, spadalo je u ekonomski zaostaliye krajeve Jugoslavije. Industrija koja

103 U srebreničkoj SDA sve vreme je vladala velika podeljenost na ljude iz grada i ljude iz okolnih sela, koji su optuživani da su preuzeli stranku i da vode glavnu reč, videti svedočenje Besima Ibiševića o ovom događajima u: Ibišević, Besim, *Srebrenica (1987-1992)*, 201-205.

104 Arhiva MKTJ, *predmet Krajišnik*, P892, „Analiza borbene gotovosti i aktivnosti VRS u 1992. godini“, april 1993, 11.

105 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1505, Informacija za pripadnike 3. pešadijskog bataljona Bratunačke brigade od 4. jula 1994, 2.

106 Malešević, Siniša and Ó Dochartaigh, Niall, „Why combatants fight: the Irish Republican Army and the Bosnian Serb Army compared“, *Theory and Society*, 47, 3 (2018), 293-326.

je razvijena u Srebrenici, pre svega povezana sa okolnim rudnicima, procvetala je krajem 1970-ih i tokom 1980-ih. Ovo je definitivno povećalo životni standard, ali je takođe uslovalo i veliki priliv seoskog stanovništva u sam grad. Kulturološki sukobi između gradskog i seoskog stanovništva bili su česti i uobičajeni, nezavisno od nacionalne pripadnosti. Takođe, u srebreničkom području, posebno u udaljenijim selima, još uvek je bila izuzetno visoka stopa nepismenosti. Iako je u BiH stopa nepismenosti spušta na 15 odsto tokom 1980-ih, u Srebrenici je još uvek ostala na 25 odsto.¹⁰⁷ Jaka vezanost za lokalnu zajednicu, uključujući i proširenu porodicu, uslovala je slabu socijalnu pokretljivost. To je vodilo slabijoj razgradnji patrijarhalnih obrazaca života i zaostalosti celog kraja. Zato su i mešani brakovi bili retki, posebno u selima. Relativna zatvorenost seoskih zajednica u svoje, religijom i nacijom postavljene granice, stvarala je preduslov za razvoj nepoverenja, pa i neprijateljstva. Naravno, ovo su bili tek preduslovi. Da bi se do neprijateljstva stvarno došlo, morala je da nastupi nacionalna mobilizacija i ciljano širenje straha, izvedeno pre svega od strane srpskih, a nešto kasnije i bošnjačkih nacionalista. Oni koji su mogli da pobegnu i koji nisu podlegli zovu nacionalizma, otišli su iz Srebrenice već u proleće 1992, bez obzira na naciju. Oni drugi, voljno ili nevoljno, ostali su da podele strašnu sudbinu koju su im namenili nacionalisti u procesu izgradnje etnički čistih nacionalnih država na razvalinama Jugoslavije.

Gospodari rata

Vojska Republike Srpske formalno je nastala u maju 1992. odlukom skupštine Srpske republike BiH od dotadašnjih jedinica JNA u BiH i jedinica teritorijalne odbrane (TO), koje je SDS osnovao u srpskim sredinama. Za komandanta je postavljen dotadašnji komandant Druge vojne oblasti, general-potpukovnik Ratko Mladić.¹⁰⁸ Organizaciona osnova VRS pratila je dotadašnju šemu JNA, pa su korpusi i druge jedinice samo preimenovane, a većina jedinica TO proglašena je lakim brigadama VRS. Cela 1992. obeležena je pokušajima Glavnog štaba VRS da uspostavi jedinstvenu komandu nad različitim srpskim vojnim i paravojnim jedinicama u BiH.¹⁰⁹ Na području istočne Bosne delovala su dva korpusa – Istočnobosanski

107 *NIOD Report, Appendix IV – History and Reminders in East Bosnia*, 3070-3073.

108 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P431, Zapisnik sa 16. sednice Skupštine Srpske republike BiH od 12. maja 1992, 44.

109 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3029, ekspertski izveštaj Rejna Tonensa, „Ratko Mladić i 2. vojna oblast JNA – VRS (1992-1995)“, septembar 2012, drugi deo, 44-49.

(nekadašnji 17. korpus JNA sa sedištem u Tuzli) i Sarajevsko-romanijski (bivši 4. korpus iz Sarajeva). Na području Srebrenice i Bratunca nije bilo stalnih jedinica JNA pre rata, tako da su se početkom 1992. Srbi ovde oslanjali na lokalnu TO i dobrovoljačke jedinice iz Srbije, uz podršku delova JNA iz okolnih mesta, poput 336. brigade iz Šekovića. Na osnovu odluke o formiranju VRS, ova brigada postala je Birčanska i u nju su po naređenju komandanta od 8. juna 1992. ušle sve TO s područja opština Kalesija, Vlasenica, Bratunac, Milići i Šekovići.¹¹⁰ Kasnije, u novembru 1992, od delova Istočnobosanskog i Hercegovačkog korpusa VRS napravljen je i Drinski korpus, i to će ostati osnovni formacijski raspored u VRS do kraja rata.¹¹¹ U okviru Drinskog korpusa formirana je Bratunačka brigada, sastavljena od dotadašnjeg bratunačkog bataljona Birčanske brigade, ali i od lokalnih jedinica TO koje još nisu bile do kraja integrisane u komandnu strukturu VRS.¹¹²

Pored oružja, municije i materijalnih sredstava, VRS je od JNA nasledila komandnu strukturu, školovane oficire i izgrađen sistem upravljanja vojnim jedinicama, koji se zasnivao na detaljno razrađenim propisima, redovnim obukama i školovanom kadru. Jedinice koje su vodile borbe u okolini Srebrenice u toku 1992. nisu bile do kraja profesionalizovane i pod kontrolom oficira školovanih u JNA, jer su srpske snage ovde bile relativno male i oslonjene na seoske TO koje je organizovao SDS. Naravno, kao što će se u nastavku pokazati, imale su vrlo izdašnu podršku iz okolnih mesta, ali i iz Srbije. Krajem 1992. uspostavljena je konačno komandna struktura koja će od tog trenutka ostati ista do kraja rata, a činili su je isključivo školovani oficiri JNA. Pri tome, VRS je imala vrlo jasne ciljeve, definisane strateškim odlukama skupštine bosanskih Srba i razrađene direktivama Ratka Mladića.¹¹³

Operaciju *Krivaja 95*, vojnu akciju zauzimanja Srebrenice, sprovele su jedinice Drinskog korpusa, pojačane specijalnim jedinicama Glavnog štaba Vojske Republike Srpske (GŠ VRS), poput 65. zaštitnog motorizovanog puka i 10. diverzantskog odreda, i posebnim jedinicama policije Republike Srpske. Cela operacija zauzimanja Srebrenice, ali i potonjeg likvidiranja bošnjačkih dečaka i muškaraca smišljena je u GŠ VRS, a sprovele su je pomenute jedinice. Čelni ljudi u GŠ VRS, pored Ratka Mladića kao komandanta, bili su načelnik Glavnog štaba i zamenik

110 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P7348, Naredba Svetozara Andrića o preimenovanju štabova TO i jedinica TO od 8. juna 1992.

111 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P2210, Ekspertski izveštaj Ričarda Batlera, „Izveštaj o komandnoj odgovornosti u glavnom štabu RS”, jun 2006, 3.0-3.3.

112 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P274, „Ratni put bratunačke lake pješadijske brigade“.

113 Videti više o ovome u potpoglavlju „Srebrenica kao ulog u igrama rata i mira“.

komandanta Manojlo Milovanović i pomoćnici komandanta koji su vodili odeljenja u okviru GŠ VRS.¹¹⁴ Milovanović je pritom vodio i štab, ključnu operativnu jedinicu u okviru GŠ VRS, koja je bila nadležna za planiranje i izvođenje borbenih dejstava, a rat je dočekao u činu general-majora i na položaju načelnika za operativno-nastavne poslove u komandi Druge vojne oblasti u Sarajevu.¹¹⁵ Milovanovićev zamenik bio je Radivoje Miletić, načelnik Sektora za operativno-nastavne poslove, pre rata potpukovnik i nastavnik strategije na Ratnoj školi u Beogradu.¹¹⁶

Među pet odeljenja GŠ VRS, najvažnije je bilo ono za obaveštajno-bezbednosne poslove, na čelu sa Zdravkom Tolimirom, koji je pre rata bio pukovnik-kontraobaveštajac i načelnik bezbednosti Kninskog korpusa.¹¹⁷ Odeljenje se delilo na Upravu za bezbednosne poslove i Upravu za obaveštajne poslove, kojima su komandovali Ljubiša Beara i Petar Salapura. Beara je pre rata bio kapetan bojnog broda i oficir bezbednosti u vojnopomorskoj oblasti.¹¹⁸ Salapura je bio major obaveštajac u komandi Pete vojne oblasti u Zagrebu.¹¹⁹ General Milan Gvero komandovao je Odeljenjem za moral, vjerska i pravna pitanja, u čiji delokrug je spadala i propagandna delatnost. Gvero je inače pre rata bio pukovnik JNA koji je radio u informativnoj službi Ministarstva odbrane SFRJ.¹²⁰ Pod direktnom komandom Ratka Mladića, u okviru GŠ VRS delovali su 65. motorizovani puk i 10. diverzantski odred. U julu 1995, na čelu 65. zaštitnog motorizovanog puka bio je potpukovnik Milomir Savčić,

114 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P2208, Sastav GŠ VRS, jul 1995.

115 Lični dosije Manojla Milovanovića, Izložba „Sedma republika na sudu: lični dosijei oficira JNA kao dokazni materijal u bazama Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju“, autor Edin Omerčić, <https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/Milovanovic-Manojlo.pdf> (3. mart 2025).

116 Lični dosije Radivoja Miletića, Izložba „Sedma republika na sudu“, <https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/Miletic-Radivoje.pdf> (3. mart 2025).

117 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P2234, Kratki pregled vojne naobrazbe i karijere generala Zdravka Tolimira.

118 Lični dosije Ljubiše Beare, Izložba „Sedma republika na sudu“, <https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/Ljubisa-Beara.pdf> (3. mart 2025).

119 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, svedočenje Petra Salapure od 2. maja 2009, 13469-13471.

120 Lični dosije Milana Gvera, Izložba „Sedma republika na sudu“, <https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/Gvero-Milan.pdf> (3. mart 2025).

pre rata kapetan I klase JNA.¹²¹ U srebreničkoj operaciji učestvovao je bataljon vojne policije ovog puka, na čelu sa majorom Zoranom Malinićem.¹²²

Za razliku od drugih jedinica VRS koje su se popunjavale obaveznom opštom mobilizacijom, 10. diverzantski odred bio je profesionalna jedinica čiji pripadnici su potpisivali ugovore sa VRS i bili plaćeni za svoj rad. U pitanju je bila elitna jedinica sastavljena od 50-60 pripadnika, čiji zadatak je bio da dejstvuju u neprijateljskoj pozadini, izvode diverzantske akcije i prikupljaju informacije. U jedinicu su primani i Hrvati, Bošnjaci i ljudi drugih nacionalnosti, što im je omogućavalo efikasnije izvođenje zadataka. Oni su uglavnom regrutovani iz logora Batkovići, gde su dospeli nakon što su uhapšeni na području Tuzle zbog različitih krivičnih dela.¹²³ U televizijskom intervjuu 2010. godine, jedan od njih, Zijad Žigić, ovako je to objasnio: „Brate, platiš i tvoj sam. Nemaš para, mene ne interesuje vlada...”¹²⁴ Jedinica je bila direktno vezana za GŠ VRS i pod komandom Zdravka Tolimira, načelnika Odeljenja za obaveštajne i bezbednosne poslove i Petra Salapure, šefa Uprave za obaveštajne poslove.¹²⁵ Po Salapurinom naređenju je i učestvovala u operaciji *Krivaja 95* i kasnije u streljanju Bošnjaka iz Srebrenice, o čemu će biti još reči u nastavku knjige.

Do 13. jula 1995. Drinskim korpusom komandovao je Milenko Živanović, pre rata pukovnik JNA i komandant brigade u Zadru¹²⁶, a nakon toga Radislav Krstić, koji je pre rata bio potpukovnik JNA i komandant brigade u Kosovskoj Mitrovici.¹²⁷ Načelnik štaba bio je Svetozar Andrić, do rata major i komandant bataljona vojne policije u Beogradu, a pomoćnik komandanta za bezbednost Vujadin Popović, predratni oficir bezbednosti u Kninskom korpusu.¹²⁸ Ključnu ulogu u srebrenič-

121 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, svedočenje Milomira Savčića od 11. septembra 2007, 15227-15228.

122 Puk je bio elitna jedinica nasleđena iz JNA kada je obezbeđivala komandu vojne oblasti. U VRS je obezbeđivala GŠ VRS i komandno mesto u Han Pijesku, Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Ričard Batler, „Iskaz o vojnim operacijama u Srebrenici 1. novembar 2002“, 2.12.

123 *Dosije: 10. diverzantski odred Glavnog štaba Vojske Republike Srpske*, Beograd: FHP, 2011, 5-7.

124 Prilog FTV, 25. avgust 2010, <https://www.youtube.com/watch?v=o0V03o55Vfs> (3. mart 2025).

125 Komandna struktura 10. diverzantskog odreda, *Dosije: 10. diverzantski odred Glavnog štaba Vojske Republike Srpske*, 36.

126 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Ričard Batler, „Iskaz o vojnim operacijama u Srebrenici 1. novembar 2002“, 18.

127 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, svedočenje Radislava Krstića od 16. oktobra 2000, 5964-5965.

128 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, optužnica protiv Vujadina Popovića i ostalih od 26. marta 2002, para. 1. O biografiji i delovanju Svetozara Andrića videti detaljno u: *Dosije: Svetozar Andrić*, Beograd: FHP, 2024.

koj operaciji imale su 1. bratunačka laka pešadijska i 1. zbornička pešadijska brigada. Bratunačkom brigadom komandovao je Vidoje Blagojević, pre rata inženjerijski potpukovnik.¹²⁹ Zborničkom brigadom komandovao je Vinko Pandurević, pre rata kapetan I klase, a potom komandant VRS u Višegradu, dok je načelnik štaba bio Dragan Obrenović, koji je pre rata komandovao 1. oklopnim bataljonom 336. motorizovane brigade u Zvorniku.¹³⁰ Načelnici uprava za bezbednost, ključni ljudi u realizaciji zločina na terenu, bili su Drago Nikolić u Zborničkoj brigadi, predratni zastavnik u vojnoj bezbednosti¹³¹ i Momir Nikolić u Bratunačkoj brigadi, pre rata oficir bezbednosti i zamenik komandanta TO Bratunac.¹³²

Kao što se vidi, svi pomenuti oficiri, bili su oficiri JNA pre rata, upoznati sa pravilima i postupcima, uključujući pravila ratnog prava, i obučeni za komandovanje i izvođenje borbenih dejstava, kao i za rukovanje oružjem i opremom. Pri tome, svi pomenuti oficiri bili su Srbi iz BiH, a mnogi od njih služili su zajedno u jedinicama JNA i imali su iskustvo međusobne saradnje i komunikacije. Posebno je bila primetna povezanost ljudi iz tzv. „kninskog klana“, oficira koji su služili sa Mladićem pre rata.¹³³ Upravo ovim oficirima, pre svega Tolimiru, Beari i Popoviću, Mladić je poverio sprovođenje srebreničke operacije i kasnije streljanje zarobljenika. Jedinice VRS nasledile su strukturu JNA, koja je imala već razvijene jedinice inženjerije, veze i bezbednosti, uključujući vojnu policiju. Operacijom osvajanja zaštićene zone Srebrenica i potonjim likvidiranjem muškaraca i dečaka, kao i prikrivanjem tragova zločina, upravljala je organizovana vojna struktura koja je školovana na prestižnim školama kako u SFRJ, tako i u inostranstvu.

Glavni štab VRS se u planiranju i izvođenju zločina oslonio pre svega na sektor bezbednosti, tako da su oficiri bezbednosti bili angažovani od samog početka i to po dubini, od GŠ VRS do bataljona. Komandanti jedinica unutar Zborničke i Bratunačke brigade bili su obaveštavani o događajima na terenu ali ne odmah, već u zavisnosti od toga kako je nalažala situacija. U operaciju prikrivanja zločina, kao što ćemo pokazati, bile su uključene iste jedinice, još organizovanije nego u vreme izvršenja zločina. Srpska strana je na širem području Srebrenice bila organizovana

129 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Ričard Butler, „Iskaz o vojnim operacijama u Srebrenici 1. novembar 2002“, 23.

130 *Isto*, 20-21.

131 Lični dosije Draga Nikolića, Izložba „Sedma republika na sudu“, <https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/Nikolic-Drago.pdf> (3. mart 2025).

132 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, svedočenje Momira Nikolića od 30. maja 2013, T. 11770.

133 Đikić, Ivica, *Beara*, 122-128.

vojska sa jasnim linijama komandovanja, bar od kraja 1992. godine. To joj je i omogućilo da prvo ostvari vojnu pobjedu u julu 1995, a onda i da u relativno kratkom roku izvrši komplikovanu operaciju ubijanja velikog broja ljudi i prikrivanja zločina.

Pored vojnih, važnu ulogu u događajima oko Srebrenice imale su i specijalne policijske jedinice. Policija RS bila je organizovana po stanicama javne bezbednosti (SJB) po gradovima, uz specijalnu brigadu za izvođenje vojnih operacija, neku vrstu vojne jedinice unutar policije. Ta brigada imala je sedište u Janji kod Bijeljine, a u julu 1995, na njenom čelu bili su Goran Sarić, komandant, i njegov zamenik, Ljubomir Borovčanin. U okviru SJB delovale su Posebne jedinice policije (PJP), koje su po potrebi angažovane na ratištima.¹³⁴

Nakon srpskog osvajanja Srebrenice 18. aprila 1992, a posebno nakon što su počeli napadi srpskih snaga na bošnjačka sela u bratunačkoj opštini, u većim bošnjačkim mestima došlo je do samoorganizovanja koje su predvodili lokalni aktivisti SDA ili ljudi koji su umeli da rukuju oružjem i bili skloniji upotrebi sile, uglavnom lokalni policajci i kriminalci.¹³⁵ Nije bilo organa vlasti koji su imali dovoljno autoriteta da organizuju otpor, jer su srpske snage bile daleko nadmoćnije, a predstavnici institucija su se ili sklonili iz Srebrenice u strahu za sebe i svoju porodicu, ili su prihvatili ultimatum srpske strane i ostali pasivni. Među onima koji nisu pristali na pasivnost, prvi među jednakima bio je Naser Orić, predratni policajac u stanicu u Potočarima, a pre toga radnik Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Srbije. On se istakao organizovanjem grupe koja je pružila otpor srpskim snagama u Potočarima 20. aprila i sprečila zauzimanje ovog mesta. Grupe poput Orićeve, ili one Hakije Meholfića i Akifa Ustića, vodile su borbe oko samog grada, nanoseći gubitke srpskim snagama, tako da su se srpske oružane formacije na kraju povukle iz Srebrenice 9. maja 1992.¹³⁶

Od ostalih komandanata posebno se isticao Zulfo Tursunović iz Sućeske, uz Potočare još jednog od većih bošnjačkih sela iz srebreničke opštine, kriminalac osuđivan pre rata zbog teških krivičnih dela. U Starom gradu Srebrenici, lokalni mlađići okupili su se oko policajca Hakije Meholfića, a u samoj čaršiji oko nastavnika fizičkog, Akifa Ustića. U delu srebreničke opštine prema Skelanima, otpor je orga-

134 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Ričard Batler, „Iskaz o vojnim operacijama u Srebrenici od 1. novembra 2002”, 27-28.

135 Orić, Naser, *Srebrenica svjedoči i optužuje: Genocid nad Bošnjacima u Istočnoj Bosni (srednje Podrinje) april 1992 – septembar 1994*, Srebrenica: Općina, 1995, 139-151.

136 U jednoj od zaseda, bošnjački borci uspeali su 8. maja da ubiju i predsednika SDS Srebrenice i poslanika u skupštini BiH, Gorana Zekića, *isto*, 145.

nizovao lokalni preduzetnik i SDA aktivista iz Skelana, Ahmo Tihić, a u mestu Kragljivode Nedžad Bektić, jedan od retkih školovanih mladih oficira.¹³⁷ Na sastanku u Bajramovićima 20. maja 1992, neki od ljudi koji su ostali i organizovali odbranu u svojim selima proglasili su sebe za štab TO Srebrenica i među sobom podelili ključne funkcije.¹³⁸ Sastanku nisu prisustvovali mnogi od lokalnih vođa, uključujući Hakiju Meholfića, koji je odbio da prizna tamo donesene odluke.¹³⁹ Po svedočenju Fahrudina Alića, jednog od komandanata iz Skenderovića, Zulfo Tursunović je na predlog da za komandanta izaberu nekog školovanog, ovako odgovorio: „Šta će nama školovan čovjek, nama treba neko ko je ratnik, ko ima zasluge! Ko je to zaslužniji od Nasera Orića?”¹⁴⁰ Emir Suljagić svedočio je kako mu je bola oči „sirovost tih ljudi, do tada anonimnih“, koji su u Bajramovićima podelili vlast tako da je „svako od ljudi koji je na neki način bio u vlasti, bio predstavnik nekog od 'gospodara rata' u enklavi“.¹⁴¹ Vlast je pripala onima koji su bili spremni da se suprotstave oružanom napadu srpskih jedinica i to je bio ključni motiv. Treba imati u vidu i činjenicu da je Orić imao tek 25 godina kada je 1992. preuzeo na sebe organizaciju odbrane Srebrenice.¹⁴²

Od predstavnika predratne, legalne vlasti, u Srebrenici ostali su komandir policije Hamed Salihović Sado, predsednik SDA Hamed Efendić i zamenik komandanta TO Srebrenica Suljo Hasanović, a krajem 1992. se peške kroz šumu do Srebrenice probio i Ibran Mustafić, poslanik u skupštini BiH i predsednik izvršnog veća opštine, koji je bio u Sarajevu na zasedanju parlamenta kada je Srebrenica napadnuta i osvojena. Ovi ljudi su odmah na početku uglavnom sklonjeni u stranu ili su imali samo formalne funkcije. Na njih se gledalo kao na predstavnike vlasti koja nije uspeła da se spremi za rat i samim tim nanela značajnu štetu svom narodu. Nove ratne vođe nisu trpele predstavnike vlasti i taj animozitet je od početka bio

137 Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 90; Mustafić, Ibran, *Planirani haos*, 113-118.

138 Formiran je sedmočlani štab, sa komandantom Orićem i zamenikom Akifom Ustićem, videti: Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, P73, Odluka iz Bajramovića broj 1/92.

139 Kasnije se pomirio sa novouspostavljenom vlašću, ali je do kraja ostao nepoverljiv prema njima i sve vreme rata važio je za žestokog Orićevog protivnika, Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, Svedočenje Hakije Meholfića od 5. i 6. aprila 2005, T. 6747; 6759-6760.

140 Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 105.

141 Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, 30.

142 Tzv. žestoki momci i u drugim mestima pod kontrolom bošnjačke strane u BiH igrali su važnu ulogu na početku sukoba, jer su se najbrže organizovali u uslovima haosa i raspada legalnih organa vlasti, videti, na primer, situaciju u Sarajevu: YouTube kanal *Zanimljivosti*, <https://www.youtube.com/watch?v=bljbo1pzP9k> (3. mart 2025).

uočljiv.¹⁴³ Na sastanku jedne od novoformiranih seoskih jedinica u selu Sućeska, Zulfo Tursunović isterao je komandanta policije Salihovića i zamenika komandanta TO Srebrenica Sulju Hasanovića sa skupa, nasrnuvši fizički na njih.¹⁴⁴

Bošnjačke trupe, kao što je objašnjeno, bile su pre svega seoske jedinice sastavljene od lokalnih mladića i naoružane uglavnom lovačkim naoružanjem, uz nešto oružja koje su aktivisti SDA uspeali švercom da pribave pre početka rata. Nosili su prošarana civilno-vojnička odela, sastavljena uglavnom od onoga što su imali po kućama, tj. delova policijske ili vojne uniforme iz doba JNA. Da bi se razlikovali u borbi, u pojedinim prilikama nosili su poveze oko glave. Komandna struktura bila je vrlo fluidna: na početku je više ličila na skup lokalnih milicija, nego na organizovanu vojničku formaciju. Odbrana Nasera Orića u Hagu pokušala je da dokaže da je reč bila o civilnom stanovništvu koje se masovno diglo na otpor neprijatelju koji je napao njihova sela, što je u međunarodnom humanitarnom pravu poznato pod imenom *levée en masse*. U pitanju je, kako definicija iz Ženevske konvencije kaže: „stanovništvo neokupirane teritorije koje se, usled približavanja neprijatelja, dobrovoljno diže na oružje da bi pružilo otpor neprijateljskoj najezdi, a koje nije imalo vremena da se organizuje kao redovna oružana sila, ako ono otvoreno nosi oružje i ako poštuje ratne zakone i običaje rata“.¹⁴⁵ Na ovaj način pruža se pravna zaštita stanovništvu koje se digne na oružje, ali, s druge strane, sam institut implicira da nije bilo vremena za organizovanje, a samim tim je isključena i čvrsta komandna struktura.

Nema sumnje da je *levée en masse* oznaka koja bi mogla da se stavi pripadnicima bošnjačkih formacija na samom početku sukoba, u aprilu 1992, kada su se oni stvarno okupili da brane svoja sela od napada srpske vojske, bez ikakve organizacije ili logističke pomoći rukovodstva BiH. Međutim, kako je i Haški sud zaključio, situacija se promenila od kraja maja, posebno nakon sastanka u Bajramovićima, kada se stvara određena struktura i ratni štab koji je trebalo da rukovodi akcijama na celoj teritoriji pod kontrolom Bošnjaka u srednjem Podrinju.¹⁴⁶ Ova borba za uspostavljanje jasnijih linija komande, uklapanje svih seoskih jedinica u strukturu Armije

143 Naser Orić objavio je i spisak predstavnika politike i privrede iz Srebrenice i drugih gradova u okolini koji su napustili to područje, prebacujući im da su izdali svoje sugrađane, videti spisak u: Orić, Naser, *Srebrenica svjedoči i optužuje*, 17-20.

144 *Isto*, 80.

145 Ženevska konvencija o postupanju sa ratnim zarobljenicima od 12. avgusta 1949. (III Ženevska konvencija), član 4 (6).

146 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, Prvostepena presuda od 30. juna 2006, para. 131-137.

BiH i uspostavljanje vojničkog poretka i discipline trajće tokom cele 1992. godine sa promenljivim uspehom, ali ipak se nametnula komandna uloga ratnog štaba na čelu sa Naserom Orićem. Kako je definisao sud u Hagu, i pored toga što nakon 20. maja 1992. više nije postojao *levée en masse*, „okolnosti su bile daleko od onih u kakvim uobičajeno deluju oružane snage“, navodeći kao primer činjenicu da su borci i dalje spavali sa svojim porodicama u kućama ili improvizovanom smeštaju i da je angažman u jedinicama bio isključivo na dobrovoljnoj osnovi.¹⁴⁷

Zvanično Sarajevo priznalo je štab TO Srebrenica, formiran u Bajramovićima, kao legalnu formaciju BiH tokom leta 1992. godine. U septembru 1992, on je preimenovan u štab Oružanih snaga Srebrenice.¹⁴⁸ Sve vreme tokom 1992. i većim delom 1993. vlasti u BiH pokušavale su da organizuju i stave pod punu kontrolu ove snage, što im je uspeo tek krajem 1993, kada su formalno priznate oružane snage Srebrenice podeljene po brigadama.¹⁴⁹ U januaru 1994. formirana je Osmo operativna grupa Srebrenica koja je obuhvatila ove oružane snage i jedinice iz Žepe, kao jedna od regularnih jedinica u okviru Drugog korpusa Armije BiH sa sedištem u Tuzli, a koja će od januara 1995. da postane 28. divizija Armije BiH. Na čelu ove jedinice, bez obzira što je menjala naziv, još od 1992. bio je Naser Orić.¹⁵⁰ U okviru divizije organizovano je pet brigada u Srebrenici i jedna u Žepi, uz poseban brdski bataljon. Nijednu brigadu nisu vodili školovani oficiri, već ljudi sa završenom trogodišnjom srednjom ili čak samo osnovnom školom.¹⁵¹

Ceo ovaj proces uvođenja vojnih formacija na području Srebrenice u regularnu hijerarhiju države BiH nije tekao ni lako ni jednostavno, a po svim dokazima nikada nije ni dovršen. Posebno je haotično bilo tokom 1992. godine, kada su lokalne vođe na terenu praktično nametnule svoju vlast i stavile predsedništvo u Sarajevu pred svršen čin. I nakon sastanka u Bajramovićima mnoge grupe ponašale su se nezavisno, bez priznavanja centralne vlasti. To se naročito odnosilo na jedinice sastavljene od izbeglica sa područja okolnih opština, koje su imale svoje zapovedništvo, a sa Orićem i njegovom komandom često su komunicirali ravnopravno. Neki su pokušali da ovo Orićevo faktičko preuzimanje vojne vlasti ospore i na terenu.

147 Isto, para. 138.

148 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, P176, Odluka o formiranju Oružanih snaga Srebrenice od 3. septembra 1992.

149 Videti opis i hronologiju u izveštaju 8. OG Srebrenica iz marta 1994, Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, P95, Prilog za vodič hronike Armije BiH od 7. marta 1994.

150 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, Prvostepena presuda od 30. juna 2006, para. 171-173.

151 Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 241-242.

Indikativan je bio slučaj Nurifa Rizvanovića, bivšeg oficira JNA sa ratnim iskustvom iz Vukovara. On je u julu 1992. došao iz Tuzle u Konjević Polje (odakle je i bio poreklom) sa 400 boraca 16. brigade i sebe praktično proglasio za komandanta Drinske divizije, jedinice koja formalno nikada nije postojala, a koja je trebalo da objedini borce iz Cerske, Konjević Polja i Kamenice.¹⁵² Bila je to jedina jedinica na ovom prostoru koja je imala uniforme, po čemu se takođe izdvajala od postojećih, uglavnom seoskih TO formacija. Iako je formalno prihvatao Orićevu komandu, očigledno je da je Rizvanović imao drugačije ciljeve i video sebe bar kao ravnopravnog Oriću.¹⁵³ Rizvanovića su na kraju uhapsile Orićeve snage i pretpostavlja se da je ubijen.¹⁵⁴

Naser Orić je nakon rata postao veoma bogat čovek. Hapšen je zbog reketiranja, a dovođen je u vezu i sa organizovanim kriminalom, posebno sa grupom poznatog balkanskog kralja narkotika, Nasera Keljendija.¹⁵⁵ Nema nikakve sumnje da se radi o osobi iz kriminalnog miljea. U toku rata bio je gospodar života i smrti u enklavi ili, kako je opisan u jednom internom izveštaju *Lekara bez granica*, „kralj mesta bez ikakve konkurencije” pod čijom su kontrolom „crno tržište, prostitucija i opština”.¹⁵⁶ Međutim, za mnoge preživjele Srebreničane, u pitanju je simbol otpora Srebrenice i samim tim su mu drugi grehovi oprošteni. Kako je vreme prolazilo, tako su ratne epizode padale u zaborav, a ostajala je simbolika Srebrenice čiji je Orić bio sastavni deo. Na promociji knjige Nasera Orića u Sarajevu 2013. godine, Hasan Nuhanović je ustao, izgovarajući: „Kad bi u ratu Naser ušao u neku prostoriju mi bismo mu ustajali na noge i zato mu ja i danas ustajem”, nakon čega je ustala i cela hala.¹⁵⁷

Kao i kod drugih ratnih vođa, i u slučaju Orića primetna je mešavina poštovanja i straha koju mu ljudi iskazuju. Postojale su indicije da je nekim svedocima u postupku protiv njega pred Sudom BiH prećeno. I u Haškom sudu mnogi svedoci optužbe pretvarali su se tokom svedočenja u svedoke odbrane. Ovo je bila praksa i kod drugih ratnih vođa, posebno kod onih sa jakim kriminalnim vezama, poput

152 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, P82, Odluka oružanih snaga Vlasenice, Bratunca i Zvornika od 27. oktobra 1992.

153 Videti analizu Rizvanovića i njegove jedinice u presudi Oriću: Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, Prvostepena presuda od 30. juna 2006, para. 154-160.

154 Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 155-159.

155 Karup-Druško, Dženana, „Komandant za reket i ucjenu”, *Dani*, 10. oktobar 2008.

156 *NIOD report*, 1122.

157 Dženana Karup-Druško, „Heroj i(li) kriminalac: od Gazimestana preko Srebrenice do Haaga i Sarajeva: mit o Naseru Oriću”, *BH Dani*, 1. jul 2013, <https://bhdani.oslobodjenje.ba/bhdani/arhiva/mit-o-naseru-oricu> (3. mart 2025).

Vojislava Šešelja ili Ramuša Haradinaja. Gde je granica između straha i poštovanja teško je bilo odrediti u svakom pojedinačnom slučaju. Svedok optužbe protiv Orića u Hagu, Bećir Bogilović, toliko je izmenio svoje svedočenje kada je Orićeva odbrana počela da ga ispituje, da mu je sudija Karmel Agijus rekao kako se nada da će brzo završiti, jer mu ništa ne veruje. Bogilović je na kraju čak zatražio da se pozdravi sa „gospodinom okrivljenim“, što je sud odbio.¹⁵⁸

Naseru Oriću suđeno je pred sudovima u Hagu i Sarajevu za različite ratne zločine nad Srbima. Nijedno suđenje nije se završilo osuđujućom presudom. Ova suđenja postala su predmet teorija zavere srpskih nacionalista, koji su ih koristili kao dokaz da je svet nepravedan prema Srbima i da postoji zavera da zločini nad Srbima ostanu nekažnjeni. Međutim, mnogo važniji bosanski komandanti osuđeni su pred različitim sudovima, od ratnog komandanta Armije BiH Rasima Delića¹⁵⁹ do komandanta Trećeg korpusa Armije BiH, Sakiba Mahmuljina¹⁶⁰ ili komandanata i pripadnika slavne Bužimske 505. brigade.¹⁶¹ Kada je reč o Oriću, u oba slučaja, i pred Haškim tribunalom i pred Sudom BiH, tužilaštvo nije dovoljno dobro pripremlilo slučaj, niti je bilo dovoljno argumenata za osuđujuću presudu.

Posebno je specifičan slučaj pred Sudom BiH.¹⁶² Orić je optužen za ubistva tri srpska zarobljenika u selima Zalazje, Lolići i Kunjerac u julu, maju i decembru 1992. Sva tri slučaja tužilac je zasnovao na svedočenju zaštićenog svedoka O1, pripadnika Orićeve formacije u toku rata. Svedok je vrlo lako diskreditovan od strane odbrane, jer je reč očigledno bila o predratnom kriminalcu koji je često menjao svoje iskaze i svedočio drugačije o okolnostima ovih i drugih zločina. U slučaju ubistva zarobljenog borca VRS, sudije Slobodana Ilića u Zalazju 12. jula 1992, sve okolnosti opisane od strane O1 bitno se razlikuju od onoga što su rekli drugi svedoci, kako Srbi, tako i Bošnjaci. Svedok O1 je Orića u izjavi tužilaštvu datoj 2014. godine teretio za zločine u selima Zagoni i Kravice, a Zalazje nije ni pomenuo. Sve-

158 Izveštaj agencije SENSE sa suđenja Oriću od 23. marta 2023, „Hakijina, Zulфина i Naserova vojska“, <https://arhiva.sensecentar.org/vijesti.php?aid=2698> (3. mart 2025).

159 Arhiva MKTJ, *predmet Delić*, presuda Žalbenog veća od 29. juna 2010.

160 Arhiva Suda BiH, *predmet Mahmuljin*, Presuda Apelacionog veća od 28. aprila 2022. Mahmuljin je trenutno u bekstvu i nije dostupan organima gonjenja BiH.

161 Emina Dizdarević Tahmišćija, „Sedmorica pripadnika Armije BiH osuđeni zbog ratnog zločina“, *BIRN*, 4. mart 2024, <https://balkaninsight.com/sr/2024/03/04/sedmorica-bivsih-pripadnika-armije-bih-osudeni-zbog-ratnog-zlocina/> (3. mart 2025).

162 Na suđenju u Hagu Oriću je suđeno za komandnu odgovornost zbog ubistava nekoliko prethodno zarobljenih Srba u zatočeničkim objektima u gradu, o čemu će biti više reči u nastavku teksta, kao i za spaljivanje i prekomerno granatiranje civilnih objekata u srpskim selima, Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, treća izmenjena optužnica od 30. juna 2005.

dok je opisao trajanje napada i razvoj borbi u Zalazju, kao i fizički izgled ubijenog Ilića potpuno drugačije od svih drugih svedoka, što je sud navelo na zaključak da on uopšte nije ni učestvovao u napadu na Zalazje. Četiri srpska vojnika koja su bila sakrivena u potkrovlju kuće ispred koje se navodno desilo ubistvo svedočila su da nisu ni videla ni čula ubistvo; štaviše, jedino su čuli da Orić naređuje da se zarobljenici povedu u Srebrenicu i da je sprečio da tuku jednog od zarobljenika uz reči: „Mi nismo ni četnici, ni ustaše, mi smo vojska BiH, sudiće mu vojni sud”. Na kraju, prilikom ponovnog svedočenja pred Apelacionim većem Suda BiH, svedok O1 je još jednom drastično promenio svoj iskaz, ovoga puta tvrdeći da je Orić ispalio rafal u sudiju Ilića, dok je u prvostepenom postupku svedočio da ga je Orić ubio nožem, a rafal nije ni spomenuo.¹⁶³

Slična situacija je bila i sa druge dve tačke optužnice, ubistva srpskih zarobljenika Milutina Miloševića u Lolićima u maju 1992. i Mitra Savića u Kunjercu u decembru 1992. U oba slučaja iskaz O1 bio je konfuzan i bitno različit na prvostepenom i drugostepenom pretresu. Pri tome, kao i u slučaju Zalazja, on ni ova dva ubistva nije pomenuo u saslušanju pred tužiocem 2014. godine. Uočljivo je da je za oba ubistva ispričao gotovo istu priču, u kojoj prvo puca Naser Orić, a onda u mrtvo telo puca njegov saborac Sabahudin Muhić. Sa iskazom svedoka nije se poklopio ni obdukcioni izveštaj u slučaju Miloševića (u kom stoji da ima jednu ranu, i to od pištoljske municije), ni iskazi porodice žrtve u slučaju Savića. Takođe, sud je ocenio da postoje jaki dokazi da svedok O1 uopšte nije bio na ova dva mesta ubistva, slično kao i u slučaju Zalazja.¹⁶⁴ Imajući sve ovo u vidu, vrlo je teško odluku suda u slučaju Orić oceniti kao nepravednu. Ipak, postupajući tužilac Miroslav Janjić nije video svoju odgovornost u ovako slabo pripremljenom predmetu, već je stvar prebacio na nacionalni teren, izjavljujući: „Da bi sud bio Sud BiH, u sudnici bi trebali biti i Srbi”, zbog čega je i disciplinski kažnjen.¹⁶⁵

Prva godina rata – glad i zločin

Preuzimanje Bratunca 17. aprila 1992. koje su sprovele naoružane srpske formacije, na čelu sa JNA, kao i većine bratunačkih sela bez ikakvog otpora, a onda i

163 Arhiva Suda BiH, *predmet Orić*, Presuda Apelacionog veća od 30. novembra 2018, 35-44.

164 *Isto*, 44-55.

165 Emina Dizdarević Tahmišćija, „Javna opomena tužiocu zbog neprimjerenih komentara na presudu Oriću”, *Detektor*, 30. jul 2019, <https://detektor.ba/2019/07/30/javna-opomena-tuz-iocu-zbog-neprimjerenih-komentara-na-presudu-oricu/> (3. mart 2025).

preuzimanje Srebrenice 18. aprila, nisu označile kraj, već početak oružanih sukoba. Srbi su preuzimali sva mesta po unapred razrađenom planu. Prvo je bošnjačkim predstavnicima ili generalno stanovništvu davan ultimatum da predaju svo oružje, a onda bi srpske snage ulazile u mesto, uz pretres kuća, pljačku, odvođenje zatvorenika i povremena ubistva. Odmah po osvajanju Bratunca srpske snage krenule su u čišćenje terena, pre svega u razoružavanje velikih bošnjačkih sela poput Glogove, Suhe i Voljavice. U razoružavanju su učestvovala snage JNA, lokalna policija pod srpskom kontrolom i dobrovoljačke jedinice iz Srbije.

Najveće bošnjačko selo u bratunačkoj opštini, Glogova, u nekoliko navrata je pretresano i potpuno razoružano do 6. maja 1992. Nakon toga, napravljen je plan da se selo napadne i etnički očisti. Po svedočenju Miroslava Deronjića, u izradi plana učestvovali su, pored njega, i komandant jedinice JNA na tom području, kapetan Reljić, komandant odreda TO Kravica i jedna osoba iz Državne bezbednosti Srbije.¹⁶⁶ Na tom sastanku, Deronjić je naveo „da se plan za stvaranje srpske etničke teritorije ne može provesti u opštini Bratunac ako se prvo ne zauzme selo Glogova i njegovo cjelokupno stanovništvo bosanskih Muslimana ne premesti iz Glogove na nesprsku teritoriju u centralnoj Bosni”.¹⁶⁷ Glogova je napadnuta 9. maja 1992, u ranim jutarnjim časovima, nakon što je opkoljena. Iz sela nije pružen nikakav otpor. U tri masovna streljanja i nekoliko pojedinačnih ubistava, ubijeno je ukupno 64 civila iz Glogove, dok su svi ostali proterani. Selo je zapaljeno, a kuće i lokalna džamija su uništeni.¹⁶⁸ Miroslav Deronjić je na sastanku na Palama 10. ili 11. maja 1992. raportirao da je Glogova očišćena od Bošnjaka, nakon čega je dobio aplauz prisutnih, među kojima su bili Karadžić, Mladić, Krajišnik i šefovi kriznih štabova srpskih opština iz cele BiH. Na zidu je stajala mapa BiH, a plavom bojom bile su obeležene opštine u kojima su Srbi već preuzeli vlast. Nakon Deronjićevog istupa, funkcioner SDS-a Velibor Ostojić radosno je saopštio: „Sada možemo obojiti i Bratunac u plavo”.¹⁶⁹

Od maja 1992. do polovine januara 1993. godine trajale su intenzivne borbe između srpskih i bošnjačkih snaga na području opština Bratunac i Srebrenica. Borbe su uglavnom vodile lokalne jedinice Teritorijalnih odbrana na obe strane, tj. naoružani meštani koji su se u većoj ili manjoj meri organizovali. Srbi su imali

166 Arhiva MKTJ, *predmet Deronjić*, Prvostepena presuda od 30. marta 2004, para. 69-89.

167 *Isto*, para. 86.

168 *Isto*, para. 90-106.

169 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3566, izjava svedoka Miroslava Deronjića od 25. novembra 2003, para. 106.

povremenu podršku artiljerije i avijacije iz Srbije, ali su Bošnjaci na tom području bili mnogobrojniji (činili su više od dve trećine stanovništva) i postepeno su širili teritoriju pod svojom kontrolom. Srpske trupe koje su 18. aprila 1992. ušle u napuštenu Srebrenicu nisu uspele dugo da se održe u gradu. Već posle nekoliko dana, na brzinu organizovane bošnjačke jedinice iz šuma oko Srebrenice ušle su u grad. Osim u Srebrenici, bošnjačke formacije bile su uglavnom koncentrisane u velikim selima poput Potočara, Osmaća i Sućeske u srebreničkoj, Konjević Polja u bratunačkoj, Cerske u vlaseničkoj i Kamenice u zvorničkoj opštini.¹⁷⁰

Napadi bošnjačkih jedinica bili su usmereni na međusobno povezivanje ovih enklava i širenje teritorije oko njih, kao i na eventualno spajanje sa područjem centralne Bosne koje su kontrolisale jedinice Armije BiH. Neki od najvećih sukoba bili su napad na selo Ratkoviće (uključujući okolne zaseoke Brađevina, Dučići i Gornji Ratkovići) 21. i 27. juna 1992, na Ježesticu 8. avgusta 1992, na selo Fakovići (uključujući zaselak Divovići) 5. oktobra 1992, na selo Bjelovac (uključujući zaselak Sikirić) 14. do 19. decembra 1992, na Glogovu 24. decembra 1992, na selo Kravicu (uključujući obližnja sela Šiljkovići i Ježestica) 7. i 8. januara 1993. i konačno na Skelane 16. januara 1993. Do oktobra 1992. bošnjačke snage držale su gotovo celo područje bratunačke opštine, osim samog grada i sela Kravice, a zaključno sa januarom 1993, uspele su da preuzmu i Kravicu i celo područje srebreničke opštine, osim Skelana.¹⁷¹ Kao i u srpskim napadima na bošnjačka sela, i ovde su počinjeni brojni ratni zločini protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika.¹⁷² Tokom 1992. kada su vođeni ovi intenzivni sukobi, u opštinama Bratunac i Srebrenica, poginulo je 195 civila srpske i 962 civila bošnjačke nacionalnosti.¹⁷³

Kravica je veliko selo u bratunačkoj opštini, u kom je po popisu iz 1991. živelo oko 65 odsto Srba i 35 odsto Bošnjaka. Početkom rata, Srbi su preuzeli vlast u selu i svi Bošnjaci su proterani. U toku ofanzive u januaru 1993, bošnjačke jedinice iz Srebrenice napale su Kravicu i susedna sela Ježesticu i Šiljkoviće. Selo su branile jedinice Bratunačke brigade VRS i naoružani meštani. Usled stalnih borbi, veliki

170 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, Prvostepena presuda, 30. jun 2006, para. 102.

171 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Izveštaj veštaka Ričarda Batlera, „Iskaz o vojnim događajima u Srebrenici (revizija): Operacija Krivaja 95“ od 1. novembra 2002, para 1.21-1.24; Videti i Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P274, „Ratni put bratunačke lake pješadijske brigade“.

172 *Zločin bez kazne – stradanje Srba u srednjem Podrinju*, autorka Slađana Zarić, RTS, 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=iPmU1bSzwug> (3. mart 2025).

173 Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih – Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995 I*, Sarajevo: IDC/FHP, 2012, 174-175.

deo civila već se bio iselio. Po svedočenju komandanta odbrane sela, potporučnika Lazara Ostojića, u toku napada 7. januara, vojska bosanskih Srba branila je položaje dovoljno da se gotovo svi civili i većina boraca povuku ka Drini. Komandant čete VRS koja je branila selo Ježestica, Dragan Nikolić, svedoči da su u njegovom rejonu poginula dva civila i 17 boraca.¹⁷⁴ Borbe u samim selima bile su vrlo žestoke i vodile su se od kuće do kuće celog dana 7. januara. To je prouzrokovalo ogromnu materijalnu štetu, ali i veliki broj poginulih. Zvanično, VRS je javila komandi da je poginulo 46 ljudi, od čega je 35 boraca.¹⁷⁵ Bošnjačka strana imala je 16 poginulih i 5 teže ranjenih boraca.¹⁷⁶ O surovosti sukoba govori i slučaj 80-godišnjeg Nega Erića iz Kravice, koji je, po svedočenju njegovog bratanca, pružao otpor bošnjačkim borcima 7. januara tokom napada, da bi na kraju upucao prvo svoju ženu Kristinu, a onda i sebe, kako ne bi bili zarobljeni.¹⁷⁷

I pored ovih lako proverljivih činjenica, nacionalistička propaganda napravila je od sukoba u Kravici mitski događaj u kom su trupe Naser Orića odjednom ušle u srpsko selo i ubijale nenaoružane ljude na kućnom pragu.¹⁷⁸ Štaviše, list *Politika* pisao je u januaru 2024. da su većina stradalih žene, deca i starci.¹⁷⁹ U svim ovim napadima bilo je i vojnih i civilnih žrtava. Pošto su u pitanju bile jedinice uglavnom sastavljene od meštana, teško je ustanoviti ko je od poginulih ili ubijenih nastradao kao vojnik, a ko kao civil. Nema nikakve sumnje da je prilikom gotovo svakog napada dolazilo do neselektivnog granatiranja civilnih objekata i do velikih razaranja kuća, kao i do napada na ljude koji beže, bez procene toga da li su u pitanju vojnici ili civili. U napadu na Bošnjake u selu Hranča kod Bratunca 3. maja 1992. stradala je šestogodišnja Selma Hodžić, koju je metak pogodio u majčinom

174 Miljanović, Boro, *Krvavi Božić*, Beograd: Magenta, 2000, drugo, dopunjeno izdanje, 110-113.
175 *Predmet Popović i dr.*, P274; Videti spisak poginulih boraca u: Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, D27.

176 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, P88, Podaci o borbenim dejstvima u odbrambeno-oslobodilačkom ratu u BiH od 1992. do 1995, Napad na selo Kravica, 29. maj 1997.

177 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, Svedočenje Slaviše Erića od 26. oktobra 2004, T. 1262.

178 Videti, na primer, izveštaje najtiražnijih medija u Srbiji: „Na dan najvećeg hrišćanskog praznika srpsko selo zavijeno u crno“, *Blic*, 7. januar 2016, <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/krvavi-bozic-1993-na-dan-najveceg-hriscanskog-praznika-srpsko-selo-zavijeno-u-crno/zzxq97k>; „Zločin bez kazne - 31 godina od stradanja Srba u Kravici“, *RTS*, 7. januar 2024, <https://www.rts.rs/lat/vesti/region/5341157/kravica-godisnjica-srbi.html> (3. mart 2025).

179 „Krvavi Božić u Kravici, veliko srpsko stradanje“, *Politika*, 7. januar 2024, <https://www.politika.rs/scc/clanak/593043/Krvavi-Bozic-u-Kravici-veliko-srpsko-stradanje> (3. mart 2025).

naručju.¹⁸⁰ U napadu na Skelane 16. januara 1993, Bošnjaci su pucali po ljudima koji su preko mosta bežali u Srbiju, ubivši tom prilikom i veći broj civila, uključujući petogodišnjeg Aleksandra Dimitrijevića, koji je takođe pogoden u majčinom naručju.¹⁸¹ Artiljerija iz Srbije, kao i artiljerijske jedinice lokalnih Srba, neselektivno su bombardovale područja na kojima su živeli Bošnjaci, ubivši veliki broj civila. Srpske snage koristile su svoju nadmoć u artiljeriji da od neselektivnog bombardovanja naprave model zauzimanja sela i etničkog čišćenja. Naime, prvo bi selo bilo nekoliko dana masovno neselektivno bombardovano, a tek nakon toga bi ulazile pešadijske i tenkovske jedinice, kada bi većina stanovništva već izbegla¹⁸²

Ono što je lakše ustanoviti su nesumnjivi ratni zločini nad zarobljenim ljudima, bez obzira da li su u pitanju civili ili vojnici. U napadu na selo Zalazje 12. jula 1992, trupe Nasera Orića zarobile su najmanje devet srpskih boraca i civila. Za većinu njih poznato je da su odvedeni u policijsku stanicu u Srebrenici, gde su poslednji put viđeni živi. Za dvoje ljudi Sud BiH ustanovio je da ih je iz stanice izveo pripadnik Armije BiH Izet Arifović i streljao ih.¹⁸³ Većina tela pronađena je i identifikovana u grobnici na području sela Zalazje 2010. godine, dok se za posmrtnim ostacima jedne osobe još uvek traga.¹⁸⁴ Zarobljeni srpski vojnici i civili zatvarani su u policijsku stanicu u Srebrenici ili u obližnju zgradu koja se nalazila iza zgrade opštine. U policijskoj stanici podvrgavani su mučenjima, premlaćivanjima, a neki od njih su i ubijeni, bilo da su izdahnuli pod batinama ili su izvedeni, a kasnije nađeni mrtvi.¹⁸⁵ Slična situacija bila je i u zgradi iza opštine, u koju su zatvorenici takođe bili podvrgnuti teškom mučenju. Sud u Hagu utvrdio je da je najmanje šestoro srp-

180 „Salkić: Svaki 3. maj dočekujemo sa tugom, u napadu na selo Hranča u Bratuncu prva je ubijena šestogodišnja Selma”, *Faktor*, 3. maj 2024, <https://faktor.ba/bosna-i-hercegovina/aktuelno/salkic-svaki-3-maj-docekujemo-sa-tugom-u-napadu-na-selo-hranca-u-bratuncu-prva-je-ubijena-sestogodisnja-selma/187099> (3. mart 2025). Videti svedočenja o napadu na Hranču 3. maja 1992. u: Omeragić, Sead, *Satanski sinovi*, Sarajevo: Ljiljan, 1994.

181 Videti svedočenja žrtava u dokumentarnom filmu: *Zločin bez kazne – stradanje Srba u srednjem Podrinju*, autorka Slađana Zarić, RTS, 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=iPmU1bSzwug> (3. mart 2025).

182 Videti svedočenje vojnog asistenta komandanta UNPROFOR-a, britanskog oficira Pirsu Takeru, o ovoj strategiji bosanskih Srba u: Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4203, Izjava svedoka Pirsu Takeru, para. 157-158.

183 Arhiva Suda BiH, *predmet Arifović i dr.*, Prvostepena presuda od 14. aprila 2018, para. 337-353.

184 *Isto*, para. 403-409.

185 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, Svedočenje Slavoljuba Žikića od 15. decembra 2004, T. 3201-3217; Svedočenje Nedeljka Radića od 13. januara 2005, T. 3510-3542; Svedočenje Ilije Ivanovića od 24. januara 2005, T. 4009-4027.

skih zarobljenika smeštenih u pomenutoj zgradi umrlo od posledica premlaćivanja, dok su neki preživeli sa trajnim invaliditetima.¹⁸⁶

Kao odgovor na pomenutu ofanzivu bošnjačkih snaga na prostoru srednjeg Podrinja u drugoj polovini 1992, VRS je u novembru 1992. napravila plan za kontraofanzivu i postavila pred Drinski korpus borbeni zadatak: „...na širem području Podrinja iznuravati neprijatelja, nanositi mu što veće gubitke i prisiliti ga da sa muslimanskim stanovništvom napusti prostore Birča, Žepe i Goražda“.¹⁸⁷ Postupajući po direktivi, komandant Drinskog korpusa Milenko Živanović izdao je 24. novembra 1992. Zvorničkoj brigadi naređenje u kom se kaže: „Uz primjenu aktivnih dejstava nanositi neprijatelju što veće gubitke, iznuravati ga, razbiti ga ili prisiliti na predaju, a muslimansko stanovništvo prisiliti da napusti prostor Cerska, Žepa, Srebrenica i Goražde.“¹⁸⁸ Kao što se iz ovih naređenja vidi, meta je bilo celo bošnjačko stanovništvo, a cilj je bio etničko čišćenje Podrinja.¹⁸⁹ Međutim, Bošnjaci su pružili žestok otpor, tako da ofanziva nije davala rezultate. Štaviše, u januaru 1993, Armija BiH uspjela je da zauzme gotovo celo područje opština Srebrenica i Bratunac (osim samog mesta Bratunac) i da se spoji sa područjem Cerske i Konjević Polja.

Nakon ovih bošnjačkih uspeha, u borbu su se uključile i jedinice Vojske Jugoslavije (VJ). Pored artiljerijskih napada iz Srbije i angažovanja avijacije, na teren kod Skelana stupile su i kopnene jedinice, uključujući Užički korpus VJ i specijalne jedinice iz Niša i Pančeva. Komanda Užičkog korpusa javljala je 25. januara 1993. Drinskom korpusu VRS o svojim dejstvima i borbenoj liniji, zahtevajući da usaglase borbena dejstva.¹⁹⁰ Ove informacije bile su strogo poverljive, dok VJ zvanično nije učestvovala u borbama. Zaštićeni svedok, pripadnik 72. specijalne jedinice VJ iz Pančeva, svedočio je u procesu protiv Miloševića da je ta jedinica bila angažovana u napadu na Skelane u januaru 1993, zajedno sa drugom specijalnom jedinicom VJ, 63. padobranskom brigadom iz Niša, kao i da su se, kada su ušli u BiH, presvukli u uniforme VRS.¹⁹¹ Reč je o operaciji *Udar*, velikoj ofanzivi srpskih snaga na celu sre-

186 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, Prvostepena presuda od 30. juna 2006, para. 385-474.

187 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P976, Direktiva 4. od 19. novembra 1992.

188 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P2085, Naređenje Drinskog korpusa od 24. novembra 1992, 1.

189 Pukovnik Milenko Živanović kasnije je potvrdio da je jasno razumeo naređenje da treba prisiliti sve Bošnjake da odu sa tog prostora, Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, D3932, Izjava svedoka Milenka Živanovića od 27. oktobra 2013, para. 15.

190 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, D880, dokument potpisan od strane načelnika štaba UK, Dušana Lončara, od 25. januara 1993.

191 Arhiva MKTJ, *predmet Slobodan Milošević*, Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće presude od 16. juna 2004, para. 263.

breničku enklavu tokom februara i marta 1993. U tu svrhu formirana je i posebna Operativna grupa *Romanija*, tajno telo o kom je procurelo tek nekoliko dokumenata tokom istraga Haškog tužilaštva. Ono što je nesporno je da je Operativnom grupom komandovao komandant Užičkog korpusa Dragoljub Ojdanić i da se sastojala od pet taktičkih grupa (TG) koje su izvodile dejstva na području Srebrenice, ali i prema Kalesiji i Tuzli u februaru i martu 1993.¹⁹² U jednoj od pronađenih pisanih naredbi, komandantima TG naređuje se da dođu na sastanak u Generalštab u Beogradu i da pritom obavezno obuku civilna odela.¹⁹³ Ovakav stepen tajnosti verovatno znači da su to bili oficiri VRS, kao i da je u pitanju bila zajednička akcija u Srebrenici pod komandom VJ.¹⁹⁴

Posebne jedinice policije (PJP), specijalne jedinice u sastavu tadašnjeg Resora javne bezbednosti MUP-a Srbije, takođe su u vreme ofanzive na skelanskom ratištu 1993. ubačene u BiH i stavljene pod komandu Crvenih beretki, specijalne jedinice Resora državne bezbednosti Srbije. Njima su date nove uniforme bez oznaka, oduzeti su im svi dokumenti i rečeno im je da ni po koju cenu ne govore da su iz Srbije.¹⁹⁵ Crvene beretke su i osnovane da bi srpska služba bezbednosti mogla da operiše po ratištima u Hrvatskoj i BiH. Ratno vazduhoplovstvo Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) je u toku srpske ofanzive 1993. delovalo po položajima bošnjačkih formacija u regionu Bratunca i Srebrenice. Komanda UNPROFOR-a javljala je svom štabu svaki put kada uoči dejstvo jugoslovenske avijacije. Na primer, 13. marta 1993. javili su da su tri aviona bombardovala selo Gladoviće, a zatim se vratila za Srbiju.¹⁹⁶ VJ stavila je VRS na raspolaganje čvorišta veza na teritoriji SRJ i obezbeđivala opremu za vezu, tehničku pomoć, a povremeno i usluge ometanja neprijateljske komunikacije. Tako je Drinski korpus, na primer, koristio vojne predajnike na Ceru i Crnom vrhu u Srbiji, kao i na Stražbenici u Crnoj Gori kao čvorišta veze.¹⁹⁷

192 Videti neke od dokumenata u: Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P1548, P1549, P1550, P1551, P1552.

193 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P1551, Naredba Dragoljuba Ojdanića, komandanta OG Romanija od 20. marta 1993.

194 I Mesud Šadinlija izvodi sličan zaključak u analizi mogućeg sastava OG Romanija, Šadinlija, Mesud, „Neki aspekti djelovanja vojske Jugoslavije u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području srednjeg Podrinja početkom 1993. godine“, *Historijski pogledi*, 4, 5 (2021), 228-230.

195 Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, Svedočenja zaštićenog svedoka RFJ-083 od 8. maja 2018, 10-12.

196 Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, P2270, Izveštaj majora Takera od 13. marta 1993.

197 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, para. 1352-1358.

Žestoka ofanziva srpskih snaga u februaru i martu 1993. rezultirala je osvajanjem Cerske i Konjević Polja, prekidom veze između Srebrenice i Žepe i značajnim sužavanjem te dve opkoljene enklave.¹⁹⁸ Strategija srpskih snaga podrazumevala je intenzivno bombardovanje naseljenih mesta koje bi prouzrokovalo da stanovništvo pobegne, a onda osvajanje tih mesta i masovno spaljivanje objekata kako bi se onemogućio povratak stanovništva. Da je spaljivanje kuća bilo deo naređenja svedoče i izveštaji jedinica poput Birčanske brigade, koja je 2. marta 1993. javljala komandi: „Selo Gobelji su spaljeni, a sutra planiramo raditi Paljevine“.¹⁹⁹ I sam komandant Drinskog korpusa Milenko Živanović naređivao je u presretnutom razgovoru da se „spali što više kuća“.²⁰⁰ Takođe su povremeno bombardovane i izbegličke kolone u kojoj su bili pomešani borci i civili, kako bi se ljudi dodatno podstakli da napuste napadnuto područje.²⁰¹ Oslanjanje na premoć u naoružanju bilo je vrlo česta taktika srpske vojske, pa se tako u borbenom naređenju Drinskog korpusa od 1. februara 1993. kao jedan od razloga za oslabljeni moral neprijatelja navodi „nemogućnost normalnog života i boravka zbog stalnog dejstva naše artiljerije“.²⁰²

Još jedna okolnost koja je doprinosila velikim žrtvama, ali i haotičnom stanju tokom sukoba, bilo je prisustvo velikog broja bošnjačkih civila koji su išli za vojskom i sakupljali hranu. Situacija u opkoljenim enklavama bila je veoma teška u periodu od maja 1992. do aprila 1993. Sela su bila u potpunom okruženju i nije bilo nikakve mogućnosti da se nabavi hrana. Svi okolni gradovi bili su u rukama bosanskih Srba. Izveštaji posmatračkih misija, ali i sva svedočenja zabeležena u tom periodu, naglašavaju veliku glad koja je vladala na području Srebrenice. U Srebrenicu se slivalo bošnjačko stanovništvo iz svih okolnih opština koje su padale pod srpskom ofanzivom, poput Zvornika, Vlasenice i Bratunca. Prema proceni UN-a, taj broj je na vrhuncu, početkom 1993, iznosio čak 70 hiljada ljudi, dok je u samom gradu

198 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Izveštaj veštaka Ričarda Batlera, „Iskaz o vojnim događanjima u Srebrenici: Operacija Krivaja 95“, od 1. novembra 2002, para. 1.24-1.25.

199 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P3162, Izveštaj Prve birčanske pešadijske brigade od 2. marta 1993.

200 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P5261, Presretnuti razgovor pukovnika Živanovića i poručnika Gaborovića od 8. februara 1993.

201 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4203, Izjava svedoka Pirsu Takeru, para. 270-274. Videti i izveštaje Zvorničke brigade u kojima se opisuje bombardovanje mešovitih vojno-civilnih kolona: Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4250; P4252.

202 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P556, Borbeno naređenje Drinskog korpusa za oslobađanje Kamenice, Cerske i Konjević Polja od 1. februara 1993, 2.

bilo smešteno između 20 i 30 hiljada, od čega su tek trećina bili žitelji Srebrenice, a ostalo izbeglice.²⁰³

Izbeglice su nakon dolaska na područje Srebrenice često spavale na livadama, a zatim su počele da grade kolibe od pruća i blata, u kojima je spavalo i po 30 ljudi. Takođe su počeli sa izgradnjom zemunica, kako zbog smeštaja, tako i zbog čuvanja imovine, hrane, ali i sopstvenih života od svakodnevnog granatiranja.²⁰⁴ Hrane je u Srebrenici nestalo veoma brzo, posebno u samom gradu gde su bile smeštene izbeglice iz okolnih mesta. Kada je konvoj UNPROFOR-a ušao u Srebrenicu u martu 1993, ovako su opisali situaciju: „Humanitarna situacija u Srebrenici je apsolutno tragična... Hiljade izbeglica smeštene su na ulicama, na otvorenom, bez ikakvog skloništa i spavaju u snegu... Izbeglice nemaju gotovo ništa sa sobom, obučene su vrlo oskudno, a neki nemaju obuču i nisu jeli danima. Među njima je mnogo žena i dece.“²⁰⁵ Doktor Simon Jardel iz Svetske zdravstvene organizacije javio je u februaru 1993. francuskoj ambasadi u Beogradu da je stanje u Srebrenici kritično i da dnevno između 20 i 30 ljudi umire od neuhranjenosti, naglašavajući da je „anemija vidljiva kod gotovo svih žena u fertilnoj dobi, a da je kod trudnica posebno teška“.²⁰⁶

Područje Srebrenice je brdovito, bez mnogo plodne zemlje, koja je uglavnom smeštena uz Drinu, na teritoriji pod kontrolom bosanskih Srba. Nešto lakša situacija bila je na seoskom području, gde su ljudi imali malo zemlje i mogli su ponešto da zasade. Ipak, i tamo je normalna proizvodnja bila ekstremno otežana: prvo, zbog čestih bombardovanja i nasumičnog pucanja po selima, pa i po usevima, a drugo, zbog krađa plodova usled gladi. Stanovništvo u gradu pokušavalo je da iskoristi parčice zemlje, uključujući saksije za cveće, kako bi nešto posadilo, ali to je bilo apsolutno nedovoljno. Na sve ovo dolazila je i činjenica da su većinu stanovništva činile izbeglice iz različitih podrinskih mesta i da se ljudi nisu međusobno poznavali, što je to dodatno otežavalo život, jer zajednica nije bila kompaktna, već se stalno osećala podela između domaćeg stanovništva i izbeglica, a to se neminovno prenosilo i na podelu krajnje ograničenih resursa.²⁰⁷

203 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P2051, Izveštaj posmatračke misije SB UN, 30. april 1993, 5.

204 Mašić, Nijaz, *Istina o Bratuncu: agresija, genocid, oslobodilačka borba (1992-1995)*, Tuzla: opština Bratunac, 1996, 114-116.

205 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4235, Specijalni izveštaj UNPROFOR-a u vezi sa situacijom u Srebrenici od 15. marta 1993, 6.

206 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4231, Dopis doktora Jardela francuskoj ambasadi u Beogradu od 23. februara 1993.

207 Nuhanović, Hasan, *Under the UN Flag: The International Community and the Srebrenica Genocide*, Sarajevo: DES Sarajevo, 2007, 87; Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, 33.

Industrijske hrane uopšte nije bilo, jer nije postojao nijedan koridor kojim bi taj tip robe mogao da dođe do Srebrenice. Posebno veliki problem bio je nedostatak soli, pa je i ono malo hrane bilo bljutavo i bezukusno. Srebreničani su se snašli tako što su uzimali industrijsku so za posipanje ulica, kuvali je satima da bi je oslobodili od prljavštine i onda to koristili umesto kuhinjske soli.²⁰⁸ Zbog masovne gladi ljudi su u potpunosti promenili prehrambene navike. Ono što je pre bilo nejestivo, pa čak i opasno, poput divljih pečuraka i lišajeva, sada je postala opcija za mnoge stanovnike opkoljene enklave.²⁰⁹ Nakon što su potrošili sve zalihe pšenice i kukuruza, Srebreničani su za brašno koristili zob „koja se nikad nije mogla samljati dovoljno dobro pa je, osim što je bila gorka, parala izranjavano grlo.”²¹⁰

Humanitarna pomoć nije mogla da dođe do stanovništva zbog srpskih blokada. Prvi kamion Agencije UN za izbeglice (UNHCR) probio se do grada tek 28. novembra 1992, nakon čega su došla još dva kamiona u decembru te godine, a onda ništa do marta 1993, jer je VRS zabranila dostavljanje hrane enklavi.²¹¹ Sprečavanje dostavljanja humanitarne pomoći očigledno je predstavljalo taktiku srpskih snaga koja je služila ostvarenju cilja opisanog i u narednjima VRS da se neprijatelj „iznuri“ i „prisili da napusti područje“. Novinar *Sky News*-a Ernaut van Linden svedočio je kako su humanitarni konvoj u novembru 1992. zaustavili srpska vojska, ali i žene srpske nacionalnosti iz Bratunca, koje su nosile pripremljene transparente na engleskom jeziku (u konvoju su bili strani novinari, uključujući i Kristijan Amanpur i Tima Džudu) i tvrdile da neće dozvoliti prolaz konvoja dok se pomoć ne dostavi i srpskim selima. Konvoj je stajao zarobljen nekoliko dana tokom kojih su srpski vojnici terali osoblje UNHCR-a da istovaruje i utovaruje pomoć nekoliko puta, pod izgovorom da kontrolišu sadržaj, što je bila jasna taktika odugovlačenja i sprečavanja dostave pomoći.²¹²

Intenzivni pregovori UNPROFOR-a i srpskih vlasti oko humanitarnih konvoja trajali su tokom novembra i decembra 1992, dok je situacija u gradu postojala sve gora, uz potpunu nestašicu medicinskog materijala i lekova i gotovo potpunu

208 Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, 51-52.

209 Slavková, Markéta, „Starving Srebrenica and the Recipes for Survival in the Bosnian War (1992–1995)“, *Český lid*, 3 (2019), 301.

210 Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, 34.

211 Selimović, Elvir, „Život u Srebrenici u periodu 1992 – 1995. godine“, *Baština*, 6 (2013), (62-70), 66.

212 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P926, Izjava svedoka Ernauta van Lindena od 25/26. februara 2010, para. 116-121.

nestašicu hrane.²¹³ U februaru 1993. američki avioni počeli su da bacaju pakete sa hranom iz vojnih rezervi zapadnih zemalja. Paketi su izbacivani prvo u Konjević Polju, ali kada je srpska vojska osvojila ovo mesto krajem februara 1993, prešlo se na druge položaje poput šuma iznad grada ili područja sela Bajramovići. Stotine ljudi odlazile su svaku noć sa bakljama i rančevima da čekaju pomoć iz aviona. Nakon pada paketa, često je dolazilo do haosa i međusobnih sukoba, jer je svako želeo da dođe do hrane, pa su neki čak i život izgubili u ovoj borbi za preživljavanje.²¹⁴

Jedini način da se u takvim uslovima dođe do hrane bio je pohod na okolna sela, prvo ona iz kojih je bošnjačko stanovništvo proterano, a iza njih je ostala neka hrana, a zatim i na srpska sela. Hasan Nuhanović svedočio je kako su izgledale akcije potrage za hranom po okolnim srpskim selima (radi se o periodu od leta 1992. do februara 1993. godine). Prvo su išle naoružane jedinice koje bi zauzele selo i uzele za sebe najbolje delove plena, a zatim bi nastupale stotine, nekada i hiljade civila iz Srebrenice, sa torbama, koje su kupile sve ostalo iz sela (po ovim torbama prozvali su ih torbari). Pošto su se naoružani muškarci često povlačili, civili su bili izloženi neprijateljskoj vatri i veliki broj ih je ginuo u ovim pohodima.²¹⁵ Drugi prevodilac UN-a u gradu, Emir Suljagić, svedočio je da se prvo išlo „u hranu“ po napuštenim bošnjačkim selima, što je podrazumevalo odlaske od po nekoliko kilometara peške, uz prolazak kroz srpske položaje. Mnogi ljudi gubili su živote u takvim pohodima, ali drugog izbora nije bilo. Ljudi su, da bi uspeali da donesu više hrane, vodili sa sobom cele porodice. Najtraženija roba bio je kukuruz, „valuta kojom se kupovao život“ u Srebrenici.²¹⁶

Kada je nestalo hrane u napuštenim bošnjačkim selima, prešlo se na odlazak u srpska sela, prvo tajno, a zatim kao neka vrsta neformalne pratnje naoružanim bošnjačkim jedinicama koje bi prvo osvajale ta sela. Ibran Mustafić ovako je opisao povratak civila iz osvojene Kravice 7. januara 1993: „narod je kuljao kao da se vraćao sa vašara. Niko nije išao prazan. Kolona od nekoliko kilometara je iza sebe vukla sve što je stigla. Uglavnom, najveći sretnici su bili oni koji su doprli do bijelog brašna, pšenice i soli. Ostalo je u Srebrenici predstavljalo luksuz.“²¹⁷ U izveštaju

213 Videti pregled ovih pregovora i sudske dokaze u: Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016, para. 4949-4951.

214 Mašić, Nijaz, *Istina o Bratuncu*, 118-119; Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 204-205.

215 Boro Kontić, razgovor sa Hasanom Nuhanovićem, *Sarajevske sveske*, 47-48 (2015), <https://sveske.ba/en/content/mehanika-fluida>

216 Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, 39-41.

217 Mustafić, Ibran, *Planirani haos*, 244.

svojoj komandi u Srebrenici od 5. februara 1993, komandant jedinice „Treći maj“ iz Karačića opisuje kako su 15. januara 1993. poginula petorica od 15 boraca iz bataljona Kragljivoda „koji su zbog gladi njih samih, kao i gladi njihovih porodica, krenuli u avanturu izvlačenja hrane sa imanja četničkih porodica“.²¹⁸ I dobrovoljac iz Vranja Slobodan Mišić Top svedočio je u intervjuu za *Vranjske* 1997. da su čekali Bošnjake u zasedi i „ubijali ih kada su se vraćali u sela iz potrage za hranom, zbog opomene drugim Muslimanima“.²¹⁹ Glad i zločin išli su ruku pod ruku tokom 1992. na širem području Srebrenice.

Srebrenica kao eksperiment – doba „zaštićenosti“

Srebrenica kao zaštićena zona UN

Kako zapaža novinarka Šeri Fink, izveštaji o BiH, posebno o Srebrenici, bili su više nego dvostruko brojniji u američkim medijima u prva tri meseca 1993. u odnosu na izveštaje o inauguraciji Bila Klintonu u januaru ili napadu na Svetski trgovinski centar u februaru te godine, što je stvaralo ogroman pritisak na novu administraciju da nešto preduzme.²²⁰ Na otvaranju Muzeja Holokausta u Vašingtonu 22. aprila 1993. godine, Eli Vazel, poznati pisac i aktivista i preživeli iz Aušvica, obratio se na kraju svog govora prisutnom američkom predsedniku Klintonu rečima: „Ne mogu vam nešto prećutati. Bio sam u bivšoj Jugoslaviji prošle jeseni. Ne mogu spavati od onoga što sam video. Kao Jevrejin govorim da moramo učiniti nešto da zaustavimo krvoproliće u toj zemlji! Ljudi se međusobno bore i deca ginu. Zašto? Nešto, bilo šta se mora učiniti.“²²¹ Deo tog pritiska rezultirao je i pomenutom operacijom dostavljanja hrane i medicinskog materijala avionima, ali i većim uključivanjem američke administracije u dotada isključivo evropski problem – rat u Bosni i Hercegovini.

218 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, P170, Izveštaj brigade 3. maj od 5. februara 1993, broj 7/93.

219 *Vranjske*, novembar 1997, <http://www.yuope.com/nasa-borba/posta/11/0012.html>, (3. mart 2025).

220 Fink, Sheri, *War Hospital: A True Story of Surgery and Survival*, New York: PublicAffairs, 2003, 137-138.

221 Govor Elija Vazela na otvaranju Muzeja Holokausta u Vašingtonu, 22. april 1993, dostupan na: <https://www.ushmm.org/information/about-the-museum/mission-and-history/wiesel>, (3. mart 2025).

Međunarodna zajednica bila je, pri tome, i formalno prisutna u jugoslovenskim ratovima, pa i u BiH kroz snage UNPROFOR-a. UNPROFOR je nastao u februaru 1992, rezolucijom Saveta bezbednosti UN, kao zaštita za demilitarizovane zone koje su bile pod srpskom kontrolom u Hrvatskoj.²²² Ubrzo nakon izbijanja rata u BiH, mandat mu je proširen i na ovu zemlju, a u početku se sastojao od obezbeđivanja humanitarne pomoći, između ostalog i kroz preuzimanje kontrole nad sarajevskim aerodromom.²²³ Haos koji je pretio da proizvede potpunu humanitarnu katastrofu u Srebrenici u aprilu 1993, doveo je i do reakcije snaga UN-a na terenu. General Filip Morijon, komandant UNPROFOR-a u BiH, krenuo je lično sa konvojem humanitarne pomoći u Srebrenicu. Kada je stigao u opkoljeni grad u kom su vladali glad i strah, Morijon je na licu mesta odlučio da preduzme korake kako bi zaštitio stanovništvo. Kako svedoče njegovi najbliži saradnici, niko nije znao šta će general reći kada je izašao na prozor sedišta UN-a i obratio se uplašenoj masi u gradu. Morijon im je saopštio da je on tu dobrovoljno, da je došao da ih spase i da se od tog trenutka nalaze pod zaštitom UN-a, dižući iznad glave plavo-belu zastavu ove organizacije.²²⁴

Bila je to slika koja je posredstvom prisutnih novinara brzo obišla svet i uspostavila neku vrstu moralne obaveze UN-a da zaštititi stanovništvo u Srebrenici. Ceo čin Filipa Morijona, od odlaska u Srebrenicu, pa do odluke da tamo ostane i lično zaštititi tamošnje stanovnike, bila je njegova lična odluka, doneta bez saglasnosti više komande UNPROFOR-a u Zagrebu i funkcionera UN. Komandant kanadskih mirovnjaka koji su pratili Morijona i konvoj prokomentarisao je ovu akciju rečima: „Morate da zapamtite da je Morijon bio legionar i da je još uvek razmišljao kao legionar kada je realizovao operaciju da spase Srebrenicu.”²²⁵ Bila je to kocka koja se isplatila, ali i koja je govorila o haotičnoj situaciji ne samo na terenu, već i u redovima donosilaca odluka u međunarodnoj zajednici. Svi oni gledali su pred sobom humanitarnu katastrofu velikog broja civila koji su se nalazili pod neprestanim napadima VRS. U nekoliko napada na civilne mete 12. aprila 1993, uključujući okupljene u školskom dvorištu u Srebrenici, srpske snage ubile su i ranile

222 Rezolucija SBUN 743 od 21. februara 1992.

223 Rezolucija SBUN 758 od 8. juna 1992.

224 *International Decision-Making in the Age of Genocide: Srebrenica 1993-1995 – Rapporteur Report, The Hague June 29-July 1, 2015*, United States Holocaust Memorial Museum, 2015, 13.

225 Gammer, Nicholas, *From Peacekeeping to Peacemaking – Canada's Response to the Yugoslav Crises*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 2001, 155.

desetine civila, uključujući decu, što je posebno izazvalo šok i protestnu reakciju UNPROFOR-a.²²⁶

Savet bezbednosti (SB) UN doneo je 16. aprila 1993. Rezoluciju 819, kojom je Srebrenica proglašena za zaštićenu zonu. Uskoro je slična odluka doneta i za druge dve enklave u Istočnoj Bosni, Žepu i Goražde.²²⁷ Prema Rezoluciji 819, „sve strane i drugi Srebrenicu i njenu okolinu trebaju smatrati 'zaštićenom zonom' koja se ne sme oružano napadati niti izlagati nekom drugom neprijateljskom činu”. U Rezoluciji je posebno navedeno da Savet bezbednosti „osuđuje i odbacuje smišljene akcije bosanskih Srba da prisilno isele civilno stanovništvo iz Srebrenice i okoline u okviru sveobuhvatne gnusne kampanje etničkog čišćenja”. Snage bosanskih Srba pozvane su da „odmah obustave oružane napade na Srebrenicu i da se odmah povuku iz njene okoline”, dok je SRJ pozvana da prestane sa dostavljanjem vojne pomoći, opreme i pružanjem usluga „paravojnim formacijama bosanskih Srba”.²²⁸

Kako se vidi iz rezolucije (koja je doneta glasovima svih članica SB, uključujući Rusiju i Kinu), UN su prepoznale nameru bosanskih Srba da eliminišu srebreničku enklavu kao protivpravni akt, nedozvoljen po međunarodnom humanitarnom pravu. Ovde nije bio u pitanju klasičan sukob na liniji fronta kao u većini drugih delova BiH, već područje koje je bilo pod opsadom vojske bosanskih Srba i kom je pretilo etničko čišćenje. Važno je uočiti i da je SB UN posebno isticao učešće SRJ u pružanju vojne pomoći bosanskim Srbima. Međutim, odluka o zaštićenim zonama bila je eksperiment u međunarodnim odnosima i donekle iznuđena događajima na terenu, kako srpskom ofanzivom i humanitarnom katastrofom koja je pretela civilima u Srebrenici, tako i autonomnim delovanjem generala Morijona. Mnogi su bili nezadovoljni samim konceptom zaštićenih zona, jer se nije precizno znalo ni kako se one tretiraju u međunarodnom pravu, ni kako se štite (snage UN u BiH imale su mandat za čuvanje mira, a ne za vojne intervencije), ni koje su sankcije u slučaju nepoštovanja pravila iz rezolucija UN.

I sam Generalni sekretar UN upozoravao je da je u pitanju mehanizam koji nije dovoljno promišljen i da se trupe UN-a stavljaju u vrlo nezgodnu situaciju, a to

226 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P1814, Pismo komandanta UNPROFOR-a Radovanu Karadžiću sa izveštajem o bombardovanju Srebrenice. Videti kao primere brojnih svedočenja o ovom događaju: Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-106 od 15. novembra 2006, T. 3934–3937; *predmet Tolimir*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-013 od 14. februara 2011, T. 9847–9848.

227 Rezolucija SBUN 824 od 6. maja 1993.

228 Rezolucija SBUN 819 od 16. aprila 1993.

mišljenje delio je i komandant UNPROFOR-a.²²⁹ Mnogi su uočili da se trupe šalju da održavaju mir u situaciji kada mira nema i da je mandat UNPROFOR-a kontradiktoran. Ozbiljne rasprave vodile su se i na sednicama SB UN, posebno pod pritiskom članica Pokreta nesvrstanih poput Venecuele i Pakistana koje su insistirale na mnogo oštrijim merama i na vojnom zaustavljanju srpskih snaga. Većina država nije bila raspoložena da angažuje svoje trupe u nečemu što bi ličilo na otvoreni rat, pa su se trudile da pronađu dovoljno delotvorno, a opet manje rizično rešenje. S druge strane, neke članice SB UN, poput Kine, otvoreno su zazirale od davanja širokih ovlašćenja međunarodnim trupama, videvši u tome suviše krupan korak ka uspostavljanju novog međunarodnog poretka koji Kini nije odgovarao.²³⁰ Zbog svih ovih razloga neophodno je bilo pronalaziti različite kompromise. Tako su trupe UN-a dobile proširena ovlašćenja da odvrate napadače od napada na zaštićene zone, da upotrebe silu u samoodbrani i da pozovu vojnu pomoć u slučaju ugroženosti zaštićene zone.²³¹ Problem je bio u sprovođenju ovako zamišljenih aktivnosti. Države koje su sponzorisale rezoluciju (Francuska, SAD, Rusija, Velika Britanija i još neke) nisu bile spremne da pošalju dodatne vojnike, ili vojnike uopšte, kako bi se rezolucija sprovela na terenu. S druge strane, islamske zemlje nudile su vojnike, ali to rešenje bilo je rizično, jer se pretpostavljalo da srpska strana neće dobro reagovati.²³² Time je još jednom na delu demonstriran priličan jaz između obećanja i realizacije u međunarodnoj politici.

Kanadski bataljon od oko 130 vojnika ušao je u Srebrenicu 18. aprila 1993.²³³ Ovo ni blizu nije bilo dovoljno da se ostvare zadaci koje su nametale rezolucije UN. Generalni sekretar UN procenjivao je da je potrebno oko 34.000 vojnika da se osigura zaštita zaštićenih zona, ali je priznavao da može da računa tek na 7600, mada ni taj broj nikada nije dostignut.²³⁴ Iako su trupama UN-a formalno komandovali ljudi iz te organizacije, vlade su same odlučivale o svojim vojnicima. Umešanost UNPROFOR-a u rat, posebno nakon uspostavljanja zaštićenih zona, nije bila do

229 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 17-18.

230 Videti više o ovim stavovima i nastupima pojedinih država u SB UN u: GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 18-25.

231 Rezolucija SB UN 836 od 4. juna 1993.

232 Iran je ponudio čak 10.000 vojnika, a islamske zemlje ukupno 18.000, što je generalni sekretar UN Butros Gali odbio. S druge strane, SAD i Rusija odbile su da pošalju bilo kakve vojnike u BiH, *NIOD Report*, 778.

233 Trebalo je da uđe 300 vojnika, ali Srbi su pustili samo polovinu, pa je ostatak stigao tek kasnije, Gammer, Nicholas, *From Peacekeeping to Peacemaking*, 157.

234 UN Security Council, „Report of the Secretary-General Pursuant to Resolution 844 (1993),” S/1994/555, May 9, 1994.

kraja razjašnjena. To se odrazilo i na postupke nekih stranih vlada, koje su izbegavale da svoje trupe rasporede na nezgodnim područjima. Na primer, nordijski bataljon, uz odobrenje švedske vlade, odbio je naredbu komandanta UNPROFOR-a da, u sklopu redovne zamene, zameni Kanadane u Srebrenici krajem 1993. godine.²³⁵

S druge strane, boravak Kanadana u Srebrenici u velikoj meri uticao je na tu zemlju. Kanada je od početka krize bila vrlo intervencionistički nastrojena, podržavala je nametanje mira čak i upotrebom oružane sile, a uradila je mnogo i na uspostavljanju međunarodnog tribunala koji bi sudio za ratne zločine u Jugoslaviji. Javno mnjenje bilo je vrlo naklonjeno intervenističkoj politici i zahtevalo je promenu kanadske politike od održavanja do nametanja mira. Međutim, promena vlade 1993. godine i dolazak liberala na vlast u toj zemlji označio je i promenu politike. Tome su doprineli i sve češći incidenti između kanadskih snaga i srpske vojske u Srebrenici, koji su pretili da dovedu do žrtava među Kanadanima. Visoki troškovi kanadskih poreskih obveznika za održavanje mirovnih trupa, ali i frustracija zbog stalne pretnje eskalacijom konflikta, doveli su do toga da krajem 1993. godine nova kanadska vlada značajno ublaži napore NATO pakta da se srpska strana silom i vazдушnim intervencijama privoli na prihvatanje mirovnog sporazuma.²³⁶

Ovakve promene u politikama država pod pritiskom situacije na terenu, posebno država čiji su vojnici bili direktnije vezani za Srebrenicu, treba takode uzeti u obzir kada se razmatra ponašanje međunarodne zajednice u enklavi, ali i kasnije, nakon pada Srebrenice. Holandija, čiji vojnici su zamenili kanadske u Srebrenici, odličan je primer za promenu politike prema slanju trupa u inostranstvo. U toku 1993, holandsko javno mnjenje, posebno levičarski krugovi, aktivisti i mediji, vodili su intenzivnu kampanju da holandska vlada zauzme čvršći stav prema Srbima i da se učini više za odbranu bošnjačkih civila u BiH. Istraživanja su pokazivala da je više od 60 odsto ljudi spremno da podrži vojnu intervenciju protiv srpske strane, čak i po cenu ljudskih gubitaka među Holandanima.²³⁷ Nisu samo levičari, vođeni sopstvenom ideologijom u čijem centru je bila zaštita ugroženih grupa i internacionalizam, bili skloni vojnoj opciji. I konzervativni krugovi, koji su bili na vlasti, takode su podržavali čvršći kurs prema srpskom rukovodstvu u BiH. Međutim, kada je 1993. došlo do uspostavljanja zaštićenih zona, ispostavilo se da je Holandija ostala prilično usamljena u nameri da pošalje kopnene trupe u Srebrenicu. Na kraju su upravo te

235 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 29.

236 Gammer, Nicholas, *From Peacekeeping to Peacemaking*, 175-177.

237 Honig, Jan Vilem i Bot, Norbert, *Srebrenica*, 125.

trupe ostavljene da ispune nemoguću misiju – da odbrane Srebrenicu u julu 1995, a pri tom su postale simbol jalove i neuspješne politike međunarodne zajednice da spreči masovne zločine. Bilo je to žestoko otrežnjenje i sudar sa realnošću međunarodne politike, koji je izazvao veliku političku i društvenu buru u Holandiji i koji je opterećivao javnu scenu ove zemlje godinama nakon pada Srebrenice.²³⁸

Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice potpisali su komandanti dve armije, Ratko Mladić i Sefer Halilović, prvo 18. aprila, a onda i dopunjenu verziju 8. maja 1993, koja je obuhvatila i Žepu. Bila je to razrada ideje o zaštićenim zonama i predviđala je prestanak srpskih napada i povlačenje artiljerije, a za uzvrat predaju oružja bosanske vojske UNPROFOR-u. Međunarodne snage nadgledale bi sprovođenje sporazuma, a predviđeno je i neometano dostavljanje humanitarne pomoći. Na osnovu sporazuma, nekoliko stotina ranjenih i bolesnih civila prebačeno je iz Srebrenice za Tuzlu.²³⁹ Naravno, strane su sporazumu prišle neiskreno, kao i samoj ideji demilitarizacije. Sefer Halilović naredio je svojim snagama u Srebrenici da izvuku iz enklave svo naoružanje koje je bilo moguće izvući, kao i da ostatak sakriju, a da UNPROFOR-u predaju samo neupotrebljivo i staro oružje. Sam Halilović ovo je obrazložio lošim iskustvom sa međunarodnom zajednicom u prošlosti i nepoverenjem u to da će ona sačuvati ljude u Srebrenici.²⁴⁰

Srpske snage nastavile su povremeno gađanje i vojnih i civilnih ciljeva u Srebrenici artiljerijskom i snajperskom vatrom. Po izveštajima Ratnog predsjedništva opštine Srebrenica, od 9. maja 1993. do 20. septembra 1994. u enklavi je poginulo 46 osoba, 39 je nestalo, a 85 ranjeno.²⁴¹ Komandant Bratunačke brigade VRS Slavko Ognjenović obavestio je svoje vojnike o poseti Ratka Mladića u julu 1994. i o zadacima koje im je zadao, dajući vrlo jasnu definiciju ciljeva srpske vojske u Podrinju: „Moramo ostvariti konačni cilj – da Podrinje bude u cjelosti srpsko. Enklave Srebrenica, Žepa i Goražde moraju biti vojnički poražene. Vojsku RS moramo neprekidno opremiti, obučavati, disciplinovati i pripremati za izvršenje tog odlučujućeg zadatka – protjerivanja Muslimana iz enklave Srebrenica. Oko enklave Srebrenica

238 Van de Bildt, Joyce, „Srebrenica: A Dutch National Trauma”, *Journal of Peace, Conflict & Development*, 21 (2015), 115-145.

239 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 19-20. Videti ceo Sporazum u: Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice i Žepe od 8. maja 1993, P23.

240 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Sefera Halilovića od 5. aprila 2001, T. 9466-9467.

241 Mastalić-Košuta, Zilha, „Genocid nad djecom u Srebrenici – sigurnoj zoni UN-a jula 1995“, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini – posljedice presude Međunarodnog suda pravde, knjiga druga*, ur. Muharem Kreso, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011, 1037.

nema povlačenja već se mora ići naprijed. Neprijatelju treba zagorčavati život i činiti nemogućnim privremeni opstanak u enklavi, da bi što prije organizovano masovno napustio enklavu, shvatajući da mu u njoj nema opstanka.”²⁴²

Snage Armije BiH takođe su nastavile povremene gerilske napade na srpske položaje. Osim napada, zabeležen je i veliki broj slučajeva gde su bošnjački borci i civili pokušavali da se probiju do Kladnja ili Tuzle, te je usput dolazilo do sukoba i žrtava.²⁴³ Ipak, kada se uporedi sa situacijom do aprila 1993, broj napada na srpska sela drastično se smanjio nakon proglašenja zaštićene zone. Srpski izvori zabeležili su tek dva napada na civilno seosko stanovništvo od aprila 1993. do jula 1995. godine.²⁴⁴ Ova informacija u potpunosti negira jedan od narativa za opravdavanje srebreničkog zločina – priču da je demilitarizovana zona korišćena kao baza za napade na Srbe. Naravno, činjenice nisu zaustavile razvoj ovog narativa, pa je tako u uvodu studije o Srebrenici Edvard Herman tvrdio da je Srebrenica, nakon proglašenja demilitarizovane zone, „ostala oružani logor iz koga su trupe bosanskih muslimana i paravojne formacije periodično kretale u napad i uništavale brojna srpska sela i ubile ukupno znatno više od 3000 Srba do kraja rata“.²⁴⁵ I poslanik u skupštini Srbije Aleksandar Pavić tvrdio je 2022. da je Srebrenica umesto demilitarizovane zone „bila korišćena kao baza za upade muslimanskih vojnika i zločinaca u okolna srpska sela sve do jula 1995. godine”, pominjući u tom kontekstu „preko 3.200 srpskih civilnih žrtava iz šireg regiona Srebrenice”.²⁴⁶

U Srebrenici je tokom 1992. godine otvorena ratna bolnica sa malim brojem medicinskog osoblja, koja je od 12. jula 1993, bila smeštena u gradskom domu zdravlja.²⁴⁷ Medicinski tehničar u srebreničkoj bolnici Mujo Subašić svedočio je da su uslovi u kojima je radila ta institucija bili gotovo nemogući, da su često morali

242 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1505, Informacija za pripadnike 3. pešadijskog bataljona Bratunačke brigade od 4. jula 1994, 2.

243 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Radislava Krstića od 16. oktobra 2000, T. 5985-5993.

244 *Hronika ugašenih ognjišta – stradanje Srba u Podrinju 1992-1996*, prir. Predrag Lozo, Banjaluka: Republički centar za istraživanje rata, 2016, 4-5.

245 Herman, Edvard S., „Uvod”, u: *Masakr u Srebrenici – dokazi, kontekst, politika*, prir. Edvard Herman, Beograd: Fond “Istorijski projekat Srebrenica”, 2011, 21; Broj od 3000 ubijenih Srba je takođe netačan podatak i o tome će biti još reči u nastavku knjige.

246 Aleksandar Pavić, „Narativ o Srebrenici služi da se Srbi dehumanizuju i drže u stalnoj defanzivi”, *in4s.net*, 12. jul 2022, <https://www.in4s.net/pavic-za-in4s-narativ-o-srebrenici-sluzi-da-se-srbi-dehumanizuju-i-drze-u-stalnoj-defanzivi/> (3. mart 2025). O ovom broju biće još reči u nastavku knjige.

247 Mašić, Nijaz, *Istina o Bratuncu*, 120.

da vraćaju ljude kojima je bila potrebna pomoć, kao i da su u potpunosti zavisili od humanitarne pomoći. I higijenski uslovi bili su vrlo loši, nedostajalo je sapuna i deterdženta i širile su se zarazne bolesti poput šuge, vašaka i enterokolitisa, a Subašić svedoči i da dve godine nije koristio pastu za zube.²⁴⁸ U bolnici su prioritet imali ranjeni, a operacije su obavljane bez anestezije, tako da je cela bolnica više ličila na mrtvačnicu i smrdela je na trulo meso. Enklava se oslanjala pre svega na medicinski tim *Lekara bez granica* u kom su bili hirurg i anesteziolog, a koji je od marta 1993. bio u Srebrenici. Domaćeg kadra za obavljanje ozbiljnijih medicinskih operacija, kao ni za mnogo drugih stvari, jednostavno nije bilo i, kako su iz *Lekara bez granica* upozoravali u decembru 1993, „ideja o samoodrživosti enklave je potpuna iluzija”.²⁴⁹

Struje u Srebrenici nije bilo sve vreme opsade. Stanovnici su za osvetljavanje koristili uljane lampe, u koje bi sipali ulje iz trafo stanica ili jestivo ulje iz humanitarne pomoći.²⁵⁰ Elektromotori zaostali u industrijskoj zoni iskorišćeni su za pravljenje improvizovanih mini-hidroelektrana koje su mogle da obezbede osnovne potrebe za po nekoliko kuća.²⁵¹ Okolne šume brzo su iskrčene za grejanje. Vodovod su srpske snage uništile još 1992, tako da se za piće u gradu koristila voda sa gradske česme i sa nekoliko poljskih pumpi. Ljudi su šili odeću od padobrana kojima su dostavljani paketi humanitarne pomoći, a razvili su se i brojni zanati i ručni rad, neophodan zbog odsustva bilo kakve industrijske proizvodnje.²⁵² Duvan se gajio u saksijama, pažljivo se brao, a zatim sušio na plotnama šporeta i uvijao u novinsku hartiju.²⁵³ Beogradski *NIN* objavio je 21. jula 1995. izjavu izvesne Jele Bacaković, nekadašnje Srebreničanke, koja se nakon pada Srebrenice vratila u grad da vidi šta joj je sa stanom iz kog je izbegla. Po njenim rečima, u njenom stanu je svaka soba bila pregrađena na tri dela kako bi u svakom mogla da živi po jedna porodica, dok su sve kuće bile bez drvenarije i nameštaja koji su iskorišćeni za loženje peći.²⁵⁴

Sve vreme u opkoljenoj Srebrenici trajala je međusobna politička borba suprotstavljenih struja o tome ko i kako treba upravljati enklavom. U pitanju je bila kombinacija više faktora, od kojih smo neke već pomenuli. Pored mladića koji su se puškama i hraprošću izborili da faktički preuzmu vlast, iako nisu bili ni izbliza

248 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3306, Izjava Muje Subašića od 2-3. oktobra 2012, 4.

249 *MSF and Srebrenica 1993-2003*, 29.

250 Selimović, Elvir, „Život u Srebrenici u periodu 1992 – 1995. godine”, 66.

251 Mustafić, Ibran, *Planirani kaos*, 305.

252 Selimović, Elvir, „Život u Srebrenici u periodu 1992 – 1995. godine”, 68.

253 Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, 37.

254 D.Č., „Grad duhova”, *NIN*, 21. jul 1995, 11.

kvalifikovani za takav posao, jaku struju predstavljali su i ostaci nekadašnjih opštinskih i stranačkih, SDA vlasti u gradu. Pripadnici starog krila SDA, u opoziciji prema Naseru Oriću, crnim bojama oslikavali su situaciju u gradu, posebno u izveštajima koje su slali u Sarajevo. Prema njihovom sudu, u pitanju je bila jedna od najmračnijih stranica srebreničke istorije. Nema sumnje da je Srebrenica dobrim delom bila leglo bezakonja i raznih vrsta kriminala. Analitičari Centralne obaveštajne agencije SAD (CIA) u svom izveštaju Srebrenicu tih godina opisuju kao „Hobsovo carstvo crnoberzijanaca i naoružanih kvazi-vojnih zapovednika“, u kome je nekolicina, na čelu sa Orićem, lepo živela, dok je većina patila.²⁵⁵ Međutim, ovakvi izveštaji pomalo su gubili iz vida kontekst i srebreničke okolnosti. Ovo su konstatovali čak i autori holandskog izveštaja, inače vrlo nenaklonjeni srebreničkim ratnim vlastima, zaključujući da su ovakve ocene „pomalo preterano pojednostavljen prikaz koji zanemaruje očito neizbežne procese koji uključuju zamagljivanje moralnih standarda i vulgarizaciju ponašanja koji se uvijek događaju u takvoj ratnoj situaciji“.²⁵⁶

Komanda 28. divizije žalila se zvaničnom Sarajevu na odsustvo saradnje sa civilnom policijom u Srebrenici, ali i na činjenicu da policija često podiže krivične prijave protiv boraca Armije BiH, pre svega za protivpravno zauzimanje zemljišta. Po rečima vojnih vlasti, od januara do marta 1995. srebrenička policija podnela je 90 krivičnih prijava protiv vojnika Armije BiH. Vojska je takođe upozoravala na subverzivno delovanje Ibrana Mustafića, Hameda Salihovića i Hameda Efendića.²⁵⁷ Ova grupa okupljala se redovno i aktivno je delovala kao neka vrsta opozicije vojno-političkim strukturama na čelu sa Naserom Orićem. Na kraju, nakon jednog od tih okupljanja, kada su dogovorene i konkretne mere za preuzimanje vlasti u Srebrenici, na čelnike ove grupe pucala su nepoznata lica. Komandant policije Hamed Salihović Sado tom prilikom je ubijen, dok je poslanik Ibran Mustafić teško ranjen. Svi oni su bili apsolutno sigurni da su atentat izveli ljudi Nasera Orića (mada je on sam tada bio u Tuzli).²⁵⁸ Međusobne optužbe i sukob dve struje nastavili su se i nakon pada Srebrenice, što je u velikoj meri doprinelo razvoju različitih teorija zavera i međusobnom optuživanju za izdaju ili za zakulisne radnje koje su vodile padu enklave, o čemu će još biti reči u ovoj knjizi.

255 *Balkan Battleground: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995, Vol. I*, Washington D.C.: CIA, 2003, 318.

256 *NIOD report*, 1126.

257 Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, D280, Presjek bezbednosne situacije 28. divizije Armije BiH od 18. aprila 1995.

258 Videti više o atentatu u: Mustafić, Ibran, *Planirani haos*, 353-362.

Srebrenica kao ulog u igrama rata i mira

Celo Podrinje, pa i Srebrenica kao njegov važan deo, bilo je predmet ne samo ratnih, već i političkih i pregovaračkih napora tokom rata u BiH. U ovome su učestvovalе obe zaraćene strane, koje su imale svoje interese pretočene u ratne ciljeve, ali i međunarodna zajednica koja je organizovala i vodila mirovne pregovore. Podrinje je od samog početka bilo veoma važno područje za srpsku stranu u ratu. Na Skupštini srpskog naroda u BiH, paralelnoj instituciji vlasti koju je SDS osnovao u oktobru 1991, Goran Zekić, poslanik te stranke iz Srebrenice, govorio je o potrebi da se u Ustav Srpske republike BiH unese i mogućnost da se budućoj srpskoj državi pripoje i krajevi koji nisu većinski srpski: „U Ustavu možda treba ostaviti jedan istorijski kriterij, koje su teritorije istorijski nekad bile naše. Jer, recimo, ako dođe do sukoba, da u Ustavu ima mogućnost da se teritorije koje su nekada bile naše, koje nisu samo zbog genocida izgubljene, već i zbog migracionih kretanja, a koje su nužne. Recimo, ovaj pojas kraj Drine, da se spoji Romanija sa Srbijom i drugim, koje moramo uzeti i napraviti proboje”.²⁵⁹ Taj predlog je usvojen, tako da je na kraju u Ustavu, u članu 2. stajalo da: „Teritoriju republike čine područja autonomnih oblasti, opština i drugih srpskih etničkih cjelina, uključujući i područja na kojima je nad srpskim narodom u Drugom svjetskom ratu izvršen zločin genocida”.²⁶⁰

Radovan Karadžić je na sednici Skupštine srpskog naroda u BiH u maju 1992. izneo strateške ciljeve srpskog naroda u ratu koji je već započeo. Po njemu, šest ključnih strateških ciljeva bili su: a) razdvajanje od druge dve nacionalne zajednice i razdvajanje država; b) uspostavljanje koridora između Semberije i Krajine; c) uspostavljanje koridora u dolini reke Drine, odnosno, eliminisanje Drine kao granice između srpskih država; d) uspostavljanje granice na rekama Uni i Neretvi; e) podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio; i f) izlaz SrRBH na more. Ovaj treći cilj koji se odnosio na zauzimanje Podrinja, Karadžić je objasnio kroz potrebu za ujedinjenjem Srba sa obe strane Drine, ali i kao cilj „koji koliko nama strateški pomaže, nama na pozitivan način, toliko nama pomaže na način što štetimo interese naših neprijatelja da ostvare koridor koji bi povezivao sa islamskom internacionalom i

259 7. sednica Skupštine srpskog naroda u BiH, 15. februar 1992, izlaganje Gorana Zekića, dostupno na: <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/transkripti-genocida.html> (4. mart 2025).

260 Ustav Srpske republike Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, 3/92, član 2.

uvijek činio ovo područje nestabilnim”²⁶¹ Političko i vojno rukovodstvo bosanskih Srba često je podsećalo svoje podređene na strateške ciljeve tokom svih godina rata.²⁶² Razrada ciljeva došla je u posebnim direktivama, poput direktive broj 6 koju je izdao Karadžić kao vrhovni komandant u novembru 1993.²⁶³

Insistiranje srpske strane na dobijanju gotovo cele istočne Bosne rušilo je argumentaciju o podeli po etničkim linijama kao cilju rata. Istočna Bosna, od Janje i Zvornika, pa Drinom sve do Foče, bila je kompaktna bošnjačka teritorija, sa vrlo malim srpskim enklavama (poput opštine Šekovići), a procenat bošnjačkog stanovništva kretao se od 75 odsto u Srebrenici, 70 odsto u Goraždu, 64 odsto u Bratuncu i Višegradu, 60 odsto u Rogatici i Zvorniku, pa do 55 odsto u Vlasenici i 51 odsto u Foči.²⁶⁴ Zauzimanje ove teritorije od strane Srba nije moglo da se pravda etničkim razlozima niti famoznim argumentom o pravu naroda na samoopredeljenje. U pitanju je bila strateška potreba eliminisanja neprijateljskog stanovništva sa teritorije koja je spajala Srbiju i srpske krajeve zapadno od Drine. Radovan Karadžić je u skupštini RS govorio u avgustu 1995: „ima gradova koje smo mi zgrabili, a bilo nas je svega 30%”, dodajući: „Nemojte da se ovo čuje, ali sjetite se koliko nas je bilo u Bratuncu, koliko u Srebrenici, koliko u Višegradu, koliko u Rogatici, koliko u Vlasenici, u Zvorniku itd, a to su zbog strateške važnosti morali postati naši i maltene to više niko i ne postavlja pitanje”²⁶⁵

Strateški značaj Podrinja nikada nije dovođen u pitanje i u velikoj meri je opredelio i sudbinu istočnobosanskih enklava, ali i tamošnjeg stanovništva. Teorija o strateškoj važnosti srpske dominacije u dolini Drine koristi se kao naknadno objašnjenje za zauzimanje Srebrenice i Žepe 1995, ali i kao opravdanje za zločine koji su tamo počinjeni. U propagandnom pamfletu Vlade RS iz 2010. godine, navodi se da „Podrinje ima strateški značaj, jer bez njega Srbi ne mogu ostvariti ni minimalni strateški cilj, imali bi status enklava, bili bi bez jedinstvene teritorije i odvo-

261 16. sednica Skupštine srpskog naroda u BiH, 12. maj 1992, uvodno izlaganje Radovana Karadžića, dostupno na: <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/transkripti-genocida.html> (4. mart 2025).

262 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P1483, Dnevnik Ratka Mladića, 2. april-24. oktobar 1993, 372; P1383, Transkript 36. sednice Skupštine RS, 30-31. decembar 1993, 12-13; Svedočenje Herberta Okuna od 22. aprila 2010, T. 1474–1475.

263 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P3039, Direktiva br. 6, 11. novembar 1993.

264 *Nacionalni sastav stanovništva – rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mestima 1991*, Sarajevo: DZS BiH, 1993.

265 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P988, Transkript 53. sednice Skupštine RS, 28. avgust 1995, 88.

jeni od matične države Srbije.²⁶⁶ Uništenjem bošnjačkog stanovništva u srednjem Podrinju, kroz masovna ubistva muškaraca i dečaka i proterivanje svih drugih, ne samo da je potvrđeno vojno zauzimanje ovih krajeva, već je i izmenjena etnička slika, pa je tako danas, i pored procesa povratka, celo područje većinski srpsko sa delimičnim izuzetkom Srebrenice.²⁶⁷

Jedan od razloga zbog čega je pitanje Srebrenice postalo planetarno relevantno i pre jula 1995. je učešće međunarodne zajednice u ratu u BiH, u svim njegovim aspektima. Devedesete su bile godine nade i vere u drugačiji svet, nastao na razvalinama Hladnog rata i na porazu autoritarnih režima od Latinske Amerike, preko Južne Afrike i Istočne Evrope, pa do Istočne Azije, što je u nauci označeno kao treći talas demokratizacije.²⁶⁸ U trenutku kada se verovalo da se svetu smeši mnogo lepša i srećnija perspektiva, buknuo je rat u sred Evrope koji je uznemirio međunarodnu zajednicu. Stoga su se različiti akteri, od UN-a, preko Konferencije za evropsku bezbednost i saradnju (KEBS – od 1993. Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju – OEBS) do EU²⁶⁹, od samog početka vrlo aktivno uključili u pokušaju da zaustave rat, prvo u Hrvatskoj, a zatim i u BiH. SAD su se tek kasnije uključile, kada je došlo do promene administracije krajem 1992. godine i kada se odustalo od politike prema kojoj je bivša Jugoslavija isključivo evropski problem, što je bilo dominantno stanovište na početku jugoslovenskih ratova. I EU i UN bili su zatečeni eskalacijom rata u Jugoslaviji i njegovom surovošću, posebno u BiH. Među akterima je postojao visok nivo saglasnosti oko osnovnih elemenata, poput nepromenljivosti granica jugoslovenskih republika i neprihvatljivosti zahteva Miloševićeve vlasti za rasturanjem Hrvatske i BiH. Uostalom, i priznanje BiH u aprilu 1992, a potom njen prijem u UN 22. maja 1992, izvedeni su bez velikih otpora sa bilo koje strane.²⁷⁰

266 *Srebrenica – velika obmana*, prir. Boško Antić i dr., Banjaluka: Republički centar za istraživanje ratnih zločina, 2010, 76.

267 U Srebrenici je odnos 55-45 za Bošnjake, ali veliki deo Bošnjaka ne živi u ovom mestu, već u inostranstvu, iako su popisani. Za detaljnije informacije videti: Rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini 2013, <http://www.statistika.ba/?show=8#link1> (4. mart 2025).

268 Hantington, Samjuel P., *Treći talas – demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*, Podgorica: CID, 2004.

269 Od 1993. Evropske zajednice postale su Evropska unija – EU, pa će se taj akronim koristiti za ceo period, radi jasnoće.

270 Rezolucija GS UN 46/237 od 22. maja 1992. o prijemu BiH u članstvo UN. U toku 1992. godine BiH priznala je većina država sveta, uključujući gotovo sve zapadne države, Rusiju, Indiju i Brazil, videti: Bandžović, Sead, „Međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine 1992“, *Almanah*, 91-92 (2023), 185-207.

Ono što je predstavljalo mnogo veći problem od saglašavanja o dijagnozi bilo je dogovaranje o načinu reakcije na rat u BiH. Različite države imale su različite stavove o tome koliko daleko se može ići sa intervencijom i šta je dozvoljeno normama međunarodnog prava. Na talasu oduševljenja zbog „kraja istorije“, neke vlade zahtevale su da međunarodna zajednica na sebe preuzme mnogo odlučniju ulogu, uključujući vojnu intervenciju protiv srpske strane. Deo javnog mnjenja na Zapadu takođe je bio vrlo uporan u vršenju pritiska na svoje vlasti da hrabrije istupe protiv Miloševićevog režima i njegovih saveznika u BiH. U tome su veliku ulogu odigrali novinari vodećih svetskih medija, koji su dobili priliku da se postave kao savest čovečanstva, otkrivajući ratne zločine, logore i silovanja i tražeći od međunarodne zajednice da vojno reaguje i to spreči.²⁷¹ U septembru 1993. više od stotinu intelektualaca i političara, među kojima i Jozef Brodski, Margaret Tačer, Karl Poper, Suzan Zontag, Eli Vazel, Česlav Miloš, Srđa Popović i Mirko Kovač, potpisali su pismo predsedniku Klintonu sa zahtevom da SAD predvode vojnu intervenciju protiv srpske vojske u BiH.²⁷² Međutim, ni otpor intervencionizmu nije bio slab, kako od strane država koje su u perspektivi sebe videle kao mogući poligon za nove vojne intervencije, tako i od dela političara i javnog mnjenja na Zapadu koji su se plašili suviše radikalnih promena u domenu međunarodne politike i međunarodnih odnosa. Kako su upozoravali dobri poznavaoци jugoslovenskih prilika Pol Šoup i Stiven Burg, pored moralnog argumenta i pozivanja na političku volju, postojala je i „odgovornost demokratskih lidera da odmere troškove intervencije za sopstvene građane“.²⁷³

Ova podela u međunarodnoj zajednici posebno se reflektovala u UN, o čemu je bilo više reči u delu knjige koji se bavi uspostavljanjem zaštićenih zona. Tema je bila od izuzetnog značaja za razvoj međunarodnih odnosa, što se videlo i po učestalosti kojom se Savet bezbednosti bavio Bosnom i Hercegovinom. Od 6. aprila 1992. do oktobra 1993, za oko 18 meseci, doneto je 47 rezolucija SB UN u vezi sa BiH, što je bilo bez presedana u dotadašnjoj istoriji ove organizacije kada

271 Najpoznatiji takvi slučajevi su nagrađivani američki novinar Roj Gatman i britanski Ed Vulijami, zaslužni za otkrivanje prijedorskih logora, ali i uopšte za pritisak na svetsko javno mnjenje da zaustavi rat u BiH, videti: Gutman, Roy, *A Witness to Genocide. The First Inside Account of the Horrors of "Ethnic Cleansing" in Bosnia*, Shaftesbury: Element, 1993; Vuliamy, Ed, *Seasons in Hell: Slaughter and Betrayal in Bosnia*, London: Simon & Schuster, 1994.

272 „What the West Must Do in Bosnia: An Open Letter to President Clinton“, *Wall Street Journal*, 2 September 1993, A12.

273 Burg, Steven L. and Shoup Paul, *The War in Bosnia-Herzegovina*, 401.

je jedna tema u pitanju.²⁷⁴ I dok su se manje-više svi slagali oko osude rata i postupaka srpske strane, kod pitanja šta povodom toga treba preduzeti nije bilo saglasja. Konsenzus je uspostavljen oko tri stvari: smanjenja posledica rata (što se pre svega odnosilo na pružanje humanitarne pomoći), zatim potrebe da se ograniči konflikt (zabrana izvoza oružja u Jugoslaviju i uspostavljanje zone zabranjenih letova nad BiH) i, konačno, oko pomoći da se postigne mirovno rešenje (pre svega kroz kopredsedavanje Međunarodnom konferencijom za bivšu Jugoslaviju).²⁷⁵ Za mnoge u međunarodnoj zajednici, posebno za delove javnog mnjenja i ugledne medije, ovo ni izdaleka nije bilo dovoljno.

Evropska unija takođe se našla u problemu pokušavajući da odgovori na rat u sopstvenom dvorištu. Još pre ratnih dešavanja, Žak Po, luksemburški ministar spoljnih poslova i predsednik Saveta za spoljne poslove EZ, samouvereno je saopštio: „Ovo je čas Evrope, a ne čas Amerikanaca... Ako jedan problem Evropljani mogu da reše, onda je to jugoslovenski problem. Ovo je evropska država i ne zavisi od Amerikanaca ili bilo koga drugog.”²⁷⁶ I iz ovih reči je jasno da je Evropa ozbiljno potcenila jugoslovensku krizu i da nije bila spremna za ono što će ubrzo uslediti. SAD su, opet, zaokupljene raspadom SSSR-a i krizom na Bliskom istoku, Jugoslaviju prepustile Evropi, ne mešajući se mnogo u ovdašnja dešavanja. Štaviše, američki državni sekretar Džems Bejker navodno je nakon posete Beogradu u junu 1991. interno izjavio da Amerikanci nemaju stranu na koju bi se kladili u jugoslovenskom sukobu (*we got no dog in this fight*).²⁷⁷ Kada je rat buknuo i u BiH, svi akteri postali su itekako svesni ozbiljnosti situacije, no i dalje nije bilo jedinstvenog stava oko reakcije. U administraciji predsednika Buša, geopolitički i strateški razlozi, kojih u Jugoslaviji nije bilo previše, sudarali su se sa očekivanjem da SAD budu lider novog sveta u kom nema mesta ratovima poput bosanskog. Visoki funkcioner u toj administraciji Robert Hačings ovako je to definisao: „Nikada nismo odlučili da li je Jugoslavija bila dovoljno važna da investiramo značajnije američko vođstvo i, ako

274 Stojanović, Maja, „Međunarodne humanitarne intervencije u Bosni i Hercegovini i na Kosovu“, u: *Izvori i akteri – nova proučavanja jugoslovenskih ratova 1990-ih*, 208-231.

275 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 16.

276 Glaurdić, Josip, *The Hour of Europe - Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, New Haven/London: Yale University Press, 2011, 1.

277 Hutchings, Robert L., *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*, Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 1997, 312.

bude potrebno, da dovedemo znatan broj američkih muškaraca i žena u opasnost kako bi zaustavili ili barem obuzdali sukob“.²⁷⁸

Mirovne inicijative u vezi sa bosanskim sukobom išle su u početku kroz Međunarodnu konferenciju za bivšu Jugoslaviju, stalno telo formirano od strane dvadesetak država kao nastavak Londonske konferencije iz avgusta 1992, koja je bezuspešno pokušala da zaustavi rat. Međunarodnom konferencijom predsedavali su predstavnici UN i EU, kao dve najzainteresovanije strane (u ime EU predsedavao je lord Dejvid Oven, a u ime UN prvo Sajrus Vens, a zatim norveški diplomata Torvald Stoltenberg). Konferencija je označila i važan momenat u međunarodnim odnosima, pošto je predstavljala priznanje da Evropa nije u stanju sama da se nosi sa jugoslovenskom krizom, već da joj je potrebna pomoć SB UN, tj. SAD i Rusije (i sedište konferencije prebačeno je iz Londona u Ženevu, čime je i simbolično moć prešla iz EU u UN).²⁷⁹ Na kraju konferencije formulisan je i mirovni plan, nazvan Vens-Ovenov po njegovim predlažačima. Celu prvu polovinu 1993. trajalo je ubeđivanje strana u ratu da se prihvati plan, da bi ga na kraju srpska strana definitivno odbila u maju 1993, uprkos velikim pritiscima koje su na rukovodstvo RS vršili jugoslovenski čelnici Milošević i Čosić, uz pomoć prijatelja iz inostranstva poput grčkog premijera Micotakisa.²⁸⁰

Nakon neuspeha, Vens je podneo ostavku, a zamenio ga je norveški diplomata Torvald Stoltenberg. Stoltenberg nije uživao veliki ugled među akterima, pre svega zbog percepcije da je bio naklonjen srpskoj strani.²⁸¹ Mirovni pregovori pod rukovodstvom Ovena i Stoltenberga, prvo u Ženevi, a zatim i na britanskom vojnom broju *Invincible*, bili su pokušaj međunarodne zajednice da izađe iz situacije nastale propašću Vens-Ovenovog plana. Ovi pregovori trajali su celu drugu polovinu 1993. godine, a suština im je bila da se od BiH napravi konfederacija tri entiteta.²⁸² Srebrenica je u svim varijantama koje su međunarodni pregovarači predlagali pripadala bošnjačkom entitetu. Srpska strana upravo je oko Srebrenice i drugih istočnih enklava pravila najviše pitanja, predlažući razmenu tih teritorija za delove

278 *Isto*, 320.

279 Bilandžić, Vladimir, „Angažovanje Evropske unije i NATO u rešavanju jugoslovenske krize“, u: *Međunarodno pravo i jugoslovenska kriza*, ur. Milan Šahović, Beograd: IMPP, 1995, 176-179.

280 Petrović, Vladimir, „Odnosi unutar srpske političke elite i krah Vens-Ovenovog mirovnog plana za BiH“, *Istorija 20. veka*, 1 (2012), 9-26.

281 *NIOD Report*, 753.

282 Više o celom procesu pregovora videti u: Owen, David, *Balkanska odiseja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada/Hrvatski institut za povijest, 1998, 229-270.

Sarajeva pod kontrolom Srba. Očigledna je bila velika želja rukovodstva bosanskih Srba da dobiju kompaktnu teritoriju uz Drinu. Međutim, bosanska strana je ovaj predlog uporno odbijala.²⁸³

Nakon što je čitava 1993. godina prošla u neuspelim pokušajima da se strane privole na potpisivanje mirovnog sporazuma, 1994. se situacija u međunarodnoj zajednici promenila. Pre svega, SAD su se mnogo aktivnije uključile i preuzele inicijativu. Klintonova administracija bila je pod žestokim pritiskom Kongresa da ukine embargo na izvoz naoružanja BiH i vojno interveniše protiv Srba. S druge strane, Klinton i državni sekretar Voren Kristofer odbijali su takvu mogućnost jer ih je dovodila u izravan sukob sa Rusijom.²⁸⁴ Iako je uspela da se odupre Kongresu, Klintonova administracija ipak je uradila dosta da ojača bosansku stranu u ratu i tako joj omogući da se bar sama odbrani. Pre svega, pod pritiskom SAD-a završen je rat Armije BiH i HVO i u martu 1994. potpisan je sporazum o Federaciji BiH na prostoru koji su kontrolisale ove dve vojske.²⁸⁵ To ne samo da je stvorilo mogućnost za vojnu saradnju Armije BiH i HVO (i vojnu podršku iz Hrvatske), već je i otvaralo koridor za naoružavanje Bošnjaka. Ovo naoružavanje išlo je uglavnom iz islamskih zemalja, uz kršenje embarga UN, ali i uz prećutno odobrenje SAD.²⁸⁶

SAD su preuzele i mnogo aktivniju ulogu u mirovnim pregovorima, pa je tako, 1994. godine, novoosnovana Kontakt grupa (telo sastavljeno od predstavnika najvećih zemalja – SAD, Rusije, Velike Britanije, Nemačke i Francuske) predložila mirovni plan koji je predviđao podelu teritorija u razmeri 51 odsto za Federaciju i 49 odsto za RS. Bosanski Srbi odbili su ovaj plan i time izazvali erupciju nezadovoljstva, kako međunarodne zajednice, tako i Miloševićevog režima.²⁸⁷ I događaji na terenu su se komplikovali, posebno kada su u pitanju bile zaštićene zone. Nakon srpskog napada na Goražde u martu i aprilu 1994. i zauzimanja gotovo celog grada, NATO trupe prvi put su intervenisale protiv kopnenih ciljeva VRS. Međutim, iako su se Srbi pod pritiskom ultimatumata međunarodne zajednice povukli iz Goražda, bombardovanje je otkrilo brojne slabe tačke sistema zaštite koji je obećan zaštiće-

283 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 30.

284 Klemenčič, Matjaž, „Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane, 1989 – 1997“, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, prir. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, Sarajevo: Buybook, 2010, 180-183.

285 Vašingtonski sporazum od 1. marta 1994, https://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf (4. mart 2025).

286 Bougarel, Xavier, *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina – Surviving Empires*, London/New York: Bloomsbury, 2018, 173.

287 Bougarel, Xavier, *Bosna, Anatomija rata*, Sarajevo: University Press, 2018, 130-131.

nim zonama, od neodlučnosti i konfuzije šta je dozvoljeno bombardovati do samih upotrebljenih sredstava. Posebno je došla do izražaja ranjivost zapadnih zemalja na gubitke, pa je tako bombardovanje srpskih položaja bilo zaustavljeno kada je oboren jedan britanski avion, a srpska vojska po prvi put upotrebila taktiku uzimanja vojnika UNPROFOR-a kao talaca.²⁸⁸

I druge zemlje imale su ozbiljnih unutrašnjih problema zbog reakcija na rat u BiH. Ruski predsednik Boris Jelcin bio je pod žestokim pritiskom unutrašnje opozicije koja ga je optuživala da previše popušta Zapadu. Novi svet u kom Rusija nije bila jedna od dve najmoćnije sile nije se svideo mnogima u toj zemlji, a na BiH se prelamala međunarodna politika, pa i budućnost međunarodnih odnosa i svet-skog poretka.²⁸⁹ Francuska i Velika Britanija bile su sve vreme rata ključni protivnici vojne intervencije kao načina za okončanje rata u BiH. Iza ovakve politike stajale su složene unutrašnje okolnosti u obe zemlje. Velika Britanija je, kao i sve druge zapadne zemlje, bila suočena sa snažnim pritiskom dela intelektualaca, medija i javnog mnjenja da zauzme oštrij stav prema srpskoj strani. Međutim, vlada premijera Džona Mejđžora bila je uporna u nastojanju da se spreči vojno rešavanje krize. Zbog toga je bila pod žestokom kritikom u domaćoj javnosti.²⁹⁰ Prema svedočenjima, Margaret Tačer, koja je javno iskazivala nezadovoljstvo oklevanjem Zapada da vojno interveniše u BiH, obratila se 1993. tadašnjem britanskom ministru Daglasu Herdu rečima: „Nevil Čemberlen bi kraj tebe izgledao vrlo ratoborno“.²⁹¹

U Francuskoj je takođe tih godina trajao intenzivan unutrašnji sukob u kom su strane zauzeli političari, mediji, ali i tradicionalno jaka francuska intelektualna zajednica. Pokret novih filozofa, koji je slavu stekao krajem 1980-ih obračunom sa komunizmom i marksističkim uticajima u francuskoj nauci i društvenoj teoriji, a koji su simbolizovali ljudi poput Bernar-Anrija Levija i Andre Gliksmána, posebno se isticao u pozivima da se vojno interveniše protiv bosanskih Srba, uključujući i

288 O krizi oko Goražda, reakciji međunarodnih snaga i (ne)naučenim lekcijama videti detaljnije u: *NIOD report*, 904-908.

289 Kriza oko pretnje bombardovanjem srpskih položaja oko Sarajeva, koje je NATO uputio u februaru 1994. bez konsultacija sa Moskvom, ocenjuje se kao prva ozbiljnija kriza na relaciji SAD-Rusija nakon kraja Hladnog rata, Headly, Jim, „Sarajevo, February 1994: the first Russia-NATO crisis of the post-Cold War era“, *Review of International Studies*, 29 (2003), 209-227.

290 Videti više o tadašnjoj britanskoj politici prema jugoslovenskim ratovima u: Hodge, Carole, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Zagreb: Detecta, 2007.

291 Simms, Brendan, *Najsravniji trenutak. Britanija i uništavanje Bosne*, Sarajevo/Beograd: Buybook/Helsinški odbor za ljudska prava, 2003, 40-41.

veliki broj medijskih nastupa i emisija, kao i javne skupove.²⁹² Socijalistička vlast Fransoe Miterana bila je često optuživana za prosrpske stavove i napadana sa tih pozicija u javnosti.²⁹³ Miteran jeste javno isticao istorijsku povezanost srpskog i francuskog naroda iz oba svetska rata, ali je takođe bio svestan srpske odgovornosti za rat u BiH. Njegova nenajavljena poseta Sarajevu 28. juna 1992, koja je služila da se pokaže solidarnost sa opsednutim gradom, ali i otvori sarajevski aerodrom i omogući dostavljanje humanitarne pomoći, takođe je dvostruko tumačena. Neki su mu zamerili da je na taj način pre svega sprečio vojnu intervenciju i dao primat humanitarnoj pomoći.²⁹⁴

Kako konstatuje Ksaviye Bugarel, sagledavanje politike država pomoću pojmovna kakvi su „prosrpski“ ili „probosanski“, predstavlja nedopustivo uprošćavanje i ignorisanje državnih interesa kojim se svaka od njih rukovodila.²⁹⁵ To je posebno bilo tačno za velike sile, koje su imale (i još uvek imaju) interese širom sveta i koje se gotovo nikad ne vode emocijama prema čitavim nacijama. Francuska (kao i Velika Britanija) imala je vrlo izražen interes da ojača poziciju SB UN, gde drži mesto stalnog člana koje joj je često osporavano. Takođe je imala svoje interese da spreči preterano jačanje uticaja SAD, Nemačke i Rusije na situaciju u BiH u sklopu stalnih borbi za premoć na kontinentu i u okviru evropskih i evroatlantskih struktura. Važan deo francuske realpolitike bilo je i vođenje računa o vojnicima na terenu. Najveći kontingent u UNPROFOR-u imala je Francuska (za njom Britanija, dok su SAD, Nemačka i Rusija odbile da pošalju svoje trupe), kao i mesto komandanta UNPROFOR-a. Prisutnost međunarodnih vojnika na terenu često je korišćena kao opravdanje za sprečavanje vojne intervencije, jer je bezbednost međunarodnih trupa bila na prvom mestu. Slanje ovih snaga jeste sprečilo intervenciju, ali je obezbedilo dovoženje humanitarne pomoći, „a samim tim, indirektno, i deo logistike za sve tri vojske prisutne na terenu“.²⁹⁶ Konačno, Francuska je imala i najveći broj žrtava među snagama UNPROFOR-a, 116 ubijenih vojnika.²⁹⁷

292 Kritički osvrt na delovanje francuskih intelektualaca tih godina videti u: Mladenović, Ivica, *Sva naša (ne)razumevanja – francuski intelektualci i ratovi za jugoslovensko nasleđe (1991-1999)*, Beograd: Službeni glasnik, 2023.

293 Više o francuskoj politici prema ratu u BiH videti u: Filipović, Vladimir, *Ispod plavih šljemova – motivi država za sudjelovanjem u misiji UNPROFOR 1992-1995*, Sarajevo/Zagreb: University Press/Plejada, 2015.

294 Zdavko Ljubas, „Sećanje na život u opkoljenom gradu“, *DW*, 29. jun 2017, <https://www.dw.com/sr/se%C4%87anje-na-%C5%BEivot-u-opkoljenom-gradu/a-39471395>.

295 Bougarel, Xavier, *Bosna, Anatomija rata*, 14.

296 *Isto*, 15.

297 Mladenović, Ivica, *Sva naša (ne)razumevanja*, 94.

U toku prve polovine 1995, bilo je jasno da su svi odlučni da rat privedu kraju. Sve veći pritisak na srpsku stranu, i politički i vojni, video se kroz mere međunarodne zajednice. Odnosi VRS i međunarodnih trupa bili su sve zategnutiji. Nakon što je 1. maja 1995. isteklo primirje, rat je eskalirao, posebno oko Sarajeva, uz veliki broj žrtava bombardovanja VRS, uključujući i vojnike UNPROFOR-a. Nakon što su snage VRS preuzele teško oružje sa punktova oko Sarajeva, gde su ga prethodno uz dogovor sa UN-om odložile, NATO je 24. maja 1995. dao ultimatum VRS da odmah vrati oružje i prestane sa bombardovanjem glavnog grada BiH. VRS se nije obazirala na ultimatum, zbog čega su 25. i 26. maja 1995. usledili vazdušni udari NATO trupa na položaje VRS u okolini Pala i Sarajeva. Bosanski Srbi odgovorili su zarobljavanjem više stotina pripadnika UNPROFOR-a i vojnih posmatrača UN. Neki od njih vezani su za objekte za koje se verovalo da mogu biti meta napada NATO-a. Ovo je izazvalo veliku krizu u čije rešavanje je morao da se uključi i zvanični Beograd, šaljući šefa DB-a Jovicu Stanišića, koji je na kraju uspeo da dogovori oslobađanje svih zarobljenika iz međunarodnih snaga.²⁹⁸

Kao odgovor na ove događaje, 15. juna je u okviru Kontakt grupe dogovoreno formiranje Snaga za brzi odgovor (*Rapid Reaction Force* - RRF), koje bi trebalo mnogo efikasnije da deluju u slučaju pretnje snagama UNPROFOR-a. Mera je usvojena na predlog Francuske i Velike Britanije, koje su time i dalje jačale poziciju međunarodnih snaga na terenu, sprečavajući direktnu vojnu intervenciju protiv vojske bosanskih Srba. Neslaganja među državama uključenim u donošenje odluka rezultirala su intenzivnim pregovorima o ciljevima, načinu delovanja i finansiranju RRF-a, što je usporavalo ceo proces.²⁹⁹ Prilikom razrade plana došlo je do sukoba stavova između specijalnog izaslanika Generalnog sekretara UN za bivšu Jugoslaviju Jasušija Akašija i komandanta UNPROFOR-a Žanvijeja s jedne strane i komandanta međunarodnih snaga u BiH Ruperta Smita s druge. Dok su prva dvojica insistirala da se jedinice RRF koriste isključivo za samoodbranu i da se po svaku cenu izbegne sukob sa Srbima, Smit je ukazivao na to da je jedina smisljena akcija da one silom otvore koridore ka zaštićenim zonama. Po njegovim rečima, u slučaju da je to neprihvatljivo, treba povući međunarodne trupe iz istočnih enklava i time onemogućiti srpskoj vojsci da ih koriste kao živi štit. Na dan kada je počela operacija *Krivaja*

298 NIOD report, 1360-1367; Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Prvostepena presuda od 22. novembra 2017, para. 2315-2316.

299 Karović-Babić, Merisa, „Formiranje snaga za brze reakcije (RRF) – od pariskih konsultacija do napada na Srebrenicu“, *Historijska traganja*, 19 (2020), 373-407.

95, 6. jula 1995, međunarodni zvaničnici još uvek su vodili razgovore o tome šta je zadatak međunarodnih trupa u BiH, posebno u enklavama poput Srebrenice.³⁰⁰

Mnogi su spekulisali o tome da li je rukovodstvo BiH pokušavalo da se oslobodi tereta Srebrenice, tj. da izvrši zamenu dajući Srebrenicu za njima mnogo važnije teritorije pod kontrolom Srba na području Sarajeva. Ove rasprave usijale su se među akterima na javnoj sceni BiH nakon 1995. godine. Fahrudin Alić dovodio je ceo niz događaja u vezu sa takvom namerom, od odlaska grupe oficira Armije BiH iz Srebrenice na školovanje u Zenicu početkom 1995, preko izvlačenja Orića iz enklave i ubistva Hameda Salihovića u maju 1995, do pada Srebrenice i Žepe.³⁰¹ Nekadašnji ratni načelnik štaba Armije BiH Sefer Halilović, koji se sa Izetbegovićem burno rastao 1993. godine, takođe je optužio bosansko rukovodstvo da su nemo posmatrali pad Srebrenice jer su želeli da omoguće razmenu teritorija.³⁰² Novinar Dejvid Roud svedoči da su Srebreničani odmah nakon pada enklave bili ubeđeni da ih je rukovodstvo u Sarajevu izdalo zarad trgovine teritorijama. Oni su time objašnjavali i činjenicu da se Orić nije vratio u Srebrenicu, da su ignorisani znaci da se sprema napad na enklavu, kao i da Armija BiH nije probala da pritekne u pomoć Srebrenici.³⁰³

Svaki rat prate različite spekulacije o izdaji, prodaji, trgovini, zakulisnim pregovorima u režiji velikih sila i slično. Srebrenica ni po čemu nije izuzetak, osim što je zbog svog značaja ne samo za BiH, nego i šire, prirodno bila tema još većeg broja ovakvih priča. Kada se pogledaju činjenice, malo je dokaza da je u pitanju bilo kakva zavera ili da je vlast u BiH Srebrenicu prepustila Srbima u nekakvom dogovoru. Uostalom, kako zapaža i Roud, u junu 1995. srpske snage odbile su jednu od najvećih ofanziva koju je Armija BiH izvela radi deblokade Sarajeva.³⁰⁴ U julu 1995. jedinice 28. divizije Armije BiH bile su dezorijentisane i demoralisane. Ostale su i bez svog legendarnog lidera, Nasera Orića, a situacija je tog proleća bila sve teža i psihički i fizički kada je u pitanju goli opstanak. S druge strane, vlasti u BiH jesu pokušale da Orića pošalju nazad, ali on je odbijao da ode nakon što je oboren helikopter sa njegovim zamenikom u Žepi u maju 1995. Postoje i svedočenja da su sami piloti nakon toga odbijali da lete za Srebrenicu.³⁰⁵

300 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 49-51.

301 Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 265-267.

302 Halilović, Semir, *Državna tajna*, Sarajevo: Matica, 2005, 257

303 Rohde, David, *Endgame*, 325-329.

304 Isto, 328.

305 NIOD Report, 1517-1518.

Nema nikakvog dokaza da je iz Sarajeva naredeno da se Srebrenica preda bez otpora. Rasim Delić svedočio je da je verovao da se Srebrenica sa postojećim snagama može braniti bar tridesetak dana, ali i da je očekivao da će je snage UN-a zaštititi. Ovo očekivanje delio je i Alija Izetbegović.³⁰⁶ To se dogodilo i sa Goraždem i sa Bihaćem, pa i sa samom Srebrenicom 1993, i general Delić realno nije imao razloga da veruje da će ovog puta biti drugačije. Sefer Halilović, Delićev prethodnik i žestoki protivnik tadašnjeg bosanskog rukovodstva, tvrdio je da se Srebrenici moglo pomoći, ali pre jula, i to tako što bi se obezbedila sigurnost istočnih enklava i što bi im se doturilo mnogo više oružja, pre otpočinjanja ofanzive za deblokadu Sarajeva u junu 1995.³⁰⁷ Delić, kao i mnogi drugi, potcenili su očaj koji je vladao u Srebrenici i specifičnost cele situacije. Pad Srebrenice očigledno je bio sticaj različitih okolnosti, u koje spadaju i kukavičluk i oportunistički UNPROFOR-a, kao i strateške greške vojnih i civilnih vlasti u BiH. To ne znači da neki u Sarajevu u tome nisu videli priliku i ponadali se da će sada lakše doći do dogovora o teritorijalnoj podeli u BiH. Međutim, to nije dovoljan dokaz da je postojala bilo kakva zavera.

Rasprava o odgovornosti vlasti u Sarajevu usijavala se, u zavisnosti od političkih kretanja, u prvoj godini nakon Srebrenice. Neki događaji, poput potpisivanja Dejtonskog sporazuma nakon čega je Srebrenica ostala u Republici Srpskoj, useljavanja ljudi iz istočne Bosne u stanove Srba koji su napustili sarajevske prigradske opštine, ili oslobađanje ratnih zarobljenika iz Žepe, pa i pojedinih iz Srebrenice, poput poslanika Skupštine BiH Ibrana Mustafića, bili su okidači za aktiviranje rasprave o izdaji i odgovornosti. Podsticale su je i podele unutar desnog dela bošnjačkog političkog spektra i nastanak Stranke za BiH na čelu sa Harisom Silajdžićem, kojoj je jedna od okosnica političke borbe bilo optuživanje SDA za izdaju Srebrenice. U ovoj borbi rukavice su odmah bile skinute, tako da su korišćeni tabloidi, svedočenja, zloupotrebljavane su porodice žrtava i njihov opravdan bes i slično. Rasprava je kulminirala oko prve godišnjice genocida, u julu 1996, kada je Mustafić javno optužio Izetbegovića i sarajevsko rukovodstvo da su krivi za pad Srebrenice i kada je parlament BiH održao vrlo žustru debatu o Srebrenici 1. avgusta, doduše, u odsustvu ključnih političkih lidera i aktera srebreničkih događanja.³⁰⁸ Sve ovo

306 *NIOD Report, 1745-1753; Izetbegović, Alija, Govori, pisma, intervjui '95*, Sarajevo: Šahinpašić, 1996, 86.

307 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Sefera Halilovića od 5. aprila 2001, T. 9454.

308 Videti detaljno o ovim političkim i javnim sukobima i optužbama u: Xavier, Bougarel, „Reopening the Wounds? The Parliament of Bosnia-Herzegovina and the Question of Bosniak Responsibility“, in: *Investigating Srebrenica*, 104-130.

zajedno deo je standardne borbe u teškim posleratnim uslovima, u pretpolitičkom društvu gde se višestranačka demokratija tek gradila i u situaciji u kojoj su žrtve prirodno želele na nekog da svalje krivicu za sopstvenu sudbinu. Ceo taj kontekst ne sme se zanemariti kada se analiziraju optužbe za izdaju na račun sarajevskog rukovodstva.

Pad Srebrenice – operacija *Krivaja 95*

Sporazum o prekidu neprijateljstava u celoj BiH, potpisan 31. decembra 1994, trebalo je da omogući da se nastave pregovori na osnovu plana Kontakt grupe, a da za to vreme ne bude borbenih dejstava kako bi se uspostavilo nesmetano dostavljanje humanitarne pomoći enklavama i opkoljenim gradovima, uključujući Sarajevo.³⁰⁹ Međutim, sporazum je vrlo brzo počeo da se krši, da bi već u martu postao mrtvo slovo na papiru. Nakon što je istekao, 1. maja 1995, više nije ni obnavljan.³¹⁰ Radovan Karadžić je, u okviru analize situacije u vezi sa Sporazumom, 8. marta izdao strogo poverljivu „Direktivu za dalja dejstva broj 7”, u kojoj se određuju aktivnosti svih korpusa VRS. U Direktivi se posebno ističe da je primirje stvorilo uslove za jačanje muslimanskih i hrvatskih snaga i „opstanak muslimanskih enklava”. Drinskom korpusu se Direktivom izdaje sledeće naređenje: „Što prije izvršiti potpuno fizičko odvajanje Srebrenice od Žepe, čime spriječiti i pojedinačno komuniciranje između ovih enklava. Svakodnevним planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi”. Takođe se, u slučaju povlačenja snaga UNPROFOR-a iz ovih enklava predviđa realizacija operacije „Jadar” sa zadatkom „razbijanja i uništenja muslimanskih snaga u ovim enklavama i konačnog oslobađanja Podrinja.”³¹¹

Radi ostvarenja ciljeva, posebno u vezi sa zauzimanjem enklava, državnim i drugim organima RS istom direktivom naloženo je: „planskim i nenametljivim restriktivnim odobravanjem zahtjeva, smanjiti i ograničiti logističku podršku snaga UNPROFOR-a u enklavama i dotur materijalnih sredstava muslimanskom življu, i učiniti ih ovisnim od naše dobre volje, a istovremeno izbjeći osudu međunarodne

309 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P1648, Sporazum o prekidu neprijateljstava od 31. decembra 1994.

310 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P878, Izveštaj UNPROFOR-a u vezi sa Sporazumom o prekidu neprijateljstava, 29. mart 1995.

311 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P838, „Direktiva za dalja dejstva broj 7” od 8. marta 1995, 10.

zajednice i svjetskog javnog mnijenja”³¹² Komandant Drinskog korpusa Milenko Živanović izdao je 20. marta naređenje kojim je svojim potčinjenima preneo sadržaj Direktive 7 i upoznao ih sa zadacima koji su tamo navedeni.³¹³ Zadaci iz Direktive 7 dalje su razrađeni u Glavnom štabu VRS 31. marta 1995, kada je izdata Direktiva 7/1, sa potpisom Ratka Mladića. Primetno je da su u ovoj direktivi izbegnuta eksplicitna naređenja u ugrožavanju opstanka celokupnog stanovništva Srebrenice i Žepe iz prethodne direktive, već se samo govorilo o intenziviranju vojnih dejstava oko enklava.³¹⁴ Ričard Batler opisao je situaciju u RS na proleće 1995. kao „objektivno suočavanje sa vlastitom budućnošću”, navodeći da je u ovom entitetu sazrelo mišljenje da u 1995. RS mora ili vojno pobediti ili pripremiti teren za što povoljniji mirovni sporazum.³¹⁵

Svest da se nešto mora rešiti polako je sazrevala i u Srebrenici. Veliki broj onih koji su svedočili o životu u opkoljenoj enklavi ističu proleće 1995. kao posebno psihički prelomno, jer su tada mnogi ljudi odlučili da je dalji život u enklavi nemoguć. Neki su probali i da se probiju do Tuzle ili do Srbije, a mnogi su u tim pokušajima i stradali. Svako proleće Srebreničani su dočekivali kao kraj još jedne zime koju su preživeli i novu nadu da će možda konačno doći bolja godina. Međutim, čini se da se do 1995. taj osećaj potrošio i da ljudi više nisu mogli da izdrže život u opkoljenoj enklavi. Elvir Selimović navodi kao primer klaustrofobije koja je zavladovala među mladima i pismo koje su napisali srebrenički studenti, njih 88, u proleće 1995, u kome traže od UNPROFOR-a da ih evakuise u Tuzlu da nastave studiranje. Srpske vlasti odbile su da dozvole ovakav konvoj i većina studenata ubijena je u julu 1995.³¹⁶ Tokom 1995. smanjen je i broj konvoja humanitarne pomoći koje su Srbi propuštali u Srebrenicu, što je drastično pogoršalo ishranu, ali i lečenje stanovništva, što je takođe doprinelo sveukupnom osećaju ljudi da se nalaze u „logoru na otvorenom”.³¹⁷

Važan momenat za Srebrenicu bio je odlazak Nasera Orića iz grada. On je, sa još nekoliko komandanata, napustio Srebrenicu u aprilu 1995. Postoje oprečna svedočenja o tome zbog čega je otišao, zbog poziva organa BiH (radi dogovora, radi

312 Isto, 14.

313 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P3040, „Zapovest za odbranu i aktivna borbena dejstva op.br. 7“ od 20. marta 1995.

314 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1470, „Direktiva GŠ VRS za dalja dejstva broj 7/1“ od 31. marta 1995.

315 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Ričard Batler, „Iskaz o vojnim operacijama u Srebrenici od 1. novembra 2002“, 15.

316 Selimović, Elvir, „Život u Srebrenici u periodu 1992 – 1995. godine“, 69.

317 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3306, Izjava Muje Subašića od 2-3. oktobra 2012, 5.

uklanjanja Orića ili radi istrage zbog brojnih pritužbi srebreničkih funkcionera, o kojima je već bilo reči) ili samoinicijativno. Orić je trebalo da se vrati u maju, ali je igrom slučaja (opet, razlozi koji se pominju su vrlo različiti – od naredbe viših vlasti do pijanstva) propustio da se ukrca u helikopter koji je zatim oboren raketom sa srpskih položaja u blizini Žepe.³¹⁸ Tom prilikom stradalo je nekoliko putnika, uključujući tri lekara koji su dobrovoljno pošli da pomognu stanovništvu enklave, a Orićev zamenik Ramiz Bećirović je povređen.³¹⁹ U svakom slučaju, odlazak Nasera Orića iz grada bio je veliki udarac na moral stanovništva. Emir Suljagić svedoči da je, kada je dobio tu informaciju, zaključio: „Gotovo je, kraj”.³²⁰ Nakon dve godine života u opkoljenoj enklavi, ljudi su razumljivo bili umorni i mnogo manje voljni da se bore. Simbolički događaji, poput Orićevog odlaska, samo su dodatno rušili uverenje da je opstanak enklave uopšte moguć.³²¹

Holandskim bataljonom u Srebrenici komandovao je potpukovnik Tomas Karemans, a zamenik mu je bio major Robert Franken. Bataljon se sastojao od dve pešadijske čete (četa *Bravo* bila je u Srebrenici, a četa *Čarli* u Potočarima). Bili su naoružani lakim oružjem i lakim oklopnim transporterima. U skladu sa Karadžićevom Direktivom 7, UNPROFOR-u je od marta i aprila 1995. značajno otežan rad u Srebrenici. Srpske snage zaustavljale su konvoje sa gorivom, tako da su na kraju holandski vojnici morali da idu peške u patrolu. Iz istog razloga, Holandani su na kraju ostali bez dovoljno municije, kao i bez sredstava potrebnih za proveru protivtenkovskih sistema, koji su na kraju postali skoro neupotrebljivi.³²² Takođe, broj napada na posmatračka mesta holandskog bataljona drastično se povećao od aprila 1995, što je evidentno bio vid psihološkog pritiska.³²³ Srpske snage uskraćivale su i prolaz kamionima sa hranom i drugim neophodnim potrepštinama, tako da je situacija i za Holandane, kao i za celu enklavu, postajala sve teža. Poseban vid pritiska bilo je odbijanje srpskih vlasti da puste holandske vojnike koji su bili na odsustvu

318 Mogući razlozi za odlazak, kao i za izostanak povratka Orića u Srebrenicu diskutuju se detaljno u NIOD izveštaju: *NIOD report*, 1514-1519.

319 „Misterija koja i dalje traje: 26 godina od nesreće koja je utjecala na sudbinu Srebrenice”, *Radio Sarajevo*, 7. maj 2021, <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/misterija-i-dan-as-traje-26-godina-od-nesrece-koja-je-utjecala-na-sudbinu-srebrenice/416534>.

320 Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, 140.

321 O Orićevom odlasku kao vrlo bitnom faktoru koji je uticao na razvoj događaja u operaciji *Krivaja 95* govore i holandski izveštaj: *NIOD report*, 1510-1511, kao i analitičari CIA: *Balkan Battleground*, 322.

322 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4175, Izjava svedoka Roberta Frankena od 15. januara 2012, para. 30.

323 *Isto*, para. 32-33.

da se vrate. Zahvaljujući toj politici, bataljon se do juna 1995. sveo na 430 od predviđenih 600 pripadnika.

Sve ovo zajedno drastično je uticalo na moral holandskih vojnika. Kako su izjavili u intervjuima za NIOD izveštaj, „bili smo iscrpljeni, bukvalno i figurativno”.³²⁴ Holandski bataljon delimično je delio sudbinu Srebreničana: od maja je nestalo dizela za generatore, nije bilo tople vode, racionalizovana je upotreba tekuće vode, pojavile su se dijareje i vaške, a zdravstveni problemi sve teže su rešavani.³²⁵ Ipak, to je i dalje bilo mnogo više nego što su imali stanovnici enklave, koji su u drugoj polovini juna opet došli u nemoguću situaciju i počeli su se okupljati ispred sedišta UNPROFOR-a u gradu moleći za hranu.³²⁶ Zajedno sa psihičkim rastrojtstvom u koje su upadali, holandski vojnici dolazili su sve više u sukob i sa bošnjačkim vojnicima. Pritisak je rastao u celoj enklavi. Jasuši Akaši je javio svom šefu početkom juna 1995. da je, usled srpskih blokada UNHCR konvoja, pokriveno tek 30 odsto potreba za hranom u Srebrenici.³²⁷

Srpske snage su na proleće te godine mnogo češće granatirale i otvarale vatru iz automatskog oružja na zaštićenu zonu i civile u njoj. Tako je, na primer, od posledica granatiranja grada 25. maja 1995. jedna žena poginula, dok je druga ranjena.³²⁸ Po rečima Momira Nikolića, otvarana je i redovna snajperska vatra na civile sa položaja Bratunačke brigade s ciljem „otežavanja života u enklavi, nedozvoljavanja da ljudi rade, da civili rade svoj posao i tako dalje”.³²⁹ Intenzivno granatiranje i otvaranje snajperske vatre registrovali su i u holandskom bataljonu.³³⁰ U noći između 23. i 24. maja, grupa vojnika 10. diverzantskog voda VRS ušla je tajno u grad kroz stari rudarski tunel. Otvorili su minobacačku vatru na centar grada i tom prilikom ubili jednog i ranili dvoje civila, a zatim se odmah povukli.³³¹ Operacija je isplanirana u

324 NIOD Report, 1473.

325 Isto, 1475-1477.

326 Isto, 1525-1526.

327 Isto, 1471.

328 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3460, izjava Alme Gabeljić od 24. maja 2004, para. 2-5.

329 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Momira Nikolića od 21. aprila 2009, T. 32966.

330 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Roberta Frankena od 16. oktobra 2006, T. 2441; Svedočenje Kornelisa Nikolaja od 29. novembra 2007, T. 18461; Svedočenje Jozefa Kingorija od 10. januara 2008, T. 19366–19369.

331 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje Momira Nikolića od 6. aprila 2011, T. 12354–12357.

GŠ VRS radi stvaranja pritiska na Armiju BiH u Srebrenici, ali i na snage UNPROFOR-a, kao i radi demonstriranja moći VRS.³³²

Snage Armije BiH takođe su na proleće intenzivirale borbena dejstva. U junu 1995. jedinice iz cele BiH izvele su veliku ofanzivu sa ciljem deblokiranja Sarajeva, a jedinicama iz Srebrenice i Žepe naređeno je da za sebe vežu što više jedinica VRS, kako ne bi mogle da budu preusmerene na sarajevsko ratište. Kao posledica toga, zabeleženo je nekoliko napada na srpske položaje u junu 1995.³³³ Posebno žestok bio je diverzantski napad na GŠ VRS u Crnoj Rijeci kod Han Pijeska 26. juna 1995, kada je srpska strana, po sopstvenom svedočenju, imala sedam mrtvih boraca.³³⁴ Ovi napadi poslužili su kasnije rukovodstvu bosanskih Srba kao neposredan povod za operaciju *Krivaja 95*. Od zabeleženih napada, naročito je, u propagandne svrhe, iskorišćen napad na planinsko selo Višnjica 26. juna 1995. U pitanju je bio napad na malo selo koji je rezultirao spaljivanjem nekoliko kuća i krađom hrane i stoke.³³⁵ U prvom trenutku, načelnik Centra za informativno-propagandnu delatnost VRS Milovan Milutinović saopštio je da je jedan vojnik poginuo, a tri civila povređena, i to u ponovnom osvajanju sela od strane VRS, a na teren je doveo i novinara *Njujork Tajmsa*, koji je o napadu objavio i članak.³³⁶ Isti ovaj čovek, Milovan Milutinović, tvrdio je u izjavi za Haški tribunal 2014. godine da je ubijeno „na desetine meštana” i da novinar *Njujork Tajmsa* „nije mogao da veruje u brutalnost muslimanskih zločina”.³³⁷ Preuveličavanje srpskih žrtava i naknadno pronalaženje razloga za napad na zaštićenu zonu deo je standardnog repertoara negatora i relativizatora genocida u Srebrenici, a oficir glavnog štaba VRS pokazao je u ovom slučaju jedan od eklatantnijih primera kako se to radilo.

332 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje Petra Salapure od 2. maja 2011, T. 13524-13532.

333 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P986, Operativni izveštaj komande 28. divizije ABiH od 30. juna 1995.

334 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Milomira Savčića od 12. septembra 2007, T. 15243-15244. Videti i izveštaj 28. divizije Armije BiH od 30. juna o tom i drugim napadima: Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, D742, Izveštaj 28. divizije Armije BiH komandi 2. korpusa u Tuzli, 30. jun 1995.

335 Sukob sa VRS u Višnjici u stvari se desio kada se grupa bošnjačkih vojnika vraćala sa izvršenja zadatka oko Crne Rijeke i bio je velikim delom splet samovoljne odluke te grupe i sticaja okolnosti, videti detaljnije o napadu u: *NIOD report*, 1575-1576.

336 Stephen Kinzer, „Bosnian Muslim Troops Evade U.N. Force to Raid Serb Village“, *New York Times*, 27 June 1995, <https://www.nytimes.com/1995/06/27/world/bosnian-muslim-troops-evade-un-force-to-raid-serb-village.html?pagewanted=1> (4. mart 2025).

337 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, D862, izjava Milovana Milutinovića od 11. jula 2014, 16.

Obe strane pripremale su se za sukob tokom proleća 1995, jer su svi očekivali da će do sukoba doći. Po naređenju komandanta Drinskog korpusa Milenka Živanovića, VRS je 3. juna 1995. zauzela strateški važan posmatrački položaj UN *Echo*, na samom jugu enklave u području Zeleni Jadar. Bio je to prvi ozbiljniji prodor snaga VRS u enklavu i zauzimanje pozicija za predstojeću ofanzivu. Sam general Živanović izjavio je kasnije za ovu akciju: „probali smo kako izgleda izgonjenje UNPROFOR-a oružjem”.³³⁸ Usled sve češćih napada VRS i na enklavu i na vojnike UN, holandski komandant Franken i bosanski komandant Bećirović sklopili su neformalni dogovor o zajedničkoj odbrani, gde bi Holandani branili svoje posmatračke položaje, a Armija BiH prostor između njih, kako ne bi bili opkoljeni.³³⁹ Tokom juna, Holandani su zabeležili više oružanih incidenata oko Srebrenice nego za čitav period od januara do juna 1995.³⁴⁰

Iako se situacija usložnjavala i konačni sukob se mogao naslutiti, još uvek nisu postojali čvrsti planovi, niti jasne informacije ijedne od strana, kao ni međunarodnih snaga, o onome što će uslediti. Upozorenja da VRS nešto priprema stizala su tokom celog juna i od Armije BiH i od komande holandskog bataljona, ali ona nisu bila dovoljno precizna i nisu se shvatala ozbiljno. I zaista, ne postoje dokazi da je konkretan plan za napad na Srebrenicu razvijen pre kraja juna. Burni događaji oko Goražda i Sarajeva tokom maja i juna te godine, kao i intervencija NATO pakta i kriza sa vojnicima UNPROFOR-a kao taocima VRS, objektivno su sprečavali da se planovi VRS na osnovu Direktive 7 konkretizuju i razviju u operativna naređenja. Ni obaveštajne službe zapadnih zemalja nisu imale nikakve konkretne podatke o pripremama za napad. Neki vojni i obaveštajni analitičari spekulisali su da srpska strana može pokrenuti napad, jer je to u saglasnosti sa strateškim ciljem da se uklone istočne enklave, ali, kao što se konstatuje u holandskom izveštaju, nije isto posedovati strateške i taktičke informacije o nekoj operaciji.³⁴¹

Učešće 28. divizije u sarajevskoj operaciji Armije BiH u junu 1995. jeste sigurno bilo jedan od povoda da vojno rukovodstvo bosanskih Srba realizuje operaciju *Krivaja 95*. Ovi napadi, iako diverzantski, naneli su ozbiljne gubitke srpskim snagama 26. juna i to u blizini samog Mladićevog štaba, što je i psihološki bilo važno

338 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P4535, Transkript snimka od 12. jula 1995. godine, 7.

339 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4175, Izjava svedoka Roberta Frankena od 15. januara 2012, para. 36-37.

340 NIOD report, 1551.

341 Videti detaljnu analizu rada obaveštajnih službi u vezi sa Srebrenicom u: *NIOD Report*, 2919-2978.

za rukovodstvo VRS.³⁴² Opasnost za srebreničke Bošnjake od izvođenja diverzija protiv VRS prepoznali su i mnogi u ratnom predsjedništvu Srebrenice, koji su se čak i bunili protiv napada, jer bi oni mogli izazvati napad VRS na celu enklavu.³⁴³ Sarajevsko ratište bilo je nesumnjivo mnogo važnije za vladu i vojno rukovodstvo BiH, što se sa strateške tačke može razumeti. Vojni komandanti Drugog korpusa Armije BiH, čak i kad su nevoljno prihvatili ovu argumentaciju, nadali su se da će Srebrenicu zaštititi UNPROFOR, što je takođe govorilo u korist stavljanja Sarajeva u prvi plan.³⁴⁴ Međutim, i oni su posredno priznali svoju grešku kada su 27. i 28. juna stigle naredbe iz Drugog korpusa 28. diviziji da se više ne preduzimaju ofanzivna, već samo defanzivna dejstva.³⁴⁵ Međutim, srpski planovi svakako nisu zavisili od ponašanja 28. divizije, posebno ne krajem juna 1995.

Prema svedočenjima, plan za napad na Srebrenicu krajem juna je vojnom rukovodstvu Drinskog korpusa saopštio lično Radovan Karadžić, što nije bila uobičajena procedura, ali je rukovodstvo korpusa svakako odmah o tome izvestilo Mlađića i GŠ VRS.³⁴⁶ Miroslav Deronjić svedočio je da mu je Karadžić najavio napad na Srebrenicu još u maju i rekao mu da bude spreman da izvrši pripreme kada to bude potrebno.³⁴⁷ Predstavnici Drinskog korpusa odmah su prionuli na posao da razrade operativni plan koji je dobio naziv *Krivaja 95*. Komandant korpusa Milenko Živanović izdao je 2. jula dve naredbe, jednu pripremnu, a drugu za izvođenje operativnih zadataka.³⁴⁸ U ovoj drugoj naredbi naveden je i cilj operacije *Krivaja 95*: presecanje veze između Srebrenice i Žepe i svođenje obe enklave na urbano područje. Time bi se praktično uništila svaka mogućnost za opstanak enklava, ali ulazak srpske vojske

342 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Svedočenje Ljubomira Obradovića od 24. februara 2012, T. 25211-25212; Videti i izveštaj 28. divizije o ovim akcijama: Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, D2014, Izveštaj 28. divizije Armije BiH od 30. juna 1995.

343 Videti: Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 292; Mustafić, Ibran, *Planirani haos*, 369-370.

344 Videti diskusiju komandanata Drugog korpusa Armije BiH i Izetbegovića o ovim pitanjima u: Hodžić, Šefko, *Otpečaćeni koverat*, Sarajevo: DES, 2000, 246-247.

345 *NIOD report*, 1580.

346 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje pukovnika Milenka Lazića od 4. juna 2008, T. 21727; T. 21745-21746 i od 5. juna 2008, T. 21862-21865.

347 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, P600, Izjava svedoka Miroslava Deronjića od 19. novembra 2003, para. 163.

348 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P106, Pripremno naređenje Drinskog korpusa br. 01/04-156-1 od 2. jula 1995; P107, Operativno naređenje br. 1 "Krivaja-95" Drinskog korpusa br. 04/156-2 od 2. jula 1995.

u sam grad Srebrenicu u tom trenutku nije bio predviđen. U VRS su očekivali jak otpor bošnjačkih snaga u Srebrenici, kao i da će im UNPROFOR pružiti podršku.³⁴⁹

Snage Armije BiH u Srebrenici imale su u trenutku napada samo jedan brdski top M-48 sa 40 granata, kao i kineski TF-8 *Red Arrow* lanser za navodene antitenkovske rakete za koji se ispostavilo da nije bio u ispravnom stanju. Tokom 1995. bosanskohercegovačka vlast uspjela je borcima u Srebrenici helikopterima doturiti manju količinu oružja, poput šest lakih minobacača sa oko 60 granata, oko 40 raketnih projektila i oko 100 poluautomatskih pušaka, kao i nešto municije.³⁵⁰ Sve zajedno, procenjuje se da je od oko 6000 pripadnika 28. divizije (na papiru), tek polovina mogla biti naoružana lakim naoružanjem.³⁵¹ Vojska koja je napala Srebrenicu brojala je oko 3000 vojnika, ali uz nenadoknadivu prednost u oružju i mehanizaciji, uključujući deset tenkova, 12 topova, veliki broj raketnih bacača preko 100mm, 40 do 50 minobacača uz veliki broj lakog naoružanja. U napadu su učestvovalе jedinice Bratunačke, Zvorničke, Biračke, Vlaseničke i Romanijske brigade, samostalni bataljon iz Skelana, specijalni bataljon Drinskog korpusa *Vukovi sa Drine*, jedinice GŠ VRS (65. zaštitni vod i 10. diverzantski odred), kao i specijalne jedinice policije RS.³⁵²

Od ovih boraca formirane su dve taktičke grupe koje su učestvovalе u proboju linija fronta, jedna sastavljena od najboljih boraca Zvorničke brigade, na čelu sa komandantom Vinkom Pandurevićem, i druga sastavljena od boraca Romanijske brigade na čelu sa komandantom Markom Trivićem.³⁵³ Posebna policijska jedinica sastavljena je tokom operacije *Krivaja 95*, tj. kada je cilj promenjen od sužavanja do eliminacije zaštićene zone. Po naredbi vršioca dužnosti ministra unutrašnjih poslova RS Tomislava Kovača, nova jedinica sastojala se od Drugog odreda Spe-

349 Arhiva MKTJ, predmet Popović i dr., Svedočenje Marka Trivića od 18. maja 2007, T. 11807–11809.

350 Za dostavljanje oružja i municije, ali i hrane i lekova, korišćeni su helikopterski letovi, videti, na primer: Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, D62, Naređenje načelnika štaba ABiH od 20. februara 1995.

351 General Enver Hadžihasanović, načelnik Generalštaba Armije BiH u vreme pada Srebrenice, saopštio je da je 28. divizija zvanično imala 5.803 vojnika, Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, svedočenje generala Hadžihasanovića od 6. aprila 2001, T. 9513. Videti procenu broja vojnika 28. divizije ABiH u: Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P851, Izveštaj holandske vojske na osnovu referisanja holandskog bataljona od 4. oktobra 1995, 12.

352 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Ričard Batler, „Iskaz o vojnim operacijama u Srebrenici od 1. novembra 2002”, 30.

353 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P106, Pripremno naređenje Drinskog korpusa br. 01/04-156-1 od 2. jula 1995; P318, Naređenje komandanta Zvorničke brigade o formiranju Taktičke grupe 1, 2. jul 1995.

cijalne brigade policije MUP-a RS iz Šekovića (tzv. Šekovički odred), Prve čete PJP SJB iz Zvornika, mešovite čete združenih snaga Ministarstava unutrašnjih poslova Republike Srpske Krajine, Srbije i RS i čete regruta iz Centra za obuku na Jahorini (u pitanju su uglavnom bili dezertteri koji su dovođeni na Jahorinu na obuku).³⁵⁴

Opšti napad na srebreničku enklavu započeo je oko 3.15 sati ujutru 6. jula 1995. Napad je prvo počeo na južnim granicama enklave, u području koje povezuje Srebrenicu i Žepu, što je bilo u skladu sa Karadžićevim naređenjem da se ove dve enklave odseku jedna od druge. U toku te noći otvorena je jaka artiljerijska i puščana paljba na položaje Armije BiH, kao i na osmatračnice UN-a na jugoistočnom delu enklave, koja je trajala tokom celog dana.³⁵⁵ Zaštitni zid osmatračnice *Foxtrot* odmah je srušen direktnim pogotkom, ali srpske snage su ipak pazile da ne pucaju direktno na Holandane, već oko njih.³⁵⁶ Nakon neuspešnih upozorenja VRS da prestane sa napadom, komandant holandskog bataljona Karemans zatražio je, u razgovoru sa svojim pretpostavljenim u Sarajevu, holandskim generalom Korneliosom Nikolajem, vazdušne napade oko 13.00 časova tog dana. Međutim, uslovi za odobrenje vazdušnih napada bili su vrlo strogi, pri čemu je bilo moguće bombardovati samo položaje sa kojih se direktno napada UNPROFOR. Pošto su snage VRS u tom trenutku prestale da bombarduju Holandane, Nikolaj je smatrao da ovaj uslov nije bio ispunjen.³⁵⁷ Bombardovanje i napadi nastavili su se i 7. jula, ali nije došlo do proboja linija fronta.³⁵⁸ Do napredovanja srpskih snaga na jugoistočnom frontu došlo je tek 8. jula i to do proboja četiri kilometara u dubinu enklave, što je značilo da su došli na samo kilometar od grada.³⁵⁹

VRS je 8. jula zauzela dva posmatračka punkta UNPROFOR-a. Prilikom povlačenja sa punkta *Foxtrot*, Holandani su se sukobili sa Armijom BiH i tom prilikom ubijen je jedan holandski vojnik.³⁶⁰ Armija BiH očekivala je od Holandana

354 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P57, Naređenje ministra br. 64/95 upućeno jedinicama MUP-a RS od 10. jula 1995.

355 Videti izveštaje vojnih posmatrača UN i misije UNPROFOR-a: Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4143, Izveštaj UNMO od 6. jula 1995; P4144, Izveštaj UNPROFOR-a od 6. jula 1995. Videti takođe borbeni izveštaj 28. divizije ABiH: Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P6862, Borbeni izveštaj 28. divizije ABiH komandi 2. korpusa u Tuzli od 6. jula 1995.

356 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Ričard Batler, „Iskaz o vojnim operacijama u Srebrenici od 1. novembra 2002”, 32-33.

357 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 57-58.

358 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4145, Izveštaj UNMO od 7. jula 1995; P4146, Izveštaj UNPROFOR-a od 7. jula 1995.

359 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4147, Izveštaj UNMO od 8. jula 1995.

360 NIOD report, 1630.

zaštitu i povlačenje holandskih trupa za njih je bilo ravno padu enklave. Nakon ovog incidenta Holandani su se rede povlačili, već su se predavali srpskim trupama.³⁶¹ Zarobljene vojnike UNPROFOR-a VRS je odvozila u Bratunac i Miliće. Karemans je oko 13.00 sati tog dana ponovo zatražio da NATO dejstvuje avijacijom, jer su ovaj put Holandani direktno napadnuti i postojala je jasna osnova. Međutim, general Nikolaj ponovo je odbio zahtev i nije ga ni prosledio u štab u Zagrebu. Zvanično, zahtev je odbijen zbog tehničkih problema za letenje, a nezvanično da se ne bi ugrozili pregovori Karla Bilta sa Miloševićem i Mladićem u Beogradu, usmereni na otvaranje humanitarnog koridora za opkoljeno Sarajevo.³⁶²

Dok su događaji u Srebrenici i okolini postajali sve dramatičniji, u Ženevi je 8. jula održan unapred zakazani sastanak Generalnog sekretara sa savetnicima, Visokim komesarom za izbeglice, specijalnim predstavnikom Jasušijem Akašijem i komandantima UNPROFOR-a, Žanvijeom i Smitom, o situaciji u BiH. Na tom sastanku raspravljalo se o generalnoj strategiji za dalje funkcionisanje snaga UN-a na terenu, posebno u enklavama, i razmatrala se opcija njihovog povlačenja usled nemogućih uslova rada. Napad na Srebrenicu nije bio tema razgovora. Ispostavilo se da informacije o ozbiljnosti situacije u Srebrenici još uvek nisu stigle do sedišta UN-a, pa čak ni do komande UNPROFOR-a u Zagrebu, a tako je ostalo sve do jutra 9. jula.³⁶³ Pored situacije u Sarajevu, priprema za sukobe u Zapadnoj Bosni i u delovima Hrvatske pod srpskom kontrolom, kao i povremenim sukobima u Bihaću i Goraždu, Srebrenica očigledno nije bila u prvom planu. Gotovo svi međunarodni akteri, uključujući oficire na terenu, verovali su da je u pitanju ograničena operacija sa ciljem zauzimanja krajnjih južnih položaja u enklavi. Gotovo niko nije predvideo poteze rukovodstva bosanskih Srba, mada, kao što smo naveli, ni oni u početku nisu imali nameru da zauzmu celu enklavu. O tragičnoj grešci u proceni međunarodnih aktera svedoči i činjenica da je, nakon sastanka u Ženevi 8. jula, komandant UNPROFOR-a u BiH, britanski general Rupert Smit, odlučio da ne dođe direktno u Sarajevo, već da provede nekoliko dana, sve do 11. jula, na dalmatinskoj obali.³⁶⁴

Izveštavajući komandu 9. jula, pukovnik Karemans saopštio je da VRS koristi sve moguće metode zastrašivanja, uključujući bombardovanja i napade na UNPROFOR i civile, u svrhu stvaranja pritiska i panike, dodajući: „VRS tačno zna

361 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4175, Izjava Roberta Frankena od 15. januara 2012, para. 49.

362 *NIOD Report*, 1633-1636.

363 *GS UN Report, Fall of Srebrenica*, 60-61.

364 *NIOD Report*, 1613.

šta radi i koliko daleko u tome može ići. Oni izvode svoje operacije prema premoćnom [...] i dobro organizovanom planu.”³⁶⁵ Armija BiH bila je demoralisana i bez jasnog lanca komandovanja, a pred sobom je gledala nedostižnu nadmoć u oružju VRS, koja se videla pre svega kroz neprestano artiljerijsko bombardovanje cele enklave, masovnu paniku civila koji su pred bombardovanjem i srpskim snagama bežali u grad, kao i povlačenje Holanđana sa svojim punktova. Sve to zajedno učinilo je odlučniju odbranu enklave gotovo nemogućom. Ipak, nije tačno da nije bilo nikakve odbrane. Branioци enklave pružali su otpor, posebno 6. i 7. jula, kada srpske snage nisu ni uspele da probiju odbranu, niti da ispune dobijene zadatke.³⁶⁶

Međutim, situacija se drastično promenila 9. jula, kada je odbrana na južnim prilazima Srebrenice gotovo slomljena. Tog dana je i bombardovanje pojačano, pa su topovske i tenkovske granate padale po celoj enklavi, uključujući položaje UNPROFOR-a, kao i civilne objekte.³⁶⁷ Sa svih strana enklave civilno stanovništvo bežalo je u grad, tako da je 9. jula cela Srebrenica bila prepuna izbeglica.³⁶⁸ Holanđani su redom napuštali posmatračka mesta i predavali se srpskim snagama ili se povlačili u bazu u gradu. Nakon pomenutog incidenta u kom je poginuo jedan od njih, holandski vojnici su na pojedinim punktovima sa vidnim olakšanjem dočekivali srpske vojnike i predavali im se.³⁶⁹ Oni nisu imali ovlašćenje da brane enklavu, a realno nisu imali ni snage za takvo nešto. S druge strane, ljudi u Srebrenici su od njih baš to očekivali. Ovaj sukob želja i realnosti doveo je do dodatne konfuzije i do zaključka da je grad predat i da otpor nema smisla. Na kraju su 9. jula u popodnevnim časovima međunarodni vojni posmatrači odlučili da napuste svoju bazu u gradu, u zgradi PTT-a, i da se povuku u Potočare, jer su procenili da više nisu bezbedni. To je izazvalo dodatnu paniku u gradu prepunom civila.³⁷⁰ Predsednik ratnog predsedništva opštine Srebrenica Osman Suljić obavestio je 9. jula Izetbegovića i Rasima Delića da je VRS ušla u Srebrenicu i da „vlada haos i panika, te je na civilnim organima vlasti ostao poslednji nepopularan korak na spašavanju stanovništva, da

365 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2974, Memorandum pukovnika Karemansa upućen štabu Komande UNPROFOR-a za BiH, 9. juli 1995.

366 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Radislava Krstića od 20. oktobra 2000, T. 6174-6176.

367 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4148, Izveštaj UNMO od 9. jula 1995.

368 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Pitera Beringa od 19. septembra 2006, T. 1923. Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Nesiba Mandžića od 21. marta 2000, T. 949-951.

369 NIOD report, 1649-1652.

370 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4140, Izjava Jozefa Kingorija od 8. januara 2012, para. 102-104.

počne pregovore sa VRS o odlasku stanovništva na teritoriju pod kontrolom vlasti u BiH.”³⁷¹

Uveče 9. jula stiglo je i naređenje komande UNPROFOR-a pukovniku Karemansu da brani Srebrenicu svim raspoloživim sredstvima, na šta je on naredio svojim vojnicima da postave zapreke na južnim prilazima gradu i da tu zaustave srpske snage.³⁷² U isto vreme, komandanti UNPROFOR-a iz Sarajeva, pre svega načelnik štaba, general Nikolaj, vodili su nekoliko razgovora sa generalom Zdravkom Tolimirom, zahtevajući od srpske vojske da se povuče. Tolimir je sve vreme odbijao optužbe da VRS napada enklavu ili holandski bataljon, govoreći da je u pitanju samo zauzimanje južnih delova enklave zbog zaštite od prepada koje je vršila Armija BiH.³⁷³ „Oštra“ upozorenja UNPROFOR-a očigledno nisu mnogo zabrinula rukovodstvo VRS. Uostalom, u pisanom upozorenju Ratku Mladiću, koje je uveče 9. jula potpisao general Rupert Smit, navodi se da će avijacija NATO pakta biti prinuđena da reaguje ukoliko srpske snage napadnu holandske blokade.³⁷⁴ Odbranu enklave i civila u Srebrenici niko nije pominjao. Sarajevski štab UNPROFOR-a je 9. jula ponovo zatražio vazдушnu podršku trupa NATO pakta, ali je zahtev odbijen u štabu UNPROFOR-a u Zagrebu, uz vrlo nemušta obrazloženja i prebacivanje odgovornosti sa civilnih na vojne zvaničnike UN-a.³⁷⁵ Holandska štampa se zbog ovog razbesnela, a holandska javnost je 10. jula bombardovana naslovima i člancima o tome da su Holandani glineni golubovi i žrtve političke trgovine, kao i zahtevima da se vojnici hitno vrate kući.³⁷⁶

Srpska vojska, ohrabrena uspesima od 9. jula, dobila je te večeri novu naredbu. Po odobrenju Radovana Karadžića, Zdravko Tolimir napisao je naredbu jedinicama Drinskog korpusa da nastave i zauzmu sam grad Srebrenicu, napisavši u naredbi: „Predsjednik Republike je zadovoljan rezultatima borbenih dejstava oko Srebrenice i saglasan je da se nastave dejstva radi zauzimanja Srebrenice, razoružanja muslimanskih terorističkih bandi i potpune demilitarizacije Srebrenice.”³⁷⁷ Time

371 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P990, Pismo Osmana Suljića Izetbegoviću i Deliću od 9. jula 1995.

372 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P2275, Izveštaj UNPROFOR-a od 9. jula 1995; P4175, Izjava Roberta Frankena od 15. januara 2012, para. 52.

373 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Prvostepena presuda od 6. juna 2013, para. 224-225.

374 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P684, Upozorenje UNPROFOR-a generalu Mladiću od 9. jula.

375 NIOD report, 1652-1653.

376 NIOD report, 1653-1654.

377 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P2276, Naređenje GŠ VRS Drinskom korpusu od 9. jula 1995.

se zadatak VRS promenio i sada je cilj bio uništenje cele enklave, a ne njeno svodenje na urbanu zonu. Otpor ABiH ipak nije bio potpuno slomljen, pa je 10. jula pred zoru čak izveden protivnapad i odbačena TG 1 vojske bosanskih Srba na početne položaje, ali to nije dugo potrajalo zbog premoći VRS u oružju.³⁷⁸ Bombardovanje civilnih ciljeva od strane VRS nastavljeno je tokom celog 10. jula. Mete su birane neselektivno i sa ciljem izazivanja što veće panike, što potvrđuju i informacije da su, između ostalog, gađani bolnica i baza UNPROFOR-a u gradu.³⁷⁹ Vojni posmatrači zabeležili su više od 150 udara granata samo u gradu Srebrenici 10. jula od jutra do 14.00 sati.³⁸⁰ U isto vreme, sela oko grada redom su padala u ruke VRS, koja je palila kuće i potiskivala civile ka gradu.³⁸¹

VRS je i tokom 10. jula nastavila sa taktikom pritiska na Holandane i njihovim postepenim potiskivanjem, uglavnom uz zaobilazanje postavljenih blokada, bez ugrožavanja života holandskih vojnika. Ovo je očigledno bilo uspešno, a u velikoj meri im je pomogla i činjenica da ni 10. jula nije došlo do vazdušne podrške NATO-a snagama UNPROFOR-a. Na osnovu zabeleški prisutnih, general Žanvije je 10. jula ujutru na sastanku sa Akašijem u Zagrebu tvrdio da ABiH može da odbrani enklavu, ali da je izabrala da to ne radi, već želi da prebaci odgovornost na UN da se vojno suprotstave VRS.³⁸² To veče, Žanvije je zaključio da nije bezbedno angažovati avijaciju noću, zbog velike gustine civilnog stanovništva. Dok je Žanvije očekivao novi zahtev za vazdušnom podrškom 11. jula ujutru, pukovnik Karemans verovao je da je to već dogovoreno i da će NATO početi s bombardovanjem u zoru tog dana bez ikakvih dodatnih zahteva. Francuski poslanici pokušali su u svom izveštaju da utvrde kako je bilo moguće da dođe do ovako loše komunikacije između snaga UN-a u Srebrenici i komande u Zagrebu, ali na kraju su zaključili da je to „jedna od onih misterija koje će možda jedino istoričari moći da rasvetle“.³⁸³ S ove istorijske distance ipak deluje da su francuski poslanici zažmurili na jedno oko kada je u pitanju odgovornosti francuskog generala Žanvijeja za izostanak podrške NATO-a Srebrenici 10. jula uveče i 11. jula ujutru.

378 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Vinka Pandurevića od 29. januara 2009, T. 30861-30865.

379 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P501, Izveštaj vojnih posmatrača UN-a od 10. jula 1995; Svedočenje Jozefa Kingorija od 13. decembra 2007, T. 19229-19237.

380 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P505, Izveštaj vojnih posmatrača UN-a, 10. juli 1995.

381 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Jozefa Kingorija od 13. decembra 2007, T. 19232.

382 *NIOD report*, 1678.

383 *Izveštaj Misije francuskog parlamenta*, 49.

U noći između 10. i 11. jula održani su poslednji sastanci snaga UNPROFOR-a i srebreničkog rukovodstva. U zgradi PTT-a cele noći se uz tenzije i napetu atmosferu odlučivalo šta da se radi u ovim odsudnim trenucima. Holandani su ubeđivali Srebreničane da slede jaki napadi NATO trupa i da borci Armije BiH treba da se povuku sa linije fronta kako ne bi i oni stradali. Posebnu težinu ovim rečima dao je lično Karemans, koji je došao na sastanak i založio svoju reputaciju kao garanciju da će ujutru doći do intervencije. Deluje da je pukovnik stvarno verovao u to, iako je bar deo komande 28. divizije bio sumnjičav. Te noći razgovaralo se i o kontraofanzivi bošnjačkih snaga pod okriljem mraka. Ovaj predlog posebno je zastupao Hakija Meholjić. Ovakva ofanziva teško da bi uspeła, ali Meholjić je govorio da je svedjedno da li će poginuti u borbi ili čekajući da ih VRS pobije nakon što ih zarobi.³⁸⁴ Ipak, od kontraofanzive se odustalo, delom zbog nemogućnosti da se realizuje, a delom i zbog Karemansovih najava da sledi intervencija NATO-a. Tokom te noći pripadnici ABiH masovno su napuštali položaje u i oko grada. Fahrudin Alić svedoči da im je stiglo naređenje da se povuku „jer će u krugu od nekoliko kilometara sve biti sprženo od dejstva avijacije“.³⁸⁵

Holandski vojnici i vojni posmatrači UN-a proveli su jutro 11. jula u bunckerima, uzalud čekajući masovni napad NATO-a na srpske položaje. Ovo je verovatno uslovlilo da jutro protekne mirno, u iščekivanju daljih događaja.³⁸⁶ Međutim, oko 11h VRS je krenula u ofanzivu, ovaj put gađajući direktno i holandske položaje i sam grad. Već oko 14.30 grad Srebrenica bio je u rukama srpskih snaga, a gotovo svi civili uputili su se ka Potočarima. Kako se konstatuje u Izveštaju UN-a o Srebrenici, od početka srpske ofanzive do tog trenutka, nijedan zahtev za vazdušnom podrškom nije realizovan, niti su Holandani jedan jedini metak ispalili direktno na VRS.³⁸⁷ Tek nakon toga, na ponovljeni zahtev holandskog bataljona, dva NATO aviona su 11. jula oko 14.40 izvela ograničene napade na srpske položaje, bez vidljivih efekata, dok su se druga dva aviona vratila neobavljenog posla. Dve bombe izbačene na metu koja je pilotima ličila na tenk bile su sve što su UN i NATO ispalili na VRS tokom operacije *Krivaja 95*.³⁸⁸ Jedna od prednosti VRS nad međunarodnim snagama bili su i zarobljeni holandski vojnici. NATO je oklevao da interveniše, kako njihovi životi ne bi bili ugroženi usled odmazde VRS. To se videlo kada je odmah

384 NIOD Report, 1698-1701.

385 Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 301.

386 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 67.

387 Isto, 68.

388 *Balkan Battleground*, 339.

nakon ova dva napada, holandski ministar odbrane pozvao komandu UNPROFOR-a u Zagrebu sa zahtevom da se napadi obustave zbog srpskih pretnji da će likvidirati zarobljene holandske vojnike.³⁸⁹

Vlada BiH postala je svesna razmere napada na Srebrenicu tek 9. jula. Tog jutra panično su otpočele diplomatske aktivnosti kako bi se sprečilo napredovanje VRS. Održana je vanredna sednica parlamenta u Sarajevu, a Izetbegović je pisao svetskim vođama, tražeći zaustavljanje srpske ofanzive. On je tražio i vanrednu sednicu SB UN, dok je Haris Silajdžić, bosanskohercegovački premijer, besno optuživao međunarodnu zajednicu da njihovo nereagovanje praktično predstavlja zeleno svetlo za bosanske Srbe da zauzmu enklavu.³⁹⁰ Silajdžićev bes je delimično bio posledica činjenice da je upravo on ubeđivao Ramiza Bećirovića da 11. jula ujutru slede masovni napadi NATO-a i da međunarodna zajednica neće dozvoliti pad Srebrenice. I Izetbegović je, u razgovoru sa predsednikom srebreničkog predsedništva Osmanom Suljićem u noći između 10. i 11. jula, tražio od ABiH da izdrži još samo malo, jer pomoć u vidu NATO aviona stiže.³⁹¹ I izbeglice iz Srebrenice, smeštene u Tuzli, odlučile su 10. jula uveče da izvrše pritisak na međunarodne trupe u tom gradu. Oni su blokirali sedište norveškog bataljona UNPROFOR-a na nekoliko sati, tražeći intervenciju NATO-a u Srebrenici, a zabeleženi su i pucnji na zgrade u kojima su bili smešteni Norvežani. Atmosfera se usijavala, a nepoverenje između vlade i građana Bosne i Hercegovine s jedne i međunarodnih snaga s druge strane opasno je raslo.³⁹²

Očigledno je bilo da je vlada u Sarajevu, kao i međunarodna zajednica, bila iznenađena srpskom okupacijom cele enklave, ali i zatečena brzinom razvoja događaja. Mnogi su u činjenici da Drugi korpus Armije BiH nije pokušao da se probije do Srebrenice videli nekakvu zaveru i odluku da se enklava prepusti Srbima. Međutim, nakon opsežne, a neuspešne akcije za deblokadu Sarajeva koja je trajala celu drugu polovinu juna i u kojoj je upravo Drugi korpus, pored Prvog korpusa, imao najznačajniju ulogu, snage ove jedinice bile su maksimalno iscrpljene. Očekivanje da se u tako kratkom roku, za svega 2-3 dana, može organizovati kampanja takvih razmera koja bi probila srpske položaje i dovela ABiH do Drine, apsolutno je nere-

389 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 68. Holandski izveštaj delimično pokušava da smanji odgovornost holandske vlade, primećujući da je Akašiju holandski pritisak više služio kao izgovor, nego kao pravi razlog za obustavu bombardovanja, videti: *NIOD report*, 1772-1778.

390 *NIOD report*, 1654.

391 *Isto*, 1703-1705.

392 *Isto*, 1698.

alno i zanemaruje situaciju na terenu i realnost snaga u bosanskom ratu. U Sarajevu se očigledno očekivalo da 28. divizija pruža otpor duže, kako bi omogućila tromom sistemu UN da reaguje, ali i to je bio rezultat pogrešne procene sopstvenih snaga, kao i nedovoljno jasne predstave o tome u kakvom se psihičkom i moralnom stanju nalaze borci i građani Srebrenice.

Tokom 11. jula svi stanovnici Srebrenice napustili su grad i zajedno sa stanovništvom iz okolnih sela okupili se u bazi UN-a u Potočarima i prostoru oko nje. Holandani su takođe u toku dana napustili sve svoje posmatračke položaje. Većina ih se, zajedno sa oružjem i opremom, predala bosanskim Srbima, dok su oni smešteni u bazi u gradu, na začelju velike kolone bošnjačkih izbeglica, krenuli ka Potočarima, stavljajući se između njih i snaga bosanskih Srba.³⁹³ Srbi su ušli praktično u prazan grad, uz minimalne borbe sa zaostalim bošnjačkim jedinicama po okolnim brdima. Snage 28. divizije već su se bile povukle ka severozapadu enklave, u područje sela Jagići, gde se kasnije formirala kolona za proboj ka Tuzli. Za svojim vojnicima, u grad je ušao i Ratko Mladić. Atmosfera je bila svečarska, vojnici i oficiri ljubili su se međusobno i čestitali jedan drugom osvajanje grada. Mladić je usput naredio da se skine tabla sa zgrade Skupštine opštine Srebrenica koju su poneli sa sobom, ali i da se skine ulična tabla sa imenom partizanskog ilegalca Reufa Selmanagića Crnog.³⁹⁴ U jednom trenutku Mladić se obratio javnosti govoreći u kameru: „Evo nas, 11. jula 1995, u srpskoj Srebrenici. Uoči još jednoga velikoga praznika srpskoga poklanjamo srpskom narodu ovaj grad. I napokon, došao je trenutak da se posle Bune protiv dahija, Turcima osvetimo na ovom prostoru.“³⁹⁵ Uz ovu jasnu pretnju svog komandanta, srpska vojska nastavila je ka Potočarima, gde se u i oko baze UN-a skupilo oko 25 hiljada bošnjačkih civila.

393 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1417, Izjava Roberta Frankena od 15. januara 2012, para. 58-61.

394 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 00.26.35-00.26.45. Snimak sa skidanjem table postao je ikoničan kao jedan od simbola pada grada i etničkog čišćenja, pa ga u tom smislu koriste i veličaoci dela Ratka Mladića. Većina u SO Srebrenica, koju čine poslanici Dodikovog SNSD-a, ponovo je 2024. ukinula ulicu Reufa Selmanagića Crnog u Srebrenici i tako simbolički uspostavila direktnu vezu između sopstvene i ratne vlasti u Republici Srpskoj, „Vlast u Srebrenici danas menja naziv ulice partizanskog heroja – ko je bio Reuf Selmanagić Crni“, *Radio Sarajevo*, 15. april 2024, <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/vlast-u-srebrenici-danas-mijenja-naziv-ulice-partizanskog-heroja-ko-je-bio-reuf-selmanagic-crni/541527> (4. mart 2025).

395 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 00.30.35-00.30.55.

TOK ZLOČINA – ZLOČINCI, ŽRTVE, POSMATRAČI

Zločini u funkciji etničkog čišćenja

Sudbina civila – progon, zatočenje, ubistva

Poznati danski historičar i veštak na nekoliko suđenja u Hagu Kristijan Nil-
sen napisao je da je sve što se desilo u Srebrenici, od opsade i uništavanja, preko
mučenja i pogubljenja, već bilo viđeno u drugim mestima u BiH. Međutim, dodao
je, Srebrenica je bila kao neka vrsta onoga što se na engleskom zove *perfect storm*,
jer „nikada ranije niti na jednom drugom mjestu u Bosni i Hercegovini nije bilo
ubijeno toliko ljudi, masovno, u tako kratkom vremenu i na tako sustavan način
kao u danima nakon 11. srpnja 1995. u i oko Srebrenice“.³⁹⁶ Gotovo svi srebrenički
civilni napustili su grad 11. jula, kao što je već rečeno. Većina ih je pošla ka bazi UN-a
u Potočarima, jer su očekivali zaštitu od Holandana. Kako je posvedočio zaštićeni
svedok P-101, Bošnjak koji je 11. jula otišao sa masom u Potočare: „Mržnja se u
Srebrenici nagomilala tokom rata i zbog tog, zbog te mržnje, jasno je da se pojav-
ljivao veliki strah“.³⁹⁷ U gradu je ostalo tek oko 200 starijih i slabo pokretnih ljudi,
ali i njih su pokupili 10. diverzantski odred i jedinice policije RS koje su pretresale
grad i odveli ih u Potočare.³⁹⁸ U Srebrenici je uspostavljena srpska vlast na čelu
sa Miroslavom Deronjićem, predsednikom kriznog štaba Bratunac, koga je na to
mesto postavio Radovan Karadžić.³⁹⁹

396 Axboe Nielsen, Christian, *Nismo mogli vjerovati... Raspad Jugoslavije 1991 – 1999*, Zagreb: Srednja Europa, 2021, 198.

397 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P-101 od 23. marta 2000, T. 1247-1248.

398 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Dražena Erdemovića od 22. maja 2000, T. 3090-3091; Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Nenada Deronjića od 26. aprila 2004, T. 8189.

399 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P687, Odluka o imenovanju civilnog komesara za opštinu Srpska Srebrenica od 11. jula 1995.

Srebrenički civili ušli su u bazu UN-a u Potočarima, popunjavajući je dok je bilo mesta. Međutim, pošto nisu mogli da stanu, ljudi su se smestili svuda oko baze. Holandski bataljon postavio je 11. jula straže oko celog područja kako bi bar pokušao da zaštiti ljude, a organizovali su i dva punkta za podelu male preostale količine hrane i vode. Prema procenama, do 12. jula ujutru oko 25.000 civila iz Srebrenice skupilo se u i oko baze UN-a. Komandant specijalne policijske jedinice Ljubomir Borovčanin javio je svom štabu 13. jula da se u Potočarima nalazi je oko 25-30.000 civila, od čega su oko 5 odsto vojno sposobni muškarci.⁴⁰⁰ Srpska vojska sve vreme je otvarala vatru oko ljudi koji su se iz različitih mesta povlačili ka Potočarima, stvarajući dodatnu paniku i time podstičući brže iseljavanje. U ovom haosu, mnogi nisu uspeli da stignu do Potočara, bilo da su od gladi, bolesti i starosti umrli na putu donde ili su pogođeni mecima. Holandski vojnik koji se 13. jula vratio iz Potočara u Srebrenicu da uzme opremu koja je ostala u bazi, svedočio je da su svuda uz put ležali leševi ljudi, a u samom centru grada bila je velika gomila od 40-50 leševa, uglavnom žena, dece i staraca.⁴⁰¹

Na zahtev holandskog komandanta Karemansa, u hotelu *Fontana* u Bratuncu 11. jula oko 20.00 sati održan je sastanak sa Mladićem i njegovim oficirima. Sastanku su, pored Karemansa, prisustvovala još dva oficira, Bering i Rafe, a sa srpske strane, pored Mladića, još nekoliko komandanata, uključujući generala Živanovića. Mladić je bio veoma neprijatan na sastanku, neuvijeno je pretio Holanđanima da će biti mete ako se ponove vazdušni napadi NATO-a i upozoravao ih da imaju samo jedan život, pitajući ih da li žele ponovo da vide svoje porodice.⁴⁰² Prema Raveovom svedočenju, atmosfera je bila takva da je u jednom trenutku pomislio da će ih izvesti napolje i streljati.⁴⁰³ Pri tome, zarobljeni Holanđani bili su takođe smešteni u tom hotelu i članovi delegacije mogli su ih videti kada su dolazili na sastanak, što je takođe bio vid psihološkog pritiska na njih. Mladić je od Holanđana tražio da pronađu nekog predstavnika Bošnjaka i da se s njim vrate u hotel u 23.00 sata na novi sastanak.

400 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P2987, Izveštaj Ljubomira Borovčanina štabu MUP-a od 13. jula 1995.

401 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Davida Vasena od 27. marta 2000, T. 1441-1443.

402 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1143, Izveštaj pukovnika Karremansa štabu UNPROFOR-a o sastancima sa Mladićem od 12. jula 1995; Svedočenje Pitera Beringa od 18. aprila 2013, T. 10007-10015.

403 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1149, Izjava Everta Alberta Rafea od 17. februara 1998, para. 25.

Snimak uplašenog Karemansa, pribijenog uza zid, dok mu Mladić drži predavanje i preslišava ga zbog dejstva NATO avijacije i holandskih vojnika, inače deo snimka celog sastanka, govori više o odnosu dve strane nego bilo koje svedočenje. Mladić je dozvolio Karemansu i da poseti zarobljene holandske vojnike, ali ne pre nego što popiju po čašu vina „kao pravi ratnici”. Na kraju sastanka, Mladić je svojim vojnicima naredio da spakuju tri flaše mineralne vode i tri litre vina i po sendvič za članove holandske delegacije i da ih pošalju za Potočare, a sam ih je ispratio uz ruski pozdrav „Досвидания”.⁴⁰⁴

Holandani su u masi okupljenih Srebreničana pronašli bivšeg direktora srednje škole Nesiba Mandžića i ubedili ga da pođe sa njima.⁴⁰⁵ Novi sastanak počeo je tako što su kraj otvorenih prozora hotela *Fontana* srpski vojnici klali svinju koja je glasno skičala. Svi prisutni doživeli su to kao otvorenu pretnju, dok su se Srbi smeškali.⁴⁰⁶ Ispred Mandžića stavljena je polomljena tabla skinuta sa Skupštine opštine Srebrenica.⁴⁰⁷ Mladić je od Mandžića tražio da Armija BiH u enklavi položi oružje, kao i da civili izaberu da li žele da ostanu ili da odu negde. Mandžić je bio vidno uplašen i pokušao je da objasni da on ne može sam da donese odluku gde će ljudi otići. Mladić mu se sve vreme obraćao ozbiljnim i pretećim glasom. Između ostalog, rekao mu je da svi u enklavi moraju predati oružje i da mu u zavisnosti od toga treba jasan odgovor od predstavnika Bošnjaka „da li želite da opstanete, ostanete ili nestanete”, dodajući: „Nesibe, u vašim rukama je sudbina vašeg naroda. Ne samo na ovom prostoru...”⁴⁰⁸ Mladić im je dao vremena do ujutru da se konsultuju i da opet dođu na sastanak.

Treći sastanak održan je na istom mestu 12. jula u podne. Ovoga puta delegacija iz Srebrenice bila je veća, ali je takođe bila sastavljena slučajno, od onih ljudi do kojih su Holandani mogli doći. Tako su, pored Mandžića, u delegaciji bili ekonomistkinja Čamila Omanović i prevodilac Ibro Nuhanović. Mladić je ponovio zahtev za predaju oružja i pretnju da je u pitanju opstanak ili nestanak Bošnjaka. Na sastanku je dogovoreno da se civili evakuišu za Kladanj, s tim što je Mladić od

404 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 00.36.50-1.15.50.

405 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Pitera Beringa od 19. septembra 2006, T. 1950-1952.

406 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1149, Izjava Everta Alberta Rafea od 17. februara 1998, para. 25.

407 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1145, Fotografija table iz snimljenog materijala sa drugog sastanka.

408 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 01.36.56-1.40.22.

UNPROFOR-a tražio gorivo za operaciju.⁴⁰⁹ Načelnik bezbednosti Bratunačke brigade Momir Nikolić svedočio je da je za plan o ubijanju zarobljenika čuo od Vuja-dina Popovića, načelnika bezbednosti Drinskog korpusa, u jutarnjim satima 12. jula ispred hotela *Fontana*, neposredno pre ovog sastanka.⁴¹⁰ Popović mu je tad rekao da treba „pobiti sve balije” i zatražio pomoć u pronalaženju odgovarajućih lokacija za zatočenje i pogubljenje. Tada je Nikolić predložio da se škola „Vuk Karadžić” i han-gar u Bratuncu koriste kao mesta zatočenja. U razgovoru im se pridružio Svetozar Kosorić, načelnik za obaveštajne poslove Drinskog korpusa.⁴¹¹ Upravo na trećem sastanku u hotelu *Fontana* Ratko Mladić je prvi put pomenuo da će se ispitati svi muškarci u potrazi za ratnim zločincima.⁴¹²

Ti julski dani bili su veoma topli, sa temperaturama iznad 35 stepeni cel-zijusa. Ljudi u bazi i oko nje bili su u očajnim uslovima, bez dovoljno hrane i vode. Izbeglicama je na raspolaganju bio jedan bunar, što ni izbliza nije bilo dovoljno za toliko ljudi.⁴¹³ Svi su bili pod ogromnim stresom, uz veliki broj dece koja su bila izbeumljena od gladi i straha. Holandski vojnici našli su 12. jula nekoliko ljudi koji su se obesili delovima odeće u fabričkim halama u kojima su bili smešteni.⁴¹⁴ Sve veći broj izbeglica pokušavao je da uđe u već prenatrpanu bazu UNPROFOR-a, i to ne kroz glavnu kapiju, već kroz rupu na ogradi koju su napravili holandski voj-nici kako bi pomogli ljudima da se sklone. Jedan od njih svedočio je da su mu žene gurale u naručje bebe natečene od gladi kako bi ih spasao i da su mnoge od tih beba umrle.⁴¹⁵ Neki ljudi povređivali su sami sebe, jer su verovali da će kao ranjenici imati

409 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 01.42.45-01.52.18; Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Nesiba Mandžića od 22. marta 2000, T. 987-990, T. 1056-1057; Svedočenje Čamile Omanović od 23. marta 2000, T. 1094-1104.

410 Nikolić nije u potpunosti uverljiv svedok, jer je nekoliko puta menjao svoj iskaz i pokušavao da umanji sopstvenu krivicu, ali u ovom slučaju njegovo svedočenje se uklapa u ostale dokaze, a i ozbiljno ga inkriminiše, pa ima dovoljno razloga da mu se poveruje. Isto je učinilo i veće Haškog suda u slučaju *Popović i dr.*, videti analizu Nikolićeve kredibilnosti u ovom delu njegovog svedočenja u: Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Prvostepena presuda od 10. juna 2010, para. 282-288, a generalno o Nikolićevoj kredibilnosti u: *isto*, para. 48-54.

411 Arhiva MKTJ, *predmet Nikolić*, Prvostepena presuda od 2. decembra 2003, para. 33. Niko-lića i Popovića videli su i svedoci, na primer: Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Sve-dočenje Pietera Boeringa od 21. septembra 2006, T. 1976-1977, a zabeleženi su i na snimku napravljenom upravo u to vreme: Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 1.42.50.

412 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Pitera Beringa od 21. septembra 2006, T. 1969, 1974.

413 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Elko Kostera od 24. maja 2000, T. 3398.

414 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Davida Vasena od 27. marta 2000, T. 1398-1399.

415 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka F od 28. marta 2000, T. 1509.

više šansi da prežive.⁴¹⁶ Robertu Frankenu lekari iz *Lekara bez granica* saopštili su da će ljudi umreti u naredna dva-tri dana. On sam opisao je da su mu izbeglice delovale „kao da svet za njih više ne postoji“.⁴¹⁷ U bazi su se obavljali i porođaji, u gotovo nemogućim uslovima.⁴¹⁸

Srpska vojska ušla je 12. jula, tokom dana, u Potočare i opkolila masu. Holandski vojnici pokušali su da ograde čitav prostor sa izbeglicama trakama, ali srpski vojnici vrlo brzo su počeli da ulaze među ljude, legitimišu ih i pojedine odvođe.⁴¹⁹ Čim su jedinice ušle u Potočare, počele su sa pljačkom i paljenjem kuća, ali i sa ubistvima civila koji su se zadesili u kućama.⁴²⁰ Oko 15.00 sati tog dana pred izbeglicama se pojavio i Ratko Mladić i pred kamerama umirivao ljude i delio deci slatkiše. Po svedočenju prisutnih holandskih vojnika, kada su se kamere isključile neki od vojnika oduzimali su deci slatkiše i udarali ljude, u prisustvu samog Mladića koji nije reagovao.⁴²¹ Po svedočenju Nesiba Mandžića, Mladić je naterao njega i Ibra Nuhanovića da se 12. jula uveče zajedno s njim obrate izbeglicama i umire ih.⁴²² Tom prilikom Mladić je okupljenoj masi rekao da se nemaju čega bojati i da će svi biti evakuisani na teritoriju pod kontrolom Armije BiH, precizirajući da prvo idu žene, deca i starci, a onda i svi ostali.⁴²³

Tokom celog dana 12. jula trajalo je odvođenje ljudi, čuli su se zvuci batinjanja i jauci, a povremeno i pojedinačna puščana paljba. Neki od odvedenih nisu se vratili.⁴²⁴ Pojedini holandski vojnici takođe su bili zarobljavani, a oružje i oprema su im oduzimani.⁴²⁵ Ova praksa razoružavanja pripadnika UNPROFOR-a nastavila se i tokom noći 12. na 13. jul, i pored toga što je holandski bataljon prethodnog dana

416 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Lenderta fon Dana od 27. septembra 2006, T. 2299.

417 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Roberta Frankena od 16. oktobra 2006, T. 2489.

418 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P515, UNMO report od 13. jula 1995.

419 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, D3659, Izjava svedoka Ljubomira Borovčanina od 30. maja 2013, para. 16.

420 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Davida Vasena od 27. marta 2000, T. 1408-1409.

421 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Davida Vasena od 27. marta 2000, T. 1414; Svedočenje zaštićenog svedoka F od 28. marta 2000, T. 1521.

422 Paradoksalno je da je Nuhanovića jedan srpski vojnik iz čista mira udario i bacio na zemlju dok je ovaj išao da se vidi sa Mladićem, Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Nesiba Mandžića od 22. marta 2000, T. 992.

423 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Nesiba Mandžića od 22. marta 2000, T. 992-993.

424 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje Mirsade Malagić od 16. februara 2011, T. 10032; P1533, Izjava Hane Mehmedović od 17. juna 2000, 4.

425 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P3948, Izjava Johanesa Rutena od 8. novembra 2011, para. 43-48.

ulagao zvanične prigovore Mladićevom štabu.⁴²⁶ Specijalne policijske jedinice vršile su pretres terena oko baze, kao i prekoputa baze, u selu Budak. Njihov zadatak bio je da sve žene i decu koje eventualno zateknu pošalju u Potočare, dok nije jasno šta je tačno bila naredba za muškarce. Neki svedoci iz ovih jedinica tvrde da je i njih trebalo da pošalju u Potočare, dok drugi svedoče da je muškarce trebalo da ubiju na licu mesta.⁴²⁷

U noći između 12. i 13. jula situacija u Potočarima postajala je sve napetija. Svedoci navode da su se neprestano čuli plač i vrištanje, kao i opiranje i vriska žena koje su srpski vojnici negde odvodili.⁴²⁸ Gotovo niko nije spavao te noći. Vojnici su se šetali među izbeglicama sa upaljenim baterijskim lampama i nasumično odvodili pojedine muškarce i žene.⁴²⁹ Među izbeglicama se proširio glas da vojnici odvođe žene da ih siluju, što je samo pojačalo strah i paniku.⁴³⁰ Svedoci su ovu noć opisali kao „pakao“.⁴³¹ Čamila Omanović svedočila je da joj je to „najgora noć u životu“.⁴³² Tokom 13. jula nastavilo se sporadično nasilje prema okupljenim ljudima. Holandski vojnik prisustvovao je 13. jula smaknuću jednog srebreničkog civila, kog su vojnici VRS odvojili iz mase u Potočarima i oko 100 metara dalje pucali mu u glavu. Niko od prisutnih vojnika nije reagovao, a Holandani su uložili još jedan beskoristan protest srpskom štabu.⁴³³ Medicinska radnica *Lekara bez granica* Kristina Šmic svedočila je da je 13. jula videla kako se 4-5 srpskih vojnika smeje i zabavlja dok tuče osobu sa mentalnim hendikepom.⁴³⁴

Holandski vojnici pronašli su 13. jula leševe devet muškaraca koji su bili u civilnoj odeći i očigledno nedavno streljani. Leševe su zatekli na obodu sela Budak, nekih 80-100 metara od *Bele kuće*. Odatle su oterani pušcanom paljbom VRS, ali

426 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Davida Vasena od 27. marta 2000, T. 1435-1436.

427 Videti suprotstavljena svedočenja zaštićenih svedoka 102, 104, 110 i 126, pripadnika policijskih jedinica koje su vršile pretres terena 12. jula 1995. u: Arhiva Suda BiH, *predmet Jević i dr.*, Prvostepena presuda od 25. maja 2012, para. 332-342.

428 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka D od 24. marta 2000, T. 1254; Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P1526, Izjava Šehre Ibišević od 21. juna 2000, 5.

429 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Ahma Hasića od 6. septembra 2006, T. 1176-1177; Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Bega Adamovića od 29. marta 2000, T. 1598-1599; Svedočenje Mirsade Malagić od 3. aprila 2000, T. 1955-1957.

430 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P395, Izjava Behare Krdžić od 16. juna 2000, 2; P396, Izjava Hanife Hafizović od 16. juna 2000, 2.

431 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P48, Izjava svedoka PW-073 (poverljivo), 7-8;

432 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Čamile Omanović od 23. marta 2000, T. 1109.

433 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1157, Izjava Paula Grenevegena od 11. novembra 2011, para. 58-67.

434 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4752, Izjava Kristine Šmic od 21. marta 2012, para. 54.

su uspjeli da slikaju leševe i o tome izveste komandu bataljona.⁴³⁵ Po svedočenju Johanesa Rutena, koji je slikao i ove leševe i muškarce zatočene u Beloj kući, film je predao obaveštajnoj službi holandske vojske 23. jula 1995, da bi zatim dobio obaveštenje da je film slučajno uništen.⁴³⁶ Satelitski snimci pokazali su da je polje u blizini ovog mesta prekopavano između 17. i 27. jula 1995.⁴³⁷ Upravo na tom mestu su 2005. i 2006. godine otkrivene dve grobnice sa devet Srebreničana koji su se do tada vodili kao nestali.⁴³⁸

Već kasno popodne 12. jula, u Potočare je stigao veliki broj autobusa i kamiona za prevoz ljudi na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Celokupan transport, uključujući i konačno odredište, bio je u rukama VRS. Autobusi, kamioni i minibusovi mobilisani su na celom području Drinskog korpusa, po zahtevu GŠ VRS.⁴³⁹ Sutradan, 13. jula, na zahtev Ministarstva odbrane RS prikupljani su i autobusi sa područja okoline Sarajeva i Bijeljine, jer nije bilo moguće nabaviti ih dovoljno da se brzo prevezu toliki ljudi.⁴⁴⁰ Osim autobusa, policija RS mobilisala je i oko 100 kamiona.⁴⁴¹ O celoj logistici brinuo se pomoćnik komandanta Drinskog korpusa za pozadinu, Lazar Aćamović. Nabavljena je velika količina goriva, mada ne bez problema, jer u tom trenutku nije bilo lako naći toliku količinu u RS. Štaviše, Aćamović je gorivo tražio od UN-a, tako da je VRS-u predato svo gorivo koje je UN naručio iz Beograda i koje je stiglo u Potočare 14. jula 1995, nakon što je evakuacija civila već bila završena.⁴⁴²

Vojni posmatrač UN-a Jozef Kingori obavestio je Mladića 12. jula da UN ima nameru da preveze ljude iz Srebrenice, ali dobio je odgovor da je VRS već nabavila

435 Arhiva MKTJ, predmet *Karadžić*, P3948, Izjava Johanesa Rutena od 8. novembra 2011, para. 69-75; P3962, Skica koju je nacrtao Johannes Ruten sa unetim mestom pronalaska leševa.

436 Arhiva MKTJ, predmet *Karadžić*, P3948, Izjava Johanesa Rutena od 8. novembra 2011, para. 101.

437 Arhiva MKTJ, predmet *Popović i dr.*, P3483, Satelitski snimak Potočara od 27. jula 1995.

438 Arhiva MKTJ, predmet *Popović i dr.*, P3486, Zapisnik o ekshumaciji br. 1466/05 za Potočare, 27. jula 2005. godine; P4490, Istraga o Srebrenici Dušana Janca, istražitelja Tužilaštva MKTJ, Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica u vezi sa Srebrenicom, 13. mart 2009. godine, 4, 34.

439 Arhiva MKTJ, predmet *Blagojević i Jokić*, P426, Naređenje Ministarstva odbrane Republike Srpske /Sekretarijat Zvornik, 12. juli 1995; P427, Naređenje generala Živanovića od 12. jula u vezi s obezbeđenjem autobusa za evakuaciju iz enklave Srebrenica.

440 Arhiva MKTJ, predmet *Popović i dr.*, Svedočenje Petra Škrbića od 17. septembra 2009, T. 15474-15478.

441 Arhiva MKTJ, predmet *Karadžić*, P4373, Izveštaj CJB Zvornik od 12. jula 1995.

442 Arhiva MKTJ, predmet *Karadžić*, P4175, Izjava Roberta Frankena od 15. januara 2012, para. 75.

autobuse koji će prevesti Srebreničane „da se pridruže svojoj braći“.⁴⁴³ I na zahtev komandanta holandskog bataljona Karemansa da se prvo evakušu ranjenici, Mladić je odgovorio da će o organizaciji transporta odlučivati isključivo VRS.⁴⁴⁴ Pripadnici saobraćajne policije, ali i vojne policije 65. zaštitnog puka, podređenog direktno Mladiću, dobili su naređenje da nadziru kretanje konvoja i prelazak sa područja Drinskog na područje pod kontrolom Sarajevsko-romanijskog korpusa VRS.⁴⁴⁵ Iako je Mladić govorio izbeglicama da mogu da biraju da li će ostati ili otići, niko nije imao izbora i svi su morali biti evakuisani. U presretnom razgovoru od 12. jula sam Mladić kaže: „evakuisaćemo sve, i ko hoće i ko neće“.⁴⁴⁶ U pitanju je bila dobro organizovana i efikasno sprovedena akcija etničkog čišćenja srednjeg Podrinja, nakon koje (i nakon pada Žepe koji je ubrzo usledio) nijedan Bošnjak nije ostao da živi uz reku Drinu, od linije razdvajanja u gradu Goraždu sve do njenog ušća u Savu.

Autobusi su bili pretrpani, bez mogućnosti da se otvore prozori, a bio je veoma topao dan, tako da je unutra bilo kao u pećnici. Ljudi nisu dobili hranu i vodu. Čitav postupak evakuacije tekao je brzo, ali i haotično, gde su srpski vojnici i policajci udarali i gurali ljude koji nisu išli dovoljno brzo ili bi se spotakli, a takođe je bilo mnogo psovanja i vređanja.⁴⁴⁷ Formirane su nepregledne kolone za ulazak u autobuse, a holandski bataljon pokušao je da obezbedi bar delimičan red prilikom evakuacije. Prvi konvoj od nekoliko autobusa snimljen je kamerama pres službe VRS i u njega su mogli da uđu i muškarci. Međutim, kada su se kamere ugasile, otpočelo je novo razdvajanje muškaraca od dece i žena.⁴⁴⁸ Dok su žene, deca i starci mogli da uđu u autobuse, muškarci, otprilike između 15 i 60 godina starosti, izdvajani su iz kolone i odvođeni u obližnje zgrade, pre svega u jednu koju su zvali *Bela kuća* i koja se nalazila s druge strane puta u odnosu na bazu UN-a.⁴⁴⁹

443 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4140, Izjava Jozefa Kingorija od 8. januara 2002, para. 166-167.

444 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Tomasa Karemansa od 24. juna 2004, T. 11335.

445 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Svedočenje Petra Škrbića od 8. jula 2013, T. 13987-13988.

446 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P1113a, Presretnuti razgovor Ratka Mladića od 12. jula 1995. u 12.50.

447 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka F od 28. marta 2000, T. 1519-1520; Svedočenje zaštićenog svedoka G, T. 1643-1648.

448 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Svedočenje Momira Nikolića od 30. maja 2013, T. 11833-11837.

449 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, PIC17, satelitski snimak Potočara sa obeleženim objektima od strane svedoka Roberta Frankena.

U izveštaju koji je u ime komande Drinskog korpusa podneo GŠ VRS 12. jula, Vujadin Popović je naveo: „Muškarce od 17-60 godina izdvajamo i ne transportujemo”.⁴⁵⁰ Da li će neko biti odveden uglavnom je zavisilo od procene samih vojnika da li je ta osoba vojno sposobna. Manji broj muškaraca uspeo je da se ukrca u autobuse, bilo tako što su se provukli neprimećeni u svoj toj gužvi, bilo da su ih vojnici propustili. Bilo je ljudi, kao što je zaštićeni svedok DP-103, koje su propustili vojnici VRS koji su ih poznavali pre rata.⁴⁵¹ Akciju razdvajanja muškaraca od žena i dece sprovodile su uglavnom jedinice vojne policije Bratunačke brigade i jedna četa Specijalne brigade policije, mada su bili prisutni i drugi vojnici koji su učestvovali u osvajanju enklave.⁴⁵² Naređenje za razdvajanje, po sopstvenom priznaju, dao je 12. jula pre podne komandant bezbednosti Bratunačke brigade Momir Nikolić.⁴⁵³ Po svedočenju Mileta Janjića, borca Bratunačke brigade, pripadnici specijalne brigade MUP-a RS, koji su odvajali muškarce i dečake i slali ih ka *Beloj kući*, rekli su mu da postupaju po Mladićevom naređenju.⁴⁵⁴

Brojni svedoci govorili su o razdvajanju muškaraca i dečaka od svojih porodica, što je često bilo veoma traumatično i praćeno verbalnim i fizičkim nasiljem. Svedokinji Munibi Mujić odvojili su brata, a kada je pokušala da mu doda torbu, pripadnik vojne policije, koga je prepoznala kao Nenada Đokića, odbio je da mu je doda, uz reči: „neće im više trebati”.⁴⁵⁵ Mujić je kasnije našla i Đokićevu majku i razgovarala s njom. Navodno je Đokićeva majka, kada je sina pitala za taj događaj, dobila sledeći odgovor: „Pa šta ću, mamo, ja sam mor'o kad je mi naređeno”.⁴⁵⁶ Kada su Behari Krdžić odvojili muža, ona je zatražila da ide s njim, na šta joj je vojnik rekao: „Možete ostati, ali i vas će zadesiti ista sudbina kao i njega”.⁴⁵⁷ Sabaheti Fejzić oduzeli su 17-godišnjeg sina Rijada na putu ka kamionima za evakuaciju 13. jula.

450 Arhiva MKTJ, predmet *Karadžić*, P4388, Izveštaj Drinskog korpusa GŠ VRS od 12. jula 1995, 2.

451 Arhiva MKTJ, predmet *Blagojević i Jokić*, Prvostepena presuda od 17. januara 2005, para. 176.

452 Arhiva MKTJ, predmet *Mladić*, Svedočenje Momira Nikolića od 30. maja 2013, T. 11831-11832.

453 Arhiva MKTJ, predmet *Blagojević i Jokić*, Svedočenje Momira Nikolića, T. 1690-1691.

454 Arhiva MKTJ, predmet *Blagojević i Jokić*, Svedočenje Mileta Janjića od 24. maja 2004, T. 9779-9782.

455 Arhiva MKTJ, predmet *Blagojević i Jokić*, Svedočenje Munibe Mujić od 16. jula 2003, T. 1312-1319. Đokić je negirao da je odvajao ljude i da je to rekao, iako je priznao da je bio tamo, Arhiva MKTJ, predmet *Blagojević i Jokić*, Svedočenje Nenada Đokića od 1. decembra 2003, T. 5453-5454.

456 Arhiva MKTJ, predmet *Blagojević i Jokić*, Svedočenje Munibe Mujić od 16. jula 2003, 1321.

457 Arhiva MKTJ, predmet *Karadžić*, P395, Izjava Behare Krdžić od 16. juna 2000, 2.

Po njenim rečima, red koji su uspostavili Holanđani i koji je nalagao da se evakušu dvoje po dvoje, sa razmakom od 5-10 metara, samo je pomogao srpskim snagama da im ne promakne nijedan muškarac ili dečak.⁴⁵⁸ Svi navedeni odvojeni muškarci i dečaci pronađeni su kasnije u različitim masovnim grobnicama.

I od onih muškaraca koji su na početku pušteni da uđu u autobuse, većina je izdvojena na nekom od punktova kroz koje su prolazili. Srpski vojnici i policajci vrlo su temeljito pretraživali autobuse, i po nekoliko puta tokom vožnje od Potočara do linije razdvajanja, tražeći vojno sposobne muškarce i pljačkajući izbeglice. Autobuse su u Bratuncu kamenovale grupe civila, dobacujući uvrede i slaveći proterivanje Bošnjaka.⁴⁵⁹ Prvi konvoj, čiji odlazak su zabeležile kamere VRS, bio je pod pratnjom holandskih vojnika koji su insistirali na tome da se uvere da je sve tokom evakuacije prošlo kako treba. Nakon prvog konvoja, holandski vojnici presretnuti su na putu i oduzeta su im vozila i oprema, tako da više nisu mogli biti u pratnji.⁴⁶⁰ Jedan od holandskih vojnika pokušao je da protestuje kada su u mestu Tišće, kod linije razdvajanja, pripadnici Vlaseničke brigade izdvojili deset muškaraca iz autobusa i povelu ih ka šumi. Načelnik štaba Vlaseničke brigade major Šargić objasnio je da je u pitanju naređenje i da on mora da ga posluša, a zatim je holandskom vojniku bilo zabranjeno da dalje prati odvojene muškarce.⁴⁶¹ I pripadnici interventnih vodova Vlaseničke brigade svedočili su pred Sudom BiH da su imali naređenje da izdvoje vojno sposobne muškarce iz autobusa i da je u školi u Lukama, gde su bili smešteni izdvojeni muškarci, bio smešten i jedan interventni vod ove brigade pod komandom Radeta Garića.⁴⁶²

Svedokinja Hanka Huremović ispričala je kako su je u selu Luke odvojili od sina Nedžiba i muža Nezira, a Zuhdija Mehmedović posvedočila je da su iz njenog autobusa odvojili svu petoricu muškaraca, uključujući njenog supruga Bajru Salihovića, čije telo je kasnije nađeno u masovnoj grobnici u Kamenici.⁴⁶³ Zaštićeni svedok D svedočio je da je uspeo da se ušunja u autobus u kom je, pored jednog veoma

458 Javno svedočenje Sabahete Fejzić na konferenciji „Srebrenica van osnovane sumnje“, Beograd, 11. jun 2005, dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13719> (4. mart 2025).

459 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Vinsentiusa Egbersa od 18. oktobra 2006, T. 2720–2721.

460 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Roberta Frankena od 4. aprila 2000, T. 2031; Svedočenje Johannesa Ruttena od 5. aprila 2000, T. 2130–2131.

461 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Pitera Beringa od 22. septembra 2006, T. 2022–2024.

462 Arhiva Suda BiH, *predmet Garić*, Prvostepena presuda od 16. avgusta 2021, para. 542–547.

463 Isto, para. 548.

starog čoveka, bio jedini muškarac. Takođe je uspeo da izbegne sve pretrage, da bi ga na kraju srpski vojnici ugledali kod Tišća, gde su ljudi iz autobusa nastavljali put peške. Tom prilikom naterali su ga da ženi dâ malo dete koje je nosio u naručju i odveli su ga u školu u mestu Luke.⁴⁶⁴ U školi je bilo 22 muškarca koji su bili brutalno pretučeni, a zatim natovareni na kamion i odvedeni na poljanu u blizini Vlasenice, gde su svi streljani. Svedok D uspeo je da pobegne, iskočivši sa kamiona, i nakon sedam dana lutanja da se domogne teritorije pod kontrolom Armije BiH.⁴⁶⁵ Ove zarobljenike su u kamion utovarili, a zatim odvezli i streljali pripadnici vojne policije Vlaseničke brigade, što je još jedna potvrda primarnog položaja datog službi vojne bezbednosti u sprovođenju zločina nad srebreničkim Bošnjacima.⁴⁶⁶

Zarobljenici iz *Bele kuće* u Potočarima prebacivani su takođe autobusima 12. i 13. jula, ali ne ka Kladnju, već u Bratunac. Zarobljenim muškarcima niko od srpskih vojnika nije tražio ime i dokumente, niti je sa njima razgovarao ni u *Beloj kući* u Potočarima gde su bili smešteni, ni kasnije u školi u Bratuncu.⁴⁶⁷ Pred ulazak u *Belu kuću*, zarobljenicima je naređivano da ostave sve stvari i izvade sve iz džepova, uključujući dokumente. Sve to je onda sakupljano na jednu gomilu i odnošeno, tako da identifikacija od samog početka nije bila u planu.⁴⁶⁸ Kada je holandski oficir upitao komandanta čete jahorinskih regruta Mandeljeva Đurića kako će izvršiti identifikaciju zarobljenika i time pronaći navodne ratne zločince kada im spaljuju dokumenta, ovaj se nasmejavao i odgovorio: „Daj, ne pravi frku oko toga, njima više ne trebaju ti pasoši”.⁴⁶⁹ Oficiru Rafeu Ratko Mladić je 13. jula, na pitanje šta se dešava sa odvojenim muškarcima, odgovorio da se nalaze u logoru u Bijeljini.⁴⁷⁰

Momir Nikolić, načelnik bezbednosti Bratunačke brigade, koji je komandovao operacijom odvajanja na terenu, svedočio je da nije bila u pitanju klasična vojna trijaža, jer niko nije ni legitimisan, a kamoli saslušan, osim vrlo retkih izuzetaka

464 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka D od 24. marta 2000, T. 1258.

465 *Isto*, T.1285 – 1301.

466 Arhiva Suda BiH, *predmet Tešić*, Prvostepena presuda od 7. septembra 2022, para. 235-260; Arhiva Suda BiH, *predmet Garić*, Prvostepena presuda od 16. avgusta 2021, para. 565-569.

467 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P-105 od 14. jula 2003, T. 1181-1182.

468 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Jozefa Kingorija od 31. marta 2000, T. 1853-1855.

469 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Lenderta fon Dina od 11. jula 2003, T. 1083.

470 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Svedočenje Everta Alberta Rafea od 24. aprila 2013, T. 10178.

od kojih je pomenuo poslanika u Skupštini BiH Ibrana Mustafića.⁴⁷¹ Holandski oficir Bering u jednom trenutku 12. jula ušao je u *Belu kuću* i video nekoliko zarobljenika u prizemlju, kao i bačene lične dokumente u jednom čošku, ali brzo je isteran. Svedočio je i da je grupa vojnika predvođena jednim od Mladićevih telohranitelja nedugo zatim otišla iza te kuće i da su se odatle čuli pucnji.⁴⁷² Vojni posmatrač Kingori takođe je pokušao da uđe u *Belu kuću*, ali mu nije bilo dozvoljeno. On je 13. jula video kako jednog čoveka odvođe iza kuće, a zatim je čuo pucanj.⁴⁷³

Bela kuća i okolno dvorište napunili su se veoma brzo 12. jula. Ljudi koji su tamo bili smešteni postajali su sve uznemireniji i zabrinuti za sopstvenu sudbinu, pa je u jednom trenutku morao da ih smiruje obaveštajni oficir iz GŠ VRS Radoslav Janković, koji im je obećao da nema razloga za brigu i da će se kasnije pridružiti svojim porodicama.⁴⁷⁴ Tretman zarobljenika u *Beloj kući* bio je loš, uz gotovo nikakve higijenske uslove i bez hrane i vode, kao i uz povremena maltretiranja i vređanja. Naravno, nisu se svi vojnici isto ponašali, pa su svedoci videli i primere gde su neki pokušavali da zaštite zarobljenike od maltretiranja.⁴⁷⁵ *Bela kuća* nije bila jedino mesto na koje su odvođeni muškarci i dečaci. Prema svedočenjima, neki od njih su odvedeni i u jednu od fabričkih zgrada, kao i u zgradu koja se pre rata koristila kao elektrodistribucioni centar ili trafo stanica.⁴⁷⁶ Po procenama Frankena, u bazi UN-a je 11. jula bilo 500-600 muškaraca, a van nje još 600-900.⁴⁷⁷ Vojnik Mile Janjić, koji je po naređenju komande brojao ljude u autobusima (do jednog trenutka kada je postalo nemoguće izbrojati ih), procenio je da je 12. jula iz *Bele kuće* u Bratunac odvezeno 10-15 autobusa, sa 50-70 muškaraca u svakom.⁴⁷⁸

Vojnici holandskog bataljona pokušali su da popišu muškarce koji su se nalazili u bazi. Na taj način, želeli su da pošalju poruku srpskim vlastima da znaju ko

471 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Svedočenje Momira Nikolića od 30. maja 2013, T. 11837-11838.

472 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Pitera Beringa od 22. septembra 2006, T. 2012-2013.

473 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Jozefa Kingorija od 14. decembra 2007, T. 19267.

474 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Mileta Janjića od 24. maja 2004, T. 9786-9787.

475 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka RM-362 od 1. novembra 2007, T. 17311.

476 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Mileta Janjića od 24. maja 2004, T. 9782; Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Mirsade Malagić od 3. aprila 2000, T. 1966.

477 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Roberta Frankena od 4. aprila 2000, T. 2038.

478 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Mileta Janjića od 20. novembra 2007, T. 17941-17942.

je sve bio tog dana u bazi, u slučaju da se tim ljudima nešto desi. Popisivanje je obuhvatilo isključivo ljude u samoj bazi, ne i one van nje, gde je bio najveći broj Srebreničana. Po svedočenju Emira Suljagića, prevodioca koji je popisivao ljude, taj posao išao je vrlo teško, jer su neki odbijali da se popišu ili da kažu prava imena. U svakom slučaju, na kraju je napravljen spisak na kom je bilo 239 osoba.⁴⁷⁹ Međutim, taj spisak nikada nije stigao do srpske strane i Holandani su ga poneli sa sobom kada su se 21. jula evakuisali iz Potočara.⁴⁸⁰ Robert Franken svedočio je da je spisak još iz Potočara poslao komandama u Tuzlu i Sarajevo, ali nije dobio nikakvu potvrdu da su ga oni primili.⁴⁸¹

Robert Franken takođe je svedočio da je prema proceni holandskog bataljona oko 30.000 uglavnom žena, dece i starijih odvedeno autobusima do Kladnja, a da je oko 1000 muškaraca izdvojeno i iz Potočara odvedeno u Bratunac. Na zahtev Ibra Nuhanovića da zaustavi transport, jer se bojao za sudbinu muškaraca, Franken mu je odgovorio da mora da bira između sudbine 30.000 civila i 1000 muškaraca.⁴⁸² Ceo proces evakuacije završen je vrlo efikasno do 22.00 sati 13. jula. Obaveštajni oficir u GŠ VRS Radoslav Janković obavestio je komandu Drinskog korpusa 13. jula uveče da su svi civili evakuisani iz Srebrenice, osim manjeg broja ranjenika koji se nalaze u bolnici i u bazi UNPROFOR-a. On je pri tome saopštio i da policija RS masovno krade stvari od UNPROFOR-a, uključujući vozila.⁴⁸³ U dnevnom izveštaju Jasušija Akašija za 14. jul stoji da je više od 20.000 civila napustilo Potočare do 21.50 13. jula, kao i da u Kladanj nije stigao gotovo nijedan muškarac star između 12 i 60 godina.⁴⁸⁴

Neki od svedoka opisali su događaje u Potočarima koji su posebno monstruozni. Na primer, svedok Bego Adamović tvrdio je da je video kako srpski vojnik nožem ubija bebu ili kako su nekom čoveku odsekli glavu.⁴⁸⁵ Iako je sasvim moguće da su se ovi događaji zaista odigrali onako kako je svedok opisao, njegova izjava nije dovoljan dokaz da to konstatujemo kao istorijsku činjenicu. Možemo sa velikom

479 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P76, Rukom pisan spisak muškaraca u bazi u Potočarima 12. jula 1995.

480 Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, 158-159.

481 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, svedočenje Roberta Frankena od 7. maja 2013, T. 10825-10826.

482 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1417, Izjava Roberta Frankena od 15. januara 2012, para. 86-92.

483 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P480, Izveštaj isturenog komandnog mesta Drinskog korpusa od 13. jula 1995.

484 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P793, Dnevni izveštaj Jasušija Akašija Generalnom sekretaru UN od 14. jula 1995.

485 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Bega Adamovića od 29. marta 2000, T. 1590-1594.

sigurnošću utvrditi da su 12. i 13. jula ljudi u Potočarima bili izloženi nemogućim uslovima za život koji su proizveli i smrtne ishode u desetinama slučajeva, uključujući i bebe umrle od gladi i iscrpljenosti. Takođe imamo dovoljno dokaza da zaključimo da su ljudi bili izloženi nasumičnom nasilju, uključujući ubistva i silovanja, kao i vređanju, udaranju i ponižavanju. Na kraju, definitivno se može utvrditi da su vojno sposobni muškarci, pa i neki koji nisu bili vojno sposobni, odvođeni iz mase, a kasnije i iz redova za ukrcavanje u autobuse i kamione, te da su nakon toga streljani. Sve ovo potvrđeno je mnoštvom dokaza, od kojih su svedočenja samih Bošnjaka (i to velikog broja njih) tek jedan izvor koji se poklapa sa svedočenjima pripadnika UNPROFOR-a, medicinskog osoblja iz *Lekara bez granica*, pa čak i svedočenjima nekih srpskih boraca koji su se tamo zatekli (a koji bar ne negiraju odvajanje muškaraca), a zatim i sudbinom muškaraca i dečaka za koje se zna da su poslednji put viđeni u Potočarima, a kasnije su pronađeni u masovnim grobnicama.

Nasilje u Potočarima, koliko god bilo neuporedivo po intenzitetu i posledicama sa kasnijim masovnim streljanjima muškaraca i dečaka iz enklave, ipak je znakovito po jednoj važnoj osnovi. Sve vreme, 12. i 13. jula, dok su se dešavali slučajevi nasilja, uključujući i streljanje zarobljenika u potoku iza *Bele kuće*, najviši vojni funkcioneri, ali i predstavnici civilnih i policijskih vlasti RS bili su prisutni na tom području.⁴⁸⁶ Štaviše, sam general Mladić dolazio je nekoliko puta u Potočare i prisustvovao je odvajanju muškaraca kao i prisilnoj evakuaciji stanovništva. Holandski oficiri upozoravali su oficire iz Mladićevog štaba, kao i druge nadležne komandante, na nasilje u Potočarima i na položaj zarobljenika u *Beloj kući*, i protestovali su zbog prakse odvajanja muškaraca. Ništa od ovoga nije rezultiralo zaustavljanjem nasilja, niti je zabeležen ijedan slučaj kažnjavanja srpskih vojnika i policajaca zbog zločina. Ovakvo ponašanje vojske i policije RS u prisustvu najviših vojnih zvaničnika svedoči o tome da je nasilje kao praksa bilo ne samo odobravano, već i podsticano. Ratko Mladić i njegovi oficiri nisu imali nameru da poštuju pravila međunarodnog humanitarnog prava ne samo u slučaju masovnih streljanja, već ni u slučaju tretmana celokupnog civilnog stanovništva srebreničke enklave.

U bazu UN-a u Potočarima su 17. jula došli predstavnici vojnih i civilnih vlasti RS. Sa predstavnicima UN-a, Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK) i *Lekara bez granica* dogovoreno je prebacivanje 55 ranjenika u bolnicu u Bratun-

486 Videti analizu prisutnosti vojnih funkcionera RS u Potočarima 12. i 13. jula u: Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016, para. 5120.

cu.⁴⁸⁷ Bili su to poslednji bošnjački stanovnici na području Srebrenice, ne računajući lokalno osoblje međunarodnih organizacija. I među njima je VRS odvojila sedam vojno sposobnih i iz Bratunca ih sprovela u logor Batković. Na sreću, verovatno zahvaljujući činjenici da su već bili popisani i evidentirani, nisu doživeli sudbinu ostalih Srebreničana, već su kasnije razmenjeni za srpske zarobljenike.⁴⁸⁸ Zamenik komandanta holandskog bataljona Franken i izaslanik Srebreničana Nesib Mandžić „zamoljeni“ su da potpišu zapisnik, kojim je konstatovano da je stanovnicima Srebrenice ponuđeno da ostanu ili da se evakuišu i da su oni odabrali da se evakuišu na teritoriju opštine Kladanj, a da je evakuacija izvršena od strane Vojske RS i pod kontrolom UNPROFOR-a. U dokumentu je takođe stajalo da je evakuacija izvršena „potpuno korektno“ i da se tom prilikom srpska strana „pridržavala svih propisa Ženevske konvencije i međunarodnog ratnog prava“, da bi na kraju ove rečenice bilo dodato pisanim slovima: „što se tiče konvoja praćenih od strane UN“.⁴⁸⁹ Franken je u izjavi naveo da je potpisao dokument kako bi se osigurao bezbedan prevoz preostalih ranjenika i lokalnog osoblja međunarodnih organizacija.⁴⁹⁰

Sudbina preostalih bošnjačkih civila koji su radili za lokalne organizacije bila je izvor straha međunarodnih aktera u Srebrenici u tom trenutku. I ta okolnost svedoči da su već tada više-manje svi bili svesni kakva je sudbina zarobljenih muškaraca i dečaka u Srebrenici. Izveštaji *Lekara bez granica* iz tih dana pokazuju da su oni sve vreme strahovali i da do poslednjeg trenutka nisu verovali da će izvući lokalne zaposlene iz Potočara. Na kraju, tek je 21. jula obezbeđen prevoz svih preostalih pripadnika UN-a i *Lekara bez granica* iz Srebrenice, uključujući 15 osoba bošnjačke nacionalnosti, uglavnom zaposlenih i članova njihovih porodica.⁴⁹¹ General Mladić lično je ispratio konvoj, ali je prethodno odbio da Holanđanima vrati opremu i vozila. Na kraju je na mostu prema Srbiji salutirao koloni u kojoj su se nalazili poslednji Bošnjaci koji su napustili Srebrenicu.⁴⁹²

487 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4758, Spisak pacijenata *Lekara bez granica*.

488 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P5440, Spisak razmenjenih lica Ministarstva odbrane RS od 13. marta 2002.

489 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4185, Izjava od 17. jula.

490 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4175, Svedočenje Roberta Frenkena od 15. januara 2007, para. 107.

491 *MSF and Srebrenica 1993-2003*, 64-65.

492 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1149, Izjava Everta Alberta Rafea od 17. februara 1998, para. 61-62.

Marš smrti – lov na ljude

Većina muškaraca i dečaka, ali i manji broj žena, odlučili su da pokušaju da se kroz šume probiju do teritorije pod kontrolom Armije BiH. Oni su bili sigurni da ih ne čeka ništa dobro ako se predaju srpskim snagama, što se pokazalo kao tačna procena.⁴⁹³ Među ljudima se brzo proneo glas da se u predelu sela Jaglići i Šušnjari, na severozapadnoj granici enklave, skupljaju svi koji žele da peške krenu ka Tuzli.⁴⁹⁴ Na kraju se do ponoći 11. jula okupilo između 10 i 15 hiljada ljudi, većinom muškaraca i dečaka, uz nešto žena i dece.⁴⁹⁵ Na osnovu odluke donete te večeri od strane vojnih komandanata, po naredbi komandanta 28. divizije Ramiza Bećirovića, kolona je između ponoći i dva sata ujutru 12. jula krenula na severozapad, u pravcu Konjević Polja.⁴⁹⁶ Odlučeno je da se kreće u formi kolone, jer se prolazilo kroz miniran teren.⁴⁹⁷ Nije bilo mnogo discipline, tako da se kolona formirala haotično i bez mnogo reda, a nije bila ni čvrsto ustrojena i povezana. Začelje je napustilo područje enklave tek oko podneva 12. jula.⁴⁹⁸ Na čelu kolone bili su vojnici 28. divizije, sa rukovodstvom i deminerima, zatim je išlo osoblje srebreničke bolnice, a nakon toga velika grupa civila, uz ponekog vojnika među njima. Na kraju kolone je kao zaštitnica išao brdski bataljon 28. divizije na čelu sa Ejubom Golićem. Procena je da je otprilike trećina kolone bila naoružana lakim oružjem, puškama, pištoljima i ručnim bombama.⁴⁹⁹ Na snimcima koje je produkcija *Antelope* otkupila od aktera sa terena (uglavnom holandskih vojnika) vidi se i snimak dela kolone, na kom se može

493 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P3245, Izjava Mevlide Bektić od 16. juna 2000, 2; P3244, Izjava Hane Mehmedović od 17. juna 2000, 2; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-127 od 2. novembra 2006, T. 3509, 3537.

494 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Mevludina Orića od 29. avgusta 2006, T. 974, 985, 988.

495 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2944.

496 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Mevludina Orića od 28. avgusta 2006, T. 871-872; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-106 od 15. novembra 2006, T. 3945-3947; P2288, Izjava svedoka PW-139 od 28. maja 2000, 2.

497 Zato je i odabrano ovo mesto: tu je linija razgraničenja bila slabo čuvana i minirana, a koristila se za ulazak i izlazak iz enklave tokom rata, Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Dragana Obrenovića od 2. oktobra 2003, T. 2457-2458; Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-110 od 25. avgusta 2006, T. 794-795; Svedočenje Mevludina Orića, od 28. avgusta 2006, T. 872.

498 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3306, Izjava Muje Subašića od 3. oktobra 2012, para. 34-35.

499 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2944; Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-106 od 15. novembra 2006, T. 3958, 4019, 4026-4027; Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3377, Izjava svedoka RM-301 od 26. avgusta 1995, 2.

uočiti da su značajnu većinu predstavljali nenaoružani muškarci i dečaci, ali je bila i poneka žena sa malom decom.⁵⁰⁰

Srpske snage bile su svesne pravca kretanja kolone od 12. jula ujutru.⁵⁰¹ Po naređenju generala Krstića, poslate su specijalne policijske jedinice da pomognu VRS kako bi se zarobilo što više muškaraca iz kolone, uključujući Šekovički odred, 1. četu PJP Zvornik i jahorinske regrute. Uskoro su im se pridružile i druge jedinice PJP, kao i vojna policija 65. zaštitnog puka.⁵⁰² Ove snage rasporedile su se duž puteva Bratunac-Kravica-Sandići-Konjević Polje i s druge strane Konjević Polje – Nova Kasaba. Kolona se kretala brdima iznad ovog prvog puta, dok je preko drugog morala da pređe da bi se dokopala puta ka Tuzli. Bratunačka brigada nastupala je iza kolone, čisteći teren i ubijajući i zarobljavajući zaostale Bošnjake na području levo od Potočara, u regionu Jaglića, Šušnjara i Buljima.⁵⁰³ Po naredbi vršioca dužnosti ministra policije Tomislava Kovača, 12. jula su u Srebrenicu poslati i svi vodiči sa službenim policijskim psima za pretragu terena.⁵⁰⁴ General Milan Gvero je 13. jula, u ime GŠ VRS, poslao Drinskom korpusu i direktno brigadama u njegovom sastavu upozorenje da kolona ide ka Zvorniku u Tuzli, saopštavajući da su u njoj „okoreli kriminalci i zlikovci koji neće prezati ni od čega da bi izbegli zarobljavanje i izvukli se na teritoriju pod kontrolom Muslimana”. Naređeno im je da angažuju „svo raspoloživo ljudstvo u otkrivanju, blokiranju, razoružavanju i zarobljavanju” ljudi iz kolone, kao i da javljaju nadređenoj komandi o svim zarobljavanjima.⁵⁰⁵

Čelo kolone i otprilike prva trećina, u kojoj je bila većina naoružanih muškaraca, prešla je regionalni put Zvornik-Milići između Konjević Polja i Nove Kasabe u popodnevnom i večernjim časovima 12. jula. Oficir Armije BiH Fahrudin Alić svedočio je da je su oni prešli put neometano pre svanuća 13. jula, pa i da im je palo na pamet da ih srpska vojska namerno pušta, jer su naoružani, a da će ostatak kolone,

500 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 0.33.15.-0.36.45.

501 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P724, Izveštaj o borbenom angažovanju policijskih snaga u operaciji 'Srebrenica 95' od 5. septembra 1995, 3. Videti i presretnute razgovore od 12. jula 1995: Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P1537a, razgovor presretnut 12. jula u 06.03 sati; P1227d, razgovor presretnut 12. jula u 06.58 sati; P1228b, razgovor presretnut 12. jula u 07.55 sati; P660a, razgovor presretnut 12. jula u 16.40 sati.

502 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Prvostepena presuda od 17. januara 2005, para 365.

503 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P P441, Dnevni borbeni izveštaj Bratunačke brigade od 12. jula 1995; P P469, Dnevni borbeni izveštaj Bratunačke brigade od 13. jula 1995; Svedočenje Radike Petrovića od 5. maja 2004, T. 8729.

504 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4934, Naređenje Tomislava Kovača Centru za uzgoj i dresuru službenih pasa od 12. jula 1995.

505 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P532, Naređenje GŠ VRS od 13. jula 1995.

uglavnom nenaoružan, biti uhvaćen u zasedu.⁵⁰⁶ Nakon toga, srpske snage blokirale su taj deo puta i otpočele žestoko bombardovanje izbegličke kolone koja je ostala u okruženju. Od ranih jutarnjih časova 13. jula trajalo je ono što su preživeli opisali kao „lov na ljude“.⁵⁰⁷ Većina preostale kolone razbijena je u nekoliko grupa usled stalnog bombardovanja i čestih zaseda srpske vojske i policije.⁵⁰⁸ Delovi kolone već ujutru 12. jula upali su u zasedu VRS kod sela Buljim, oko tri kilometra nakon što su krenuli, a zatim su sve vreme bili izloženi zasedama i bombardovanju.⁵⁰⁹ Najveća zaseda bila je na brdu Kamenica, iznad Kravice, u noći između 12. i 13. jula. Tu je poginuo veliki broj ljudi, a procene se kreću od nekoliko desetina do nekoliko stotina.⁵¹⁰ Preživeli su posebno upamtili događaj kada je jedna velika bukva usled eksplozije pala na ljude, pa se ceo događaj često obeležava kao „pad bukve“.⁵¹¹ Celu noć na ljude je pucano iz puškomitraljeza i drugih oružja.⁵¹² Komandant inženjerije Bratunačke brigade Mićo Gavrić bio je nadležan za kasnije pretresanje ovog terena i hvatanje zaostalih Bošnjaka. Svedočio je da je na području Kamenice video stotine leševa, od kojih su neki bili razneti ručnim bombama ili su visili obešeni sa drveće.⁵¹³

Delovi kolone koji su ostali u srpskom okruženju bili su tek sporadično naoružani i nije uopšte bila reč o borbama, već praktično o odstrelu ljudi ili njihovom hvatanju i kasnijem streljanju, što se vidi i u dnevniku događaja Centra javne bezbednosti (CJB) Zvornik od 14. jula. Tu se navodi da je 13. jula ujutru došlo do borbe u rejonu Sandića i Konjević Polja (reč je o pomenutoj zasedi na Kameničkom brdu) i

506 Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 319-320.

507 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Envera Hadžihasanovića od 6. aprila 2001, T. 9530.

508 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-111 od 7. februara 2007, T. 7040; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-113 od 31. oktobra 2006, T. 3354–3355; Svedočenje Mevludina Orića od 28. avgusta 2006, T. 877.

509 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-156 od 8. februara 2007, T. 7083; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-127 od 2. novembra 2006, T. 3512–3513.

510 Izjava Abdulaha Salkića data u Agenciji za istraživanje i dokumentaciju od 5. februara 1996, 1; Izjava Muhameda Smajlovića istražiteljima MKTJ od 28. maja 2000, 1-2; Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-111 od 7. februara 2007, T. 7040.

511 Mnogi učesnici sećaju se te bukve i to je postalo mitsko mesto celog marša, videti, na primer: Pašalić, Suad, *Zloglasna kamenička bukva: ratni dnevnik*, Srebrenica: izdanje autora, 2020; Svedočenje Hasana Sejfa Hasanovića u: Petrila, Ann i Hasanović, Hasan, *Voices from Srebrenica*, 100; Mario Pejović, „Učesnici Marša mira prvi put obilaze zloglasnu 'Bukvu'“, *Al Jazeera Balkan*, 20. jun 2018, <https://balkans.aljazeera.net/teme/2018/6/2/ucesnici-marsa-mira-prvi-put-obilaze-zloglasnu-bukvu> (4. mart 2025).

512 Svedočenje Smaila Klempića, BIRN BiH, 20. februar 2022, https://www.youtube.com/watch?v=pEfBS8f_mnQ (4. mart 2025).

513 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Miće Gavrića od 1. oktobra 2008, T. 26490-26491.

izveštava se da je policija imala jednog mrtvog i tri ranjena policajca.⁵¹⁴ I komandant Bratunačke brigade Vidoje Blagojević javljao je u redovnom izveštaju 13. jula da su „razbili neprijatelja” i da drže u okruženju veliku grupu Bošnjaka u reonu Konjević Polja, istakavši pri tom da brigada nije imala ni mrtvih ni ranjenih, što takođe govori o karakteru ovih „borbi”.⁵¹⁵

Dok su se ljudi iz šume predavali ili su hvatani u zasedama, nastavljeno je i bombardovanje kolone. Na snimku Zorana Petrovića Piroćanca od 13. jula 1995. vidi se kako se ceo minut bez prestanka bombarduje šuma u kojoj se nalaze ljudi koji beže iz Srebrenice. Pucalo se iz protivavionskih topova, bez ikakve uzvratne paljbe iz šume.⁵¹⁶ I holandski vojnik koji je pratio autobuse sa izbeglicama 13. jula svedočio je da je između Sandića, Nove Kasabe i Milića na svakih dvadesetak metara bilo po pet-šest srpskih vojnika u vozilima sa mitraljezima i protivavionskim topovima, koji su pucali ka šumi, kao i da nije video nikakvu uzvratnu paljbu.⁵¹⁷ Najvećoj grupi dat je ultimatum da se preda 13. jula, prvo do 10.00, a zatim je rok produžen do 15.00 sati. Većina ljudi na kraju se predala, na šta je, pored bezizlaznosti situacije, uticalo i to što su srpski vojnici koristili transporter i uniforme UN-a kako bi zavarali Bošnjake da se tu nalaze snage UNPROFOR-a.⁵¹⁸ Zaštićeni svedok na suđenju Vujačinu Popoviću i drugim oficirima VRS u Hagu PW-127 izjavio je da su se 13. jula popodne predali srpskim snagama upravo jer su videli transporter UNPROFOR-a i ljude sa plavim šlemovima na njemu.⁵¹⁹ Na snimku napravljenom 13. jula 1995, vojnik VRS koji stoji kraj puta i dovikuje Bošnjacima u šumi da siđu dole i predaju se, izjavio je novinaru Piroćancu da se do tada predalo „dve do tri hiljade”.⁵²⁰ Ljubomir Borovčanin javio je štabu MUP-a 13. jula da su u borbama kod Konjević Polja Bošnjaci imali oko 200 žrtava, da se 1500 njih predalo, a da ta „cifra iz sata u sat raste”.⁵²¹

514 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P3113, Bilten dnevnih događaja CJB Zvornik za 13. i 14. jul 1995.

515 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P5115, Dnevni borbeni izveštaj Bratunačke brigade od 13. jula 1995.

516 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 2.44.30-2.45.30.

517 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Vinsentiusa Egberta od 5. aprila 2000, T. 2221-2225.

518 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 2.50.13.

519 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-127 od 2. novembra 2006, T. 3516.

520 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 2.47.50.

521 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P2987, Izveštaj Ljubomira Borovčanina štabu MUP-a od 13. jula 1995.

Sa transportera VRS borci su megafonima pozivali Srebreničane da se predaju, obećavajući im da će biti tretirani u skladu sa Ženevskim konvencijama i prebaćeni na teritoriju pod kontrolom Armije BiH.⁵²² Jedan od ikoničnih snimaka nastao je 13. jula 1995, kada je novinar Piroćanac snimio Rama Osmanovića kako, opkoljen srpskim vojnicima i na njihovu naredbu, doziva svog sina Nermina da siđe i preda se, uz reči: „Hajde dole, slobodno kod Srba“.⁵²³ I Ramo i Nermin pronađeni su u masovnim grobnicama i sahranjeni u Memorijalnom centru Potočari. Ramov mlađi sin, 17-godišnji Edin, poginuo je od granate u Srebrenici 6. jula 1995.⁵²⁴ Utvrđeno je da je direktnu naredbu Rami Osmanoviću šta da govori davao komandant 3. voda (tzv. Skelanski vod) Šekovićkog odreda Milenko Trifunović Čop, kasnije osuđen zbog genocida pred Sudom BiH.⁵²⁵ Ljudi u koloni bili su očajni. Nekoliko njih izvršilo je samoubistvo, birajući smrt radije nego da se predaju srpskim snagama.⁵²⁶ Zaštićeni svedok P, iz grupe koja se 13. jula predala srpskim snagama kod Kravice, svedočio je da je video dva brata iz kolone kako su se izgrlili i izljubili, a zatim pucali jedan na drugog da ne bi pali u ruke VRS.⁵²⁷

Mnogi su doživeli nervno rastrojstvo već zbog same situacije, velikog broja leševa, neizvesnosti i straha od bliske smrti. Profesor istorije iz Bratunca Nijaz Mašić u jednom trenutku uspaničeno je zahtevao od Fahrudina Alića da „puca u četnika“, da bi Alić ustanovio da je „četnik“ u stvari jedan od Bošnjaka iz okoline Srebrenice.⁵²⁸ Nekoliko svedoka govorilo je o gustom dimu koji su videli, kao i da su ljude pekle oči kao od suzavca, s tim što su neki od njih opisivali simptome koji više

522 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2946; Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-106 od 15. novembra 2006, T. 3956.

523 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, 2.38.00-2.39.00.

524 Videti svedočenje Nerminove majke, Salihe Osmanović: *Remembering Srebrenica*, <https://srebrenica.org.uk/survivor-stories/saliha-osmanovic>. Umetnik Mensud Kečo postavio je 2015. skulpturu „Nermine, dođi“ u sarajevskom Velikom parku, „Skulptura 'Nermine, dođi!' u Sarajevu: Zna li priču o najpotresnijem srebreničkom vrisku?“, *Radio Sarajevo*, 24. maj 2024, <https://radiosarajevo.ba/metromahala/kultura/skulptura-nermine-dodi-u-sarajevu-zna-li-pricu-o-najpotresnijem-srebrenickom-vrisku/546700> (4. mart 2025).

525 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Predraga Čelića od 28. juna 2007, T. 13489-13490; Arhiva Suda BiH, *predmet Jakovljević i dr.*, presuda Apelacionog veća od 29. aprila 2014.

526 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-113 od 31. oktobra 2006, T. 3342–3346.

527 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2947.

528 Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata*, 318.

odgovaraju jačim bojnim otrovima.⁵²⁹ Mnogi učesnici marša kasnije su svedočili o halucinacijama ili o ljudima koji su se čudno ponašali, i bili su sigurni da je u pitanju neki bojni otrov.⁵³⁰ Vrlo je izvesno da su specijalne policijske jedinice upotrebljavale suzavac kako bi isterale ljude iz šume. Međutim, ne postoje dokazi da su korišćeni drugi bojni otrovi, ni u pisanim dokumentima iz vojske i policije RS, ni u svedočenjima njihovih vojnika i oficira. Vrlo je teško da bi tako krupna stvar mogla ostati u potpunosti sakrivena, posebno ako se ima u vidu da je sve drugo obelodanjeno i otkriveno. HRW se vrlo posvećeno bavio istragom ove teme i izradio je 1996. godine poseban izveštaj o tome na osnovu svih dostupnih materijala, uključujući i 35 intervju sa svedocima iz kolone. Iako su mnogi tvrdili da su bili dezorjentisani i da su halucinirali, HRW nije uspeo da nađe dokaze da je upotrebljeno hemijsko oružje.⁵³¹ Poznati britanski toksikolog i ekspert za hemijsko ratovanje Alister Hej, koji je 1995. radio sa HRW i *Lekarima bez granica* u BiH, zaključio je da je neobično ponašanje mnogih učesnika *marša smrti* rezultat vanrednih okolnosti u kojima su se našli, uključujući stres, iscrpljenost, zagađenu vodu i stalne napade VRS.⁵³²

Prilikom predaje, izbeglicama su oduzimate sve stvari, uključujući lične dokumente, i uništavane.⁵³³ Neki od zarobljenih likvidirani su na licu mesta ili su na njih pucale srpske snage dok su se predavali.⁵³⁴ Mevludin Orić svedočio je da je,

529 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3378, Izjava svedoka R-358 od 28. maja 2000, para. 6; P1547, Izjava svedoka R-253 od 16. avgusta 1995, para. 7; P1690, Izjava svedoka R-254 od 18. avgusta 1996, para. 3.

530 Među velikim brojem izjava o upotrebi hemijskog oružja, videti, na primer: Izjava Muhameda Smajlovića istražiteljima MKTJ od 18. i 28. maja 2000; Izjava Rame Osmanovića SDB-u Tuzla od 12. januara 1996; Svedočenje Keme Hajdarevića od 19. februara 2022, BIRN, „Životi iza polja smrti“, <https://www.youtube.com/watch?v=SuyrbSAA-NY> (4. mart 2025); Svedočenje doktorke Fatime Dautbašić-Klempić u: Petrila, Ann i Hasanović, Hasan, *Voices from Srebrenica*, 93; *Samrtno srebreničko ljeto '95*, Tuzla: UG Žene Srebrenice, 1998, 171-172, 195-196, 199-200, 205-208.

531 HRW, *Chemical Warfare in Bosnia? The Strange Experiences of the Srebrenica Survivors*, HRW Report, 10, 9 (November 1998).

532 Hay, Alastair, „Surviving the impossible: The long March from Srebrenica. An investigation of the possible use of chemical warfare agents“, *Medicine, Conflict and Survival*, 14, 2 (1998), 120–155.

533 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka Q od 14. aprila 2000, T. 3018; Svedočenje zaštićenog svedoka R od 23. maja 2000, T. 3198; Svedočenje zaštićenog svedoka O od 13. aprila 2000, T. 2866; Svedočenje zaštićenog svedoka S od 23. maja 2000, T. 3246-3247.

534 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka R od 23. maja 2000, T. 3192-3193, 3198-3202; Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2957; Svedočenje Envera Husića od 11. aprila 2000, T. 2634-2635; Izjava Muhameda Smajlovića istražiteljima MKTJ od 28. maja 2000, 3-4.

nakon što su se dogovorili sa srpskim snagama da propuste deo kolone sa ranjenicima, na njih otvorena vatra i tom prilikom ubijen je jedan broj ljudi, a ranjenici su ostavljeni na čistini.⁵³⁵ Srpske snage koristile su različite metode da ljude privole na predaju, a jedan od njih bio je i da se predstavljaju kao borci Armije BiH i traže od ljudi da siđu na put kod Srba i predaju se. Ovo je izazivalo dodatni kaos među izbeglicama, jer su počela međusobna sumnjičenja ko je među njima maskirani vojnik VRS. Ramiz Husić, jedan od preživelih iz kolone, svedočio je da su u jednom trenutku trojica momaka prišla njegovoj grupi i savetovala ih da se predaju Srbima. Na to je jedan naoružani mladić povikao da su u pitanju četnici i otvorio je vatru, ubivši dvojicu od njih. Husić navodi da su mu kasnije rekli da su u pitanju bili borci 28. divizije, a ne Srbi.⁵³⁶

Ljudi iz kolone predavali su se svuda uz puteve Kravica–Konjević Polje i Konjević Polje–Nova Kasaba. Momir Nikolić, načelnik bezbednosti Bratunačke brigade, i sam je, sa još dvojicom oficira vojne policije, 13. jula prošao u transporteru putem od Potočara do Konjević Polja i tom prilikom mu se predalo šest Bošnjaka koje je odvezao u Konjević Polje.⁵³⁷ Zarobljenici su skupljani na tri punkta duž ovih puteva – na livadi u Sandićima (selo odmah do Kravice), u nekoliko objekata u Konjević Polju i na fudbalskom stadionu u Novoj Kasabi. Već od jutra 13. jula grupe Bošnjaka smeštane su u jednu zgradu u Konjević Polju, na raskrsnici dva pomenuta puta.⁵³⁸ Grupa od tridesetak zarobljenika odatle je tokom dana odvezena prema Novoj Kasabi.⁵³⁹ Drugi zarobljenici koji su se predavali u blizini ovog mesta smešteni su u skladište na obali reke Jadar. Tamo su mučeni, prebijani i terani da piju alkohol.⁵⁴⁰ Istog dana deo ovih zarobljenika odvezen je za Bratunac.⁵⁴¹ Iz pomenutog skladišta u prepodnevnom časovima izvedeno je 16 zarobljenika. Oni su ubačeni u autobus i odvedeni na obalu reke Jadar, u blizini Konjević Polja, gde su postrojeni

535 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Mevludina Orića od 28. avgusta 2006, T. 880-882.

536 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3376, Izjava Ramiza Husića od 9. juna 1999, 2-3.

537 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P1, Izjava Momira Nikolića o činjenicama i prihvatanju krivice od 6. maja 2003. godine, 5.

538 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2949; Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Mevludina Orića od 28. avgusta 2006, T. 885-889.

539 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2948-2950.

540 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka S od 23. maja 2000, T. 3268-3271.

541 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Mevludina Orića od 28. avgusta 2006, T. 889.

i zatim streljani. Među njima je bio i petnaestogodišnji dečak. Jedan od zarobljenika pogođen je u kuk, ali je uspeo da preživi, da se kasnije izvuče sa mesta streljanja i stigne do Tuzle.⁵⁴² Put od Konjević Polja do Nove Kasabe kontrolisale su, pored specijalnih policijskih jedinica, i jedinice vojne policije Bratunačke i Zvorničke brigade, ali i druge jedinice ove dve, kao i Milićke brigade. Upravo kod raskrsnice u Konjević Polju nalazio se i štab 5. inženjerijskog bataljona Drinskog korpusa, na čelu sa pukovnikom Milenom Avramovićem.⁵⁴³

Veliki broj ljudi koji su se predali ili su bili zarobljeni 13. jula sakupljen je na livadi u Sandićima, selu na putu Kravica–Konjević Polje. Procene svedoka kreću se od 1000 pa sve do 4000, mada je verovatnije da je taj broj bio između 1000 i 2000.⁵⁴⁴ Većinom su u pitanju bili muškarci i dečaci, ali je bilo i nekoliko žena. Tim ženama, kao i nekolicini veoma mladih dečaka, dozvoljeno je da se ukrcaju u autobuse sa izbeglicama koje su iz Bratunca išle za Kladanj.⁵⁴⁵ Jedna veoma lepa žena, po svedočenju jednog od zarobljenih, bila je ostavljena, jer su vojnici rekli „da je potrebna“.⁵⁴⁶ Muškarci su bili držani uglavnom u ležećem položaju, a s vremena na vreme bili su maltretirani i terani da pevaju srpske pesme i da viču „živeo kralj, živeo Srbija“.⁵⁴⁷ Pošto je bila nepodnošljiva vrućina, dovedena je cisterna iz koje su zatvorenici povremeno polivani, ali im nije data ni hrana, ni medicinska pomoć.⁵⁴⁸

Neki zarobljenici ubijeni su odmah u Sandićima ili u njihovoj blizini. Jedan zarobljenik ustreljen je jer je rekao da je bio u „vatrenoј jedinici“, drugi jer je tra-

542 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka S od 23. maja 2000, T. 3274-3280.

543 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Ričard Butler, „Iskaz o vojnim operacijama u Srebrenici 1. novembar 2002“, 53-55.

544 Videti analizu veća Haškog tribunala o broju ljudi u Sandićima u: Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Prvostepena presuda od 2. avgusta 2001, para. 171; Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Prvostepena presuda od 6. juna 2013, para. 300, posebno f. 1438.

545 Šesnaestogodišnji Emir Bektić, zarobljen na livadi u Sandićima, bio je među onima kojima je rečeno da uđu u autobuse za Kladanj, a svoje gotovo filmsko iskustvo iz jula 1995. opisao je u autobiografskom delu: Bektić, Emir, *Kad osvaneš sam*, Tešanj: Štamparija S, 2017.

546 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Kemala Mehmedovića od 15. jula 2003, T. 1268-1269.

547 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje zaštićenog svedoka DP-102 od 27. aprila 2004, T. 8298; svedočenje zaštićenog svedoka P-111 od 22. jula 2003, T. 1396-97.

548 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-005 od 8. februara 2007, T. 7088; Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-007 od 11. marta 2010, T. 554.

žio vodu.⁵⁴⁹ Šest ranjenika odvedeno je u kuću nedaleko od livade.⁵⁵⁰ Po naredenju komandira voda Centra za obuku sa Jahorine Neđe Milidragovića, pripadnici ove jedinice povelili su četiri zarobljenika i naredili im da iznesu ranjenike iz kuće. Svih deset Bošnjaka zatim su naterani da legnu pored puta i ustreljeni su rafalima iz vatrenog oružja.⁵⁵¹ U Sandićima su poslednji put viđeni i jedan od organizatora oružanog otpora srpskim snagama u srebreničkoj opštini 1992, posebno u regionu Skelana, Ahmo Tihić i njegov brat Džemo. Nakon što su ih srpski vojnici odveli u obližnje kukuružište, gubi im se svaki trag.⁵⁵²

Radika Petrović, komandant 4. bataljona Bratunačke brigade, svedočio je da je 15. jula video veliki broj leševa duž puta Konjević Polje-Kravica i na livadama s obe strane puta, od kojih većinu blizu Sandića.⁵⁵³ U Sandićima je 2004. otkrivena masovna grobnica sa 17 leševa.⁵⁵⁴ Ratko Mladić došao je u Sandiće oko podneva 13. jula, kratko se obratio zarobljenicima i rekao da će svi biti razmenjeni i poslati u Tuzlu.⁵⁵⁵ Na pitanje Momira Nikolića šta će biti sa zarobljenicima, Mladić mu je odgovorio tako što je napravio potez otvorenom šakom okrenutom na dole preko grudi, s leva na desno, što je uobičajen simbol za ubistvo.⁵⁵⁶ Nakon toga, deo zarobljenika upućen je peške prema zemljoradničkoj zadruzi u susednoj Kravici, dok je drugi deo prebačen autobusima i kamionima u Bratunac.⁵⁵⁷ Oko 15 zarobljenika koji su poslednji ostali na livadi, streljali su na licu mesta pripadnici Centra za obuku specijalnih brigada policije.⁵⁵⁸

-
- 549 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P-111 od 22. jula 2003, T1389; Svedočenje zaštićenog svedoka P-106 od 14. jula 2003, T. 1214-1215.
- 550 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-005 od 8. februara 2007, T. 7088; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-006 od 6. februara 2007, T. 6975.
- 551 Arhiva Suda BiH, *predmet Crnogorac*, Prvostepena presuda od 12. maja 2011.
- 552 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-127 od 2. novembra 2006, T. 3531-3532.
- 553 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Radike Petrovića od 6. maja 2004, T. 8743-8744.
- 554 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4772, Izveštaj Dušana Janca, „Ažurirani rezime forenzičkih dokaza – ekshumacija grobnica i posmrtnih ostataka sa površine u vezi sa Srebrenicom”, januar 2012, 27.
- 555 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-006 od 6. februara 2007, T. 6977-6978.
- 556 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje Momira Nikolića od 6. aprila 2011, T. 12400-12401; 12405-12406.
- 557 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka K od 10. aprila 2000, T. 2510; Svedočenje zaštićenog svedoka J od 10. aprila 2000, T. 2461.
- 558 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P683, Zapečaćena izjava svedoka P-131, 22-29.

Najveći broj ljudi zarobljenih 13. jula smešten je na fudbalskom igralištu u selu Nova Kasaba, na putu Konjević Polje-Milići, po naređenju pukovnika Beare.⁵⁵⁹ Na ovoj lokaciji bili su pripadnici 65. zaštitnog puka, elitne jedinice pod komandom GŠ VRS, uključujući jedinicu vojne policije tog puka pod komandom Zorana Malinića. Svedok Dragomir Keserović svedočio je da mu je Malinić 13. jula rekao da je došlo 2500 zarobljenih Bošnjaka i da će ih rasporediti na fudbalsko igralište. Drugi svedoci procenjivali su broj zarobljenih ljudi između 1500 i 4000.⁵⁶⁰ Procedura je bila identična kao na drugim mestima zatočenja – zatvorenicima su oduzimane sve stvari, uključujući dokumenta, i bacane na gomile koje su kasnije spaljivane.⁵⁶¹ U popodnevним časovima 13. jula, na ovo mesto stigao je i Mladić, koji se obratio zarobljenicima, slično kao i u Sandićima, i rekao im da ih njihove vlasti u Sarajevu ne žele „pa ćemo viditi dal' ćemo vas u Krajinu kod Fikreta Abdića ili [...] u Batkovića u Bijeljinu, dole u logor“.⁵⁶² Mladić je Maliniću i Bojanu Subotiću, komandiru voda u istoj jedinici, tog dana naredio da zarobljenike sa fudbalskog stadiona u Novoj Kasabi prevezu u Bratunac, u školu „Vuk Karadžić“. Nakon što su iz pravca Zvornika i Milića stigli autobusi i kamioni, do večernjih časova, svi zarobljenici prevezeni su u Bratunac.⁵⁶³

Zaštićeni svedok R je na suđenju Krstiću u Hagu opisao kako je velika grupa ljudi opkoljena i zarobljena 13. jula popodne blizu Nove Kasabe, a da su svi koji su bili sa strane, odvojeni od grupe, jednostavno ubijani na licu mesta.⁵⁶⁴ Sateliti američke vojske snimili su 27. jula 1995. četiri lokacije blizu Nove Kasabe sa sveže iskopanom zemljom.⁵⁶⁵ Istražitelji Haškog tribunala otkrili su u julu 1996. na ovom mestu četiri grobnice u kojima je bilo ukupno 33 tela, a 1999. još jednu grobnicu u blizini sa 53 tela. Većina tela imala je ruke vezane pozadi, a mnoga su nađena u

559 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Dragomira Keserovića od 10. juna 2004, T. 10703

560 Videti analizu broja ljudi na fudbalskom igralištu u Novoj Kasabi od strane veća Haškog tribunala u: Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Prvostepena presuda od 22. novembra 2017, para. 2603; Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Prvostepena presuda od 6. juna 2013, para. 336, posebno f. 1466.

561 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-015 od 26. aprila 2010, T. 1325–1328.

562 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2954.

563 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Svedočenje Bojana Subotića od 10. marta 2015, T. 32825–32828.

564 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka Q od 23. maja 2000, T. 3192–3193.

565 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P6.6, Fotografija Nove Kasabe snimljena iz vazduha 27. jula 1995.

klečećem položaju, što ukazuje na to da su ubijeni u samoj grobnici.⁵⁶⁶ Sva tela su identifikovana i utvrđeno je da su u pitanju ljudi iz Srebrenice nestali u julu 1995.⁵⁶⁷

Sabirni centar za zatočenike bio je grad Bratunac, gde je većina njih smeštena tokom 13. jula, da bi sutradan bila razvožena do mesta pogubljenja. Objekti zatočenja u Bratuncu bili su osnovna škola „Vuk Karadžić“, hangar iza škole, fudbalski stadion i garaže preduzeća *Vihor*. Zarobljenike je dovodila, a zatim u zatočeničkim objektima obezbeđivala vojna policija Bratunačke brigade, dok je civilna policija imala zadatak da održava mir i red oko objekata i sprečava civile da prilaze.⁵⁶⁸ Pošto su u jednom trenutku svi objekti bili puni, veliki broj zatočenika ostao je napolju u autobusima i kamionima. U ulici koja je vodila ka školi „Vuk Karadžić“ bilo je više od 20 autobusa, a isto toliko bilo ih je i u krugu preduzeća *Vihor*. Autobusi su bili pretrpani i ljudima nije bilo dozvoljeno da izlaze napolje.⁵⁶⁹ Gužva je bila tolika da je nekoliko kamiona koji su 13. jula prevozili zarobljenike iz Nove Kasabe ostalo tu noć kod samoposluže u Kravici, a zarobljenici su sve vreme bili u vozilima u gotovo nemogućim uslovima. Za sve to vreme dobili su tek jednu kofu vode i nimalo hrane, tako da su neki pili sopstvenu mokraću. Srpski vojnici povremeno su prozivali ljude iz određenih sela, a zatim ih izvodili, nakon čega bi se čuli krici i puščana paljba.⁵⁷⁰

Kao i na svim drugim mestima zatočenja, i u Bratuncu je dolazilo do povremenih likvidacija zarobljenika. U toku 13. jula, grupa od pet-šest zarobljenika izvedena je iz škole „Vuk Karadžić“ u dvorište i tamo je streljana. Pošto su oko škole stražarili vojni policajci iz Bratunačke brigade, oni su najverovatnije i odgovorni za ovaj zločin.⁵⁷¹ U hangaru, objektu iza škole „Vuk Karadžić“, 12. jula uveče bilo je smešteno oko 400 ljudi. Oni su tamo bili bez dovoljno vazduha, kao i bez hrane i vode. Povremeno su dolazili vojnici RS i nasumično odvodili pojedine ljude, od kojih se mnogi nisu vratili. Nakon odvođenja čuli su se tupi udarci i jauci. Neki ljudi

566 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P753.a, Izveštaj Vilijama Haglunda o forenzičkoj istrazi grobnica u Novoj Kasabi od 15. juna 1998; P552, Dean Manning, Rezime sudsko-medicinskog dokaznog materijala – stratišta i masovne grobnice, 61-62.

567 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4772, Izveštaj Dušana Janca, „Ažurirani rezime forenzičkih dokaza – ekshumacija grobnica i posmrtnih ostataka sa površine u vezi sa Srebrenicom“, januar 2012, 52-53.

568 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4914, Ričard Batler, „Iskaz o vojnim operacijama u Srebrenici 1. novembar 2002“, 49-51.

569 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-110 od 24. avgusta 2006, T. 676.

570 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T.2956–2962

571 Arhiva Suda BiH, *predmet Božić i dr.*, Prvostepena presuda od 6. novembra 2008, 74-76.

vraćani su teško pretučeni. Kada im je 13. jula dozvoljeno da iz hangara iznesu ljude koji su tu noć umrli zbog loših uslova, zarobljenici su iza zgrade videli nabacane leševe.

Celog 13. jula trajala su izvođenja ljudi, prebijanja i nestanci.⁵⁷² Ljudi su izvođeni i iz autobusa i kamiona koji su bili parkirani svuda po gradu. Jedan od svedoka ispričao je kako su sa prikolice parkirane blizu garaže preduzeća *Vihor*, cele noći 13. na 14. jul srpski vojnici prozivali ljude iz pojedinih sela, skidali ih sa prikolice i uz udarce ih odvodili u mrak, nakon čega bi se čuli pucnji. Ujutru 14. jula, svedok je čuo jednog srpskog vojnika kako dovikuje „ne dajte civilima gore u tu ulicu”.⁵⁷³ Momir Nikolić svedočio je da mu je jedan pripadnik civilne zaštite koji je uklanjao leševe rekao da je oko hangara 13. jula ubijeno između 80 i 100 ljudi.⁵⁷⁴ Radnici komunalnog preduzeća *Rad* iz Bratunca i pripadnici civilne zaštite iz ovog grada bili su zaduženi za skupljanje leševa, nakon što su zarobljenici odvedeni ka Zvorniku. Oni su svedočili da je bilo na desetine leševa koje su odneli u već pripremljenu masovnu grobnicu u Glogovi i tu ih sahranili.⁵⁷⁵

Zarobljavanje bošnjačkih civila nastavljeno je i nakon 13. jula. Čitavo područje između Srebrenice i Konjević Polja intenzivno je pretresano od strane jedinica Bratunačke brigade i MUP-a sve do 20. jula. Zaostale bošnjačke izbeglice pronalazene su i privođene ili ubijane na licu mesta. Velika grupa od oko 200 ljudi, među kojima je bilo i dečaka, predala se u toku 17. jula i odmah je odvedena u pravcu Zvornika.⁵⁷⁶ U toku 17, 18. i 19. jula, specijalne policijske jedinice vršile su pretres na području Cerske, Kamenice, planine Udrč, sve do Crnog vrha i linije fronta, zokružujući tako celu teritoriju kojom je prošao deo kolone koji se probio do teritorije pod kontrolom Armije BiH. Nakon 20. jula taj posao prepušten je isključivo policiji i

572 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka RM-362 od 1. novembra 2007, 17315-17323.

573 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-007 od 11. marta 2010, T. 528–530.

574 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, D301, Izjava Momira Nikolića o činjenicama i prihvatanju krivice od 6. maja 2003, para. 11.

575 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-161 od 27. marta 2007, T. 9538–9539; videti i analizu svedočenja o ovome sa zatvorenih sednica u: Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Prvostepena presuda od 6. juna 2013, para. 400-401.

576 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Duška Jevića od 21. oktobra 2003, T.3248-3250

nije više bio deo specijalne operacije kao do tada, već manje-više redovna delatnost u području u kom su nedavno završene borbene operacije.⁵⁷⁷

Deo kolone koji se još 12. jula probio ka severu, išao je putem kroz Cersku, preko planine Udrč, zborničke Kamenice i zatim ka Snagovu i zaleđu samog grada Zvornika. Zbornička brigada izvestila je da je 14. jula došla u sukob sa kolonom negde oko 18.00 sati. Kolona je bila duga dva-tri kilometra i prošla je kroz sela Maričići i Liplje.⁵⁷⁸ Istoga dana je i Drugi korpus Armije BiH intenzivirao napade na položaje Zborničke brigade severozapadno od Zvornika, pokušavajući da probije linije i krene u susret koloni. I pored intenzivnih napada artiljerijom ovog korpusa, koji su se nastavili i 15. jula, Zbornička brigada prijavila je samo tri ranjena tog dana, a javila je i da su iz kolone pucali na jedno sanitetsko vozilo ubivši vozača i tehničara kod mesta Planinci.⁵⁷⁹ Kasnije 15. jula, kada su se napadi iz pravca Kalesije i Nezuka pojačali, brigada je prijavila četiri poginula i desetak ranjenih.⁵⁸⁰ Armija BiH uspeła je tokom 14. jula da kod Maričića zarobi pripadnika PJP Doboja Zorana Jankovića, koga su onda vodili sa sobom sve vreme do Nezuka. Janković je kasnije svedočio da je taj deo kolone bio naoružan, da su tu bili i Ramiz Bećirović i Zulfo Tursunović, ali takođe i da su ljudi bili očajni, a lično je video jedno samoubistvo. Janković je razmenjen tek 24. marta 1996. godine.⁵⁸¹

Prolazak velikog broja Bošnjaka, od kojih je deo bio naoružan, ovako blizu Zvornika (Maričići su selo na samo 4 kilometara od Zvornika) uslovio je da se cela Zbornička brigada angažuje 15. jula i pokuša da istovremeno spreči ofanzivu Drugog korpusa Armije BiH i blokira i uništi kolonu. To je gotovo iscrpelo resurse ove jedinice, pa je njen komandant, Vinko Pandurević, upozoravao u vanrednom izveštaju komandi Drinskog korpusa 15. jula da bez pojačanja ne može više da održava položaje. Ipak, Pandurević nijednog trenutka nije tvrdio da su ugroženi grad Zvornik ili okolna sela, pa čak nije ni potencirao veliku opasnost od kolone. Ovo potvrđuje i podatak iz izveštaja da brigada u sukobima sa kolonom nije imala stradalih,

577 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P159, Borbeni izveštaj Ljubomira Borovčanina od 20. jula 1995.

578 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P550, Vanredni borbeni izveštaj Zborničke brigade za 14. jul 1995.

579 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P597, Redovni borbeni izveštaj Zborničke brigade za 15. jul 1995.

580 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P609, Vanredni borbeni izveštaj Zborničke brigade za 15. jul 1995.

581 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Zorana Jankovića od 27. oktobra 2008, T. 27368-27878.

dok je u isto vreme likvidirala „nekoliko stotina neprijateljskih vojnika”, za koje je procenila da ih ima „oko tri hiljade, naoružanih i nenaoružanih”.⁵⁸² I ovi izveštaji svedoče da kolona realno nije predstavljala opasnost po položaje VRS i da je, iako brojna, bila slabo naoružana i sastavljena od iscrpljenih i neobučениh ljudi koji nisu mogli da se mere sa srpskim vojnim jedinicama ili sa jedinicama Drugog korpusa Armije BiH.

Mnogo veće opterećenje Pandurević je video u velikom broju zarobljenika smeštenih po školama i drugim objektima u reonu njegove brigade. U pitanju su bili zarobljeni Srebreničani koji su po naređenju dovedeni na mesta streljanja širom zvrničkog područja. Pandurević je u vanrednom izveštaju 15. jula upozorio da su mu opterećenje „obaveze obezbeđenja i sanacije terena”, navodeći: „Ova komanda više ne može brinuti o ovim problemima, jer za to nema ni materijalnih ni drugih snaga. Ukoliko niko ne preuzme ovu brigu, biću prinuđen da ih pustim”.⁵⁸³ Borbe na području sela Križevici, Baljkovica i Tisova Kosa tokom 16. jula bile su vrlo intenzivne. Srpske snage našle su se u obruču između Drugog korpusa Armije BiH, koji je snažno napadao iz pravca Kalesije i Nezuka, i kolone koja je dolazila s juga, od Crnog Vrhа i Snagova. Policijski komandant Borovčanin naveo je u svom izveštaju da je više od 40 pripadnika VRS poginulo, kao i jedan pripadnik PJP Zvornik.⁵⁸⁴ Svedok iz kolone, Mujo Subašić, ispričao je da je kolona žestoko napadnuta u reonu Baljkovice 16. jula i da je tada poginulo tridesetak ljudi iz kolone, uključujući poznatog komandanta brdskog bataljona 28. divizije, Ejuba Golića.⁵⁸⁵

Načelnik CJB Zvornik Dragomir Vasić predlagao je 15. jula da se, zbog situacije u Zvorniku i okolini, otvori koridor za prolazak srebreničke kolone. Kada je ovaj zahtev prenet GŠ VRS, general Radivoj Miletić ga je odbio uz reči da „kolona treba biti uništena svom raspoloživom vojnom tehnikom kao što je ranije naređeno”.⁵⁸⁶ Na kraju, snage Drugog korpusa uspele su da probiju uzak klin unutar srpskih redova. Nakon što je 15. jula zapovednik snaga Drugog korpusa na tom rati-

582 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P609, Vanredni borbeni izveštaj Zvorničke brigade za 15. jul 1995.

583 *Isto*.

584 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P159, Borbeni izveštaj Ljubomira Borovčanina od 20. jula 1995, 3.

585 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3306, Izjava Muje Subašića od 3. oktobra 2012, para.53. O proboju i sudbini Golića videti u knjizi nastaloj na osnovu svedočenja ljudi koji su bili u koloni: Feković–Kulović, Mihrija, Živjeti i umirati za Srebrenicu, Connectum, Sarajevo, 2009, 211–231.

586 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1494, Izjava svedoka RM-322 od 20. maja 2003, 3.

štu Šemso Muminović odbio Pandurevićevu ponudu da se puste civili iz kolone, a da se borci predaju, situacija je ovim probojem promenjena 16. jula. Pandurević je samoinicijativno sa Muminovićem sklopio dogovor o 48-časovnim primirju, tokom koga bi se kolona propustila na teritoriju pod kontrolom Armije BiH, a zatim bi se vojske vratile na početne pozicije.⁵⁸⁷ U toku 16. jula, čelo kolone konačno je ušlo na teritoriju pod kontrolom Armije BiH kod Nezuka.⁵⁸⁸ Linija je ponovo zatvorena 17. jula, iako svi nisu uspjeli da pređu na područje pod kontrolom Armije BiH. Procene iz srpskih izvora govore su da je između četiri i pet hiljada ljudi prošlo kroz koridor, dok je Generalštab Armije BiH tvrdio da je na slobodnu teritoriju stiglo 10.000 ljudi.⁵⁸⁹ I jedni i drugi imali su jasan motiv da umanje, tj. uvećaju broj ljudi koji se probio do teritorije pod kontrolom Armije BiH, tako da je istina verovatno negde između te dve procene. Zvornička brigada nastavila je 17. i 18. jula da pretresa teren i hvata zaostale iz kolone u reonu koji je kontrolisala.⁵⁹⁰

Krajnji rezultat *marša smrti*, pored hiljada zarobljenih i kasnije streljanih, su i najmanje 702 osobe čiji ostaci su pronađeni i identifikovani kao deo kolone u površinskim grobnicama duž trase kojom je kolona išla. Od toga je najveći broj bio u selu Kamenica i na Kameničkom brdu – gotovo 300. Više od 200 ostataka koji su takođe pronađeni u područjima kojima je prošla kolona nisu identifikovani ili ne mogu biti dovedeni u vezu sa kolonom.⁵⁹¹ Njih najmanje 700 su stradali kao posledica artiljerijske i pešadijske paljbe, nailaska na mine, samoubistava i međusobnih ubistava u trenucima nervnog rastrojstva, kao i streljanja ili ubijanja hladnim oružjem u trenutku kada su se već predali ili su pošli da se predaju. Njihov broj, u poređenju sa tek nekoliko mrtvih i ranjenih srpskih boraca (ne računajući one poginule u sukobima sa Drugim korpusom, posebno tokom proboja 16. jula), najbolje govori o karakteru čitavog progona i ubistava Bošnjaka tokom srebreničkog *marša smrti*.

587 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P614, Vanredni borbeni izveštaj Zvorničke brigade za 16. jul 1995.

588 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P2047, Video snimak iz Srebrenice, dolazak kolone u Nezuk, 2.57.10-3.03.36.

589 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P5138, Izveštaj CJB Zvornik od 16. jula, 2; D1998, Bilten Generalštaba Armije BiH od 17. jula 1995, 1; Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P614, Vanredni borbeni izveštaj Zvorničke brigade za 16. jul 1995, 1.

590 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P641, Borbeni izveštaj Zvorničke brigade za 17. jul 1995; P675, Vanredni borbeni izveštaj Zvorničke brigade za 18. jul 1995.

591 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4772, Izveštaj Dušana Janca, „Ažurirani rezime forenzičkih dokaza – ekshumacija grobnica i posmrtnih ostataka sa površine u vezi sa Srebrenicom”, januar 2012, Aneks B.

Nasilje nad ženama – zločin u senci

Zločin u Srebrenici sasvim opravdano je u prvi plan stavio sudbinu muškaraca i dečaka koji su masovno ubijani nakon 11. jula 1995. Međutim, to je gurnulo u senku sudbinu srebreničkih žena, koja takode zasluđuje da se opiše i da se pamti. Neke od žena pretrpele su direktno fizičko nasilje tokom pada enklave i kasnijeg proterivanja. Zaštićena svedokinja S-113 svedočila je pred Sudom Bosne i Hercegovine u Sarajevu da je 12. jula 1995. pošla iz Elektrodistribucije, gde se smestila sa drugim izbeglicama, do svoje kuće u Potočarima da uzme još neke stvari. Kuću je opisala kao *Bijela kuća*, mada nije sigurno da je u pitanju isti objekat u kom su tog dana počeli da odvajaju i dovode muškarce. Tamo je zatekla grupu srpskih vojnika ili policajaca koji su je pretukli, a jedan od njih ju je i silovao.⁵⁹²

Među izbeglicama u Potočarima kolale su brojne priče o silovanjima. Svedok Bego Ahmedović ispričao je kako su vojnici odvojili devojkicu od roditelja, pod izgovorom da će tako pre ući u autobus, i na silu je odveli u nepoznatom pravcu.⁵⁹³ Strani novinari objavili su nekoliko ispovesti žena i devojaka koje su ili bile silovane ili su svedočile silovanjima 12. i 13. jula u Potočarima. Stiven Kinzer je 17. jula 1995. objavio ispovest žene koja je navela inicijale dve devojčice koje je poznavala, stare 12 i 14 godina, a koje su srpski vojnici izveli iz hale u Potočarima i silovali, nakon čega je 14-godišnja devojčica izvršila samoubistvo.⁵⁹⁴ I londonski *Independent* objavio je tih dana ispovest svedokinje koja je prisustvovala silovanju jedne Bošnjakinje od strane četiri vojnika VRS u Potočarima.⁵⁹⁵ Desetar u holandskom bataljonu David Vasen svedočio je u Hagu da je zatekao dvojicu srpskih vojnika kako siluju devojkicu u Potočarima: „Videli smo dvojicu srpskih vojnika, od kojih je jedan čuvao stražu, a drugi je, skinutih pantalona, ležao na jednoj devojci. Videli smo da devojka leži na tlu, na nekoj vrsti dušeka. Na dušeku je bilo krvi, čak je i ona bila pokrivena krvlju. Na nogama je imala modrice. I po nogama joj je tekla krv. Bila je u potpunom šoku. Bila je potpuno izbezumljena.”⁵⁹⁶

592 Arhiva Suda BiH, *predmet Jević i dr.*, Prvostepena presuda od 25. maja 2012, para. 461.

593 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Bega Adamovića od 29. marta 2000, T. 1588.

594 Steven Kinzer, „Bosnian Refugees’ Accounts Appear to Verify Atrocities“, *New York Times*, July 17, 1995, <https://www.nytimes.com/1995/07/23/world/conflict-balkans-refugees-survivors-tell-serb-atrocities-fallen-enclave.html> (4. mart 2025).

595 Snježana Vukić, „Refugees Tell of Women Singled Out for Rape“, *The Independent*, July 18, 1995.

596 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Davida Vasena od 27. marta 2000, T. 1429-1430.

Srebreničanku H.M., koja je 1995. imala 45 godina, silovao je srpski vojnik od dvadesetak godina nakon pada Srebrenice. „Voljela bih da me je ubio nego što mi je to uradio. Ne može se opisati riječima strah u čovjeku – kad je noć, kad je pod oružjem, ne znaš ni ko je ni šta je, tjera te da se skineš. Skinuo me i silovao“, ispričala je ova žena.⁵⁹⁷ Svedokinja Šehra Ibišević, u izjavi pred Kantonalnim sudom u Sarajevu, navela je da su srpski vojnici izveli dve žene iz autobusa u Kravici 13. jula 1995, kada je autobus zaustavljen radi kontrole i da su put nastavili bez njih.⁵⁹⁸ HRW intervjuisao je jednu Bošnjakinju koja je silovana pre nego što su je poslali preko linije razdvajanja u Tišću.⁵⁹⁹ Branka Arsić, iz organizacije za pomoć silovanim ženama iz Srebrenice, opisala je da je žensko telo bilo bojno polje i da „destabilizacijom žene, majke, sestre, bake, mi *de facto* destabiliziramo čitavo društvo”.⁶⁰⁰

Smrt je žene Srebrenice stizala i kasnije, nakon što su se domogle Tuzle i nakon što se činilo da je najgore prošlo. Sudbina Feride Osmanović, ovekovečena fotografijom, jedna je od slika koje će ostati simbol zločina u Srebrenici. Ferida je sa dvoje dece stigla u Tuzlu u julu 1995, ali su joj muža odvojili u Potočarima i kasnije streljali. Kada je stigla u Tuzlu, Ferida je otišla u obližnju šumu i obesila se o uže koje je napravila od delova svoje odeće. Fotograf Darko Bandić snimio je obešeno telo, a ta slika završila je na naslovnim stranicama mnogih svetskih medija pod jednostavnim naslovom „obešena žena” (*hanged woman*), jer se još nije znao identitet žrtve. Po svedočenjima njene maloletne dece, i na grobu joj je u početku stajala samo drvena ploča sa natpisom „obešena”, pa su deca flomasterom upisala njeno ime.⁶⁰¹

Žene iz Srebrenice doživele su patnju koja je sastavni deo srebreničkog zločina. Kako je to rekla jedna od njih, Kada Hotić: „Mi, žene, i mi smo bile uništene, ali smo ostavljene da polako umiremo”.⁶⁰² Hatidža Mehmedović, kojoj su ubili muža i dva sina, prepričala je kako izgleda kada svake noći legne sa istom tugom i kako su to otvorene rane koje će u grob da ponese, zaključujući: „ne znate kako je to sanjati svoju djecu i buditi se nakon toga. Najviše bih volela da ih sanjam i da se nikad ne

597 Albina Sorguc, „Godišnjica masakra u Srebrenici: Ispovjesti žrtava silovanja“, *Balkan Insight*, 11. jul 2014, <https://balkaninsight.com/sr/2014/07/11/godi%C5%A1njica-masakra-u-srebrenici-svedo%C4%8Denja-%C5%Bertava-silovanja/> (4. mart 2025).

598 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1022, Izjava Šehre Ibišević od 21. juna 2000, 2.

599 HRW report, 36.

600 Breaking the Silence – the Women of Bosnia, Remembering Srebrenica, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=doUqTUk11qk> (4. mart 2025).

601 Kim Willsner, *Gardian*, 13. jun 2021, <https://www.theguardian.com/world/2021/jun/13/how-the-hanging-woman-revealed-truth-of-bosnias-mass-killer> (4. mart 2025).

602 Hunt, Swanee, *This Was Not Our War – Bosnian Women Reclaiming the Peace*, Durham/London: Duke University Press, 2004, 126.

probudim“.⁶⁰³ Posebno teška trauma bilo je svakodnevno iščekivanje vesti o sudbini najmilijih. Sabaheta Fejić, kojoj su ubijeni muž i sin, govorila je u ispovesti holandskoj istoričarki Selmi Lejdesdorff, dok još nije pronašla njihove ostatke: „Ono što najviše želim u ovom životu je poživeti dovoljno dugo da saznam šta se dogodilo, ma koliko bolno bilo. A ako su mrtvi, želim da se njihova tela pronađu i identifikuju. Onda ih mogu pokopati kako zaslužuju. Tada više neću biti sama.“⁶⁰⁴

Gotovo svi srebrenički muškarci i dečaci koje je VRS streljala dugo su se vodili kao nestali i to je predstavljalo posebnu vrstu tereta na plećima žena iz njihovih porodica. Morale su da se snalaze u potpuno novoj ulozi glava porodica. Jasna Zečević iz organizacije *Viva žene* iz Tuzle, koja je radila sa velikim brojem srebreničkih žena, svedočila je da se razvila posebna vrsta traume koju je ona nazvala „srebrenički sindrom“. Karakterisale su ga patnje žena koje nisu mogle da se snađu u novoj ulozi, kojima su gotovo svi muški članovi porodice nestali, često nasilno odvojeni pred njihovim očima, koje su se borile sa krivicom preživelih i, posebno, koje su jako dugo bile u potpuno nepoznatom statusu supruga nestalih osoba. Za tradicionalne žene iz Srebrenice bilo je veoma važno da je njihov status jasan – da li su udovice ili udate, tako da je ova nedefinisana situacija stvarala dodatni psihološki pritisak. Ove žene imale su problema prilikom obavljanja uloga na koje do tada nisu navikle, ali i prilikom zapošljavanja i ostvarivanja prava na različite oblike pomoći.⁶⁰⁵

Trauma srebreničkih žena posebno je obeležena motivom rastanka. One pamte poslednje trenutke kada su videle svoje najmilije kao nešto najteže u životu i ta im se slika neprestano vraća. Gotovo svaka od njih ističe taj trenutak i detaljno ga opisuje. Almedina Dautbašić Memišević se kao trinaestogodišnjakinja 11. jula rastala od svog oca i zauvek je upamtila njegove poslednje reči: „Možda se sad vidimo i više nikad“. „Okretali smo se sve do momenta dokle smo ga mogli vidjeti i on se okretao da vidi nas“, ispričala je Almedina.⁶⁰⁶ Ove žene često su prisustvovalе nasilnom odvođenju svojih sinova, muževa i drugih članova porodice, što je samo pojačalo traumu. Šifa Hafizović ispričala je priču svoje komšinice, Tine Klempić, koja je krenula da se u Potočarima ukrca na kamion sa tri sina, ali dvojicu, od 12 i

603 *Women who refuse to die*, author Mohamed Kenawi, Al Jazeera, 2012.

604 Leydesdorff, Selma, *Surviving the Bosnian Genocide – The Women of Srebrenica Speak*, Bloomington: Indiana University Press, 2011, 211.

605 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Jasne Zečević od 26. jula 2000, T. 5779-5797.

606 Svedočenje Almedine Dautbašić Memišević, BIRN BiH, <https://www.youtube.com/watch?v=3z1LjvRkneo&t=111s> (4. mart 2025).

14 godina, pred njom su odveli i nikada ih više nije videla.⁶⁰⁷ Zumra Šehomerović, čijeg muža su odvojili u Potočarima, svedočila je kasnije da ne može da prežali što nije viknula ili se pobunila, dodajući: „čini mi se da bi mi sad bilo lakše živjeti“.⁶⁰⁸

Prirodno, javlja se i krivica preživelih, pojava dobro poznata u psihologiji. Ova krivica razara ljude, ali razara i porodice. U dokumentarnom filmu Refika Hodžića, *Izjava 710399*, otac Almira Halilovića, petnaestogodišnjaka koji je sa njim krenuo šumom, izgubio se i kasnije je streljan, sa gorčinom priča kako mu žena zamera, jer je ona jedno dete, koje je sa njom bilo u autobusu, dovela živo, a on je drugo izgubio.⁶⁰⁹ Svaki trenutak života ovih žena obeležen je sećanjem na nestale. Emina Hajdarević, koja je izgubila petnaestogodišnjeg sina, ispričala je da joj svaki zalogaj zastane u grlu, jer zna da je njen sin ubijen gladan.⁶¹⁰ Nada da su im sinovi, muževi, braća živi, dugo je tinjala kod ovih žena, obično sve do identifikacije posmrtnih ostataka, produžavajući time i agoniju. Svedokinja DD, kojoj je sin odvojen u Potočarima, ovako je to opisala na suđenju u Hagu: „Sanjam ga kako dolazi i nosi mi cvijeće i kaže: 'Majko, evo me.' Ja ga grlim i kažem: 'Gdje si bio, sine moj?', a on mi kaže: 'Cijelo vrijeme sam bio u Vlasenici'“.⁶¹¹

Još jedna od trauma bilo je parcijalno pronalaženje posmrtnih ostataka. Žene Srebrenice svake godine suočavale su se sa teškom odlukom da li da sahrane delove skeleta ili da sačekaju da se pronađe ostatak. U tradicionalnim društvima, gde su važni i čin ukopavanja, ali i način kako se pokojnik priprema za ukop, ovo je teška trauma i bolna odluka za ženu. Fadila Efendić čekala je četiri godine da se otkriju bar još neki delovi tela njenog sina Fejze. Na kraju je sahranila dve kosti nogu i deo donje vilice.⁶¹² Amira Čakanović svedočila je da je bila srećna što je ostatke ubijenog oca pronašla i ukopala celovite.⁶¹³ Ramiza Gurdić našla je samo pola tela svog mlađeg sina i ovako je opisala svoj bol: „Nije ga majka rodila bez glave i bez ruku. Rodila sam ga kao lijepu bebu. I danas danji ga tražim“.⁶¹⁴

607 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1045, Izjava Šife Hafizović od 16. juna 2000, 2.

608 *A Cry from the Grave*, directed by Leslie Woodhead, BBC, 1999, 1.01.18-1.01.32.

609 *Izjava 710399*, autor Refik Hodžić, XY Films, 2006.

610 Svedočenje Emine Hajdarević, BIRN BiH, <https://www.youtube.com/watch?v=ObsA-04lXr-4&t=171s> (4. mart 2025).

611 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićene svedokinje DD od 26. jula 2000, T. 5769

612 Svedočenje Fadile Efendić, BIRN BiH, <https://www.youtube.com/watch?v=XyZu0ALie-h8&t=172s> (4. mart 2025).

613 Svedočenje Fadile Efendić, BIRN BiH, <https://www.youtube.com/watch?v=4BEsyAJm-POM&t=2s> (4. mart 2025).

614 Svedočenje Ramize Gurdić, BIRN BiH, <https://www.youtube.com/watch?v=s2STdx-jcu0E&t=164s> (4. mart 2025).

Veliku traumu doživela su i deca koja su autobusima i kamionima odvožena iz Potočara. Jedna od tih devojčica, tada devetogodišnja Almasa Salihović, svedočila je kako je u autobus u nekom trenutku ušao srpski vojnik, naoružan puškom i nožem, i tražio da mu daju sve dragocenosti, inače će krenuti da im seče uši i prste. Almasa je u tom trenutku ustala i krenula da viče na njega, pružajući mu lutku koju je nosila: „Uzmi moju lutku, jer ja nemam više ništa, evo ti moja lutka”. Po Almasinim rečima, u tom trenutku je osetila strah kakav više nikad u životu nije doživela.⁶¹⁵ Kadeša Rizvanović preporučila je kako je njena trogodišnja ćerka hodala sa njom do Potočara 11. jula i kako su joj cipele bile pune krvi od žuljeva, ali da od straha uopšte glasa nije pustila.⁶¹⁶ Brat Azira Osmanovića imao je samo osam godina kada je pala Srebrenica, ali trauma je bila tolika da je tri godine kasnije izvršio samoubistvo.⁶¹⁷ I mnogi koji su stradali na *maršu smrti* bili su deca. Odluka koju je svaka porodica donosila za sebe 11. jula, ko će kroz šumu, a ko u Potočare, često je bila životno presudna. Hasib Suljić, koji je imao 15 godina, ispričao je kako je odluka da krene sa ocem kroz šumu doneta jer je bio visok. Suljić, kome je otac na tom putu ubijen, upamtio je njegovu rečenicu, značajnu za veliki broj srebreničkih starijih maloletnika: „visok za Potočare, nejak za šumu”.⁶¹⁸

Majke i žene Srebrenice preuzele su na sebe još jednu važnu ulogu – da budu čuvarke sećanja i brana za negiranje zločina u Srebrenici. Aktivizam srebreničkih žena započeo je i pre pada Srebrenice, jer je veliki broj stanovnika ovog grada već otišao, uglavnom u Tuzlu, tokom perioda 1992-1995. godine. One su organizovale demonstracije i zahtevale spas enklave. Nakon pada Srebrenice, organizovale su se veoma brzo, prvo u pružanju pomoći proteranima, a zatim i u traženju istine. Postale su važan društveni i politički faktor koji je uticao na odluke donete od strane

615 Svedočenje Almase Salihović, Muzej ratnog djetinjstva, <https://warchildhood.org/ba/djeca-i-genocid-u-srebrenici/> (4. mart 2025).

616 Svedočenje Kadeše Rizvanović, *Remembering Srebrenica*, <https://www.youtube.com/watch?v=z2eraknCS3Q> (4. mart 2025).

617 Osmanović je o sudbini svoje porodice govorio i pred GS UN pred donošenje Deklaracije o Srebrenici 2024: „Emotivno obraćanje Azira Osmanovića u UN-u popraćeno suzama i aplauzom: Brat mi je ubijen u genocidu, pronašli smo mu samo lobanju“, *NI BiH*, 19. april 2024, <https://n1info.ba/vijesti/emotivno-obraćanje-azira-osmanovica-u-un-u-popraceno-suzama-i-aplauzom-brat-mu-je-ubijen-u-genocidu-pronasli-su-mu-samo-lobanju/> (4. mart 2025). Osmanović je o svom iskustvu prilikom pada Srebrenice objavio i knjigu: Osmanović, Azir, *Od Srebrenice do svetla na kraju tunela – sjećanja*, Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020.

618 Azra Husarić Omerović, „Maloljetnici na putu smrti: Visok za Potočare, nejak za šumu“, *Detektor*, 6. jul 2022, <https://detektor.ba/2022/07/06/maloljetnici-na-putu-smrti-visok-za-potocare-nejak-za-sumu/> (4. mart 2025).

Visokog predstavnika za BiH ili bosanskih vlasti u vezi sa Srebrenicom. Okupljene u nekoliko udruženja, žene Srebrenice bile su vođene iskustvom majki iz Argentine, koje su uporno zahtevale istinu o svojim nestalima.⁶¹⁹ Borba za istinu ukrštala se sa borbom za pravdu, ali i sa pružanjem pomoći preživelim. Posebno veliki naponi uloženi su u to da se omogući povratak u Srebrenicu onima koji su to želeli. Bila je to dugogodišnja borba koja je na samom početku, 1990-ih i početkom 2000-ih, izgledala gotovo nemoguća, usled žestokih otpora u lokalnoj srpskoj zajednici, opstrukcije vlasti u RS-u, ali i nedovoljne pomoći i zalaganja vlasti u Sarajevu.⁶²⁰

Udruženja srebreničkih žena odigrala su presudnu ulogu i prilikom osnivanja Memorijalnog centra u Potočarima. Prvobitna namera vlasti bila je da se žrtve ukopavaju na teritoriji Federacije BiH i da kod Kladnja bude izgrađen memorijalni centar. Međutim, žene Srebrenice, posebno Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa, insistirale su da njihovi najmiliji budu sahranjeni tamo gde su ih većinom poslednji put videle.⁶²¹ Na kraju, Visoki predstavnik je u oktobru 2000. doneo odluku o određivanju lokacije za Memorijalni centar, da bi u maju 2001. bila osnovana i fondacija „Srebrenica-Potočari, spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine“. Odlukom visokog predstavnika Kristijana Švarc-Šilinga, 2007 godine usvojen je Zakon o memorijalnom centru, koji je ovu instituciju stavio pod direktnu nadležnost države BiH, a brigu o njegovoj sigurnosti poverio Državnoj agenciji za istrage i zaštitu (SIPA).⁶²² Jedna od žena iz Srebrenice, Nermina Dautbašić-Muminović, rekla je da je to bila bar neka satisfakcija za žrtve Srebrenice, dodavši: „Jedino ovaj komad zemlje je Bosna i Hercegovina, u cijeloj ovoj Bosni“.⁶²³

619 Leydesdorff, Selma, *Surviving the Bosnian Genocide*, 192-199.

620 Isto, 197-203.

621 Rondić, Adnan, *Živjeti Srebrenicu*, Sarajevo: HBS, 2015, 33-43.

622 Zakon o Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari, Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida 1995. godine, *Službeni glasnik BiH* br. 49/07, 12/23 i 66/23. Videti i istorijat na zvaničnoj stranici Memorijalnog centra: <https://srebrenicamemorial.org/bs/stranica/o-nama/3?tab=istorija-memorijalnog-centra> (4. mart 2025).

623 Rondić, Adnan, *Živjeti Srebrenicu*, 33.

Streljanje kao centralni element zločina

„Paketi“ – logistika zločina

Mnogi akteri, kako pravosudni, tako i iz sveta publicistike i nauke, pokušali su da dokuče kada se rodila ideja da zarobljeni muškarci i dečaci budu streljani, umesto da se razmene za srpske zarobljenike u rukama Armije BiH, što je bilo logično i zakonito rešenje. Takav zaključak nije lako doneti. Ne postoje dokazi da je plan za masovna ubistva bio smišljen pre 11. jula. S druge strane, prilično je očigledno da je taj plan postojao 12. jula već od jutarnjih časova, kada je počelo izdvajanje muškaraca iz redova u Potočarima i kada je Mladić tu proceduru najavio po prvi put na trećem sastanku u hotelu *Fontana*, nazvavši je „trijaža“. Odmah nakon tog sastanka, Radoslav Janković iz GŠ VRS poslao je Momira Nikolića u Potočare da pomogne u akciji odvajanja muškaraca, uz uputstvo da se javi Dušku Jeviću, komandantu Centra za obuku policijskih jedinica na Jahorini, koji će mu sve objasniti.⁶²⁴ Dok je Nikolić organizovao odvajanje u Potočarima, pomoćnik načelnika bezbednosti Zvorničke brigade Milorad Trbić dobio je zaduženje da pronađe odgovarajuće smeštajne objekte za zarobljenike na području Zvornika. U tu svrhu, Trbić je tokom 12. i 13. jula našao školske zgrade u selima Grbavci, Ročević i Petkovci.⁶²⁵

Cele večeri 13. jula, pa do ranih jutarnjih časova 14. jula, trajali su intenzivni i burni sastanci u Bratuncu, pre svega u kancelariji lokalnog SDS-a, o načinu ubijanja i zakopavanja zarobljenih Bošnjaka. Glavnu reč vodio je pukovnik Beara. Između ostalog, raspravljalo se i o lokacijama za ubijanje. Miroslav Deronjić insistirao je da se to radi van Bratunca, pozivajući se na Karadžića i njegovu podršku. Beara je, s druge strane, odgovarao da je dobio drugačija uputstva „od svog šefa“.⁶²⁶ Prema svedočenjima, obojica su bila delimično pijana. Da je Deronjić stvarno imao Karadžićevu podršku da se zarobljenici ne ubijaju u Bratuncu, već na drugom mestu, svedoči i presretnuti razgovor između njih dvojice 13. jula oko 20.10 sati. U tom razgovoru, nakon što ga Deronjić obaveštava da je za sada oko 2000 zarobljenika u Bratuncu i da će ih biti još, Karadžić mu kaže „Sva roba mora biti smještena u magacine do 12 sutra“ i dodaje: „Deronjiću, ne u magacine tu, nego negdje

624 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Svedočenje Momira Nikolića od 13. februara 2012, T. 24624–24625.

625 Arhiva Suda BiH, *predmet Trbić*, Prvostepena presuda od 16. oktobra 2009, para. 413–416.

626 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Momira Nikolića od 21. aprila 2009, T. 32940–32943.

drugo“.⁶²⁷ I iz ovakvog načina komuniciranja jasno je da su svi, uključujući civilno i vojno rukovodstvo RS, tog momenta bili odlično upoznati da će svi zarobljenici biti ubijeni, iako su se prepirali oko detalja, poput mesta ubistva i ukopavanja leševa.

Situacija u Bratuncu u noći između 13. i 14. jula bila je inače napeta, jer su hiljade bošnjačkih zarobljenika bile smeštene svuda po gradu, uključujući autobuse i kamione, i bilo ih je mnogo više od naoružanih pripadnika VRS. Momir Nikolić vrlo je plastično opisao celu ovu situaciju: „Znači, dolazile su instrukcije, naređenja, naravno, ne govorim o pisanim naređenjima, ali dolazile su, znači, telefonski razgovori, kontakti preko sredstava veze i intenzivno su dolazili informacije, instrukcije, menjala se mišljenja o tome šta treba dalje raditi. Ja pokušavam vama da predočim kakva je situacija bila u Bratuncu. U Bratuncu je bilo na hiljade ljudi na ulici koji su dovedeni sa tog pravca i oni ljudi koji su došli da ih obezbjeđuju su se udaljili, pobjegli, otišli. [...] Ista situacija je bila i vezano za ovu situaciju oko donošenja odluke šta sa tim ljudima dalje. Bez obzira što je tu bila masa angažovanih ljudi iz vojske, iz policije, vojne i civilne, i rezervi... odnosno onih koji nisu pripadali vojsci uopšte, koji su bili u rezervnom, odnosno radnoj obavezi, znači, i civila je bilo koji su nosili puške, znači, jedno užasno stanje u kome su u vezi sa stanjem zarobljenika jednostavno menjali odluke svakih, ne znam koliko, hajde sad... ali nikada posle pola sata“.⁶²⁸

Na kraju su ipak svi zarobljenici koji nisu već bili streljani, transportovani do mesta pogubljenja u zvrničkoj opštini. Oni koji su već bili ubijeni na području Bratunca, Milića (Nova Kasaba) i Kravice morali su biti sahranjeni. Svedoku PW-161 Beara je te večeri prvo naredio da ode u Miliće i pomogne sa ukopavanjima, a zatim i da pronade mesto za ukopavanje za leševe iz Bratunca.⁶²⁹ Svedok PW-170 takođe je 13. uveče pozvan u prostorije SDS-a, gde je sa Miroslavom Deronjićem i još nekim oficirima dogovarano pokopavanje žrtava iz Kravice, a još jedan sastanak sa sličnom temom održan je i posle ponoći 14. jula. Svedoci su govorili da se prvo planirao prevoz leševa u rudnik boksita u Milićima, ali da je direktor tog rudnika Rajko

627 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P6692, Presretnuti razgovor između Karadžića i Deronjića od 13. jula 1995, oko 20.10h.

628 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Momira Nikolića od 21. aprila 2009, T. 33182.

629 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-161 od 23. marta 2007, T. 9369-9370.

Dukić odbio da se to uradi kod njega, pa se onda prešlo na iskopavanje masovne grobnice u Glogovi.⁶³⁰

Komunikacija oko planova za pogubljenje išla je preko organa bezbednosti, koji su onda obavestavali svoje nadređene u brigadama. Sa sastanka 13. jula uveče u SDS Bratunac, Momir Nikolić otišao je u komandu Bratunačke brigade kako bi komandanta Blagojevića i druge oficire obavestio o planu.⁶³¹ Nakon toga, poslat je u Zvornik, gde je svom kolegi Dragu Nikoliću preneo uputstva za doček zarobljenika i njihovo likvidiranje na području opštine Zvornik, opet po Bearinom naređenju.⁶³² Drago Nikolić je naređenje o organizovanju smeštaja i streljanja zarobljenika dobio i od načelnika bezbednosti Drinskog korpusa Vujadina Popovića. Nakon toga, nazvao je svog neposredno pretpostavljenog, komandanta Zvorničke brigade Dragana Obrenovića, preneo mu šta mu je rečeno i zamolio za vod vojne policije koji će pomoći u realizaciji zadatka. Obrenović je Nikoliću te večeri poslao vod vojne policije Zvorničke brigade, na čelu sa Momiom Jasikovcem.⁶³³ Kao što je već rečeno, za to vreme njegov kolega Trbić pronašao je odgovarajuće školske zgrade za smeštaj zarobljenika. Pukovnik Beara, ključni organizator cele operacije uništenja Bošnjaka u srednjem Podrinju, sve vreme je nadgledao sprovođenje operacije, davao je naređenja i pazio da sve ide po planu. U beležnici dežurnog oficira Zvorničke brigade za 14. jul 1995, stoji: „dolazi pukovnik Beara da se [pripreme - *op.aut*] Orovoc, Petkovci, Ročević, Pilica“ (mesta pogubljenja na zvorničkom području, s tim što se Orovoc očigledno odnosi na Orahovac).⁶³⁴

Od samog početka odvajanja srebreničkih muškaraca i dečaka od žena i ostalih civila, dakle od jutarnjih časova 12. jula, nijednog trenutka nije uložena namera da se zarobljenici identifikuju, popišu, da se uzmu izjave ili izvrši bilo kakva trijaža u skladu sa međunarodnim humanitarnim pravom. Ni u jednom momentu nisu uočene pripreme da se obezbede hrana, voda ili medicinska pomoć za veliki broj zarobljenih koji se očekivao nakon pada Srebrenice. Logistika vojnih i civilnih vlasti

630 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-170 od 20. aprila 2004, T. 7873-7902.

631 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Svedočenje Momira Nikolića od 14. februara 2012, T. 24680-24681.

632 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, C1, Izjava Momira Nikolića o činjenicama i prihvatanje krivice, 6. maj 2003, 6.

633 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Prvostepena presuda od 10. juna 2010, para. 470-471. Videti i potvrdu Dragana Obrenovića o sadržaju ovog razgovora u: Arhiva MKTJ, *predmet Obrenović*, Prvostepena presuda od 10. decembra 2003, para. 32.

634 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4585, Beležnica dežurnog oficira Zvorničke brigade 29. maj – 27. jul 1995, 45.

RS bila je tih dana angažovana isključivo za transport civila i prevoz muškaraca do mesta streljanja, kao i za iskopavanje i zakopavanje masovnih grobnica. Mesta zatočenja nisu se pripremala u skladu sa dotadašnjom praksom. Gotovo niko nije poslat u logor Batković, koji je mogao da primi veliki broj zarobljenika i koji je i služio toj svrsi. Naprotiv, najviši oficiri vojne bezbednosti birali su mesta na kojima će ljudi biti samo privremeno smešteni, jednu ili najviše dve noći, poput mesnih škola i domova kulture, i odakle se mogu lako i brzo odvesti do mesta streljanja.

U međusobnoj komunikaciji, oficiri VRS pazili su da ne pomenu masovna pogubljenja. Činjenica da se ništa nije govorilo o ovako važnom događaju koji se odvija u njihovoj zoni odgovornosti možda i najbolje svedoči o tome da su imali tačna saznanja šta se dešava sa zarobljenicima. Naravno, pravilo je povremeno kršeno, pa su informacije „izletale” tokom radio komunikacije. Tužilaštvo Haškog tribunala uspeło je da dokaže da je oznaka „paket” korišćena kao šifra za zarobljenike. U presretnutom razgovoru između komandanta Drinskog korpusa Krstića i pukovnika Beare 15. jula oko 10.00 sati ujutru, čuje se kako Beara traži od Krstića da pritisne komandanta Višegradske brigade Furtulu da mu pošalje traženih 30 ljudi iz interventnog voda Bobana Indića i Milana Lukića. Kada mu je Krstić objasnio da ih ne može povući, jer su mu važni za vojne operacije (u toku je bilo osvajanje Žepe), razgovor se ovako nastavio:

B: Ne mogu da riješim ništa bez 15 do 30 ljudi sa Bobanom Indićem.

K: Ljubo, ovo nije zaštićeno.

B: Znam, znam.

K: Vidjet ću šta mogu, ali mnogo ću poremetiti. Pogledaj dole kod Nastića i Blagojevića.

B: Ma, nemam. Da imam, ne bi tražio već treći dan.

K: Vidi kod Blagojevića, uzmi njegove Crvene beretke.

B: Ma, nema, ostalo ih samo četvorica. Oni su zdimili, jebi ih, nema ih više tamo.

K: Vidjeću šta mogu.

B: Vidi i neka dođu kod Draga.

K: Ne mogu ništa garantovati.

B: Krle, ja ne znam više šta da radim...

K: Ljubo, uzmi onda one gore iz MUP-a.

B: Ma, neće oni ništa da rade. Pričao sam, i nema drugog rješenja nego 15 do 30 sa Indičem. Ono što je trebalo doći trinaestog, a nije.

K: Ljubo, ti mene razumi, vi ste meni uradili svašta, u pičku materinu.

B: Razumijem, ali razumi i ti mene. Da je to tada ispoštovano, ne bi se sada prepirali.

K: Jebi ga, sad ću ja za to biti kriv.

B: Ja ne znam šta da radim, Krle, najozbiljnije ti kažem. Ima još 3500 paketa koje moram da razdijelim, a nemam rješenja.

K: Jebi ga, vidjet ću šta mogu.⁶³⁵

I iz drugih razgovora bilo je jasno da je paket šifra za ljude, posebno iz razgovora majora Jokića iz Zvorničke brigade sa Bearom 14. jula u večernjim časovima, kada Jokić kaže da je bilo: „ogromnih problema, pa sa ljudima, ovaj, sa paketima“.⁶³⁶ I inače ne postoji drugo objašnjenje za kakve bi pakete u sred opsežne vojne operacije morao da se povlači interventni vod Bobana Indića i Milana Lukića, poznat po svojoj surovosti i masovnim zločinima.⁶³⁷ Nakon ovog razgovora, pripadnici Bratunačke brigade došli su 16. jula na vojnu ekonomiju Branjevo da pomognu pripadnicima 10. diverzantskog odreda u streljanjima. I u razgovoru od 15. jula, u kom iz štaba Zvorničke brigade traže da se otvori koridor i propusti kolona, general Radivoj Miletić ljutio se što se koristi nezaštićena veza.⁶³⁸ Konspiracija je od samog početka bila naređenje s vrha. General Mladić je 13. jula poslao naređenje svim jedinicama uključenim u operacije oko Srebrenice, kojim je zabranio davanje informacija medijima o svim aktivnostima na tom području, „posebno o ratnim zarobljenicima, evakuisanim civilnim licima i prebjezima“. Takođe je zabranio ulazak u zonu izvođenja

635 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P364/2, presretnuti razgovor od 15. jula između Krstića i Beare.

636 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P364/1, presretnuti razgovor od 14. jula između Jokića i Beare.

637 Jedinica Bobana Indića i Milana Lukića učestvovala je u velikom broju zločina, kako u Višegradu, tako i u severnom Sandžaku, videti: Arhiva Suda BiH, *predmet Indić*, Presuda Apelacionog veća Suda BiH od 12. septembra 2023; Arhiva MKTJ, *predmet Lukić*, Prvostepena presuda od 20. jula 2009.

638 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1494, Izjava svedoka RM-322 od 20. maja 2003, 3.

borbenih dejstava u Srebrenici i Žepi svim nepozvanim licima, a posebno stranim i domaćim novinarima, osim novinara pres-centra GŠ VRS.⁶³⁹

Dragan Jokić, načelnik inženjerije Zvorničke brigade, na kog je pao glavni teret pokopavanja leševa, požalio se 15. jula oko 11.00 sati načelniku štaba Zvorničke brigade Obrenoviću, da su Beara i Popović doveli veliki broj zarobljenika na područje Zvornika da ih streljaju i da on ima „velikih problema” sa čuvanjem zarobljenika i njihovim pokopavanjem. Jedan od svedoka ispričao je da je Jokić rekao Obrenoviću „da Beara i Popović vodaju kud kog hoće, da mu je Popović naredio da, što se tiče toga, ništa ne zapisuje i ništa ne radi, ništa ne bilježi, i ne koristi nikakav radio-uređaj da bi prenosio te informacije”.⁶⁴⁰ Iako su uglavnom slušali naređenja i nisu učestvovali u samom planiranju masovnih egzekucija, komandanti regularnih vojnih jedinica, poput Drinskog korpusa i njemu potčinjenih brigada, uključujući i inženjeriju i pozadinu, bili su deo sistema za ubijanje i uglavnom su poslušno obavljali svoj deo posla.

I policijske jedinice koje su bile angažovane tih dana očigledno su bile vrlo dobro upućene u to šta će se desiti sa zarobljenicima. Pripadnici PJP Ugljevik, koji su oko 14. jula poslali u rejon Zvornika da pomognu u zarobljavanju ljudi iz kolone, dobili su naređenje od Dragana Kulića, načelnika CJB Ugljevik, da „počiste teren” i to tako da „ni muha ne smije izaći”, što su, po svedočenju jednog od njih, policajci shvatili kao naređenje da ne smeju uzimati zarobljenike, već da sve pobiju. Kod sela Snagovo, ova jedinica je 20. jula zarobila pet Bošnjaka koji su se odvojili od kolone, da bi njih četvorica uskoro bila ubijena, a jednog, koji se predstavio kao četrnaestogodišnjak, pripadnici PJP povelili su sa sobom u Ugljevik. O tome kako je glasila naredba svedoči i činjenica da ih je načelnik Kulić žestoko kritikovao zbog toga što su doveli zarobljenika i čak ih je za kaznu suspendovao na tri-četiri dana. Ipak, ovaj postupak spasao je život mladiću koji je odveden u Batković i kasnije razmenjen.⁶⁴¹

Komandanti bataljona čije jedinice su na terenu obezbeđivale i prevozile zarobljenike uglavnom su saznavali da će zarobljenici biti ubijeni tek pred samo ubistvo. Popović i Beara, kao i njihovi podređeni bezbednosni oficiri u Zvorničkoj i Bratunačkoj brigadi, često su išli direktno preko oficira bezbednosti, koje su zadu-

639 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P2120, Naređenje GŠ VRS od 13. jula 1995, 1-2.

640 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-168 od 26. septembra 2007, T. 15869–15870

641 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-107 od 17. novembra 2006, T. 4093-4128 i od 20. novembra 2006, T. 4165-4185; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-106 od 15. novembra 2006, T. 3968-3998.

živali da pronađu mesta za zatočenje, ali i za streljanje i pokop ubijenih. Tako je Sud BiH oslobodio odgovornosti komandanta 1. bataljona zborničke brigade Momira Pelemiša, dok je njegovog načelnika za bezbednost Slavka Perića osudio za genocid. Sud je utvrdio da su pripadnici bataljona koji su obezbeđivali zarobljenike u školi u zaseoku Kula i Domu kulture u Pilici i odveli ih na streljanje bili angažovani od strane Perića, koji o tome uopšte nije obavestavao svog komandanta bataljona, već je komunicirao direktno sa nadređenim organima bezbednosti iz brigade i korpusa.⁶⁴² Ovo, naravno, ne znači da Pelemiš nije mogao bar pretpostaviti šta će se desiti sa zarobljenicima, posebno u situaciji kada su glasine o masovnim streljanjima već kolale po jedinicama. Iako njegova odgovornost očigledno nije dovoljna da bi potpala pod krivičnu sankciju, moralna odgovornost kao komandanta jedinice koja je učestvovala u pripremnim radnjama za izvršenje genocida i kasnije u prikrivanju leševa je svakako nesumnjiva.

Komandant 5. bataljona Zborničke brigade Vladan Matić, kada su ga iz štaba brigade nazvali da obezbedi prostorije mesne zajednice Jasenica za prihvatanje zarobljenika iz Srebrenice, odbio je tu naredbu s obrazloženjem da nema ni ljudstvo ni prostor za tako nešto, precizirajući: „ja sam slagao njih da nemam uslove tu, da nema dva zida...“⁶⁴³ Za razliku od njega, komandant 2. bataljona Lazar Aćimović saznao je da su zarobljenici na njegovoj teritoriji tek nakon što su dopremljeni. Iako je pokušao da izbegne učesće u streljanju, ipak je popustio pred direktnim naređenjima i pomogao celu operaciju ubistva zarobljenika kod Kozluka, zbog čega je i osuđen za pomaganje u genocidu.⁶⁴⁴ Usled nedostatka ljudstva koje bi učestvovalo u streljanjima, oficiri bezbednosti tražili su od komandanata deo ljudi iz sastava bataljona, ali to je uglavnom rađeno na dobrovoljnoj bazi ili uz nuđenje protivu-sluga (kao što su nove uniforme u slučaju 4. bataljona, o čemu će biti reči kasnije).

Ovo se uklapa i u strukturu VRS i način popunjavanja vojnih i policijskih jedinica. Bataljoni su uglavnom bili popunjeni stanovnicima sela koje je sam bataljon pokrивao. Izuzetak su bili ljudi proterani sa područja pod kontrolom Armije BiH, naseljeni na područje bataljona. Tako su, na primer, jednu od četa 6. bataljona sačinjavali borci koji su iz mesta Brnjice kod Živinica proterani i naseljeni

642 Arhiva Suda BiH, *predmet Pelemiš i Perić*, Presuda Apelacionog veća Suda BiH od 18. oktobra 2012; Arhiva Suda BiH, *predmet Pelemiš*, Presuda Apelacionog veća Suda BiH od 13. juna 2013.

643 Arhiva Suda BiH, *predmet Aćimović*, Prvostepena presuda od 16. oktobra 2000, para. 472.

644 Arhiva Suda BiH, *predmet Aćimović*, Presuda Apelacionog veća od 7. juna 2021.

u mestu Đulići kod Zvornika (ta se četa, po njima, neformalno zvala Brnjička).⁶⁴⁵ Oni su prihvatili vojni zadatak da oružjem brane sopstvene kuće, ali sve preko toga bilo je teško očekivati od njih. O tome rečito svedoči i iskaz vojnika 6. bataljona Radojice Jovičića, koji je bio zadužen za održavanje minskih polja, pa je stoga odbio direktan zadatak komandanta bataljona da obezbeđuje zarobljenike u novoj školi u Petkovicima, jer je „izlazio van okvira njegove nadležnosti” i otišao kući u Karakaj. Jovičić nije snosio posledice za neposlušnost, što se delimično može pripisati važnosti njegovog minerskog posla, ali govori i o tome da je u toku bio vanredni posao, neprimeren regularnoj vojsci.⁶⁴⁶

Masovna ubistva zarobljenika

Kravica

Plan koji je dogovaran 11. i 12. jula, počeo se realizovati već 13. jula, kao što je navedeno, pre svega izborom odgovarajućih mesta na kojima će se ljudi streljati i kasnije ukopavati. Osim tzv. „situacionih” ubistava (to su ubistva koja nisu bila unapred isplanirana, već su se dešavala na licu mesta, zahvaljujući i atmosferi koja je stvorena, a koja je jasno govorila da će na kraju svi zarobljeni biti ubijeni), koja su se dešavala svuda gde su zarobljenici već bili skupljeni, poput Bratunaca, Potočara, Sandića, Konjević Polja i Nove Kasabe, masovne egzekucije trebalo je da budu izvedene na teritoriji pod komandom Zvorničke brigade. Ipak, jedno masovno ubistvo dogodilo se i na području opštine Bratunac.

Bošnjaci iz kolone koji su se 13. jula predavali srpskim snagama duž puta Bratunac–Konjević Polje i koji su bili smešteni na livadi u Sandićima, transportovani su tog dana popodne do susednog sela Kravica, delom peške, a delom kamionima i autobusima. Tamo su smešteni u skladište poljoprivredne zadruge, jedonospratnog objekta sa dva velika dela.⁶⁴⁷ Zarobljenici koji su išli peške formirali su veliku kolonu koja je išla putem, uz pratnju pripadnika policijskih snaga zaduženih

645 Arhiva Suda BiH, *predmet Stanišić i Milošević*, Prvostepena presuda od 31. marta 2017, para. 267-273; Arhiva Suda BiH, *predmet Aćimović*, Prvostepena presuda od 22. februara 2021, para. 425-426.

646 Arhiva Suda BiH, *predmet Stanišić i Milošević*, Prvostepena presuda od 31. marta 2017, para. 341.

647 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4340, Fotografije skladišta u Kravici sa unetim objašnjenjima Žan-Rene Rueza.

za taj deo puta. U pitanju su bili delovi specijalne policijske jedinice osnovane za potrebe srebreničke operacije, tačnije, pripadnici Šekovićkog odreda i PJP Zvornik. Takođe, 13. jula tokom popodneva, neki od zarobljenika iz Nove Kasabe dovoženi su autobusima i kamionima i smešteni u ovaj objekat. Zarobljenici su napunili oba dela skladišta do kraja i jedva se disalo unutra. Dobili su tek jednu kofu vode koja nije bila ni izbliza dovoljna za sve.⁶⁴⁸

U jednom trenutku, vojnik Šekovićkog odreda iz srebreničkog kraja Krsto Dragičević ušao je u hangar i došlo je do incidenta. Dragičevića je ubio jedan od zarobljenika, otevši mu pušku. Komandir odreda Rade Čuturić uspeo je da preotme pušku, zadobivši pritom opekotine od puščane cevi.⁶⁴⁹ Jedan vojnik otvorio je vatru iz mitraljeza i ubio zarobljenika koji je napao Dragičevića. Pripadnici policije ušli su zatim u hangar i preuzeli Dragičevićovo telo. Nakon toga, policajci koji su opkolili celo skladište počeli su da pucaju na zarobljenike i da ubacuju ručne bombe. Gotovo dva sata trajala je ova operacija ubijanja. Ubijeni su prvo svi ljudi iz desnog, većeg dela skladišta. Posle manje pauze, prešlo se i na drugi deo skladišta, gde su takođe pucali i ubacivali bombe. Nakon što su završili, policajci su pitali da se javi ako ima neko preživeo, pa bi i njega dokrajčili.⁶⁵⁰ Ubistva su se nastavila cele noći, jer su pripadnici policijskih i vojnih snaga ulazili u skladište i pucali u one za koje bi ustanovili da su preživeli. Dvoje ljudi preživelo je streljanja i uspeali su da se dokopaju prvo šume, a zatim i teritorije pod kontrolom Armije BiH. Oni su svedočili da su jedva izbegli patrole koje su bile svuda oko objekta i koje su pazile da niko ne pobjegne. Očigledna namera bila je da niko ne preživi masakr. Nakon glavnog talasa pogubljenja, na licu mesta se pojavio i komandant posebne policijske jedinice Ljubomir Borovčanin, s kojim je bio i novinar Zoran Petrović Piroćanac.⁶⁵¹ O toj poseti ostalo je i video svedočanstvo, koje je Piroćanac kasnije pokušao da prikrije, o čemu je već bilo reči.

648 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-156 od 8. februara 2007, T. 7101–7104; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-111 od 7. februara 2007, T. 6990–6992.

649 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Milenka Pepića od 9. jula 2007, T. 13561–13599.

650 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-156 od 8. februara 2007, T. 7095–7123; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-111 od 7. februara 2007, T. 6992–7000.

651 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, D3659, Izjava Ljubomira Borovčanina od 30. maja 2007, para. 27.

Ujutru 14. jula, ranjeni su ponovo pozvani da izađu iz hangara uz obećanje da će im biti pružena pomoć. Kada se nekoliko još uvek živih ljudi javilo, prvo su maltretirani, terani da pevaju srpske nacionalističke pesme, a zatim su svi pobijeni.⁶⁵² Tog jutra dovođeni su i novi zarobljenici pred skladište, sa punktova na putu na kojima su se predavali. Prema svedočenju očevidaca, kako je koja grupa dovođena, tako su na licu mesta streljani.⁶⁵³ Direktor zadruga u Kravicama Jovan Nikolić i radnik u tom objektu Perica Vasović zatekli su 14. jula veliki broj leševa oko zadruga, ali su prisustvovali i ubistvima koja su tog jutra i dalje bila u toku. Nikolić je objasnio da su se ubistva odvijala tako što bi vojnici naterali zarobljenike da legnu, a zatim je sledilo naređenje da se zarobljenici „vakcinišu“, što je značilo da im se puca u potiljak, pa onda da se „overe“ pucanjem ispod leve lopatice. Nikolić je, po sopstvenoj tvrdnji, pokušao da zaustavi vojnike, ali su ga oni napali.⁶⁵⁴ U ubistvima su učestvovali pripadnici specijalnih policijskih jedinica, ali je bilo i vojnika Bratunačke brigade, kako vojnih policajaca, tako i običnih vojnika. Svedočenja govore da je u pitanju nekoliko ljudi koji su bili iz Kravice i koji su sami došli i prijavili se za učešće u streljanjima kako bi se osvetili.⁶⁵⁵

Uveče 13. jula, po naredbi komandanta 10. diverzantskog odreda Milorada Pelemiša, grupa vojnika ove jedinice na čelu sa Francom Kosom došla je u Kravicu da pomogne tamošnjoj policiji. Po Kosovom svedočenju, neki od vojnika tog odreda, poput Marka Boškića, ubacivali su ručne bombe u prostorije gde su se još čuli jauci i tako dokrajčivali ranjene u skladištu.⁶⁵⁶ Tela ubijenih pokupljena su kamionima koje je, po naredbi Miroslava Deronjića, dostavilo komunalno preduzeće iz Bratunca. Koristili su utovarivač kojim su upravljali vojnici Bratunačke brigade. Tela su pokopana u velikim masovnim grobnicama u obližnjim selima Glogova i

652 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-156 od 8. februara 2007, T. 7096-7097; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-111 od 7. februara 2007, T. 7005-7006.

653 Videti svedočenja Jovana Nikolića i Luke Markovića na suđenju pred sudom BiH: Arhiva Suda BiH, *predmet Mitrović*, Prvostepena presuda od 29. jula 2008, 30.

654 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Jovana Nikolića od 20. aprila 2004, T. 8012-8014; Svedočenje Perice Vasovića od 22. aprila 2004, T. 8088.

655 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, D301, Izjava Momira Nikolića o činjenicama i prihvatanju krivice od 6. maja 2003, para. 9.

656 MKTJ, *predmet Karadžić*, Svedočenje Franca Kosa od 1. avgusta 2013, T. 42399-42410. Boškić je pred Sudom BiH osuđen za ratne zločine, ali samo za streljanje na vojnoj ekonomiji Branjevo, ne i za ubistva u Kravici, videti: Arhiva Suda BiH, *predmet Boškić*, Prvostepena presuda od 19. jula 2010.

Adžići (lokacija označena od strane forenzičara kao Ravnice).⁶⁵⁷ Ceo proces nadgledala je vojna policija Bratunačke brigade, a načelnik bezbednosti ove jedinice Momir Nikolić bio je i lično prisutan prilikom ukopavanja u Glogovi 14. jula.⁶⁵⁸ Leševi sakupljeni na području Srebrenice i Potočara takođe su donošeni u Glogovu, pa su tamo ukopavanja trajala sve do 19. jula.⁶⁵⁹ Inače, grobnica u Glogovi nalazi se na samo 400 metara od komande 1. pešadijskog bataljona Bratunačke brigade. Po nalazima Haškog suda, oko 1000 ljudi ubijeno je u skladištu u Kravici.⁶⁶⁰ Tužilaštvo za ratne zločine u Beogradu, u optužnici protiv grupe policajaca RS kojoj se sudi za streljanje zarobljenika u Kravici, u optužnici je poimenično navelo 1313 žrtava ovog događaja koje su do sada identifikovane i dovedene u vezu sa skladištem u Kravici.⁶⁶¹

Orahovac

Kao što je već rečeno, u planu je bilo da se svi zarobljenici iz Bratunca prebace na područje Zvornika i tamo se streljaju. Jedno od mesta gde su prebacivani je selo Grbavci, oko 4 kilometra vazdušnom linijom od Zvornika. U školu u Grbavcima su 13. jula uveče došli pripadnici vojne policije Zvorničke brigade, na čelu sa Miommirom Jasikovcem, a po naređenju komandanta brigade Obrenovića. Njihov zadatak bio je da pripreme objekte za smeštaj i kasnije streljanje zarobljenika.⁶⁶² Prva grupa zarobljenika stigla je u školu u konvoju od šest autobusa 13. jula uveče.⁶⁶³ I sam Drago Nikolić bio je to veče u školi i lično je rasporedio vojne policajce iz svoje brigade da čuvaju zarobljenike. Oko 8.00 sati ujutru 14. jula, u hotelu *Vidikovac* blizu Zvornika Beara, Vujadin Popović i Drago Nikolić održali su kratak

657 MKTJ, *predmet Karadžić*, P4512, Zbirka fotografija, „Masovne grobnice u Srebrenici – Vazdušni snimci primarnih i sekundarnih masovnih grobnica“, 10-15.

658 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Krste Simića od 24. februara 2004, T. 7325-7333; Svedočenje zaštićenog svedoka P-140 od 27. oktobra 2003, T. 3413-3414; Svedočenje Rajka Đokića od 14. jula 2004, T. 11893-11894.

659 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P449, Dnevnik bratunačke Vojne policije, zapis od 19. jula.

660 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Prvostepena presuda od 22. novembra 2017, para. 2707; Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016, para. 5286.

661 Optužnica Tužilaštva za ratne zločine u Beogradu protiv Nedeljka Milidragovića i ostalih, podignuta 21. januara 2016, dostupna na: https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/12/srebrenica_optuznica.pdf (4. mart 2025).

662 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Dragoja Ivanovića od 30. avgusta 2007, T. 14539-14541.

663 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-169 od 1. novembra 2007, T. 17324-17327.

sastanak. Ovo je vrlo verovatno bio sastanak na kom su ključni bezbednjaci VRS na tom području usaglasili finalne detalje oko streljanja zarobljenika. Nakon toga, Popović je otišao da lično u svom tamnoplavom golfu dočeka konvoj autobusa iz Bratunca, pretrpanih zarobljenicima, i da ih doprati do škole u Grbavcima, dok se Nikolić tamo zaputio sam, u svom opel rekordu.⁶⁶⁴ Autobusi su bili krcati, bilo je vruće i zagušljivo i mnogi su padali u nesvest, a neki čak i umirali u takvoj atmosferi ili pokušavali da pobjegnu, pa su bili ubijeni.⁶⁶⁵ Autobuse je predvodio transporter, prethodno oduzet od UN-a, u kom se nalazio komandant vojne policije Bratunačke brigade Mirko Janković, zadužen za prevoz zarobljenika do škole u Grbavcima.⁶⁶⁶

Škola u Grbavcima sastoji se od glavne zgrade, fiskulturne sale hodnikom povezane sa glavnom zgradom i igrališta između sale i puta.⁶⁶⁷ Zarobljenici su bili prisiljeni da ostave lične stvari i neke delove odeće na gomilu ispred škole. Stotine zarobljenika bile su nagurane u fiskulturnu salu, tako da su ljudi jedni drugima sedeli u krilu. Nije im data hrana, niti im je pružena medicinska pomoć. Dobili su vrlo malo vode, a stražari su povremeno pucali u zidove i plafon, da bi održali strah. Mnogi zarobljenici su padali u nesvest od vrućine i smrada. U školu su u međuvremenu stigli i vojnici 4. bataljona Zvorničke brigade, koje je komandant te jedinice Lazar Ristić poslao na zahtev pomoćnika službe bezbednosti Zvorničke brigade Milorada Trbića.⁶⁶⁸ U popodnevnom časovima 14. jula, zarobljenici su organizovano odvođeni do svlačionice u sali gde su im vezane ruke i oči, a zatim su na TAM-ovim kamionima prevezeni oko kilometar dalje, u susedno selo Orahovac, na livadu na kojoj su pripadnici inženjerije Zvorničke brigade već kopali grobni-

664 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-138 od 9. novembra 2007, T. 3849–3851; Svedočenje Milorada Birčakovića od 7. maja 2007, T. 11022.

665 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 3029–3030; Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P-111 od 22. jula 2003, T. 1400-1402; Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-110 od 24. avgusta 2006, T. 674; Svedočenje Ahma Hasića od 6. septembra 2006, T. 1191–1192, 1273–1274, i od 7. septembra 2006, T. 1291–1292.

666 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Nikole Popovića od 23. juna 2004, T. 11081-11087.

667 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4308, Knjiga sa mapama i fotografijama Žan-Rene Rueza, Vazdušni snimci i fotografije škole u Grbavcima, 123-125.

668 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Lazara Ristića od 16. aprila 2007, T. 10035–10037, 10062–10063, 10068–10069; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-168 od 27. septembra 2007, T. 15888.

ce.⁶⁶⁹ Inače, načelnik inženjerije Zvorničke brigade Dragan Jokić rođen je upravo u Grbavcima.⁶⁷⁰

Zatvorenici su dovoženi u kamionima i streljani, a zatim su se kamioni vraćali po nove zatvorenike, sve vreme praćeni vojnom policijom i pripadnicima Zvorničke brigade. Inženjerija ove brigade iskopavala je nove roveve paralelno sa ubijanjem. Po svedočenju jednog od radnika na iskopavanju, njemu su rekli da se okrene i ne gleda dok su streljali ljude.⁶⁷¹ I svedočenja i putne liste pokazuju da su tog dana u Orahovcu radili utovarivač ULT-220 u vlasništvu preduzeća *Birač-holding* i bager BGH 700.⁶⁷² Utovarivač ULT-220, sudeći po radnom listu, koristila je VRS 15. jula 1995. godine za „iskop rova u Orahovcu”.⁶⁷³ Streljanja je nadgledao Drago Nikolić, a svedoci govore da su na licu mesta videli i Vidoja Popovića.⁶⁷⁴ Jedan svedok je čak tvrdio da mu je Nikolić priznao da je i sam učestvovao u ubistvima, ali ta izjava nije potkrepljena nikakvim drugim dokazima, pa je treba uzeti s rezervom.⁶⁷⁵

Ključnu ulogu u streljanjima imala je vojna policija, ali je i 4. bataljon Zvorničke brigade bio umešan. Svedočenje zaštićenog svedoka PW-168, inače oficira Zvorničke brigade, koje deluje uverljivo (kao takvo ga je ocenio i sud u Hagu), baca zanimljivo svetlo na odnose jedinica VRS u izvođenju ovog svakako nekarakterističnog zadatka. Naime, komandant bataljona Lazar Ristić hteo je da odvede svoju jedinicu kako ne bi učestvovala u streljanju. Međutim, Drago Nikolić je po svaku cenu želeo da ih privoli da učestvuju, tako da im je, preko Sretena Miloševića, pomoćnika komandanta brigade za pozadinu, obećao nove uniforme, nakon čega je 4. bataljon

669 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Mevludina Orića od 29. avgusta 2006, T. 949–956; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-169 od 1. novembra 2007, T. 17335–17336; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-110 od 24. avgusta 2006, T. 708–712.

670 Jokić je zbog pomaganja u izvršenju ovih zločina i njihovom prikrivanju dobio zatvorsku kaznu od 9 godina u Hagu, Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, presuda Žalbenog veća od 9. maja 2007.

671 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Cvijetina Ristanovića od 10. jula 2007, T. 13622–13626.

672 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P297, Knjiga dnevnih zapovesti Inženjerijske čete Zvorničke brigade, 15–16.

673 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P 522, Putni radni list Zvorničke brigade za ULT 220 iz "Birač-Holdinga", 1–2.

674 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-101 od 22. februara 2007, T. 7581–7582, 7586, 7589–7590, 7624; Svedočenje Milorada Birčakovića od 7. maja 2007, T. 11022 i od 8. maja 2007, T. 11124–11125; Nikolićeva završna reč od 15. septembra 2009, T. 34899.

675 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, Svedočenje zaštićenog svedoka B-161 od 23. maja 2003, T. 21040–21041.

uzeo učešće u streljanju.⁶⁷⁶ Nove maskirne uniforme, ukupno 19 komada, isporučene su Zvorničkoj brigadi 17. jula, a na prijemnom listu je upravo potpis Sretena Miloševića.⁶⁷⁷

Prilikom streljanja u Orahovcu odigrala se i jedna od najpotresnijih zabeleženih scena tokom srebreničkog zločina. Svedok PW-101, vozač u Zvorničkoj brigadi koji je prisustvovao streljanjima, ovako je opisao taj događaj: „U toj hrpi, u toj gomili mrtvih tijela, koja više nisu nalikovala ljudskim, to je bila samo gomila mesa u komadima, a zatim se pojavilo ljudsko biće. Ja kažem ljudsko biće, ali je to zapravo bio neki dječak od pet-šest godina. To je bilo nevjerovatno. Nevjerovatno. Ljudsko biće je izašlo i počelo se kretati prema stazi, stazi na kojoj su radeći svoj posao stajali muškarci s automatskim puškama. [...] A zatim su sasvim iznenada oni spustili svoje puške i svi su se, do posljednjeg, naprosto ukočili. A tamo je bilo samo dijete. Da se radilo o osobi od 70 ili 80 godina bilo bi to strašno, a kamoli o nevinom, slatkom djetetu. A to dijete bilo je prekriveno tkivom utrobe drugih ljudi. [...] I kako se to dijete pojavljivalo iz gomile pogubljenih, govorilo je: 'Babo', to je kako oni zovu oca. On je govorio: 'Babo, gdje si?'⁶⁷⁸ Potpukovnik, za kog je veće Haškog tribunala utvrdilo da se verovatno radi o Vujadinu Popoviću, na to je doviknuo vojnicima: „Završavajte, šta čekate?“, ali niko od vojnika nije podigao pušku da puca u dete. Svedok PW-101 je nakon toga uzeo dete i odveo ga u bolnicu u Zvorniku.⁶⁷⁹ Dete je preživelo (imalo je sedam godina), iako je bilo ranjeno na dva mesta i pojavilo se kao svedok optužbe na suđenju Ratku Mladiću u junu 2013, gde je takođe ispričalo celu ovu priču.⁶⁸⁰ Oko 1000 ljudi streljano je u Orahovcu 14. jula popodne i zakopano u dve primarne grobnice nazvane Lažete 1 i Lažete 2. Ne računajući pomenuto sedmogodišnje dete, tri osobe preživele se streljanje u Orahovcu i kasnije se domogle teritorije pod kontrolom Armije BiH. Sve tri svedočile su i u velikoj meri pomogle otkrivanju masovnih grobnica, ali i identifikovanju počinitelja i žrtava.⁶⁸¹

676 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-168 od 27. septembra 2007, T. 15887–15888.

677 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P4600, Zvornička brigada, Materijalni list za prijem maskirnih uniformi s potpisom Sretena Miloševića, 17. juli 1995.

678 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-101 od 22. februara 2007, T. 7580-7582.

679 Isto, T. 7582-7584.

680 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Svedočenje zaštićenog svedoka RM-313 od 6. juna 2013.

681 Ljudi za koje su svedoci rekli da su bili sa njima u školi kasnije su identifikovani u masovnim grobnicama, što je u velikoj meri uticalo na potvrdu kredibilitnosti svedoka.

Petkovci

Selo Petkovci nalazi se severozapadno od Zvornika, na oko 7 kilometara od skretanja sa regionalnog puta Zvornik-Bijeljina u Karakaju. Deo zarobljenika iz Bratunca dovezen je u ovo selo 14. jula i smešten u novu dvospratnu školsku zgradu.⁶⁸² Na oko 600-800 metara odatle nalazila se stara školska zgrada, u kojoj je bila smeštena komanda 6. bataljona Zvorničke brigade nadležnog za to područje. Prilikom ulaska u školu, zatvorenici su prolazili kroz špalir vojnika, koji su ih tukli i terali da izvikuju pro-srpske parole. Sve učionice bile su napunjene ljudima koji su unutra jedva disali. Pošto im je bilo zabranjeno da idu u WC, bili su mokri od urina. Srpski vojnici povremeno su izvikivali imena sela, a zatvorenici koji bi se javili da su iz tih sela odvođeni su i nisu se više vraćali. U toku večeri i noći 14. jula čula se pucnjava oko škole.⁶⁸³ Neki zatvorenici bili su prvo dovezeni kamionima i autobusima pred Dom kulture, a zatim i izvedeni i ubijeni iza te zgrade. Ostali su odatle nastavili ka novoj školi u Petkovcima.⁶⁸⁴ Svedok P-111 ispričao je kako su izgledale dileme zatvorenika u momentu kada im je postajalo jasno da će biti ubijeni: „Ljudi su između sebe govorili, pričali, a i bilo nam je jasno da ubijaju iz drugih učionica ljude; da bi bolje bilo da istrčimo onako svi - ne bi mogli sve ubiti, jer je bilo puno nas, a više nego vojnika bez obzira na njihovo oružje... Ali mnogi ljudi nisu htjeli. Rekli su: 'Ma, možda ćemo preživjeti. Ne treba istrčavat'. Niko nije želio da umre.”⁶⁸⁵

U noći između 14. i 15. jula stigli su kamioni za prevoz zarobljenika. Rečeno im je da idu „na neki pregled” i naterani su da se izuju i skinu gornji deo odeće, a zatim su trpani u kamione i odvoženi nekoliko kilometara dalje, na branu u blizini sela Đulići, poznatu i pod imenom brana Crveni mulj ili Crvena brana. Prilikom izlaska iz škole, zatvorenici su videli veći broj leševa, a preko nekih su morali i pre-gaziti da bi došli do kamiona. Na brani su izvođeni iz kamiona u grupama od 5-10 ljudi, postrojavani su u redove i streljani. Vojnici su zatim naknadno pucali u one koji bi još uvek davali znake života, nakon što su šutirali leševe kako bi proverili da li

682 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4308, Knjiga sa mapama i fotografijama Žan-Rene Rueza, Vazdušni snimci i fotografije škole u Petkovcima, 157-168.

683 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2961-2968; Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P-111 od 22. jula 2003, T. 1404-1407.

684 Arhiva Suda BiH, *predmet Stanišić i Milošević*, Prvostepena presuda od 31. marta 2017, para. 299-323.

685 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P-111 od 22. jula 2003, T. 1408-1409.

je neki još uvek živ. Svedok P-111 ispričao je kako ga je jedan vojnik opkoračio da bi iz blizine pucao ranjenom zarobljeniku u glavu. Novi zarobljenici stalno su pristizali i terani su da stanu u vrstu između mrtvih, da bi nakon toga i oni bili streljani.⁶⁸⁶

Dve žrtve preživele su streljanje na brani, od kojih je jedan imao samo 17 godina, tako što su se pretvarali da su mrtvi i kasnije se izvukli iz gomile leševa. Ovaj sedamnaestogodišnjak je na suđenju generalu Krstiću svedočio kao zaštićeni svedok O, a u postupku protiv Blagojevića i Jokića kao svedok P-111, da bi kasnije otkrio svoj identitet i predstavio se kao Nedžad Avdić.⁶⁸⁷ On je ostavio jedan od potresnijih opisa trenutka kada je čekao smrt: „Bilo mi je stvarno žao što ću umrijeti žedan. Nastojao sam se kriti među ljudima što sam duže mogao, kao i svi ostali. Samo sam htio poživjeti još sekund ili dva. A kad je došao red na mene, iskočio sam sa, mislim, još četvoricom ljudi. Osjetio sam šljunak pod nogama. Boljelo je... Hodao sam pognute glave i ništa nisam osjećao... A onda sam pomislio da ću umrijeti u trenu, da neću patiti. I mislio sam samo na to da moja majka nikad neće saznati gdje sam skončao. To su mi bile misli dok sam izlazio iz kamiona.”⁶⁸⁸ Još u toku streljanja, inženjerija Zvorničke brigade je uz pomoć narandžastog utovarivača ULT 160 i buldožera *katerpillar 7k* utovarivala leševe na traktor sa prikolicom i vozila ih u masovnu grobnicu iskopanu nedaleko odatle.⁶⁸⁹

I na ovom mestu streljanja svedoci su videli Bearu i Draga Nikolića.⁶⁹⁰ Po saznanjima Dragana Obrenovića, streljanje su vršili pripadnici 10. diverzantskog odreda, mada je oko škole izvesno bila i vojna policija koja je došla s Nikolićem.⁶⁹¹ Pripadnici 6. bataljona obezbeđivali su školu i čuvali zarobljenike. Nema dokaza da su učestvovali i u streljanjima na brani, ali treba imati u vidu da je jedan deo ljudi ubijen oko same škole i Doma kulture u Petkovcima, a da su na oba ta mesta bili pripadnici 6. bataljona. Oni su takođe obezbeđivali hranu, gorivo i druge potrepštine za celu operaciju. Nakon streljanja, ljudstvo iz 6. bataljona, zajedno sa inženjerijom Zvorničke brigade, angažovano je na pokopavanju leševa u masovnoj grobnici blizu

686 Isto, T. 1419–1420.

687 Avdić je zajedno sa sestrom napisao i autobiografsku knjigu o svom iskustvu u Srebrenici: Avdić Unkić, Amela i Avdić, Nedžad, *Ja, haški svedok*, Srebrenica: Izdanje autora, 2020.

688 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka O od 13. aprila 2000, T. 2911-2912.

689 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka P od 14. aprila 2000, T. 2981-2984.

690 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Marka Miloševića od 4. decembra 2003, T. 5648-5651.

691 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Dragana Obrenovića od 2. oktobra 2003, T. 2539

brane. Takođe, po naređenju komandanta bataljona Ostoje Stanišića, pripadnici te jedinice su uz pomoć vatrogasne cisterne očistili prostor oko škole i drugih mesta zločina u Petkovcima, pokupili sve leševe iz sela i odvezli ih u pomenutu masovnu grobnicu.⁶⁹² Za ove postupke Stanišić je pred Sudom BiH osuđen na pet godina zatvora za pomaganje u zločinu genocida.⁶⁹³

Ročević

Mesto Ročević nalazi se na Drini, u opštini Zvornik, oko 20 kilometara uzvodno od tog grada. U to vreme, Ročević je bio u nadležnosti 2. bataljona Zvorničke brigade, pod komandom Srečka Aćimovića (koji je, inače, i živio u Ročeviću). Komanda bataljona bila je smeštena u 14 kilometra udaljenom selu Malešić. Komandant bataljona saznao je 14. jula uveče da su u školu u Ročeviću dovedeni zarobljenici iz Srebrenice. Zarobljenike je čuvala vojna policija Bratunačke brigade koja ih je i dovela, da bi ih kasnije odmenili vojni policajci Zvorničke brigade.⁶⁹⁴ Aćimović je predveče došao do zgrade u Ročeviću da se sam uveri u ono što je čuo. Zatekao je haotičan prizor vojnika koji su izgledali kao da su pijani ili drogirani, a oko škole je ležalo nekoliko leševa ljudi koji su očigledno bili nedavno ubijeni.⁶⁹⁵ Iste večeri obavestio je komandu brigade da su zarobljenici stigli, kao i da je video nekoliko leševa oko škole.

U toku noći 14. na 15. jul, Aćimović je od Draga Nikolića primio naređenje da ujutru sakupi vod od svojih vojnika kako bi streljali zarobljenike. Nakon konsultacija sa saradnicima, Aćimović je odbio ovo naređenje i obavestio komandu da nema vojnike za ovakav zadatak. To je dovelo do sukoba između Aćimovića i Nikolića.⁶⁹⁶ Po naredbi, Aćimović se 15. jula sastao sa Vujadinom Popovićem ispred škole u Ročeviću gde je optužen za nepoštovanje naređenja. Na kraju je, pod pritiskom,

692 Arhiva Suda BiH, *predmet Stanišić i Milošević*, Prvostepena presuda od 31. marta 2017, para. 338–393.

693 Arhiva Suda BiH, *predmet Stanišić i Milošević*, Presuda Apelacionog veća od 11. oktobra 2018.

694 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-138 od 8. novembra 2006, T. 3834–3836; Svedočenje Mileta Janjića od 20. novembra 2007, T. 17951–17954, 17998.

695 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Srečka Aćimovića od 20. juna 2007, T. 12936–12937 i od 21. juna 2007, T. 13008–13009; Svedočenje Mitra Lazarevića od 26. juna 2007, T. 13366–13367; Svedočenje Dragana Jovića od 21. novembra 2007, T. 18072.

696 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Srečka Aćimovića od 20. juna 2007, T. 12934–12950; Svedočenje Mitra Lazarevića od 27. juna 2007, T. 13372–13386.

Aćimović uspeo da privoli neke ljude iz svoje jedinice da se jave za ovaj zadatak.⁶⁹⁷ O očajničkoj potrazi za dobrovoljcima svedoči i epizoda kada se pojavio civil od 17-18 godina i tražio od Popovića da dobrovoljno učestvuje u streljanjima, na šta mu je ovaj rekao da može, kao i da ode da pronade još dobrovoljaca.⁶⁹⁸ I ova epizoda pokazuje da ubistva zarobljenika nisu bila redovan zadatak i da nije bilo lako u redovnoj vojsci pronaći ljude koji će pucati u zarobljenike.

Zarobljenici su tokom 15. jula ukrcavani u kamione i odvoženi do sela Kozluk, na putu između Ročevića i Zvornika. Kamione i municiju obezbedio je 2. bataljon, po nalogu svog komandanta Aćimovića, a pripadnici ovog bataljona su i vozili zarobljenike. Neki od pripadnika 2. bataljona učestvovali su i u streljanju, zajedno sa drugim formacijama, poput vojne policije Zvorničke brigade. Zarobljenici su ukrcavani u kamione preko uskih dasaka koje su služile kao rampe, pa su im stoga često skidani povezi za oči i za ruke. U svakom slučaju, kako je objasnio jedan od vozača: „Oni su bili polumrtvi, iscrpljeni, nema vode, nema hljeba. Niko nije pitao za život ni molio. Niko. To me brine. Niko nije rekao 'Ostavite me živa'“.⁶⁹⁹ U Ročeviću su 15. jula, dok je trajalo streljanje, boravili Vujadin Popović, Drago Nikolić i Milorad Trbić, ključni ljudi u organima bezbednosti Drinskog korpusa i Zvorničke brigade.⁷⁰⁰

Kamioni su dovozili zarobljenike do prethodno iskopanih rupa, istovarivali ih, a onda je na njih otvarana vatra i ubijani su. Ceo ovaj proces svedoci su opisali kao neorganizovan i konfuzan, a vozač Ivanović je čak u jednom trenutku pomislio da će vojnici pogoditi jedne druge pucajući u zarobljenike sa svih strana. Neki od pogođenih padali su u obližnju Drinu, držeći se za okolno rastinje, drugi su pokušavali da se izvuku, pa su bili pretučeni na smrt. Svedok Ivanović opisao je i da se u jednom trenutku pojavio dečak od 12-14 godina, u kog prvo niko nije hteo da puca, ali je na kraju i on ubijen.⁷⁰¹ U jednom trenutku zarobljenici su odbili da izađu iz

697 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Dragana Jovića od 21. novembra 2007, T. 18055–18057.

698 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Srećka Aćimovića od 20. juna 2007, T. 12971-12972.

699 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Veljka Ivanovića od 26. novembra 2007, T. 18218.

700 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje Milorada Birćakovića od 1. februara 2011, T. 9192; Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-059 od 3. aprila 2007, T. 9923.

701 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Veljka Ivanovića od 26. novembra 2007, T. 18190. U grobnici je kasnije pronađeno telo jednog 14-godišnjaka, Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Prvostepena presuda od 10. juna 2010, para. 519, f. 1907.

kamiona, pa je poslat onaj isti mladi dobrovoljac da ih na silu izvuče. Nakon što su ga gurnuli, jedva je i sam izbegao da upadne u jamu.⁷⁰² Inženjerija Zvorničke brigade poslala je ljude i mehanizaciju da zatrpaju jame sa streljanima 16. jula ujutru. Celu operaciju, po Jokićevoj naredbi, organizovao je Damjan Lazarević, komandir 2. voda inženjerijske čete Zvorničke brigade. Prvo je korišćen mali rovokopač, a zatim je u pomoć pozvan i utovarivač ULT 200, koji je pripadao kamenolomu u Jošanici i koji je vozio jedan od civila koji je tamo radio.⁷⁰³ Na osnovu satelitskih snimaka, utvrđeno je da je zemlja prekopavana u periodu između 5. i 17. jula 1995. upravo na mestu gde je kasnije pronađena grobnica.⁷⁰⁴ Niko od ljudi koji su dovedeni u Kozluk nije preživeo, uključujući predratnog komandira policije u Bratuncu, Rešida Sinanovića, koji jeste preživeo streljanje u Kozluku, ali kasnije je ubijen nakon što su ga vlasti u Srbiji isporučile Republici Srpskoj, o čemu će još biti reči u knjizi.

Pilica

Neki od autobusa koji su krenuli 14. jula iz Bratunca, pretrpani zarobljenicima, nisu se zaustavili u Ročeviću već su nastavili dalje, ka zaseoku Kula u selu Pilica, dvadesetak kilometara severno od Karakaja uz regionalni put Zvornik-Bijeljina. Selo je bilo u zoni odgovornosti 1. bataljona Zvorničke brigade, pod komandom Milana Stanojevića i oficira bezbednosti Slavka Perića. Po naređenju komande brigade, Perić organizovao je prihvrat zarobljenika u školi u Kuli (Stanojević je u tom trenutku bio u Srebrenici, a bataljonom je komandovao njegov zamenik Momir Pelemiš).⁷⁰⁵ Ubrzo su bile napunjene i školska zgrada i fiskulturna sala, tako da su neki zarobljenici ostali ispred. Uslovi su bili gotovo nemogući, kao i na ostalim mestima zatočenja. Zatvorenici nisu dobili hranu, vodu, medicinsku pomoć ili mogućnost da idu na zahod. S vremena na vreme bili su premlaćivani, a neki ljudi

702 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-001 od 13. decembra 2010, T. 8791, 8803–8804.

703 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Damjana Lazarevića od 29. avgusta 2007, T. 14431–14455; P295, Putni radni list vozila Zvorničke brigade za jul 1995, 489–490;

704 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P1761, Snimak Kozluka iz vazduha, 5. i 17. jul 1995.

705 Videti slike škole u: Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4308, Knjiga sa mapama i fotografijama Žan-Rene Rueza, Vazdušni snimci i fotografije škole u Petkovcima, 189–209

su izvedeni i nisu se vratili.⁷⁰⁶ Tokom 15. jula pripadnici radnog voda 1. bataljona sakupili su devet mrtvih tela u okolini škole.⁷⁰⁷

Zarobljenici su ostali u školi dve noći. U jutarnjim časovima 16. jula, zabeležen je presretnut razgovor između štaba Drinskog korpusa i pukovnika Beare. Dežurni oficir u Drinskom korpusu, pukovnik Cerović, obavestio je Trbića, kolegu iz Zvorničke brigade, i Bearu koji se zatekao u brigadi, da je došao Trkulja i da „ima instrukciju od veće... Da se izvrši trijaž ovih”, nakon čega ga je Beara prekinuo uz reči: „Neću da razgovaram o tome telefonom.”⁷⁰⁸ Nedeljko Trkulja bio je pukovnik u GŠ VRS i komandant oklopnih jedinica VRS, a zaduženje mu je, između ostalog, bilo da informiše predsednika Karadžića o toku vojnih operacija.⁷⁰⁹ Istoga dana, oficir za bezbednost 1. bataljona Perić primio je obaveštenje iz komande brigade da pripremi zatvorenike i da će neko doći po njih. Zarobljenici su zatim ukrcani u autobuse i odvedeni na obližnju vojnu ekonomiju Branjevo. Krajem 1994, po naređenju Vinka Pandurevića, 6 hektara poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu firme *Agroprom* rekvirirano je za vojne potrebe, tj, za proizvodnju hrane za 1. bataljon i to je postalo vojna ekonomija Branjevo.⁷¹⁰ U Branjevo su 16. jula iz Zvornika stigli Beara i Vujadin Popović, zajedno sa pripadnicima 10. diverzantskog odreda, predvođenim Branom Gojkovićem.⁷¹¹ Popović je takođe naručio 500 litara benzina za taj dan za Pilicu, a dežurni u Zvorničkoj brigadi Milorad Trbić naglasio je hitnost ove pošiljke rečima: „Ili će mu stati pošto koji odrađuje.”⁷¹²

Zarobljenici su izvođeni iz kamiona u grupama od po 10, okretani su leđima prema vojnicima, a zatim streljani. Oni koji su preživeli, naknadno su dokrajčeni pucnjevima iz blizine. Rečima jednog od preživelih: „Pucali su zatim, naredili su da se prituče jedan po jedan. I čula se pojedinačna paljba. Jedan vojnik je rekao da ne puca u glavu jer mozak pršće. Da puca u leđa.”⁷¹³ Pucali su pripadnici 10. diverzant-

706 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka Q od 14. aprila 2000, T. 3036-3038.

707 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Jevta Bogdanovića od 10. maja 2007, T. 11323–11324, 11344.

708 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P1187a, Presretnuti razgovor od 16. jula 1995. u 11.11h.

709 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Svedočenje Nedeljka Trkulje od 4. maja 2015, T. 35067-35072.

710 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Radivoja Lakića od 19. aprila 2007, T. 10265–10268.

711 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Slavka Perića od 11. maja 2007, T. 11409–11414.

712 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P5077, Presretnuti razgovor dežurnog u Zvorničkoj brigadi sa dežurnim u Drinskom korpusu od 16. jula 1995, 1.

713 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka Q od 14. aprila 2000, T. 3041.

skog odreda, ali im je u nekom trenutku došla i pomoć iz Bratunca. Ovo su najvećatnije bili ljudi koje je poslao general Krstić, nakon što se Beara žalio kako nije došao vod Bobana Indića iz Višegradske brigade.⁷¹⁴ Jedan od pripadnika 10. odreda, Dražen Erdemović, ovako je opisao streljanje: „Odveli smo te ljude, ne mogu tačno da kažem, ali ja mislim 100 do 200 metara od autobusa i onda smo, bilo nam je naređeno da pucamo u te ljude. Bili su okrenuti nama leđima. [...] Izvodili su ljude iz autobusa po grupama i, jedna grupa iza, tako su dovodili ljude, po deset, ja mislim, i bili su streljani.“⁷¹⁵ Dražen Erdemović priznao je zločin, nagodio se sa tužilaštvom, osuđen je na pet godina zatvora i svedočio je na nekoliko suđenja u Hagu.⁷¹⁶ U svojoj ispovesti nije ni sebe štedeo, pa je detaljno prepričao kako je tog dana povukao oroz sigurno sto puta, zarađivši žulj od pucanja.⁷¹⁷

Osim u Branjevu, deo zarobljenika ubijen je i u Domu kulture Pilica, takođe 16. jula.⁷¹⁸ Erdemović je svedočio da je od njih traženo da, nakon što su ubili veliki broj ljudi u Branjevu, odu do Doma kulture u Pilici da ubiju još 500 zarobljenika. Jedinica je ovaj zadatak odbila, pa su tamo otišli borci iz Bratunca koji su došli kao ispomoć za streljanje. Nakon toga, pripadnici 10. diverzantskog voda otišli su, na zahtev Vujadina Popovića, da sa njim popiju kafu u kafiću preko puta Doma kulture. Tu su 15-20 minuta slušali pucnje i eksplozije dok je trajalo ubijanje zatvorenika. Na kraju je jedan od vojnika iz Bratunca ušao u kafić i rekao Popoviću da je sve završeno, na šta je ovaj odgovorio: „Ko je ost'o živ, ost'o je“.⁷¹⁹ Ubistva u Domu kulture u Pilici nije preživeo niko. Kada su istražitelji Tribunala istraživali taj objekat, u

714 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P364/2, presretnuti razgovor od 15. jula između Krstića i Beare.

715 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Dražena Erdemovića od 4. maja 2007, T. 10971–10972.

716 Arhiva MKTJ, *predmet Erdemović*, presuda Žalbenog veća od 7. oktobra 1997.

717 O slučaju Erdemović bolje od bilo kojih pravnih dokumenata govori izvrsna priča Slavenke Drakulić „Jedan dan u životu Dražena Erdemovića“, Drakulić, Slavenka, *Oni ne bi ni mrava zgazili*, Beograd: SamizdatB92, 2004, 72-80.

718 Ovaj Dom kulture je i 1992. služio kao centar za zatočenje gde su držani zvornički Bošnjaci, a deo njih je i ubijen, Stjepanović, Nemanja, „Kulturološki vodič“, u: Viktor Ivančić i dr., *Iza sedam logora – od zločina kulture do kulture zločina*, Beograd/Zagreb: forumZFD, 2018, 136-137. Videti u ovoj knjizi i fotografije Doma kulture u Pilici autora Hrvoja Polana na naslovnoj strani i na stranicama 60-61.

719 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Dražena Erdemovića od 4. maja 2007, T. 10966–10986.

njemu su pronašli brojne ostatke zločina, uključujući rupe od metaka i šrapnela, ali i uzorke ljudskog tkiva i krvi.⁷²⁰

Ujutru 17. jula, na zahtev 1. bataljona, iz inženjerije Zvorničke brigade su na imanje u Branjevu stigli rovokopač i utovarivač.⁷²¹ Ovim mašinama iskopane su velike jame i ubačena su tela ubijenih. Kao i u drugim slučajevima masovnih ubistava Srebreničana, mašinama su upravljali borci inženjerijskog voda Zvorničke brigade.⁷²² Pripadnici pozadinskog voda Zvorničke brigade i radnici komunalnog preduzeća iz Zvornika pomagali su prilikom utovara leševa na utovarivač. Istog dana, vozač pozadinskog bataljona dobio je naređenje da ode do Doma kulture u Pilici i tamo u kamion natovari leševe i doveze ih do grobnice u Branjevu.⁷²³ Među gomilom leševa, vojnik Jevto Bogdanović video je i dve žene.⁷²⁴ Na fotografijama područja oko vojne ekonomije Branjevo snimljenim iz vazduha 17. jula 1995. vidi se veliki broj leševa u polju pored Vojne ekonomije, kao i tragovi rovokopača.⁷²⁵

Streljanje u Branjevu preživelo je ukupno šest zarobljenika, koji su uspeali da pobegnu sa stratišta. Almir Halilović, Fuad Đozić, Sakib Kiverić, Emin Mustafić i Ahmo Hasić su se nakon streljanja pravili mrtvi. Zatim su, kada su uočili priliku, pobegli u šumu, ali su se prva četvorica brzo odvojila jer su bili mlađi i pokretniji. Nakon što ih je našao Neško Đokić, Srbin iz sela Lokanj, pozvao je svog sina Slobodana (inače su obojica bili borci VRS), dali su im hranu i odeću i poslali ih ka liniji razdvajanja. Međutim, oni su blizu te linije ipak uhvaćeni i odvedeni u kasarnu u Zvorniku, gde su dali izjave 23. jula 1995. To je poslednji put da su viđeni živi. Almir Halilović imao je u tom trenutku samo 15 godina, ali to ga nije spasilo streljanja.⁷²⁶ Zbog pomaganja „neprijatelju“, Neško i Slobodan Đokić kažnjeni su sa 60 dana

720 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P565, Izveštaj Majkla Malonija i Majkla Brauna o istrazi na lokalitetima skladište Kravica i Dom kulture Pilica, 1; P563, Izveštaj o krvi i tkivu koji je Obaveštajna služba mornarice SAD prikupila u školi u Grbavcima i Domu kulture Pilica, 5-11.

721 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P133, Knjiga dežurstava Zvorničke brigade, 34; P522, Putni radni list za utovarivač ULT 220 za 17. jul 1995.

722 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Cvijetina Ristanovića od 1. decembra 2003, T. 5389-5394.

723 Isto, T. 5395-5396; Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Damjana Lazarevića od 29. avgusta 2007, T. 14459-14463; Svedočenje Milenka Tomića od 21001-21008.

724 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Jevta Bogdanovića od 10. maja 2007, T. 11330-11332.

725 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P24/2, P24/4, Fotografije vojne ekonomije Branjevo snimljene iz vazduha od 17. jula 1995.

726 O ovom slučaju videti već pominjani odličan dokumentarni film: *Izjava 710399*, autor Refik Hodžić, XY Films, 2006.

vojnog zatvora po direktnom naređenju Draga Nikolića, koji je i ošamario Đokića tokom saslušanja u kasarni u Karakaju.⁷²⁷ Ahmo Hasić i šesti preživeli našli su se i nastavili da beže sve do 27. jula, kada su se napokon predali VRS. Na njihovu sreću, tada je već bilo teže izvesti ubistva, pa su odvedeni u logor Batković i u decembru 1995. razmenjeni i izašli na slobodu.⁷²⁸

Cerska

Negde oko 17. jula, sudeći po izjavama svedoka bošnjačke nacionalnosti, organizovano je masovno ubistvo zarobljenika u dolini reke Cerske, nekoliko kilometara od Konjević Polja.⁷²⁹ Svedok je nekoliko puta dao delimično različite iskaze u pogledu toga kada je video kolonu od tri autobusa i nekoliko vojnih vozila, kao i jedan žuti bager, da idu prema Cerskoj.⁷³⁰ Takođe, neki od ljudi pronađenih u ovoj masovnoj grobnici registrovani su kao viđeni živi poslednji put nakon 17. jula, što otvara mogućnost da je grobnica korišćena u više navrata, a ne samo jednom.⁷³¹ Ovo je uočilo i veće Haškog tribunala na suđenju Radovanu Karadžiću, odbivši da prihvati opis događaja iz optužnice, upravo zbog ovih nedoslednosti u svedočenju.⁷³² Međutim, nesporno je da je jedan broj ljudi iz Srebrenice ubijen na tom mestu. Satelitski snimci pokazali su da je između 5. i 27. jula došlo do iskopavanja velike količine zemlje u dolini Cerske.⁷³³

Zajednički istraživački tim tužilaštva MKTJ i *Lekara za ljudska prava*, pod rukovodstvom Vilijama Haglanda, otkrio je u avgustu 1996. masovnu grobnicu u dolini Cerske, i to zahvaljujući, između ostalog, i svedočenju pomenutog svedoka.⁷³⁴ Iz grobnice je izvađeno 150 leševa, od kojih je za 149 utvrđeno da su umrli nasil-

727 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P385 Rešenje protiv Neška Đokića i Slobodana Đokića; Svedočenje Nebojše Jeremića od 24. aprila 2007, T. 10427-10474.

728 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Ahme Hasića od 6. septembra 2006, T. 1205-1230.

729 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje zaštićenog svedoka M od 12. aprila 2000, T. 2737-2787.

730 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016, para. 5207-5215.

731 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P6705, Izveštaj veštakinje Eve Tabo, „Nestala lica iz Srebrenice: lica koja su prijavljena kao nestala ili mrtva nakon zauzimanja enklave Srebrenica od strane vojske bosanskih Srba 11. jula 1995“, 75, 78, 89, 129, 188, 190, 202, 209.

732 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016, para. 5222.

733 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P16/1, Uporedni satelitski snimak doline Cerske od 5. i 27. jula 1995.

734 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Svedočenje Žan-Rene Rueza od 27. januara 2012, T. 23743-23749.

nom smrću (za jedan leš nije se mogao utvrditi način smrti), svi su identifikovani i povezani sa događajima u Srebrenici.⁷³⁵ Žrtve su imale između 14 i 50 godina, a u grobnici je pronađeno i 48 ligatura od žice, od kojih je polovina još uvek bila na rukama žrtava, svezanim iza leđa. Zahvaljujući pronađenim čaurama i ispitivanju zemnih ostataka, utvrđeno je da su žrtve poređane uz put, streljane, a zatim zatrpane zemljom koja je iskopana sa druge strane puta, sa mesta gde su stajale ubice, što se uklapa i sa pomenutim satelitskim snimkom.⁷³⁶ U toku 17. i 18. jula, po naređenju komandanta Specijalne brigade policije Gorana Sarića, formirana je borbena grupa od specijalne jedinice policije Doboja, dve čete PJP-a i dve čete Centra za obuku na Jahorini. Zadatak grupe bio je da očisti teren Pobuda sa desne strane puta Milići-Konjević Polje, a zatim da pređe na područje Cerske i nastavi čišćenje.⁷³⁷ Neke od zarobljenih ove jedinice ubijale su na licu mesta, ali su veće grupe slali u Konjević Polje, gde je bio sabirni centar za zarobljenike.⁷³⁸ Moguće je da su upravo ovi ljudi završili u masovnoj grobnici u dolini Cerske.

Ostala mesta pogubljenja

U toku 23. jula 1995, kada su glavna streljanja već bila izvršena, potpukovnik Vujadin Popović organizovao je još dva pogubljenja preostalih zarobljenika iz Srebrenice koji su se našli u rukama VRS. U bolnicu *Sveti Nikola* u Milićima, 13. jula 1995. godine, dovedeno je 14 ranjenika iz Srebrenice. Njih 11 sutradan je prebačeno u bolnicu u Zvorniku, po naređenju Ratka Rokvića, šefa sanitetske službe i člana GŠ VRS, gde su ostali otprilike do 20. jula.⁷³⁹ Jedan od njih umro je tokom lečenja. Ostalih deset zarobljenika prebačeni su 20. jula na lečenje u kasarnu *Standard* u Zvorniku, u ambulantu, odvojeno od srpskih vojnika koji su tu bili smešteni na lečenje.⁷⁴⁰ U presretnutim razgovorima od 23. jula ujutru, čuje se kako Vinko Pandurević pita za ove ljude, kao i odgovor da će doći Popović i „prenijeće šta treba uraditi o poslu

735 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Svedočenje Dušana Janca od 14. maja 2010, T. 1778–1779; 1790 i od 18. maja 2010, T. 2022–2025.

736 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, P 206/1, Vilijem Haglund, Sudsko-medicinska istraga grobnog lokaliteta Cerska.

737 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1582, Naredba komandanta Specijalne brigade policije od 17. jula 1995.

738 Arhiva Suda BiH, *predmet Jević i dr.*, Prvostepena presuda od 25. maja 2012, 159–167.

739 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P1888, Dopis iz bolnice u Milićima, s potpisom dr Davidovića od 20. jula 1995.

740 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Jugoslava Gavrića od 21. marta 2007, T. 9114–9115;

o kom smo razgovarali”⁷⁴¹ Svedok iz komande brigade potvrdio je da su zarobljenici tog dana odvedeni, kao i da je Pandurević obavestio Dragana Obrenovića da ih je preuzeo Popović sa nalogom od Mladića da ih likvidira.⁷⁴² Zarobljenici su preuzeti bez ikakve medicinske dokumentacije i od tada im se gubi svaki trag.⁷⁴³

Istoga dana, Vujadin Popović išao je i u mesto Bišina, u blizini Šekovića, gde se nalazilo sedište 3. bataljona Šekovičke brigade VRS. Tu su dovedeni zarobljeni Srebreničani, njih četrdesetak, sa različitih mesta. Jedan kamion pokupio je grupu zarobljenika iz logora Sušica kod Vlasenice, po naređenju komandira bataljona vojne policije Drinskog korpusa Ratka Vujovića.⁷⁴⁴ Još nekoliko zatvorenika kupljeno je u kafani na putu Šekovići-Tišća. Blizu tog mesta pridružio im se i minibus, koji je iz baze u Dragaševcu dovezao petoricu pripadnika 10. diverzantskog odreda VRS.⁷⁴⁵ Ubrzo im se u svom vozilu pridružio i potpukovnik Popović. Ceo konvoj zaustavio se u mestu Bišina, blizu komande 3. bataljona. Zatvorenike su pripadnici 10. diverzantskog odreda izvodili u grupama i streljali oko 30 metara od puta.⁷⁴⁶ Kasnije je dovezen jedan utovarivač, koji je iskopao jamu i u nju ubacio tela ubijenih.⁷⁴⁷ Komisija za nestale osobe BiH ekshumirala je tela iz grobnice u Bišini u maju i junu 2006. godine i identifikovala 39 osoba koje su nestale iz Srebrenice u julu 1995. U oktobru 2009, na području Bišine pronađena je još jedna grobnica, kada je u pećini pronađeno 16 tela nestalih iz Srebrenice.⁷⁴⁸

Posmrtni ostaci stanovnika srebreničke enklave nestalih u julu 1995. pronađeni su i na lokacijama koje su veoma udaljene od glavnih mesta ubijanja. Na sarajevskom ratištu je u junu i julu 1995. boravila posebna jedinica sastavljena od

741 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, 1309a, Presretnuti razgovor od 23. jula u 8.00h; 1310a, Presretnuti razgovor od 23. jula 1995. u 8.05h.

742 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-168 od 27. septembra 2007, T. 5914–15916.

743 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Zorana Begovića od 21. marta 2007, T. 9147–9148.

744 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-172 od 10. marta 2009, T. 32566–32580.

745 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P4432, Putni radni list za minibus za 23. jul 1995.

746 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-172 od 10. marta 2009, T. 32573–32575; Svedočenje zaštićenog svedoka PW-175 od 25. marta 2009, T. 32782–32788.

747 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje zaštićenog svedoka PW-172 od 10. marta 2009, T. 32573–32574.

748 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1987, Dušan Janc, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica i otkrivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom“, 28. jun 2013, 36–37.

pripadnika paravojnih formacija i policije Republike Srbije, kao pomoć VRS-u, o čemu će detaljno biti reči u delu koji se bavi odnosom Srbije i zločina u Srebrenici. Jedna od formacija iz te jedinice, poznata pod nazivom *Škorpioni*, u nekom trenutku u julu 1995. dobila je poseban zadatak da doveze grupu civila iz Srebrenice i strelja ih na području Trnova, u blizini Sarajeva.⁷⁴⁹ Na snimku, o kome je već bilo reči, zabeleženo je streljanje jedne takve grupe, sastavljene od šestorice muškaraca i dečaka iz Srebrenice. Oni su streljani na području Godinjskih bara, a njihova tela ekshumirana su i identifikovana na tom istom mestu u aprilu 1999.⁷⁵⁰ Samo nekoliko kilometara od lokacije u Godinjskim barama, na mestu zvanom Dobro Polje, u junu 2021. otkriveno je još deset tela, za koje je kasnije utvrđeno da takođe pripadaju Srebreničanima nestalim u julu 1995.⁷⁵¹ Inače, na ovoj lokaciji bilo je mesto za izvlačenje teških ranjenika 1995. godine, koje je koristila Jedinica za antiteroristička dejstva DB-a (kasnije poznata pod imenom Jedinica za specijalne operacije - JSO ili Crvene beretke).⁷⁵²

Za veliki deo onih koji su uspeali da se sakriju nakon što je prošao glavni talas ubistava, spasonosna okolnost bilo je veliko međunarodno interesovanje za sudbinu srebreničkih muškaraca i masovna ubistva o kojima se već od sredine jula intenzivno govorilo i pisalo. Tako su mnogi koji su zarobljeni nakon 20. jula ipak odvedeni u logor Batković i kasnije razmenjeni. Rešid M. iz srebreničkog sela Trubari krio se 16 dana i zarobljen je, sa grupom saputnika, tek je 27. jula. Oni su u stanici policije Osmaci bili mučeni, a kasnije su prebačeni u logor Batković gde je Rešid M. proveo pet meseci, ali je na kraju razmenjen kao ratni zarobljenik.⁷⁵³ Po svedočenju zaštićenog svedoka RM-322, oficira iz Zvorničke brigade, komandant te jedinice Vinko Pandurević naredio je, negde oko 21. jula, da se zarobljenici „moraju obraditi po standardnom postupku”. Od tog trenutka opet su se vratili praksi zarobljavanja umesto ubijanja, a svedok je dodao da su već od 18. jula svi govorili o masovnim ubistvima i da se glas o tome svuda raširio.⁷⁵⁴

749 Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, P2146, Izjava svedoka JF-024 od 17. februar 2005, para. 76-78.

750 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1987, Dušan Janc, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica i otkrivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom“, 28. jun 2013, 39.

751 <https://icmp.int/news/victims-found-in-mass-grave-in-kalinovik-linked-to-july-1995-srebrenica-genocide/> (4. mart 2025).

752 Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, P1454, Naredba Ratka Mladića od 1. jula 1995.

753 *Samrtno srebreničko ljeto '95*, 79-81.

754 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1494, Izjava svedoka RM-322 od 20. maja 2003, 7.

Srebreničkim muškarcima i dečacima bilo je teško da prežive, čak i uz dozu sreće, jer je sistem bio postavljen tako da i kad se u jednom trenutku prevari smrt, dolaze novi izazovi. N.M. iz sela Bajramovići kod Srebrenice pošla je sa mužem i tri sina (starosti od 20 do 24 godine) peške za Tuzlu, ali su joj dva sina ranjena. U koloni je izgubila muža i jednog sina i nikada ih više nije videla, a onda se sa dva ranjena sina predala u Sandićima. Tu je imala sreće da ih jedan vojnik VRS ubaci u kamion koji je vozio izbeglice za Kladanj. Ipak, kada su stigli do linije razgraničenja u Tišću, tamošnji vojnici su odvojili oba njena ranjena sina. Tako je celu srebreničku epopeju preživela jedino ona, izgubivši sve članove porodice.⁷⁵⁵

Neke porodice u potpunosti su nestale u masakrima u julu 1995. U selu Slatina, 15 kilometara od Srebrenice, do jula 1995. živela je porodica Muminović, koju su činili Hamed Muminović, njegov sin Fehim i snaja Nura, kao i maloletni unuci, Suljo (16) i Saudin (13). Nakon pada Srebrenice, Fehim i Suljo krenuli su kroz šumu ka Tuzli, a ostali u Potočare. Prilikom evakuacije stanovništva, Nuri su trinaestogodišnjeg sina srpski vojnici oteli iz ruku i odvojili ga sa vojno sposobnim muškarcima. Nura Muminović ispričala je kasnije: „Ja povuci, povuci dijete. Ote' ja njega. Dočepa ga drugi. Odgurnu mene, o'sova mi majku i Boga. Odvedoše mi dijete. 'Para nemam, imam kuću novu, neuseljenu, prepisat ću ti, daj mi dijete.' Kaže: 'Ne brini, neće im niko ništa, svi će se evakuisati.' I tako, ne dadoše mi dijete”. Deda Hamed pobunio se zbog unuka, pa su i njega izdvojili sa muškarcima. Nijedan muški član porodice Muminović nije preživio. Deda Hamed ukopan je 2006, a braća Suljo i Saudin tri godine kasnije, dok Fehimovi ostaci još nisu pronađeni. Nura je umrla 2005. ne dočekavši da sahrani svoju porodicu.⁷⁵⁶

Od više od 7000 bošnjačkih muškaraca i dečaka koji su nakon 11. jula 1995. pali u ruke srpskih snaga, preživelo je tek nešto više od 150. Većina preživelih bili su oni koji su se malo duže krili po šumama i koji su bili zarobljeni tek u kasnijem periodu. Preživeli su i neki od onih koji su se, nakon zaseda tokom *marša smrti*, vratili nazad i krili se sve vreme po selima u okolini Srebrenice ili po pećinama u planinama na obali Drine. Brojna svedočanstva preživelih govore o filmskim pričama ljudi koji su se mesecima skrivali, snalazili se za hranu i izbegavali srpske patrole. Bekir Husejinović je, kao šesnaestogodišnjak, sa svojih pet drugova, devet meseci proveo skrivajući se u selima oko Srebrenice i u zemunici koju su sami iskopali, da

755 *Samrtno srebreničko ljeto '95*, 163-164.

756 Memorijalni centar Srebrenica, rubrika Lične priče, <https://srebrenicamemorial.org/bs/licne-price/u-genocidu-su-u-mnogim-slucajevima-ugasene-cijele-porodice-i-o-njima-nemako-da-svjedoci-i-prica/15> (4. mart 2025).

bi tek u aprilu 1996. došao na teritoriju pod kontrolom Armije BiH.⁷⁵⁷ Zahvaljujući vanrednom fokusu svetske javnosti na Srebrenicu, kako je vreme prolazilo, bilo je sve teže organizovati masovna ubistva ljudi. Mnogi od kasnije zarobljenih bili su smešteni u kasarnu u Karakaju, s namerom da budu razmenjeni za srpske borce, po naređenju komandanta Zvorničke brigade Vinka Pandurevića. To je bilo logično i zakonito ponašanje, koje je i ranije bilo praktikovano, a koje je imalo smisla i sa vojničkog stanovišta, pošto je veliki broj srpskih vojnika bio u zarobljeništvu Armije BiH i trebalo je da budu razmenjeni. Ovi zarobljenici na kraju su odvedeni u Batković i razmenjeni krajem 1995.⁷⁵⁸

Pojedini ljudi iz Srebrenice uspeali su da pređu Drinu i domognu se Srbije. Srbija je, sve do 1. avgusta 1995, one koji bi prešli na njenu teritoriju isporučivala vlastima RS. Ova praksa promenjena je 1. avgusta pod pritiskom predstavnika međunarodne zajednice.⁷⁵⁹ Postoje dokazi o najmanje 30 muškaraca koji su prešli preko Drine i predali se pripadnicima policije Republike Srbije ili VJ, verujući da tako spasavaju život. Neki od njih čak su i sami sebe povređivali kako ne bi bili vraćeni u RS. Međutim, vlasti Srbije isporučile su sve ove ljude vlastima u RS, a preživela su samo šestorica.⁷⁶⁰ Jedan od onih koji je na ovaj način stradao je i Rešid Sinanović, predratni načelnik policijske stanice u Bratuncu. On je preživeo streljanje u Kozluku i sa četiri metka u telu uspeo da se dokopa Srbije. Tamo mu je pružena medicinska pomoć, ali je onda 16. jula isporučen policiji RS. Njegovo telo pronađeno je u masovnoj grobnici Čančarski put 4.⁷⁶¹

757 Husejinović, Bekir, *Dječak sa rukama starca: ispovijest o devetomjesečnom skrivanju u Srebrenici, nakon izvršenja genocida nad Bošnjacima u julu 1995*, Sarajevo: Pravda, 2019.

758 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, P340, Borbeni izveštaj Zvorničke brigade, 22. juli 1995, par. 3; P377, Beleznica dežurnog oficira Zvorničke brigade, 29. maj – 27. juli 1995, 167; Svedočenje Vinka Pandurevića od 9. februara 2009, T. 31137-31147 i od 10. februara 2009, T. 31168-31169; P3522, spisak 171 osobe iz Batkovića razmenjene krajem 1995; D522, Ažurirani izveštaj MKCK-a o aktivnostima MKCK-a u bivšoj Jugoslaviji.

759 Verovatno je odluka bila rezultat pregovora Bilta i Miloševića od 31. jula 1995, videti više o ovome u Biltovim memoarima: Bilt, Karl, *Zadatak mir*, Beograd: B92, 1999, 115-116. Videti i analizu ovih događaja u: *Dosije: Deportacija izbeglica iz Srebrenice*, Beograd: FHP, 2017, 30-31.

760 Videti detaljno o svih 30 slučajeva u: *Dosije: Deportacija izbeglica iz Srebrenice*, 15-29.

761 Detaljno o sudbini Sinanovića videti analizu veća Tribunala u predmetu Karadžić, urađenu na osnovu velikog broja dokaza: Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016, para. 5192-5200, posebno f. 17638. Videti i članak *Independent*-a o ovom slučaju: Robert Block, „River killings’ shed light on scale of horror after the fall of Srebrenica“, *Independent*, 24. jul 2017, dostupno na: <https://www.independent.co.uk/news/world/river-killings-shed-light-on-scale-of-horror-after-the-fall-of-srebrenica-1593105.html> (4. mart 2025).

Kao što je već opisano, ranjenici iz Potočara i Bratunca spasili su se dobrim delom zahvaljujući činjenici da su ih popisale međunarodne organizacije pre nego što su predati srpskim snagama. Tek poneki zarobljenik koji je uhvaćen na samom početku, pre svega oni iz izbegličke mase u Potočarima, odveden je u logor Batković i kasnije razmenjen, izbegavši tako sudbinu ostalih sunarodnika. Među njima je bio i poslanik skupštine BiH iz Srebrenice Ibran Mustafić, koji je iz Bratunca umesto na streljanje odveden u Batković na ispitivanje, a zatim, nakon više od devet meseci, razmenjen za srpske zarobljenike.⁷⁶² O motivima da se baš on poštedi teško je spekulisati. Neki drugi funkcioneri, poput predsednika SDA Srebrenice Hameda Efenđića, takođe su odvojeni u Potočarima, ali su ipak streljani.⁷⁶³ Očigledno je da su preživeli među zarobljenima bili incident i da je ideja bila da se u potpunosti unište svi vojno sposobni Bošnjaci iz srednjeg Podrinja, prethodno sabijeni u srebreničku enklavu.

Postoji velika verovatnoća da je slična sudbina bila namenjena i stanovnicima druge podrinjske enklave – Žepe. U pitanju je bilo nekoliko planinskih sela, vrlo teško pristupačnih, pogotovu za tenkove, tako da su bošnjačke jedinice uprkos slaboj brojnosti i naoružanju ipak imale izvesnu stratešku prednost. Napad VRS na Žepu počeo je 14. jula, neposredno nakon što je osvojena srebrenička enklava.⁷⁶⁴ Uporedo sa napadom tekli su i pregovori između VRS, UNPROFOR-a i vlasti u Sarajevu o evakuaciji stanovništva i razmeni zarobljenika. Međutim, pregovore je otežavala neizvesna sudbina srebreničkih zarobljenika. VRS je uporno odbijala da dostavi spisak zarobljenih u Srebrenici da bi se izvršila razmena svi za sve. S druge strane, lokalno rukovodstvo u Žepi, posebno vojnici, nisu hteli da pristanu na zahtev VRS da prvo polože oružje da bi onda bili razmenjeni. Vesti iz Srebrenice već su stigle do Žepe i niko nije bio spreman da se dobrovoljno preda vojsci bosanskih Srba. Civilni iz Žepe evakuisani su uz pomoć UNPROFOR-a od 25. do 27. jula, dok su borci do kraja odbili da se predaju. U periodu od 31. jula do 10. avgusta, deo njih krenuo je šumskim putevima ka teritorijama pod kontrolom Armije BiH, a većina,

762 Mustafić, Ibran, *Planirani haos*, 384-439.

763 Posmrtni ostaci Hameda Efenđića nađeni su u sekundarnoj grobnici Zeleni Jadar 5, Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1982, Izveštaj Dušana Janca, Dodatak D ažuriranom rezimeu forenzičkih istraga, istraga u vezi sa Srebrenicom, 268.

764 Operacija napada na Žepu nosila je naziv Stupčanica 95, Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P1225, Zapovest Radislava Krstića za napad na Žepu od 13. jula 1995.

otprilike oko 800 ljudi, prebacila se improvizovanim splavovima preko Drine u Srbiju.⁷⁶⁵

Ljude koji su prešli Drinu, a među kojima je pored vojnika bilo i civila, uključujući i maloletnike, zarobile su vojne i policijske jedinice u Srbiji. Zarobljenici su smešteni u logore u Šljivovici kod Čajetine i u Mitrovom Polju kod Aleksandrovcā. Bili su izloženi mučenju, izgladnjivanju i seksualnom zlostavljanju. Tri zarobljenika umrla su od posledica torture. Na kraju su svi pušteni na proleće 1996. Za torturu u ova dva logora nikada niko nije odgovarao.⁷⁶⁶ VRS je od samog početka uporno insistirala da se svi zarobljenici vrate pod njenu kontrolu. General Radislav Krstić poslao je svoje ključne ljude za bezbednost, Vujadina Popovića i Svetozara Kosorića, da vrate zarobljenike iz Srbije, dajući Popoviću uputstvo: „Da mi vratiš Turke [...] to su naši Turci”. Kad ga je Popović izvestio da im MUP Srbije ne dozvoljava pristup, Krstić je odgovorio: „Ja ću okrenuti cevi prema njima”.⁷⁶⁷ Kao što je već navedeno, u tom periodu Srbija je prestala da isporučuje zarobljene Bošnjake vlastima u RS, očigledno svesna da time i sebe dovodi u poziciju saučesnika u masovnom zločinu. Na kraju, VRS je uspela da se dokopa jedino ljudi iz rukovodstva Žepe koji su vodili pregovore. Trojica najistaknutijih lidera, Mehmed Hajrić, predsednik opštine i ratnog predsedništva, pukovnik Avdo Palić, komandant Žepske brigade ABiH i Amir Imamović, komandant Civilne zaštite, zarobljeni su nakon završetka pregovora i nije im dozvoljeno da pređu na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. Tela sve trojice pronađena su u novembru 2001. u masovnoj grobnici kod Rogatice.⁷⁶⁸

Prikriivanje zločina – primarne i sekundarne grobnice

Žrtve sa bratunačkog područja, pre svega iz skladišta u Kravici, ali i iz Bratunca, Potočara, Konjević Polja i drugih mesta ubistava, pokopavane su u masovnim grobnicama na području opština Bratunac i Srebrenica. Ovako veliku operaciju ubijanja nije bilo moguće sakriti, pa su informacije brzo počele da kruže, kako među

765 O razvoju događaja u vezi sa Žepom videti detaljnu analizu u: Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Prvostepena presuda od 6. juna 2013, para. 612-676.

766 Videti detaljno o ova dva logora i sudbini zarobljenika iz Žepe u: *Dosije: Šljivovica i Mitrovo Polje*, Beograd: FHP, 2016.

767 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P529c, Presretnuti razgovor između Radislava Krstića i Vujadina Popovića od 2. avgusta 1995. u 13.00h.

768 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P170, Izveštaj Dušana Janca, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija masovnih grobnica i otkriivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom i Žepom, april 2010“, 52.

ljudima na terenu, tako i u stranoj štampi i među svetskim zvaničnicima. Dve velike grobnice u selu Glogovi, u blizini Kravice, po jedna sa svake strane malog zemljanog puta koji se u Glogovi odvaja od puta Bratunac–Konjević Polje, otkrivene su u dva navrata, prva u septembru 1996, a druga u periodu od avgusta do oktobra 2000, od strane tima MKTJ. Isti tim koji je 1996. otkrio grobnicu u Glogovi pregledao je i skladište zadruga u susednoj Kravici, gde je pronašao veliki broj ljudskih ostataka, krvi i tkiva, kao i delove zubnih proteza i ljudskih kostiju u smetlištu blizu skladišta. Svuda oko zgrade bile su čaure i kašike od ručnih bombi.⁷⁶⁹

U isto vreme otkrivena je i grobnica u ataru sela Adžići, obeležena kao Ravnice (iako se vode kao dve, u suštini je reč o jednoj masovnoj grobnici), gde su tela očigledno sa zemljanog puta bacana niz strminu i onda zakopavana. U sve tri grobnice pronađen je veliki broj dokaza da tela potiču iz skladišta u Kravici, uključujući iste čaure i metke, ali i delove unutrašnje fasade, kao i vrata od skladišta u Kravici.⁷⁷⁰ U grobnici Glogova 2 pronađena su tri automatska ručna sata koji se navijaju pokretom ručnog zgloba. Kako je utvrdio ekspert za *Seiko* satove Mark Mils, ovi satovi stali su 32-35 časa nakon ubistva, što bi, na osnovu vremena na satovima, značilo da su žrtve bile mrtve 13. jula popodne ili uveče. Ovo se poklapa sa drugim dokazima egzekucije u Kravici.⁷⁷¹ U ove tri primarne grobnice pronađeno je i identifikovano 606 osoba povezanih sa srebreničkim masakrom.⁷⁷² Za sve grobnice utvrđeno je da su oskrnavljene i da su tela pomerana uz pomoć mehanizacije.⁷⁷³

Po svedočenju Momira Nikolića, u nekom trenutku u septembru 1995, Vujađin Popović je došao u Bratunac sa naredbom GŠ VRS da se grobnice u Glogovi

769 MKTJ, *predmet Karadžić*, P4009, Izveštaj veštaka Ričarda Rajta, „Izveštaj o iskopavanjima i ekshumacijama masovne grobnice Glogova 1“; P4033, Izveštaj veštaka Jose Baraybara, „Izveštaj o iskapanjima na masovnoj grobnici Glogova 2, BiH, 1999-2001“

770 MKTJ, *predmet Karadžić*, P4009, Izveštaj veštaka Ričarda Rajta, „Izveštaj o iskopavanjima i ekshumacijama masovne grobnice Glogova 1“, 2, 18-19; P4502, Izveštaj Dina Meninga od 1. februara 2001, „Rezime sudsko-medicinskog dokaznog materijala – Grobnice ekshumirane 2000. godine: Lažete 1, Lažete 2c, Ravnice, Glogova“, 13.

771 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4033, Izveštaj veštaka Hoze Barajbara, „Izveštaj o iskapanjima na masovnoj grobnici Glogova 2, BiH, 1999-2001“, 20.

772 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1987, Dušan Janc, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica i otkrivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom“, 28. jun 2013, 14-16.

773 MKTJ, *predmet Karadžić*, P4009, Izveštaj veštaka Ričarda Rajta, „Izveštaj o iskopavanjima i ekshumacijama masovne grobnice Glogova 1“, 5, 9, 16; P4033, Izveštaj veštaka Hoze Barajbara, „Izveštaj o iskapanjima na masovnoj grobnici Glogova 2, BiH, 1999-2001“, 3-4, 18.

iskopaju i tela premeste na teže dostupne lokacije na širem području Srebrenice.⁷⁷⁴ Ovo je navodno bio i zahtev civilnih vlasti u Bratuncu, koje su pružile kompletnu logističku pomoć, uključujući mehanizaciju i radnike iz komunalnih preduzeća iz Bratunca, kao i mehanizaciju iz rudnika Sase i drugih preduzeća iz opštine Srebrenica.⁷⁷⁵ Prebacivanje leševa trajalo je danima, a u operaciji su, pored radnika komunalnih preduzeća, učestvovali i vojnici iz 5. inženjerijskog bataljona Drinskog korpusa, kao i policija iz Bratunca, dok ih je obezbeđivala vojna policija Bratunačke brigade. Pored tolikog broja uključenih i velikog obima posla koji je uslovio i to da traje danima, uskoro je cela operacija postala javna tajna i manje-više svi u tom području znali su za nju.⁷⁷⁶

U toku 1998, otkriveno je sedam sekundarnih grobnica na lokaciji Zeleni Jadar blizu Srebrenice. U nekima od njih su, pored tela, pronađeni i različiti materijali koji se mogu povezati sa skladištem u Kravici i grobnicom u Glogovi, poput ostataka bodljikave žice, delova automobila, slame kojom su bile prekrivene žrtve, ali i metaka i gelera.⁷⁷⁷ Analizom je takođe ustanovljeno da su uzorci zemlje i polena u grobnicama u Zelenom Jadru i u primarnoj grobnici u Glogovi sabijeni.⁷⁷⁸ Veliki broj delova tela za koje je DNK profilisanjem utvrđeno da pripadaju istim osobama pronađeno je u primarnim i sekundarnim grobnicama. Na primer, profil DNK iz polomljenog zuba pronađenog kod skladišta u Kravici poklopio se sa profilom DNK tela pronađenog u sekundarnoj grobnici Zeleni Jadar 2.⁷⁷⁹

774 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Momira Nikolića od 21. aprila 2009, T. 32960-3296.

775 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje zaštićenog svedoka RM-260 od 20. aprila 2004, T. 7886-7888; Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, svedočenje Momira Nikolića od 30. maja 2013, T. 11963.

776 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Damjana Lazarevića od 29. avgusta 2007, T. 14511; Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Svedočenje Milenka Katanića od 10. februara 2012, T. 24547; Svedočenje Momira Nikolića od 16. februara 2012, T. 24690.

777 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4504, Izveštaj veštaka Dina Meninga od 16. maja 2000, „Rezime sudsko-medicinskog dokaznog materijala – stratišta i masovne grobnice“, 84-86; P4000, Izveštaj veštaka Ričarda Rajta od 12. maja 1999, „Ekshumacije provedene u Istočnoj Bosni tokom 1998. godine“, 25-26,

778 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4030, Izveštaj veštaka Hoze Barajbara od 8. decembra 1999, „Izveštaj o antropološkom pregledu ljudskih ostataka iz Istočne Bosne“, 3-4, 8.

779 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4772, Izveštaj Dušana Janca, „Ažurirani rezime forenzičkih dokaza – ekshumacija grobnica i posmrtnih ostataka sa površine u vezi sa Srebrenicom“, januar 2012, 27, 49, 85-87 i Dodatak D, 353-380.

Operacija iskopavanja i premeštanja tela na zvrničkom području takođe je realizovana krajem septembra i početkom oktobra 1995. Posao su obavili pripadnici inženjerijskih jedinica Zvrničke brigade i Drinskog korpusa, a kamioni su uzeti od brojnih preduzeća na ovom području. Operacijom su upravljali čelni ljudi vojne bezbednosti u Zvrničkoj brigadi, Drago Nikolić i Milorad Trbić.⁷⁸⁰ Ratko Mladić je 14. septembra lično dao naređenje da se 5000 litara dizel goriva dostavi Trbiću za potrebe inženjerijskih radova.⁷⁸¹ Ovo je bila potpuno neuobičajena procedura, pošto Mladić inače nije izdavao direktna naređenja za dostavljanje goriva, niti su organi bezbednosti preuzimali gorivo za potrebe inženjerije. I ovde se potvrđuje visok stepen kontrole koji je nad celokupnom operacijom zarobljavanja, pogubljenja i kasnijeg skrivanja tela Srebreničana imao Ratko Mladić. Inače, iskopavanja i ponovna ukopavanja uglavnom su obavljana noću. Da je cela operacija bila tajna svedoči i činjenica da su rukovaoci rovokopača i drugih vozila inženjerije baš u ovom periodu prestali da beleže pređene kilometre, sate rada i utrošak goriva, iako je to do tada bila redovna procedura.⁷⁸²

Kako je već rečeno, zatvorenici iz škole u Grbavcima streljani su na livadi u susednom selu Orahovac, gde su i pokopani. Na satelitskim snimcima područja sela Orahovac vidi se da je iskopavana zemlja u periodu između 5. i 27. jula 1995.⁷⁸³ Tokom 1996. i 2000. godine izvršene su ekshumacije na tim lokalitetima i nađene su dve velike grobnice – Lažete 1 i Lažete 2. Za obe grobnice ustanovljeno je da su naknadno prekopavane. Ipak, ostataka je još uvek bilo, jer nisu svi odneti, pa je u grobnici Lažete 1 identifikovano 119, a u grobnici Lažete 2 - 189 leševa. U obe grobnice pronađen je veliki broj ligatura i poveza za oči. Iste platnene trake koje su korišćene kao povezi za oči nađene su i na smetlišu iza škole u Grbavcima. U obe

780 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Svedočenje Damjana Lazarevića od 29. avgusta 2007, T. 14468–14489 i od 30. avgusta 2007, T. 14509–14511; Svedočenje Vinka Pandurevića od 11. februara 2009, T. 31242–31243.

781 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P2131, Naređenje GŠ VRS od 14. septembra 1995.

782 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P2203, Iskaz veštaka Ričarda Batlera od 1. novembra 2002. o vojnim događanjima u Srebrenici – „Operacija Krivaja 95“, para. 11.0.

783 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4294, Satelitski snimci područja Orahovca od 5. i 27. jula 1995.

grobnice pronađen je i veliki broj čaura od metaka, a povrede na gotovo svim telima bile su prostrelne rane od vatrenog oružja.⁷⁸⁴

Ostatak leševa sa ove lokacije pronađen je kasnije, u sekundarnim grobnicama blizu sela Hodžići. Tamo je otkriveno ukupno sedam grobnica koje su nazvane Put za Hodžiće (od 1 do 7), od kojih su prve tri pronađene 1998, a ostale u periodu od 2004. do 2006. U sedam grobnica pronađeno je i identifikovano 540 leševa ljudi koji su nestali nakon pada Srebrenice.⁷⁸⁵ Na osnovu snimaka iz vazduha, grobnice na lokalitetu Lažete bile su već zarasle u rastinje 7. septembra, da bi se na snimcima od 27. septembra 1995. na tom terenu videlo iskopavanje velikih razmera. U isto vreme, na snimcima od 2. oktobra 1995, vide se iskopavanja na lokalitetima Put za Hodžiće 4 i 5, kojih na snimcima istog terena od 7. septembra – nema.⁷⁸⁶ U sekundarnim grobnicama na putu za Hodžiće pronađeni su zemlja i polen koji su se poklapali sa uzorcima iz primarnih grobnica Lažete 1 i 2, kao i ligature i povezi identični onima pronađenim i u primarnim grobnicama i u školi u Grbavcima.⁷⁸⁷ Takođe, deo crne vodovodne cevi koji je bager isekao prilikom iskopavanja grobnice Lažete 1 pronađen je u grobnici Put za Hodžiće 5.⁷⁸⁸ U grobnicama na putu za Hodžiće pronađeno je 60 DNK veza (ostaci jednog tela pronađeni u dve grobnice) sa primarnim grobnicama Lažete 1 i 2, kao i 27 DNK veza između sekundarnih grobnica međusobno.⁷⁸⁹

784 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4135, Izveštaj Fredija Pkerelija od 2. februara 2001, „Lažete 1, BiH, Izveštaj o iskopavanju i ekshumaciji”; P4502, Izveštaj Dina Meninga od 1. februara 2001, „Rezime sudsko-medicinskog dokaznog materijala – Grobnice ekshumirane 2000. godine: Lažete 1, Lažete 2c, Ravnice, Glogova”; P4316, Izveštaj Vilijama Huglanda od 15. juna 1998, „Kriminalističko-tehnička obrada grobnice na lokalitetu Lažete 2”; P4104, Izveštaj Džona Klarka od 24. februara 2001, „Grobnice povezane sa Srebrenicom – izveštaj glavnog patologa”.

785 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1987, Dušan Janc, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica i otkrivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom”, 28. jun 2013, 23-27.

786 MKTJ, *predmet Karadžić*, P4512, Zbirka fotografija, „Masovne grobnice u Srebrenici – Vazdušni snimci primarnih i sekundarnih masovnih grobnica”, 17-19.

787 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4504, izveštaj Dina Meninga od 16. maja 2000, „Rezime sudsko-medicinskog dokaznog materijala – stratišta i masovne grobnice”, 16-17; 51-63.

788 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4502, Izveštaj Dina Meninga od 1. februara 2001, „Rezime sudsko-medicinskog dokaznog materijala – Grobnice ekshumirane 2000. godine: Lažete 1, Lažete 2c, Ravnice, Glogova”, 4.

789 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1987, Dušan Janc, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica i otkrivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom”, 28. jun 2013, 52.

Primarna grobnica u koju su prvo bačeni leševi streljani kod brane u Petkovcima otkrivena je nedaleko od tog mesta u aprilu 1998. Grobnicu je pronašao i iskopao istraživački tim MKTJ na čelu sa Ričardom Rajtom.⁷⁹⁰ Satelitski snimci pokazuju da je grobnica nastala u periodu između 5. i 27. jula 1995.⁷⁹¹ Tela su bila izmrvljena usled dejstva mehaničke sile, tako da je proces identifikacije i utvrđivanja načina smrti bio veoma težak. U ovoj grobnici pronađeno je najmanje 41 telo, od kojih je 19 identifikovano, kao i jedna ligatura, uz 211 čaura puščanih metaka.⁷⁹² Timovi MKTJ otkrili su u periodu od 1996. od 1998. još četiri, a Federalna komisija za nestale i petu grobnicu na lokalitetu sela Liplje, u kojoj su pronađeni ostaci prekopani sa područja grobnice u Petkovcima. Do 2013. godine identifikovano je ukupno 815 leševa u jednoj primarnoj i pet sekundarnih grobnica.⁷⁹³ Između primarne grobnice kod brane i ssekundarnih grobnica u selu Liplje pronađeno je 37 DNK veza, kao i još 52 veze između samih sekundarnih grobnica.⁷⁹⁴

Grobnicu na vojnoj ekonomiji Branjevo, u kojoj su prvobitno bili sahranjeni zarobljenici ubijeni na tom mestu i u Pilici 16. jula 1995, otkrio je i ekshumirao tim MKTJ, pod rukovodstvom Vilijama Haglanda, u septembru 1996. U pitanju je bio veliki rov dubok tri metra, dimenzija 28 puta 10 metara, u kom je pronađeno i kasnije identifikovano 140 zarobljenika iz Srebrenice. Grobnica je bila prekopavana, a tela su bila oštećena radom mehanizacije.⁷⁹⁵ Zbog snimaka američke vojske koji su pokazali veliki broj leševa na ovom području 17. jula 1995, grobnica u Branjevu bila je jedna od medijski najeksploatisanijih. Sama Medlin Olbrajt posetila je ovu lokaciju 22. marta 1996. Iz dnevnika Ratka Mladića vidi se da je Radovan Karadžić bio veoma srećan što na toj lokaciji nije pronađeno očekivanih 1200 leševa.⁷⁹⁶ Kao

790 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4000, Izveštaj Ričarda Rajta od 12. maja 1999, „Ekshumacije provedene u Istočnoj Bosni tokom 1998. godine“, 8, 20.

791 MKTJ, *predmet Karadžić*, P4512, Zbirka fotografija, „Masovne grobnice u Srebrenici – Vazdušni snimci primarnih i sekundarnih masovnih grobnica“, 22.

792 MKTJ, *predmet Karadžić*, P4053, Izveštaj veštaka Kristofera Lorensa, „Izveštaj o obdukciji ljudskih ostataka sa lokaliteta Brana, jun 1998“ od 17. juna 1999.

793 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1987, Dušan Janc, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica i otkrivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom“, 28. jun 2013, 27-29.

794 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1987, Dušan Janc, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica i otkrivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom“, 28. jun 2013, 53-54.

795 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4321, Izveštaj Williama Haglunda od 15. juna 1998, „Kriminalističko-tehnička obrada grobnice na lokalitetu Pilica (vojna ekonomija Branjevo)“.

796 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P1490, Dnevnik Ratka Mladića, 16. januar – 28. novembar 1996, 47.

i u drugim slučajevima, i ovde je grobnica prekopana u septembru 1995, a leševi su preneseni na druge lokacije.⁷⁹⁷ Među 13 sekundarnih grobnica otkrivenih na Čančarskom putu, za osam je putem forenzičke analize utvrđeno da su povezane sa primarnom grobnicom u Branjevu. U njima je do aprila 2013. identifikovano 1.611 osoba, ali forenzički eksperti pretpostavljaju da je deo tela prebačen i iz primarne grobnice u Kozluku.⁷⁹⁸

Primarnu grobnicu u Kozluku otkrio je tim istraživača Tužilaštva MKTJ, na čelu sa Ričardom Rajtom, u avgustu 1999. godine. U pitanju su bile tri velike jame blizu Drine, odakle su izvađeni ostaci najmanje 341 osobe. Ostaci su bili prekopavani i raskomadani dejstvom mehanizacije. U grobnici je nađeno i 55 poveza za oči i 168 ligatura, kao i veliki broj metaka i fragmenata puščane municije.⁷⁹⁹ Forenzičkom metodologijom kasnije su, uz Čančarski put, pronađene i sekundarne grobnice. Od 13 sekundarnih grobnica, pet se mogu povezati sa primarnom grobnicom u Kozluku. Do juna 2013. u primarnoj i sekundarnim grobnicama ukupno je identifikovano 825 ljudi koji se mogu povezati sa zločinom u Kozluku.⁸⁰⁰ Pronađeno je 113 DNK veza između primarne grobnice u Kozluku i sekundarnih grobnica, zatim 43 veze između primarne grobnice u Branjevu i sekundarnih na Čančarskom putu, kao i 110 veza između ovih sekundarnih grobnica međusobno.⁸⁰¹

U svim grobnicama pronađeni su i predmeti koje su žrtve sačuvali. Pored ličnih karata i drugih identifikacionih dokumenata (na primer, izbegličkih i drugih legitimacija), gotovo u svakoj prisutni su bili muslimanski verski predmeti. Najviše je bilo različitih varijanti zapisa iz Kurana, koji se često nose protiv uroka u obliku amajlija, ali pronađeni su i celi Kurani, kao, na primer, onaj u grobnici u Branjevu, zavijen u plastičnu kesu radi zaštite. Zapisi iz Kurana pronalazeni su na narukvi-

797 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4512, Zbirka fotografija, „Masovne grobnice u Srebrenici – Vazdušni snimci primarnih i sekundarnih masovnih grobnica“, 28-30.

798 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1987, Dušan Janc, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica i otkrivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom“, 28. jun 2013, 43-45 i prilog C, 36.

799 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4504, izveštaj Dina Meninga od 16. maja 2000, „Rezime sudsko-medicinskog dokaznog materijala – stratišta i masovne grobnice“, 74; P4001, Izveštaj Richarda Wrighta od 2. februara 2000, „Izveštaj o iskopavanjima i ekshumacijama u Kozluku“, Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Svedočenje Džona Klarka od 30. maja 2000, T. 3900-3915.

800 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P1987, Dušan Janc, „Dopunjeni rezime forenzičkog dokaznog materijala – ekshumacija grobnica i otkrivanje površinskih ostataka u vezi sa Srebrenicom“, 28. jun 2013, 13-14, 18-23.

801 *Isto*, 52-53.

cama, ogrlicama, u vrećicama, pa i zašiveni u unutrašnju postavu odeće. Pored verskih obeležja, pronađena su i pisma najbližih, stigla preko Crvenog krsta. U grobnici u Branjevu pronađena je i jedna dozvola za držanje i nošenje pištolja, kao i potvrda vojnog lekara o nesposobnosti za vojsku. Među dokumentima pronađenim u grobnicama su i različiti ugovori, rešenja o penzionisanju i slično. U grobnici Glogova 2 pronađeno je i uverenje o položenoj maturi. U sekundarnim grobnicama na Hodžićkom putu pronađene su dve članske karte Saveza komunista Jugoslavije.⁸⁰²

802 Detaljnu analizu pronađenih artefakata videti u: Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, P552a, Izveštaj Dina Meninga od 16. maja 2000, „Summary of forensic evidence – execution points and mass graves“, Annex C.

NAKON ZLOČINA – ISTINA I POSLEDICE

Krivična, politička i moralna odgovornost

Srebrenica i krivična odgovornost

Zločin u Srebrenici, pored jasne krivične odgovornosti pojedinaca, ima i aspekt političke i moralne odgovornosti.⁸⁰³ Politička odgovornost u ovom kontekstu obuhvata pre svega odgovornost za političke odluke koje su stvorile situaciju u kojoj je zločin moguć. S druge strane, moralna odgovornost odnosi se pre svega na propuštanje da se zločin spreči. Ove dve vrste odgovornosti često se prepliću i pojavljuju zajedno. Naravno, prisutne su često i kod osoba koje podležu krivičnoj odgovornosti. Kada je u pitanju krivična odgovornost pojedinca, kako je već navedeno, najviše pažnje privlači pravna kvalifikacija, tj. suđenja za krivično delo genocida. Ovo delo često se posmatra kao najteže krivično delo u međunarodnom humanitarnom pravu, te su i elementi bića krivičnog dela neretko posmatrani konzervativno, uz zahteve za visok stepen dokazanosti kako bi neko bio proglašen krivično odgovornim. Ono što izdvaja ovo delo od drugih je genocidna namera (*dolus specialis*). To praktično znači da je neophodno utvrditi da je optuženi imao nameru da istrebi, u celini ili delimično, neku od četiri zaštićene grupe (nacionalna, etnička, verska i rasna).

Žalbeno veće MKTJ, u predmetu *Krstić*, ovako je istaklo važnost i težinu genocida: „Oni, koji planiraju i provode genocid, žele da liše čovečanstvo velikog i raznorodnog bogatstva, koje čine njegovi narodi, rase, etničke grupe i religije. To je zločin protiv celog čovečanstva i njegove posledice oseća ne samo grupa koja je izdvojena za uništenje, već celo čovečanstvo“.⁸⁰⁴ Odlučujući da general Krstić nije

803 Videti više o konceptima krivične, političke i moralne odgovornosti u: Jaspers, Karl, *Pitanje krivice*, Beograd: Samizdat B92, 1999.

804 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, presuda Žalbenog veća od 19. aprila 2004, para. 36.

odgovoran za genocid, već za pomaganje u genocidu, isto veće definisalo je standard na ovaj način: „Genocid je jedan od najtežih zločina poznatih čovečanstvu i njegova težina se ogleda u strogim zahtevima u pogledu posebne namere. Krivica za genocid može se proglasiti samo kada je ta namera nedvosmisleno utvrđena“.⁸⁰⁵ Međutim, žalbeno veće u predmetu *Brđanin* odstupilo je od ovako strogo postavljenog uslova. Razmatrajući tri načina za realizaciju udruženog zločinačkog poduhvata (UZP), definisana u predmetu *Tadić*, ovo veće zaključilo je da za treći način ne treba utvrđivati konkretnu nameru za izvršenje genocida kod optuženog, već je dovoljno da je on mogao razumno predvideti da će zločin genocida nastupiti kao posledica činjenja drugih zločina zbog kojih je napravljen UZP.⁸⁰⁶

Na konkretnom primeru istočne Bosne, ovo bi značilo da su svi učesnici UZP da se to područje etnički očisti od Bošnjaka morali biti svesni da kao logična posledica može doći i do izvršenja krivičnog dela genocida. Suštinski, ovo je upravo ono što je Ratko Mladić javno izrekao na 16. sednici Skupštine srpskog naroda u BiH 12. maja 1992, nakon što je čuo plan za uspostavljanje etnički čiste srpske države u BiH: „To je ljudi genocid“.⁸⁰⁷ Predmet sudske odluke isključivo je krivična odgovornost optuženog, što se odnosi i na krivično delo genocida. Ipak, predmet interesovanja stručne i laičke javnosti u ovakvim slučajevima mnogo je širi. Zahva-ljujući strogim pravilima za osuđujuću presudu u slučaju genocida, izvođenje naj-viših vojnih, a pogotovo civilnih funkcionera pred lice pravde izuzetno je teško. Utvrditi nameru da se jedna grupa uništi zahteva postojanje vrlo specifičnih i kon-kretnih dokaza za koje postoji osnovana pretpostavka da ih nijedan funkcioner neće ostaviti za sobom. Sa širim tumačenjem koje su zauzela pojedina veća u MKTJ, osuda za genocid optuženih najviših funkcionera postaje lakša.⁸⁰⁸ U pitanju je velika i ozbiljna pravna rasprava koja još uvek traje i koja će u velikoj meri zavisiti od daljeg razvoja ne samo međunarodnog prava, već i međunarodnih odnosa uopšte.

805 *Isto*, para. 134.

806 Arhiva MKTJ, *predmet Brđanin*, Odluka po interlokutornoj žalbi od 2. marta 2004, para. 5-6. Treći oblik UZP je definisan kao „zajednički plan da se sledi jedan način ponašanja gde jedan izvršilac počinu delo koje je, iako van zajedničkog plana, prirodna i predvidljiva posledica izvršenja te zajedničke namere“, Arhiva MKTJ, *predmet Tadić*, Presuda Žalbenog veća od 15. jula 1999, para. 204.

807 Transkript sa XVI sednice Skupštine srpskog naroda u BiH od 12. maja 1992, <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/transkripti-genocida.html> (4. mart 2025).

808 Videti analizu koja naginje ovom stavu u: Armatta, Judith, *Twilight of Impunity – The War Crimes Trial of Slobodan Milosevic*, Durham/London: Duke University Press, 2010, 284-321.

Genocid za sada ostaje delo koje je vrlo teško dokazivo i međunarodni tužioci se ne odlučuju lako da tako kvalifikuju zločin koji istražuju.⁸⁰⁹

Za zločine u Srebrenici i u vezi sa Srebrenicom sudili su, pored Haškog suda, i sudovi u BiH, Srbiji i Hrvatskoj. Do decembra 2024. godine, pred svim ovim sudovima ukupno je osuđeno 54 optuženih (28 pred Sudom BiH, 18 pred Haškim tribunalom, šestorica pred sudovima u Srbiji i dvojica pred sudovima u Hrvatskoj). Od tog broja, 17 optuženih osuđeno je za genocid, a ostali za zločine protiv čovečnosti i ratne zločine. Sud BiH oslobodio je 22 optužena za zločine vezane za ovaj događaj.⁸¹⁰ U MKTJ, kada je reč o rukovodiocima iz Srbije, za zločine povezane sa Srebrenicom oslobođen je Momčilo Perišić, dok su čelnici DB-a Jovica Stanišić i Franko Simatović osuđeni za streljanje šestorice Bošnjaka u Trnovu po osnovu učešća u UZP, jer nije utvrđeno da su komandovali ili na bilo koji način direktno ili indirektno učestvovali u izvršenju tih ubistava.⁸¹¹ Slobodan Milošević umro je pre kraja suđenja. Pored Radovana Karadžića i Ratka Mladića, za događaje u Srebrenici osuđeni su i oficiri iz GŠ VRS: Zdravko Tolimir i Ljubiša Beara za genocid, a Milan Gvero i Radivoje Miletić za zločine protiv čovečnosti.⁸¹²

Komandant Drinskog korpusa Radislav Krstić i načelnik bezbednosti ove jedinice Vujadin Popović osuđeni su pred Haškim tribunalom za krivično delo genocida (presuda Krstiću bila je prva presuda za genocid, doneta 2001, a potvrđena 2004. godine).⁸¹³ Dve brigade Drinskog korpusa, pored jedinica pod komandom GŠ VRS, sprovele su gotovo sve radnje vezane za odvajanje, pritvaranje i kasnije streljanje srebreničkih muškaraca i dečaka. Bratunačka brigada bila je zadužena za same Potočare i proces odvajanja (uz posebnu jedinicu policije), kao i za deo streljanja.

809 O ovome svedoči i činjenica da se u julu 2024. od 32 aktivna slučaja u Međunarodnom krivičnom sudu, samo u jednom, protiv sudanskog predsednika Omara Al Bašira, radi o krivičnom delu genocida, https://www.icc-cpi.int/cases?f%5B0%5D=accused_crime_case%3A325 (4. mart 2025).

810 Admir Muslimović, „Za godinu dana nijedna presuda i dvije optužnice za Srebrenicu“, *Detektor*, 8. jul 2024, <https://detektor.ba/2024/07/08/za-godinu-dana-nijedna-presuda-i-dvije-optuznice-za-srebrenicu/> (4. mart 2025).

811 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, presuda Žalbenog veća od 28. februara 2013, para. 45-74; Arhiva IRMCT, *predmet Stanišić i Simatović*, presuda Žalbenog veća Mehanizma od 31. maja 2023, para. 657-661;

812 Arhiva IRMCT, *predmet Mladić*, presuda Žalbenog veća Mehanizma od 8. juna 2021; Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, presuda Žalbenog veća od 11. jula 2013; *predmet Tolimir*, presuda Žalbenog veća od 8. aprila 2015; *predmet Popović i dr.*, presuda Žalbenog veća od 30. januara 2015.

813 Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, presuda Žalbenog veća od 19. aprila 2004; *predmet Popović i dr.*, presuda Žalbenog veća od 30. januara 2015.

Komandat brigade Vidoje Blagojević i načelnik bezbednosti Momir Nikolić osuđeni su u Hagu za ratne zločine, dok su optužbe za genocid odbačene.⁸¹⁴ Jedan pripadnik vojne policije Bratunačke brigade, Mladen Blagojević, osuđen je za zločine protiv čovečnosti, jer je iz mitraljeza pucao na školu u Bratuncu u kojoj su bili smešteni bošnjački zarobljenici.⁸¹⁵

Većina mesta na kojima su ljudi streljani nalazila se u zoni odgovornosti Zvorničke brigade (Kozluk, Pilica, Ročević, Orahovac, Branjevo, Petkovci...). Komandant brigade Vinko Pandurević, načelnik štaba Dragan Obrenović, načelnik bezbednosti brigade Drago Nikolić, kao i komandant inženjerije brigade Dragan Jokić osuđeni su pred Haškim tribunalom. Nikolić je osuđen za pomaganje u genocidu, dok su ostali osuđeni za zločine protiv čovečnosti i ratne zločine.⁸¹⁶ Referent u organu za bezbednost i obaveštajne poslove u Zvorničkoj brigadi Milorad Trbić osuđen je za genocid pred Sudom BiH, kao i komandant 6. voda brigade Ostoja Stanišić, koji je bio nadležan za mesto streljanja u Petkovcima, komandant 2. voda Srećko Aćimović, zadužen za streljanja u Kozluku i zamenik komandanta 1. voda Slavko Perić, odgovoran za pogubljenja u Pilici.⁸¹⁷ Za ubistvo jednog dečaka iz Srebrenice na brani u Petkovcima, osuđen je za ratne zločine pripadnik 6. voda Zvorničke brigade Srećko Bošković.⁸¹⁸

Od ostalih brigada, za zločine protiv čovečnosti pred Sudom BiH osuđen je Rade Garić, komandant interventnog voda Vlaseničke brigade odgovoran za premlaćivanje i pljačku zarobljenika odvojenih u Luki na liniji razdvajanja.⁸¹⁹ Zbog streljanja istih zarobljenika, pripadnik vojne policije Vlaseničke brigade Momčilo Tešić osuđen je za zločine protiv čovečnosti.⁸²⁰ Među jedinicama pod direktnom komandom GŠ VRS izdvaja se 10. diverzantski odred, čiji pripadnik Dražen Erdemović je osuđen u Hagu, a komandant 1. voda odreda Franc Kos, kao i pripadnici te

814 Arhiva MKTJ, *predmet Nikolić*, presuda Žalbenog veća od 8. marta 2006; *predmet Blagojević i Jokić*, presuda Žalbenog veća od 9. maja 2007.

815 Arhiva Suda BiH, *predmet Blagojević*, presuda Apelacionog veća od 5. oktobra 2009.

816 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, presuda Žalbenog veća od 30. januara 2015; *predmet Obrenović*, Prvostepena presuda od 10. decembra 2003. (nijedna strana nije uložila žalbu pa je postala pravosnažna); *predmet Blagojević i Jokić*, presuda Žalbenog veća od 9. maja 2007.

817 Arhiva Suda BiH, *predmet Trbić*, presuda Apelacionog veća od 19. januara 2015; *predmet Stanišić i dr.*, presuda Apelacionog veća od 11. oktobra 2018; *predmet Aćimović*, presuda Apelacionog veća od 7. juna 2021; *predmet Pelemiš i Perić*, presuda Apelacionog veća od 18. oktobra 2012.

818 Arhiva Suda BiH, *predmet Bošković*, Presuda Apelacionog veća od 25. januara 2016.

819 Arhiva Suda BiH, *predmet Garić*, Presuda Apelacionog veća od 29. novembra 2021.

820 Arhiva Suda BiH, *predmet Tešić*, Presuda Apelacionog veća od 2. marta 2023.

jedinice Marko Boškić, Vlastimir Golijan, Zoran Goronja i Stanko Kojić osuđeni su pred sudom BiH u Sarajevu, svi zbog zločina protiv čovečnosti.⁸²¹

Kada je reč o posebnoj policijskoj jedinici, tj. združenim policijskim snagama koje su pod komandom Drinskog korpusa VRS učestvovala u operaciji *Krivaja 95*, a zatim i u streljanju zarobljenika iz Srebrenice, Haški sud je komandanta te jedinice Ljubomira Borovčanina osudio za zločine protiv čovečnosti.⁸²² Za zločin genocida, pred Sudom BiH osuđeni su komandant Centra za obuku MUP-a RS na Jahorini i Borovčaninov zamenik u specijalnoj jedinici, Duško Jević, kao i komandant 1. čete Centra za obuku na Jahorini koja je bila pripojena specijalnoj jedinici MUP-a, Mendeljev Đurić.⁸²³ I nekoliko pripadnika specijalne policijske jedinice iz Šekovičkog odreda osuđeno je za krivično delo genocida pred Sudom BiH zbog učešća u streljanju Bošnjaka u Kravici.⁸²⁴ Zbog istog zločina (ali kvalifikovanog kao krivično delo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva), u Srbiji se sudi grupi policajaca koji su pripadali Centru za obuku na Jahorini.⁸²⁵ Postupak je započeo 2016, ali još mu se ne nazire kraj, zbog stalnih opstrukcija i poslovične neefikasnosti srpskog pravosuđa. Iako se radi o streljanju nekoliko stotina zarobljenika u okviru najvećeg pojedinačnog zločina u jugoslovenskim ratovima, postupak ne privlači gotovo nikakvu pažnju medija i o njemu se uopšte ne izveštava.⁸²⁶

Pripadnici jedinice *Škorpioni* osuđeni su u Srbiji za zločin na Godinjskim barama kod Trnova u leto 1995, kada su streljali šestoricu mladića iz Srebrenice.⁸²⁷ Na suđenju u Beogradu, četvorica pripadnika *Škorpiona*, uključujući i komandanta Medića, osuđena su za ratne zločine protiv civilnog stanovništva na kazne zatvora

821 Arhiva MKTJ, *predmet Erdemović*, presuda Žalbenog veća od 7. oktobra 1997; Arhiva Suda BiH, *predmet Kos i dr.*, presuda Apelacionog veća od 13. februara 2013; Arhiva Suda BiH, *predmet Boškić*, Prvostepena presuda od 19. jula 2010.

822 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, presuda Žalbenog veća od 30. januara 2015.

823 Arhiva Suda BiH, *predmet Jević i dr.*, Presuda Apelacionog veća od 3. marta 2017.

824 Arhiva Suda BiH, *predmet Crnogorac*, Presuda Apelacionog veća od 13. maja 2011; *predmet Kuvelja*, Presuda Apelacionog veća od 16. septembar 2013; *predmet Jakovljević i dr.*, Presuda Apelacionog veća od 29. aprila 2014; *predmet Mitrović*, Presuda Apelacionog veća od 29. aprila 2014; *predmet Vuković i dr.*, Presuda Apelacionog veća od 17. decembra 2015; *predmet Ćirković*, Prvostepena presuda od 28. septembra 2010; *predmet Todorović*, Prvostepena presuda od 22. oktobra 2008; *predmet Kušić*, Prvostepena presuda od 11. marta 2011.

825 Optužnica i kompletni transkripti sa suđenja dostupni su na: <https://www.hlc-rdc.org/Transkripti/srebrenica.html> (4. mart 2025).

826 *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2023. godine*, Beograd: FHP, 2024, 102-115.

827 Okružni sud u Beogradu, *predmet Škorpioni*, Presuda Veća za ratne zločine od 10. aprila 2007.

od 5 do 20 godina, dok je jedan pripadnik oslobođen.⁸²⁸ Iako je i raspon kazni izazvao reakcije javnosti, još važniji su bili delovi presude koji su po svaku cenu štitali Srbiju od umešanosti u čitavu operaciju, ali takođe i deo u kom je sud zaključio da nema dovoljno dokaza da su streljani Bošnjaci dovezeni iz Srebrenice.⁸²⁹ Time je sud, uprkos svim svedočenjima da su žrtve poslednji put viđene u Srebrenici 11. jula i da su nakon toga nestale, zločin u Trnovu odvojio od zločina u Srebrenici.⁸³⁰ U Hrvatskoj se takođe sudilo dvojici pripadnika *Škorpiona* za ovaj zločin, Slobodanu Davidoviću i Miloradu Mojiću. Obojica su osuđena na po 15 godina zatvora za zločin protiv civilnog stanovništva.⁸³¹

Regularna policija RS, ne računajući četu PJP Zvornik priključenu posebnoj policijskoj jedinici po naredbi ministra Kovača, imala je ograničenu ulogu u srebreničkim događajima. Celo ovo područje spadalo je u nadležnost regionalnog CJB Zvornik, a u okviru njega delovala je SJB Bratunac. Pored redovnih obaveza čuvanja javnog reda i mira, njihov ključni zadatak nakon pada Srebrenice bio je da obezbeđuju da autobusi sa stanovništvom iz enklave prolaze neometano, tj. uglavnom da sprečavaju kamenovanje i druge napade na autobuse koji su se dešavali tokom 12. i 13. jula, dok su autobusi prolazili kroz srpska sela. Policajci nisu ulazili u same Potočare, niti su imali bilo kakvu ulogu u samom prevozu zarobljenika. Autobusi su bili pod pratnjom isključivo vojne policije. Ovo je važilo i za autobuse koji su odvojene muškarce i dečake prevozili u Bratunac. Policija takođe nije imala pristup objektima zatočenja u Bratuncu, koje je obezbeđivala vojna policija Bratunačke brigade, već je samo obezbeđivala prostor u širem području objekata u sklopu svojih obaveza održavanja javnog reda i mira u gradu.⁸³² Nijedan spis nije pronađen koji bi ukazivao na to da je civilna policija bila angažovana u odvajanju muškaraca i dečaka, njihovom transportu, čuvanju i kasnijem streljanju, niti je ijedan svedok nesumnjivo potvrdio da je video civilnu policiju na mestima ovih zločina, dok su brojni dokumenti i svedoci govorili o učešću vojne policije. I sa stanovišta vojne strategije, nije logično da bi organizovana struktura kakva je nesumnjivo bila VRS, na čelu sa školovanim

828 Okružni sud u Beogradu, *predmet Škorpioni*, Presuda Veća za ratne zločine od 10. aprila 2007.

829 Književnica Jasmina Tešanović napisala je dokumentarni roman nakon što je posmatrala suđenje *Škorpionima*, u kome su dobro oslikani i događaji u sudnici, ali i atmosfera u Beogradu tih godina, Tešanović, Jasmina, *Škorpioni – dizajn zločina*, Beograd: VBZ, 2009.

830 Videti analizu ovih delova presude u: *Škorpioni – od zločina do pravde*, 734-738.

831 Izveštaji organizacije *Documenta* o ovim suđenjima dostupni su na: <https://documenta.hr/novosti/zlocin-u-godinjskim-barama-opt-milorad-momic/>; http://old.documenta.hr/assets/files/Sudjenja/Analiza_sudjenja_opt_Davidovica.pdf (4. mart 2025).

832 Arhiva Suda BiH, *predmet Josipović i dr.*, Prvostepena presuda od 29. novembra 2021, 83-88.

JNA oficirima, dozvolila da joj civilna policija, neobučena za delovanje u skladu sa vojnim pravilima i potčinjena potpuno drugoj komandi (MUP-u), bude uključena u ovako važnu operaciju.

Odnos Mladića i vojnog rukovodstva prema policiji bio je u najmanju ruku ambivalentan (posmatrali su ih kao manje vredne u odnosu na vojnike), a u nekim slučajevima čak i obeležen netrpeljivošću. Policijski komandant Duško Jević svedočio je da mu se Mladić 12. jula u Potočarima, pozivajući ga da ide s njim među okupljene Bošnjake, obratio rečima: „Da li se neko od vas policijskih pički usuđuje da krene sa mnom kod onih okupljenih ljudi?”⁸³³ Tužilaštvo BiH optužilo je čelnike policijskih jedinica u Zvorniku i Bratuncu (uključujući zapovednike CJB i SJB, Miodraga Josipovića i Dragomira Vasića) za genocid, ali Sud BiH nije pronašao dovoljno dokaza kako bi ih osudio za ovo delo, tako da su na kraju pravosnažno oslobođeni.⁸³⁴ Ovo ne znači da konkretne osobe nisu bile svesne ili čak imale informacije o tome šta se događa na terenu dok je trajalo odvajanje i streljanje zarobljenika, već samo da ne postoji dovoljno dokaza za njihovu krivičnu odgovornost. Štaviše, policajci koji su radili na regularnom policijskom punktu u Kozluk, blizu mesta na kome su pripadnici 10. diverzantskog odreda streljali zarobljenike, svedočili su da su bili prilično uplašeni i da su pripadnici ove specijalne jedinice čak i fizički maltretirali jednog od njih.⁸³⁵

Posebnu vrednost za istragu imala su priznanja okrivljenih. Ona su davana u postupku nagodbe sa tužilaštvom, te je iskrenost kajanja okrivljenih često bila dovođena u pitanje, ali nema sumnje da su, uparena sa drugim dokazima, ova priznanja dovela do rasvetljavanja nekih značajnih delova srebreničkog zločina. Već je bilo reči o svedočenju Dražena Erdemovića koje je dovelo istražitelje do prethodno nepoznatih mesta streljanja i lokacija masovnih grobnica. Nakon ovoga usledila su još dva priznanja – Momira Nikolića i Dragana Obrenovića.⁸³⁶ Ova priznanja praćena su takode detaljnim svedočenjem o zločinima, ali i inkriminacijom drugih saizvršilaca. Priznanje Momira Nikolića bilo je posebno pod lupom javnosti, zbog toga što je utvrđeno da je deo iskaza koji je dao Tužilaštvu prilikom sklapanja sporazuma bio lažan. I on sam priznao je da je lagao i povukao je iskaz, ali to je uslovalo

833 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Duška Jevića od 21. oktobra 2003, T. 3227.

834 Arhiva Suda BiH, *predmet Josipović i dr.*, Presuda Apelacionog veća od 13. aprila 2022.

835 Arhiva Suda BiH, *predmet Josipović i dr.*, Prvostepena presuda od 29. novembra 2021, 113.

836 Arhiva MKTJ, *predmet Nikolić*, Prvostepena presuda od 2. decembra 2003; Arhiva MKTJ, *predmet Obrenović*, Prvostepena presuda od 10. decembra 2003.

da se njegovim svedočenjima pristupa s posebnom oprežnošću.⁸³⁷ I samo tužilaštvo je u predmetu *Popović i drugi* zatražilo da se Nikolićevi iskazi prihvate samo ako su u saglasnosti sa drugim dokazima. Različita veća MKTJ ocenjivala su Nikolićeve iskaze, uglavnom držeći se pravila da im pristupaju sa oprezom i ocenjuju ih u svetlu svih drugih dokaza.⁸³⁸

Prvi osuđeni za genocid u Srebrenici, general Radislav Krstić, iznenadio je javnost kada je u novembru 2024. objavljeno njegovo pismo iz juna te godine, poslato uz zahtev za prevremeno puštanje na slobodu. U tom pismu, za koje je molio da se javno objavi, Krstić je prihvatio presudu za genocid i naveo da bi i on glasao za rezoluciju UN-a o Srebrenici. Takođe je izrazio duboko kajanje i želju da doživi da mu se pruži prilika da ode u Potočare i zamoli žrtve za oprostaj. Naravno, i sam je svestan da neće svi poverovati u iskrenost kajanja, pa je u pismu naveo: „Verujem da majka i sestra nevino stradalog neće povjerovati da su ove riječi iskrene, znam da moje riječi ne mogu da ublaže bol, da ne mogu da umanje patnju koja nikada neće nestati. Ja to i ne očekujem, niti imam pravo da to tražim i molim.”⁸³⁹ Bez obzira na to da li se Krstićevim rečima veruje ili ne, ostaje činjenica da je jedan od ključnih ljudi u sprovođenju genocida u Srebrenici priznao taj zločin i izrazio žaljenje.⁸⁴⁰

Medijska pažnja usmerena na suđenja za zločin u Srebrenici i rad Haškog tribunala kao nove pojave u međunarodnom pravu dovela je i do reforme unutrašnjih propisa u zemljama koje su sa Tribunalom sarađivale. Tako su SAD prilično izmenile svoje propise o imigraciji, ne samo zbog Srebrenice, ali i zbog nje. Tesna saradnja sa Haškim tribunalom, što je bila velika novina za pravni i politički sistem SAD, dovela je do toga da se tokom 2000-ih otkrije veći broj osumnjičenih i optuženih za zločine u Srebrenici koji su živeli u toj zemlji. Posebno su odjeknula dva slučaja – pripadnik 10. diverzantskog voda Marko Boškić i bezbednjak iz Zvorničke brigade Milorad Trbić, kao što je već objašnjeno, imali su veoma važnu ulogu u srebreničkom zločinu. Pronađeni su u SAD-u i nakon što je ustanovljeno da su prekr-

837 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Prvostepena presuda od 10. juna 2010, para. 49.

838 Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Prvostepena presuda od 10. juna 2010, para 51-53; Arhiva MKTJ, *predmet Nikolić*, Prvostepena presuda od 2. decembra 2003, para. 156; Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, presuda Žalbenog veća od 9. maja 2007, para. 80-83.

839 Nikola Radišić, „Glasam za Rezoluciju o Srebrenici, nikad više genocid”: Pismo haškog osuđenika Radislava Krstića”, *NI*, 13. novembar 2024, <https://n1info.rs/region/glasam-za-rezoluciju-o-srebrenici-nikad-vise-genocid-pismo-haskog-osudjenika-radislava-krstica/> (4. mart 2025).

840 Inače, sud mu nije odobrio molbu za prevremeno puštanje na slobodu.

šili imigracione propise (lagali su o svom učešću u ratu), osuđeni su pred američkim sudovima i vraćeni u BiH, gde su obojica osuđena, o čemu je već bilo reči.⁸⁴¹

Veliki problem za utvrđivanje odgovornosti i krivično gonjenje optuženih za zločine u Srebrenici predstavlja zaštita koju im pruža Republika Srbija. Naime, većina odgovornih ima dvojno državljanstvo, što znači da imaju i državljanstvo Srbije koje ih štiti od isporučivanja organima vlasti u BiH. S druge strane, pravosuđe u Srbiji vrlo nerado diže optužnice za ratne zločine, a posebno protiv visoko rangiranih oficira ili političara.⁸⁴² Jedini postupak koji se u Srbiji vodi protiv nekog visokorangiranog oficira je onaj protiv Milenka Živanovića, bivšeg komandanta Drinskog korpusa, koji je funkciju obavljao do 13. jula 1995. Međutim, u pitanju je optužnica koja ga tereti samo za prisilno preseljenje civila i koja ne zalazi u druge aspekte srebreničkog zločina.⁸⁴³ U Srbiji trenutno slobodno žive i rade i neki od vrlo važnih aktera svega što se u julu 1995. događalo u Srebrenici. Između ostalog, u Srbiji nesmetano borave pojedinci koji su u BiH optuženi za zločine u Srebrenici (uključujući i zločin genocida), poput Tomislava Kovača, vršioca dužnosti ministra policije RS u to doba, Radoslava Jankovića, obaveštajnog oficira iz GŠ VRS koji je u Mladićevo ime nadgledao čitav postupak odvajanja ljudi u Potočarima, zatim Svetozara Kosorića iz Drinskog korpusa, koji se takođe često pominje u različitim fazama srebreničkog zločina, Milisava Gavrića, zamenika komandira Policijske stanice Srebrenica, Milomira Savčića, komandanta 65. zaštitnog motorizovanog puka pri GŠ VRS i Zorana Malinića, komandanta bataljona Vojne policije u istoj jedinici, ili Borislava Stojišića i Rajka Drakulića, komandira i pripadnika Vojne policije Vlaseničke brigade. Fond za humanitarno pravo podneo je još 2010. godine krivične prijave protiv nekoliko osoba povezanih sa zločinima u Srebrenici koje žive u Srbiji, uključujući načelnika obaveštajne uprave pri GŠ VRS Petra Salapuru i Mladićevog ađutanta Dragomira Pećanca, ali tužilaštvo nije reagovalo.⁸⁴⁴

841 O uticaju Srebrenice na američki pravni i politički sistem i o pomenutim postupcima videti detaljno u: Nettelfield, Lara J. and Wagner, Sarah E., *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, 183-211.

842 Videti sumarnu analizu problema vezanih za rad tužilaštva za ratne zločine u Srbiji u: *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2023. godine*, 9-19.

843 Optužnica protiv Milenka Živanovića od 29. decembra 2021, dostupna je na: <https://www.hlc-rdc.org/Transkripti/srebrenica-II.html> (4. mart 2025).

844 FHP, „Krivična prijava za genocid u Srebrenici“, 16. avgust 2010, <http://www.hlc-rdc.org/?p=13072> (3. mart 2025). Salapura je u međuvremenu preminuo, „Preminuo Petar Salapura“, RTRS, 31. decembar 2024, <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=583948> (3. mart 2025).

Tužilaštvo u Srbiji je odbilo da Bosni i Hercegovini izruči i Branu Gojkovića, jednog od pripadnika 10. diverzantskog voda koji su streljali stotine ljudi na farmi u Branjevu, iako nije imao srpsko državljanstvo. Umesto da ga, po zahtevu Suda BiH, izruči toj zemlji, tužilaštvo u Srbiji je sa njim sklopilo vrlo nepovoljan sporazum o priznanju krivice, gde je dobio samo 10 godina zatvora (njegove kolege iz iste jedinice osuđene su u BiH na mnogo veće kazne) i nije mu nametnuta obaveza da svedoči u drugim suđenjima.⁸⁴⁵ Ovakav postupak tužilaštva u Srbiji javno su osudile kolege iz BiH.⁸⁴⁶ I drugi sporazum o priznanju krivice, koji je u vezi sa Srebrenicom sklopilo tužilaštvo u Srbiji vrlo je problematičan. U pitanju je slučaj bivšeg komandanta čete vojne policije Zvorničke brigade Momira Jasikovca, čija jedinica je imala ključnu ulogu u streljanju stotine zarobljenika na području Zvornika. Jasikovac je priznao neke od radnji koje su mu stavljene na teret, bez priznanja učešća u samom streljanju i osuđen je na samo pet godina zatvora.⁸⁴⁷ I u ovom slučaju izbeglo se pominjanje genocida, iako je on deset dana pre toga u BiH optužen upravo za genocid, a utvrđeni broj žrtava u Orahovcu, Kozluku i Petkovcima takođe je bez obrazloženja višestruko smanjen.⁸⁴⁸ Praksa u Srbiji gde nagodbe ne služe tome da se sazna istina i time postigne važan društveni cilj, već ih prati ročište zatvoreno za javnost i vrlo šture informacije u presudi, kritikovana je od strane stručnjaka za tranzicionu pravdu. Ruti Tajtl je ovakvu praksu ocenila sledećim rečima: „Ovo nisu produktivni sporazumi o priznanju krivice i ne doprinose pravdi i istoriji“.⁸⁴⁹

Porodice žrtava nisu se borile samo za krivičnopravni progon odgovornih. Od 2001. do 2002. godine, velika grupa od gotovo 1800 aplikanata podnela je žalbe Domu za ljudska prava BiH protiv Republike Srpske, tražeći informacije o nestalim članovima porodica nakon pada Srebrenice. Dom za ljudska prava bio je posebno sudsko telo formirano na osnovu Dejtonskog sporazuma, sa mandatom da u prvim godinama nakon rata štiti individualna ljudska prava i nadgleda primenu Evropske

845 Presuda Višeg suda u Beogradu od 27. januara 2016. godine kojom je potvrđen sporazum o priznanju krivice sa Branom Gojkovićem.

846 „Tužilaštvo BiH nije zadovoljno sporazumnim priznanjem u predmetu protiv Brane Gojkovića koji je sklopilo tužilaštvo u Beogradu“, 5. februar 2016, <https://www.tuzilastvobih.gov.ba/?id=3181&jezik=b> (3. mart 2025).

847 Presuda Višeg suda u Beogradu od 13. januara 2023. godine kojom je potvrđen sporazum o priznanju krivice sa Miomirom Jasikovcem.

848 *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2023. godine*, 12.

849 Milica Stojanović, „Priznanja krivice i odgode suđenja: Problemi koji prate suđenja za Srebrenicu u Srbiji“, *Balkan Insight*, 7. jul 2023, <https://balkaninsight.com/sr/2023/07/07/priznanja-krivice-i-odgode-sudenja-problemi-koji-prate-sudenja-za-srebrenicu-u-srbiji/> (4. mart 2025).

konvencije za zaštitu ljudskih prava i dodatnih protokola. Dom je delovao od 1996. do 2003. praktično kao neka vrsta mini Evropskog suda za ljudska prava za građane BiH. Usled nemogućnosti da razmotri sve slučajeve, ovo telo izdvojilo je 49 predstavki koje su ispunjavale veoma stroge kriterijume i donelo zajedničku odluku po svim ovih žalbama u martu 2003. RS proglašena je krivom za povredu prava iz člana 8 (zaštita privatnog i porodičnog života) i člana 3 (zabrana nehumanog i ponižavajućeg postupanja) Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava, zbog toga što nije sprovela efikasnu istragu i otkrila sudbinu nestalih. Vladi RS naloženo je da otkloni povrede, pronađe nestale ili njihove ostatke, kao i da memorijalnom centru u Potočarima uplati oko četiri miliona konvertibilnih maraka.⁸⁵⁰

Na osnovu odluke Doma, Vlada RS je u decembru 2003. osnovala Komisiju za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine (Komisija za Srebrenicu).⁸⁵¹ Komisiji za Srebrenicu dodeljen je zadatak da istraži sve okolnosti u cilju utvrđivanja „pune istine o događajima u i oko Srebrenice u vremenu od 10-og do 19-og jula 1995. godine a radi ostvarivanja trajnog mira i izgradnje poverenja u Bosni i Hercegovini.”⁸⁵² Komisija je u junu i oktobru 2004. izašla sa izveštajem i dodatkom, u kom se konstatuje da je u Srebrenici počinjen genocid i da je nestalo između 7000 i 8000 ljudi. Posebno važan deo rada komisije bilo je otkrivanje 32 do tada nepoznate masovne grobnice. Ovi rezultati postignuti su uprkos aktivnom otporu koju su pružale različite institucije i pojedinci u strukturama vlasti RS.⁸⁵³ Predsednik RS Dragan Čavić obratio se javnosti u junu 2004. i priznao zločin, ocenjujući da je u pitanju „crna strana istorije srpskog naroda.”⁸⁵⁴ Vlada Republike Srpske je 28. oktobra 2004. godine usvojila zaključke kojima je prihvatila izveštaj Komisije za Srebrenicu, ocenjujući ga „istorijskim činom.”⁸⁵⁵

850 Dom za ljudska prava Bosne i Hercegovine, predmet *Selimović i drugi protiv Republike Srpske*, odluka od 7. marta 2003.

851 Uspostavljanju komisije prethodili su pokušaji negiranja zločina u Srebrenici od strane vlasti RS-a, a i sam rad Komisije opstruirale su različite institucije u ovom entitetu, videti više o tome u: Manojlović Pintar, Olga, „Upotreba istorije, poricanje zločina i koncept nekažnjivosti u Republici Srpskoj (1992-2022)“, *Tokovi istorije*, 1 (2024), 308-313.

852 Izveštaj Vlade Republike Srpske, *Događaji u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995*, jun 2004, dostupan na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/823047.html> (4. mart 2025).

853 Više o celom procesu u: *Srebreničke žrtve i bosanska pravda – analiza slučaja teškog puta do pravde*, Sarajevo: Udruženje Pravnika, 2021, 15-19.

854 Izjava Dragana Čavića od 22. juna 2004, dostupna na: <https://www.youtube.com/watch?v=e-fRWv45R2II> (4. mart 2025).

855 Zaključak Vlade Republike Srpske br. 02/1-020-1301/04, 28. oktobar 2004.

Srebrenica i Srbija

Odgovornost vlasti u Srbiji za zločin u Srebrenici jedna je od tema koja izaziva vrlo emotivne i žestoke reakcije. Ni na jednom od završenih suđenja, osim delimično u slučaju Stanišić i Simatović, nije ustanovljena direktna veza vlasti Republike Srbije i genocida u Srebrenici, dok je suđenje Miloševiću prekinuto zbog njegove smrti. Bosna i Hercegovina pokrenula je još 1993. postupak protiv tadašnje SRJ za genocid u BiH pred Međunarodnim sudom pravde. Suđenje je održano 2006. godine, a 2007. doneta je odluka da je Srbija kriva za kršenje Konvencije o zabrani genocida zbog toga što nije ništa preduzela da genocid spreči, kao i zbog toga što nije kaznila počinioce, pre svega jer u tom trenutku nije uhapsila i izručila Hagu Mladića i Karadžića. Ipak, Sud je zaključio da Srbija nije počinila genocid, niti je bila saučesnik u genocidu. Po mišljenju većine sudija (13 prema dva za odluku o genocidu i 11 prema četiri za odluku o saučesništvu), uprkos velikoj materijalnoj i finansijskoj pomoći koju je dobijala iz Srbije, ni VRS ni sama RS nisu bile pod kontrolom zvaničnog Beograda, niti su predstavljale njegovu produženu ruku u bosanskom ratu.⁸⁵⁶

Tužilaštvo Haškog tribunala pokušalo je da dokaže odgovornost Slobodana Miloševića bilo za sam genocid, bilo za pomaganje u genocidu. Nakon što je odbrana zatražila da sud već posle izvedenih dokaza optužbe odbaci neke od tačaka optužnice, uključujući optužbe za genocid, sud je doneo odluku da taj zahtev odbije, zaključujući da postoji dovoljno dokaza „da je postojao udruženi zločinački poduhvat, koji je uključivao članove rukovodstva bosanskih Srba, čiji su cilj i namera bili da unište deo bosanskih Muslimana kao grupe i da su učesnici u tom poduhvatu počinili genocid u Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom”, kao i da je Milošević bio deo tog poduhvata. Pošto je Milošević umro pre izricanja presude, ne može se znati da li bi on bio osuđen, ali ostaje činjenica da je veće utvrdilo da ima dovoljno dokaza za nastavak suđenja za podržavanje i pomaganje u izvršenju krivičnog dela genocida.⁸⁵⁷

Pitanje odgovornosti rukovodstva Srbije za zločin u Srebrenici mnogo je šire od individualne krivične odgovornosti, kao i od pravne kvalifikacije koju sud dodeljuje konkretnoj protivpravnoj radnji. Zato nije moguće odbaciti odgovornost

856 Presuda Međunarodnog suda pravde od 26. februara 2007. povodom tužbe BiH protiv Srbije za genocid.

857 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće presude od 16. juna 2004, para. 323-324.

Miloševićevog režima za Srebrenicu prostim citiranjem sudskih presuda. Ivica Đikić dobro je uočio: „Jedini koji su imali stvarnu moć da ovako ili onako spriječe Mladića bili su u Beogradu.“⁸⁵⁸ Veza između Miloševića i rukovodstva bosanskih Srba definitivno je postojala i pre početka rata u BiH. Uspostavljanje srpske vlasti u velikom delu BiH na početku 1992. bilo bi svakako nemoguće bez podrške koju je pružala Miloševićeva vlast. Sve do kraja maja te godine, sve oružane formacije Srba u toj republici, uključujući JNA, TO i paravojne formacije, bile su deo jedinstvenih oružanih snaga i imale su jedinstvenu komandu. Jedinice JNA neposredno su učestvovala u zauzimanju gradova u BiH, uključujući Bratunac.⁸⁵⁹

Kako je već pokazano, VRS je nastala tako što su delovi JNA koji su ostali u BiH samo preimenovani, uz zadržavanje komandnog kadra, oružja i opreme. I ovo je bila odluka Slobodana Miloševića, koji je u tom trenutku imao apsolutnu kontrolu nad jedinicama jugoslovenske armije. Kako svedoči Borisav Jović, Milošević je 5. decembra 1991. saopštio Veljku Kadijeviću da bi bilo dobro da se u jedinicama JNA u BiH stacioniraju samo Srbi iz te republike (Bošnjaci i Hrvati već su najvećim delom napustili JNA), a ostali da se povuku u Srbiju i Crnu Goru, kako bi se priznanje nezavisnosti BiH dočekalo spremno, bez prisustva vojske iz Srbije i Crne Gore u toj republici. Kako naglašava Jović: „To će stvoriti mogućnost srpskom rukovodstvu u BiH da preuzme komandu nad srpskim delom JNA, isto kao što su to učinili Muslimani i Hrvati.“⁸⁶⁰ Kadijević ih je već 25. decembra 1991. obavestio da je dogovor realizovan i da u BiH ima „10-15% vojske koja nije iz te Republike“.⁸⁶¹

VRS je suštinski nastajala u periodu od kraja 1991. do maja 1992, postepenom transformacijom jedinica JNA i TO u opštinama pod srpskom kontrolom. Kada se JNA formalno povukla iz BiH, u maju 1992, to je bilo povlačenje samo na papiru. Na osnovu naređenja rukovodstva JNA, svi oficiri i vojnici poreklom iz BiH (a to je bila gotovo kompletna JNA u tom trenutku u BiH) dobili su prekomandu u jedinice VRS. Druga vojna oblast JNA, sa sedištem u Sarajevu, formirana je u decembru 1991. i pokrivala je gotovo celu BiH. Ona je u maju 1992. postala VRS, a korpusi u njenom sastavu samo su preimenovani (uz delimičnu reorganizaciju koju je nametalo uključenje jedinica TO u sastav vojske), pa je tako Četvrti korpus JNA

858 Đikić, Ivica, *Beara*, 10.

859 Arhiva MKTJ, *predmet Deronjić*, Prvostepena presuda od 30. marta 2004, para. 72.

860 Jović, Borislav, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd: Politika, 1995, 420. Inače, Jović je ovde govorio neistinu, jer Bošnjaci i Hrvati nikada nisu preuzeli komandu ni nad jednom jedinicom jugoslovenske vojske.

861 *Isto*, 421.

postao Sarajevsko-romanijski korpus VRS, Peti korpus postao je Prvi krajiški korpus, delovi Devetog i Desetog korpusa na području BiH preimenovani su u Drugi krajiški korpus, 17. korpus je postao Istočnobosanski korpus, a delovi 13. korpusa koji se iz Rijeke prebacio u Hercegovinu postali su Hercegovački korpus VRS.⁸⁶² Kako je sam Ratko Mladić istakao u svom ekspozeu iz septembra 1992: „Naša vojska je među rijetkim u istoriji koja je oslobodilački rat počela sa veoma solidnom materijalnom bazom, posebno u vidu borbene tehnike, municije i rezervi hrane“.⁸⁶³ Osim organizacione strukture, kadrova i materijalnih sredstava, VRS je preuzela i pravila i propise JNA i postupala je po njima do kraja rata.⁸⁶⁴

Odnos JNA i rukovodstva bosanskih Srba (dakle, praktično, SDS-a) bio je donekle složen, posebno u periodu do marta 1992. Neki generali i viši oficiri JNA još uvek su osećali nelagodu od saradnje sa klasičnom desničarskom, pročetničkom strankom, kako su je oni videli. Ovi ideološki obziri uzimali su pred razvojem situacije, gde je JNA ubrzano postajala isključivo srpska vojska, a Miloševićeva vlast imala je plan da se ona u BiH transformiše u vojsku bosanskih Srba.⁸⁶⁵ Sam Radovan Karadžić govorio je o tome kako su na početku rata u nekim opštinama preuzimali vlast „negdje uz pomoć JNA, negdje bez pomoći JNA, a negdje i krijući od JNA, jer je u JNA komandovao i Huso i Uso“.⁸⁶⁶ Od marta 1992. situacija se sve više menjala. Krnje predsedništvo SFRJ imenovalo je 25. aprila 1992. Ratka Mladića za komandanta Druge vojne oblasti, na zahtev rukovodstva bosanskih Srba. Na 16. sednici, 12. maja 1992, skupština bosanskih Srba i zvanično je formirala sopstvenu vojsku od nekadašnje JNA, TO pod srpskom kontrolom i dobrovoljačkih jedinica.⁸⁶⁷ Analize i dostupna dokumenta pokazuju da su od aprila 1992. trajale intenzivne pripreme za formiranje VRS, uz aktivno učešće oficira JNA koji će preuzeti rukovo-

862 Borojević, Danko i Ivić, Dragi, *Vojska Republike Srpske (12. maj 1992 – 31. decembar 1995)*, Beograd: Srpski ratni veterani opštine Čukarica, 2014, 38.

863 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, P00427.2, Ekspoze Ratka Mladića o ostvarenim rezultatima na frontu, stanju vojske RS, problemima i zadacima u narednom periodu iz septembra 1992, 5.

864 Videti ekspertske izveštaje Ričarda Batlera: Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, P2470, „Izveštaj o komandnoj odgovornosti u korpusu VRS“ i P2472, „Izveštaj o komandnoj odgovornosti u brigadi VRS“.

865 Videti analizu odnosa JNA i SDS u ekspertskom izveštaju: Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P3029, ekspertski izveštaj Reybauda Theunensa, „Ratko Mladić i 2. vojna oblast JNA – VRS (1992-1995)“, septembar 2012, 10-20.

866 Transkript sa 50. sednice Skupštine RS, 16/17. april 1995, <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/transkripti-genocida.html> (4. mart 2025).

867 Transkript sa 16. sednice Skupštine RS, 12. maj 1992, <https://srebrenicamemorial.org/app/tg/transkripti-genocida.html> (4. mart 2025).

đenje tom vojskom i uz saglasnost vrha JNA i vlasti u Beogradu.⁸⁶⁸ Kako je ocenio i Veljko Kadijević, „komande i jedinice JNA su činile kičmu vojske Republike Srpske sa kompletnim naoružanjem i opremom“.⁸⁶⁹

VJ je sve oficire VRS (kao i Srpske vojske Krajine – SVK) tretirala kao deo sopstvene strukture, odlučivala o statusu i unapređenjima, te obezbeđivala platu i druge prinadležnosti (uključujući i rešavanje stambenog pitanja). Kako je to formulisao Ratko Mladić u dopisu načelniku Generalštaba VJ u martu 1993, GŠ VRS oduvek je smatrao da su VJ, VRS i SVK „samo posebni elementi borbenog rasporeda jedinstvene vojske“.⁸⁷⁰ Da bi se ova operacija izvela koliko-toliko legalno, formiran je posebni 30. kadrovski centar za oficire iz BiH i 40. za oficire iz Hrvatske. Centri su formirani u novembru 1993. na osnovu odluka Vrhovnog saveta odbrane i naredbe načelnika Generalštaba VJ Momčila Perišića.⁸⁷¹ Preko ovih centara vršila se isplata plata i svih drugih prinadležnosti, a oficiri su dobijali naređenja o prekomandi na ratišta u Hrvatskoj ili BiH. Vrhovni savet odbrane (VSO) SRJ proveo je dosta vremena u diskusiji kako da ovi centri ostanu tajni, što svedoči o svesti da su bili protivzakoniti. Momir Bulatović upozoravao je da bi javno obelodanjivanje postojanja centara značilo „još 10 godina sankcija“, a Milošević ga je umirivao tako što je naložio da postoji samo jedna kopija dokumenta i da ona mora stajati kod generala Perišića lično.⁸⁷² Takođe, u naređenjima o premeštaju za oficire stajali su upravo ovi kadrovski centri kao destinacije, bez pominjanja RS ili Republike Srpske Krajine (RSK).⁸⁷³ U svakom trenutku, u VRS je, na osnovu naređenja Generalštaba VJ, bilo raspoređeno više od 4000 oficira i civila (civilna lica na službi u vojsci), da bi taj broj u septembru 1996. dostigao 5093 osobe.⁸⁷⁴

868 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P2862, Evan Braun, „Vojska Republike Srpske i zatočenički logor Manjača 1991-1993 – temeljna studija“, mart 2013, 1.12-1.14.

869 Kadijević, Veljko, *Moje viđenje raspada*, Beograd: Politika, 1993, 148.

870 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P1529, Dopis Ratka Mladića upućen načelniku Generalštaba VJ, 31. mart 1993, 1.

871 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P731, Naređenje predsednika SRJ o osnivanju posebnih kadrovskih centara, 10. novembar 1993; P732, Naređenje načelnika Generalštaba VJ o kadrovskim centrima, 12. novembar 1993.

872 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P709, Stenografske beleške sa 14. sednice VSO, održane 11. oktobra 1993, 36; P780, Stenografske beleške sa 15. sednice VSO, održane 10. novembra 1993, 21.

873 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P709, Stenografske beleške sa 14. sednice VSO, održane 11. oktobra 1993, 33–34, 36; P780, Stenografske beleške sa 15. sednice VSO, održane 10. novembra 1993, 21.

874 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, para. 793.

Prvobitna ideja Momčila Perišića bila je da se naređenje o premeštaju u VRS (i SVK) ne može odbiti, tj. da se odbijanje tretira kao dezerterstvo i goni zakonski. Međutim, članovi VSO bili su zabrinuti da bi to izazvalo tužbe u kojima bi se otkrilo da se pripadnici VJ šalju na ratište, pa se od te ideje odustalo.⁸⁷⁵ Ipak, postoje brojna svedočenja i dokazi da su ljudi pritiskani da odu na ratište i da su u suprotnom trpeli posledice, a u najboljem slučaju da su bili moralno osuđivani i prokazani među kolegama.⁸⁷⁶ Svi prijavljeni na 30. i 40. centar bili su osiguranici zdravstvenog i penzijskog fonda u SRJ, a imali su i jednake uslove za rešavanje stambenog pitanja.⁸⁷⁷ Pomoću 30. kadrovskog centra, VJ je legalizovala praksu da ljude koji su poreklom iz BiH šalje u VRS, kao i da finansira zarade i druge prinadležnosti svih oficira u ovim vojskama. Iako ovo implicira potpunu zavisnost VRS od VJ, u praksi nije bilo tako. Kadrovski centri ostali su način finansiranja, ali odluke o kadrovskim rešenjima, postavljenjima i razrešenjima bile su u potpunosti u rukama GŠ VRS.⁸⁷⁸ Kada bi GŠ VRS doneo odluku o nekom postavljenju ili unapređenju, to se kasnije pokrivalo odlukama VJ, kako bi se zarade uskladile sa novim položajem, ali VJ nije inicijalno odlučivala o tome ko će obavljati koju funkciju u VRS.⁸⁷⁹ I ovo je jedan od dokaza o vrlo kompleksnom odnosu vlasti u Beogradu i režima na Palama. VRS, i uopšte rukovodstvo RS, nisu nijednog trenutka bili obična produžena ruka Beograda, niti su svoje akcije izvodili po naređenju iz Beograda. S druge strane, postojao je veoma visok stepen podrške koju je SRJ pružala bosanskim Srbima, uključujući direktnu vojnu i materijalnu pomoć.

Prva profesionalna jedinica VRS, 10. diverzantski odred, formirana je krajem 1994. godine uz veliku pomoć VJ. Sam komandant odreda Milorad Pelemiš bio je oficir u specijalnim jedinicama VJ, a onda je u martu 1994. upućen na privremeni rad u VRS, da preuzme komandu nad odredom.⁸⁸⁰ Jedinica se obučavala u Pan-

875 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P709, Stenografske beleške sa 14. sednice VSO, održane 11. oktobra 1993. godine, 32–37; P780, Stenografske beleške sa 15. sednice VSO, održane 10. novembra 1993. godine, 17–21.

876 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, para. 803–809.

877 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P1871, Naređenje Generalštaba VJ, 17. avgust 1994.

878 Načelnik generalštaba VJ ponekad je odugovlačio sa unapređenjem ili čak odbijao da unapredi kandidata ili da predloži predsedniku SRJ unapređenje (kad je reč o generalima), iako je takav zahtev stigao od VRS ili SVK. Međutim, to nije uticalo na položaj dotičnog u okviru ovih vojski, već samo na visinu njegovih primanja koja je bila vezana za čin, videti: Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, para. 861–866.

879 Videti analizu sudskog veća u slučaju Perišić o ovom pitanju: Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, para. 797–799.

880 Depesa br. 6232 Komande Korpusa specijalnih jedinica Vojske Jugoslavije, 2. mart 1994, *Dosije: 10. diverzantski odred Glavnog štaba Vojske Republike Srpske*, 66.

čevu, na poligonu 72. specijalne jedinice VJ, a zatim su je instruktori VJ obučavali u Bijeljini, kojom prilikom su tablice VJ na kolima instruktora prelepljene sa VRS.⁸⁸¹ Jedinica je takođe opremana vozilima, oružjem i logistikom iz VJ.⁸⁸² Jedinice VJ i srpske policije, kao i paravojne formacije (koje su uglavnom bile pod kontrolom ili DB-a ili policije), takođe su u nekoliko posebnih prilika učestvovala neposredno u ratnim dejstvima. Kao što je već opisano, jedinice Užičkog korpusa, specijalne jedinice VJ, kao i policije Srbije, bile su angažovane na skelanskom ratištu u januaru 1993. godine tokom protivofanzive nakon što su snage bosanskohercegovačke vlade uspostavile kontrolu nad ovim područjem.

Specijalni korpus VJ, tj. 72. specijalna gardijska brigada, učestvovala je u decembru 1993. u borbama za brdo Žuč na vogošćanskom delu sarajevskog ratišta. Tamo su otišli po direktnoj naredbi Generalštaba VJ i uključeni su u jedinice VRS, uz prikrivanje dokaza da su iz Jugoslavije. VJ je u potvrdama neophodnim za regulisanje statusa i drugih prava zvanično saopštavala da su vojnici poginuli ili ranjeni „u sklopu obezbeđenja državne granice SRJ“, mada su porodice u umrlicama bile mnogo iskrenije, pa je jednom od poginulih u borbama za brdo Žuč u umrlici objavljeno da je poginuo „braneći svoju otadžbinu Veliku Srbiju“.⁸⁸³ Komanda Sarajevsko-romanijskog korpusa, u zapovesti za predstojeću operaciju na sarajevskom ratištu od 15. decembra 1993, pominje učešće specijalnih jedinica VJ, uz napomenu da je reč o zajedničkoj akciji „na osnovu odluke najviših rukovodstava srpskog naroda od 14. decembra 1993“.⁸⁸⁴ Bilo je još situacija u različitim delovima BiH gde su s vremena na vreme slate jedinice VJ.⁸⁸⁵

Iz javnih izvora u Srbiji i SRJ izdvajana su velika novčana sredstva za VRS i uopšte za bosanske Srbe, velikim delom vanbudžetski, da bi se prikrilo obim i vrsta pomoći. To je potvrdio i Slobodan Milošević u izjavi koju je 2001. dao tužiocu u Beogradu zbog pokretanja krivičnog postupka protiv njega. Tom prilikom izjavio je

881 Telegram Glavnog štaba VRS-a, poslat od strane Zdravka Tolimira, Glavnom štabu Vojske Jugoslavije, na ličnost generala Mrkšića, 1. februar 1995, *Dosije: 10. diverzantski odred Glavnog štaba Vojske Republike Srpske*, 38; Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, svedočenje Dražena Erdemovića od 6. jula 2009, T. 7946-7949.

882 Izjava Franca Kosa data istražiteljima MKTJ 8. maja 2010, navedeno prema: *Dosije: 10. diverzantski odred Glavnog štaba Vojske Republike Srpske*, Beograd: FHP, 2011, 7.

883 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P363, Uverenje o ranjavanju vojnika, 23. jun 1994; P361, Umrlica vojniku Goranu Galjku, *Politika*, 18. januar 1994.

884 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, P643.14, Dopuna zapovesti za izvođenje operacije od 15. decembra 1993.

885 Videti analizu nekih od slučajeva u: Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, para. 1347-1351.

da je bio predsednik „u vreme blokade na Drini i kada su vođeni ratovi u kojima je ugrožen srpski živalj“, te da su se stoga vanbudžetska davanja odnosila „isključivo na određene specifične pomoći Srbima preko Drine“.⁸⁸⁶ Kako je saopštio načelnik Generalštaba VJ Momčilo Perišić na sednici VSO u junu 1994, ni RSK, ni RS ne bi mogle voditi rat bez vojne i materijalne pomoći SRJ, dodavši: „Oni do sada, verovali ili ne, nisu za vojsku odvajali skoro ništa, sem nešto površno; oni uopšte nemaju nikakvu zakonsku regulativu, nikakav zaokružen budžet za vojsku itd; nego su se oslonili na nas“.⁸⁸⁷ Perišić je usmeno saopštio članovima VSO i sledeće: „U Republici Srpskoj izdržavamo i plaćamo - taj podatak nemate u materijalu - 4.173 lica, ili 7,42 odsto iz Vojske Jugoslavije; a u Republici Srpskoj Krajini 1.474 lica ili 2,62 odsto od Vojske Jugoslavije, ukupno 5.647 ljudi. Godišnje za njih izdvajamo oko 14 miliona, a za narednu godinu treba isto toliko; to je samo za njihove plate. To im je ogromna pomoć“.⁸⁸⁸

Prema nalazima veštaka tužilaštva Haškog tribunala, norveškog eksperta za reviziju i finansijske istrage Mortena Torkildsena, tri vojske (VJ, VRS i SVK) radile su po zajedničkom finansijskom planu i finansirale se uglavnom iz budžetskih i vanbudžetskih sredstava SRJ. Kako bi se izvelo ovo zajedničko finansiranje tri ekonomije bile su organizovane kao ekonomska i monetarna federacija pod kontrolom institucija u Beogradu.⁸⁸⁹ Gotovo kompletna proizvodnja municije i granata, kao i remont vojno-tehničkih sredstava, obavljali su se u Srbiji.⁸⁹⁰ Snabdevanje VRS od strane VJ organizovano je na redovnom nivou, a išlo je tajnim kanalima kako bi se izbegli međunarodni posmatrači. Od decembra 1993, Perišić je ustanovio redovnu proceduru po kojoj svi zahtevi dolaze isključivo sa potpisom načelnika glavnih štabova SVK i VRS, a onda se preko Generalštaba VJ dalje prosleđuju u slučaju da ih Perišić odobri.⁸⁹¹

886 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, P427.62, Zapisnik o ispitivanju okrivljenog pred istražnim sudijom Okružnog suda u Beogradu od 1. aprila 2001.

887 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P5091, Stenografske beleške s 21. sednice Vrhovnog saveta odbrane, 7. jun 1994, 42-43.

888 *Isto*, 51-52.

889 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, P426, Izveštaj veštaka Mortena Torkildsena, para. 8-11.

890 Po Mladićevim rečima iz aprila 1995, samo devet odsto municije nabavljeno je „iz uvoza“, 1,5 odsto iz domaće proizvodnje, a sve ostalo je ili ostalo od JNA ili dostavljeno iz Srbije, Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P4583, Stenogram 50. sednice Skupštine Republike Srpske, 16. april 1995, 51.

891 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P4578, Naređenje Generalštaba VJ-a o realizaciji zahteva i koordinaciji Generalštaba VJ-a s glavnim štabovima VRS-a i SVK-a, 27. decembar 1993.

Nije samo finansijski plan bio zajednički. Dva rukovodstva redovno su se sastajala kako bi koordinirala politiku i ratne napore. Na primer, 8. jula 1993, na sastanku na kom su prisustvovali Milošević, Karadžić, Mladić, Jovica Stanišić i Života Panić (tadašnji načelnik Generalštaba VJ), dogovarali su se o modalitetima vojne pomoći VRS i policiji u RS, uključujući finansiranje, organizaciju proizvodnje municije i granata, te formiranje diverzantskog odreda.⁸⁹² U novembru 1993, kao posledica Miloševićevog sastanka sa čelnicima Srba iz BiH i Hrvatske, napravljen je zajednički ratni plan tri vojske čiji cilj je bio „Odbraniti teritorijalni integritet srpskih država zapadno od r. Drine i r. Dunav i SRJ, zaštititi srpski narod od genocida, osloboditi delove srpskih teritorija sa većinskim srpskim stanovništvom, stvoriti uslove za uspostavljanje jedinstvene države srpskog naroda, sprečiti stvaranje velike Hrvatske i kompaktne islamske države na prostorima bivše Jugoslavije“. Plan je pretočen u dokument, koji je potpisao predsednik SRJ Zoran Lilić, pod nazivom „Direktiva za upotrebu Vojske Jugoslavije, Vojske RS i Srpske vojske Krajine“ i za koji je korišćen konspirativni naziv „plan 'Drina'“.⁸⁹³ Trebalo je da direktiva bude razrađena u svakoj vojsci posebno i da se na osnovu nje kasnije postupa, posebno u slučaju hrvatskog napada na RSK. Iako plan nikada nije sproveden u delo, važan je kao dokaz da je rukovodstvo Srbije računalo na mogućnost da jednoga dana to i formalno bude zajednički rat tri srpske vojske.

Politički odnosi između Miloševića i rukovodstva bosanskih Srba bili su često vrlo turbulentni. Najveću krizu ti odnosi su doživeli na leto 1994, kada su bosanski Srbi odbili mirovni plan Kontakt grupe. Milošević je sve vreme rata u BiH bio u nezavidnom položaju, pokušavajući u isto vreme da zadrži ratne dobitke za srpsku stranu, ali i da nekako oslabi ekonomske sankcije protiv Srbije, koje su na duži rok bile neizdržive. Ovo laviranje zahtevalo je prihvatanje kompromisa, posebno kada su bili praćeni jakim pritiskom cele međunarodne zajednice, poput plana Kontakt grupe. Međutim, rukovodstvo RS odbilo je da prihvati ovaj plan, što je izazvalo žestoku svađu sa Miloševićem. Srbija je kao odgovor na ovakvo ponašanje bosanskih Srba uvela sopstvene sankcije Republici Srpskoj, uključujući blokadu na Drini za prevoz sve robe osim hrane i lekova. Sukob je bio praćen i žestokom propagandom srpskih medija protiv Karadžića i njegovih ljudi. Milošević se angažovao i da,

892 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, P358, Izvod iz dnevnika Ratka Mladića (2. april – 24. oktobar 1993), 238-243.

893 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, D442, Odlomak iz Dnevnika Ratka Mladića, 8. novembar 1993. godine, 8–11; P215, Direktiva predsednika VSO za upotrebu VJ, VRS i SVK, 14. novembar 1993. godine.

po ugledu na već isprobani recept u RSK, pronađe lojalnije političare unutar RS koji bi smenili Karadžićevo rukovodstvo, što na kraju nije uspeo. Takođe je otvoreno igrao na kartu sukoba Karadžića i Mladića koji je tinjao već dugo.⁸⁹⁴ I Karadžić je u ovom periodu uspostavio mnogo bliže odnose sa delovima srpske opozicije, kojoj se činilo da ovo može iskoristiti protiv Miloševića.

Naravno, blokada na Drini mnogo opasnije je delovala na papiru nego u stvarnosti. Kako je i sam Milošević rekao vladiki Irineju, na sastanku dva rukovodstva sa SPC u avgustu 1995, blokada je bila samo formalna, a pomoć je odlazila svakodnevno.⁸⁹⁵ Pomoć u oružju, municiji i drugim sredstvima organizovana je i dalje direktno preko Generalštaba VJ, pokrivena oznakama „državna tajna“, mada tajnovitost nikog nije prevarila i svi relevantni akteri u međunarodnoj zajednici bili su svesni da ona i dalje stiže.⁸⁹⁶ Štaviše, nikada nije identifikovan nijedan drugi ozbiljniji izvor odakle bi RS mogla doći do oružja i municije, a i sami čelnici obe vojske (i VJ i VRS) naglašavali su da je gotovo nemoguće nabaviti bilo šta od vojne opreme, oružja i municije iz neke druge države.⁸⁹⁷ Majkl Vilijams, direktor za informisanje u UNPROFOR-u, imao je uvid u sve poverljive izveštaje UN tokom rata i nije naišao ni na jedan „izveštaj, pa ni na tvrdnju da je VRS snabdevala i neka druga sila osim Jugoslavije, odnosno Srbije“.⁸⁹⁸ Nakon odluke o uvođenju blokade na Drini, vodilo se računa da se koriste nezvanični prelazi i izbegnu kontrole UNPROFOR-a, što je bila glavna razlika u odnosu na period do avgusta 1994.⁸⁹⁹ Čak je i sam Perišić prelazio granicu inkognito kad je išao na sastanak sa Mladićem.⁹⁰⁰

894 Videti, na primer, informaciju Jasušija Akašija, koju je u aprilu 1995. poslao Generalnom sekretaru UN i u kojoj navodi pogoršanje odnosa između Karadžića i Mladića i tajni Mladićev sastanak sa Miloševićem od 21. aprila 1995, Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, P470.8, Code Cable of Yasushi Akashi od 26. aprila 1995, 3.

895 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P230, Beleške sa sastanka rukovodstava SRJ i RS održanog u Dobanovcima, 25. avgust 1995. godine, str. 11.

896 Videti brojne dokumente o dostavljanju vojne pomoći u vreme blokade na Drini, kao i izveštaje međunarodnih predstavnika o tome u: Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011, para. 1048-1069.

897 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P2940, Odlomak iz Dnevnika Ratka Mladića, 15. mart 1994. godine, 12; P776, Stenografske beleške sa 21. sednice VSO, održane 7. juna 1994. godine, 38.

898 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, svedočenje Majkla Vilijamsa od 21. maja 2009, T. 6468.

899 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, svedok MP-14, T. 3528–3529; P1205, Dopis VRS o prijemu logističke pomoći od VJ, 30. jun 1995. godine; P75, Izjava svedoka Đorđa Đukića od 4. i 29. februara 1996.

900 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, D344, Odlomak iz Dnevnika Ratka Mladića, 12. avgust 1994. godine.

Mladić je povremeno prisustvovao i sednicama VSO u Beogradu, gde se i dalje najnormalnije razgovaralo o nastavku, pa čak i povećanju pomoći za VRS.⁹⁰¹ O statusu te vojske među političarima u Beogradu dosta govori i rečenica Momčila Perišića sa sastanka VSO u januaru 1995, zabeležena u dnevniku Ratka Mladića: „Glavna nam je okosnica vojska tamo i da im damo okosnicu i podršku“.⁹⁰² Kako konstatuje Nina Kaspersen, Milošević nije hteo da proizvede vojni poraz RS, već promene u političkim odnosima i pozicijama među bosanskim Srbima.⁹⁰³ I savetnik specijalnog izaslanika UN-a Čarls Kiruda, koji je sve vreme rata proveo na prostoru Hrvatske i BiH i imao veliki broj sastanaka i kontakata sa ključnim akterima, svedočio je da je Milošević bio uveren u Mladićevu lojalnost i nakon svađe sa Karadžićem i civilnim rukovodstvom bosanskih Srba.⁹⁰⁴ Analitičari CIA koji su pratili rat u BiH takođe su zaključili da nema dokaza da je Milošević komandovao VRS i bosanskim Srbima, već je njihov odnos bio „daleko složenije preplitanje uticaja, logistike (uključujući plate oficira) i ličnih veza“. Iako primećuju da je Mladić svakako imao više poštovanja za Miloševića nego za Karadžića, zaključuju sledeće: „VRS je planirala i vodila vlastiti rat, uz određene političke smernice iz Beograda i uz velikodušnu logističku i drugu podršku VJ“.⁹⁰⁵ O blagonaklonom stavu koji je Milošević imao prema VRS, mnogo blagonaklonijem nego prema civilnom rukovodstvu bosanskih Srba, treba voditi računa i kada se razmatra ponašanje zvanične Srbije i SRJ tokom jula 1995.

Situacija na terenu drastično se promenila tokom leta 1995, a operacija u Srebrenici bila je jedan od katalizatora te promene. Nakon nje, sve manje ljudi

901 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P754, Zapisnik sa 23. sednice VSO, održane 21. jula 1994. godine; P749, Zapisnik sa 36. sednice VSO, održane 12. maja 1995. godine; P720, Zapisnik sa 38. sednice VSO, održane 27. juna 1995. godine.

902 Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, P2783, Odlomak iz Dnevnika Ratka Mladića iz 1995. godine, 4.

903 Caspersen, Nina Fallentin, *Intra-ethnic competition and inter-ethnic conflict: Serb elites in Croatia and Bosnia, 1991-1995*, Ann Arbor: ProQuest, 2014, 188.

904 Kiruda je dobro uočio variranje odnosa između Miloševića i srpskih vođa iz RSK i RS tokom vremena, kao i Miloševićev pragmatizam po tom pitanju, videti detaljnije u: Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P03804, Izjava svedoka Čarlsa Kirude od 17. novembra 2010, para. 144-148.

905 *Balkan Battleground: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995, Vol. II*, Washington D.C.: CIA, 2003, 322. O odnosu Miloševića i Karadžića, ali i o kompleksnosti razvoja Karadžićeve ličnosti tokom rata, koji je uticao i na mnoge njegove odluke, videti više u: Donia, Robert J., *Radovan Karadžić: Architect of the Bosnian Genocide*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

bilo je uvereno da je kraj rata moguć bez vojnog poraza srpske strane.⁹⁰⁶ Početkom avgusta usledila je operacija *Oluja*, u kojoj je praktično nestala RSK, ali i Abdićeva Zapadna Bosna, i nakon koje je deblokirano područje oko Bihaća, i to sve zajedničkim akcijama hrvatske i bosanske vojske. Nakon još jednog bombardovanja pijace u Sarajevu 28. avgusta 1995, protiv VRS je pokrenuta i vojna operacija međunarodnih snaga *Deliberate Force*, a zajednička ofanziva vojski Hrvatske i BiH dovela ih je gotovo pred Banjaluku, kada je 5. oktobra potpisano primirje.⁹⁰⁷ Pritisnuto sve težom vojničkom situacijom, vođstvo bosanskih Srba više nije imalo manevarskog prostora. Dodatno, 25. jula 1995. Haški tribunal potvrdio je optužnicu protiv Karadžića i Mladića za ratne zločine od 1992. do 1995, a 16. novembra iste godine i za genocid u Srebrenici.⁹⁰⁸ U Beogradu je 29. avgusta 1995. održan zajednički sastanak rukovodstava SRJ i RS, na kom je Milošević zatražio da ga svi prihvate za vođu pregovaračkog tima i da se krene u mirovne pregovore, što su Karadžić i ostali prihvatili.⁹⁰⁹ Od tog trenutka Slobodan Milošević imao je potpuno odrešene ruke, tako da je tokom dejtonskih pregovora slobodno trgovao teritorijama i donosio odluke koje se nisu uvek svidale rukovodstvu bosanskih Srba.⁹¹⁰

Iako su pojedini bosanski funkcioneri uvereni da su jedinice VJ učestvovalе i u operaciji *Krivaja 95*, za to ne postoje nikakvi dokazi. Za razliku od operacije iz 1993, ovde nema nijednog pisanog traga da je neka jedinica VJ učestvovalа u borbama. Ni vojni atašei zapadnih zemalja koji su obilazili to područje, ali ni kanadski posmatrači koji su bili stacionirani u Ljuboviji, preko puta Bratunca, nisu zabeležili nikakve pokrete jugoslovenskih trupa. Takođe nije primećeno ni prebacivanje artiljerije. Holandske snage na terenu nisu prijavile nikakva dejstva sa položaja iz Srbije, na primer sa planine Tare, što je takođe bilo redovno beleženo 1993.⁹¹¹ Nijedna druga operacija vojnih snaga Jugoslavije u BiH tokom rata nije ostala bez ikakvog

906 Američki pregovarač Ričard Holbruk napisao je: „mi kao diplomati ne možemo očekivati od Srba da budu pomirljivi za pregovaračkim stolom sve dok na bojnopolju postižu samo uspeh“, Holbrooke, Richard, *Završiti rat*, Sarajevo: Šahinpašić, 1998, 76.

907 Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, 67-68.

908 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016, Istorijat postupka, para. 6120.

909 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, D3058, Beleške sa sastanka rukovodstava SRJ i RS od 29. avgusta 1995.

910 Videti detaljno o dejtonskim pregovorima i celom procesu koji im je prethodio u: Chollet, Derek, *The Road to Dayton – US Diplomacy and Bosnia Peace Process, May-December 1995*, Washington D.C.: US Department of State, 1997.

911 *NIOD report*, 1595-1597.

traga, pa je teško zamisliti da je učešće u verovatno najpoznatijoj (zbog onoga što je usledilo) vojnoj operaciji bosanskih Srba moglo tako potpuno da se prikrije.

Za razliku od VJ, kada je u pitanju policija Srbije, postoje nešto ozbiljnije indicije o njenom učešću u srebreničkoj operaciji, bar preko posebnih jedinica za koje se neformalno veruje da su bile pod kontrolom zvaničnog Beograda. Jedinica *Škorpioni*, osnovana na samom početku rata u Hrvatskoj 1991. i angažovana u različitim operacijama u Hrvatskoj i BiH, poslata je u junu 1995. na sarajevsko ratište, zajedno sa još dve slične formacije. *Škorpioni* su bili zvanično angažovani na obezbeđivanju naftnih polja u Đeletovcima (istočni deo RSK) i pod komandom Milana Milanovića Mrguda, zamenika ministra odbrane RSK.⁹¹² Međutim, ova jedinica bila je u vrlo bliskim odnosima sa MUP-om Srbije, a tokom rata na Kosovu delovala je kao jedinica u rezervnom sastavu Specijalne antiterorističke jedinice MUP-a Srbije, pod istim komandantom, Slobodanom Medićem Bocom.⁹¹³ Iako je teško pouzdano utvrditi linije komandovanja, nesporno je da su na sarajevskom ratištu *Škorpioni* završili kao deo pomoći koju su Srbija i RSK pružile VRS na njen zahtev.⁹¹⁴

Čitava operacija dogovorena je u Beogradu u maju 1995, na sastanku kod Radovana Stojičića Badže, načelnika Resora javne bezbednosti MUP-a Srbije. Kao rezultat tog sastanka, tri jedinice otišle su na sarajevsko ratište – *Škorpioni*, na čelu sa Slobodanom Medićem Bocom, jedinica Srpske dobrovoljačke garde na čelu sa Draganom Petrovićem Kajmanom i jedinica MUP-a RSK, na čelu sa Ljubom Milojevićem Plavim.⁹¹⁵ I u depešama i izveštajima koje su tih dana sa sarajevskog ratišta slali razni vojni i policijski komandanti, ove jedinice navode se kao sastavni delovi

912 O istorijatu ove i drugih sličnih jedinica i njihovim bliskim vezama sa srpskom tajnom službom i policijom videti u: Dejan Anastasijević, *Kratka istorija paravojnih jedinica u jugoslovenskim ratovima 1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube*, dostupno na: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html (4. mart 2025). Detaljnije o paravojnim jedinicama srpske strane videti u: Vukušić, Iva, *Srpske paravojske i raspad Jugoslavije – državne veze i obrasci nasilja*, Zagreb: Ljevak, 2024.

913 Videti o delovanju ove jedinice i zločinu koji je izvršila u Podujevu 1999. u: *Podujevo 1999 – van svake sumnje*, Beograd: FHP, 2006.

914 Paravojne jedinice je Miloševićeva vlast često koristila da bi prikrila svoje učešće u ratovima, ali i da bi se ogradila od zločina, videti, na primer, slučaj srpskih radikala, koji su takođe 1993. učestvovali u operacijama oko Srebrenice: Popović, Dragan, „Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine“, u: *Ogledi o ratovima devedesetih – zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma i Ivan Jovanović, Beograd: UNDP, 2022, 72 – 95.

915 Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, Svedočenje zaštićenog svedoka JF-029 od 9. decembra 2010, T. 10052-10187.

MUP-a Srbije.⁹¹⁶ Navodno je i štab sve tri jedinice bio zajednički, a na čelu mu je bio Vasilije Mijović, oficir MUP-a Srbije, mada su dokazi za ovo nešto slabiji i uglavnom se zasnivaju na posrednim saznanjima svedoka.⁹¹⁷ Ipak, u jednoj od depeša upućenoj MUP-u RS, upravo Mijović saopštava da je „jedinica za atd [antiteroristička dejstva] MUP-a Republike Srbije dobila naređenje da se do 12.00 časova 20.07.1995. godine” povuče iz reona Trnova zbog drugih zadataka.⁹¹⁸ Kao što je već objašnjeno u delu koji se bavi masovnim streljanjima, ove jedinice učestvovala su u streljanju šestorice muškaraca i dečaka kod Trnova i vrlo verovatno u ubistvu Srebreničana čiji su posmrtni ostaci pronađeni na lokaciji Dobro polje.

Rukovodstva SRJ i Srbije pomagala su ratne napore bosanskih (i hrvatskih) Srba i na još jedan način – nelegalnim hapšenjem izbeglica i njihovim isporučivanjem VRS. Na sednici VSO 25. decembra 1993, Milošević se složio sa predlogom Momčila Perišića da se uhapsu i isporuče organima RS i RSK vojni obveznici i regruti koji se kao izbeglice nalaze u Srbiji i Crnoj Gori. Po Perišićevim rečima, vojska je uspeła da u tom trenutku evidentira 3265 regruta i 19.765 vojnih obveznika iz Hrvatske i BiH na teritoriji SRJ, mada su se on i Milošević složili da je taj broj definitivno veći. Milošević je još saopštio i da je dogovoreno sa vlastima u RS da se u Zvorniku otvoriti centar za mobilizaciju u koji će se slati izbeglice, pojašnjavajući: „Mi smo precizirali da oni imaju da naprave mobilizacioni centar u Zvorniku, da se ti ljudi privedu i odvedu u centar i uključe u jedinice Vojske Republike Srpske. Što se tiče ovih koji treba da služe vojsku, mogu da vojsku služe i kod nas, s tim što kad završe služenje vojnog roka, pa ako tamo nastane potreba posle vojske da se upute u Vojsku Republike Srpske. Jer, besmisleno je da odavde idu dobrovoljci, a oni ovde da se šekćaju po Beogradu i Srbiji”. Na kraju je konstatovano i da hapšenje izbeglica ne može da vrši VJ, već republičke policije u Srbiji i Crnoj Gori, što su oba predsednika, Milošević i Bulatović, prihvatila.⁹¹⁹

916 Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, P1469, Izveštaj Save Cvjetinovića o borbenim dejstvima na trnovskom ratištu, 22. jul 1995; P1470, Izveštaj Dragomira Miloševića o trnovskom ratištu, 23. jul 1995; P1452, Depesa Ljubomira Borovčanina o borbenim dejstvima na trnovskom ratištu 30. juna i 1. jula 1995.

917 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, svedočenje zaštićenog svedoka B-129 od 17. aprila 2003, T. 19477-19483; Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, P2966, Transkript iskaza Tomislava Kovača pred sudom u Beogradu, 1-10.

918 Arhiva MKTJ, *predmet Stanišić i Simatović*, P1084, Dopis pukovnika Vasilija Mijovića u vezi s povlačenjem JATD iz Trnova, upućen MUP-u RS od 19. jula 1995.

919 Arhiva Helsinškog odbora za ljudska prava u Beogradu, Zapisnik sa 16. sednice VSO od 25. decembra 1993, 15-18, www.helsinki.org.rs/serbian/doc/VSO%20-%2016._Sednica_VSO_25.12.1993.pdf, (4. mart 2025).

Na sledećoj sednici VSO, 10. januara 1994, razgovaralo se o modalitetima hapšenja i isporučivanja vojnih obveznika poreklom iz Hrvatske i BiH vlastima RS i RSK. Na upozorenje Momira Bulatovića da pozivi ne smeju nositi pečat VJ, jer bi to strani posmatrači i opozicioni političari mogli da iskoriste da optuže SRJ da sprovodi mobilizaciju izbeglica, Milošević je odgovorio da je preneo Radovanu Karadžiću i Momčilu Krajišniku da Vlada RS uputi dopis Vladi SRJ „gde se traži i moli da se vojni pozivi VRS i SVK uruče njihovim građanima na našoj teritoriji; to su njihovi vojni pozivi, nisu naši; mi ih ne zovemo u Vojsku Jugoslavije”. Milošević je još objasnio da će se privoditi oni koji se ogluše o vojni poziv i da je to „usluga organa RS ili RSK”, a dogovoreno je i da pozivi nose pečat VRS ili SVK umesto VJ.⁹²⁰ Prema istraživanju FHP, više hiljada izbeglica je od januara 1994. do kraja 1995. privedeno na teritoriji Srbije i Crne Gore i isporučeno vlastima bosanskih i hrvatskih Srba. Najintenzivnije privođenje sprovedeno je od maja do septembra 1995, kada je privedeno više od 10.000 vojno sposobnih muškaraca iz Hrvatske i BiH i isporučeno u različite kampove pod kontrolom VRS ili paravojnih jedinica poput Srpske dobrovoljačke garde. U nekim slučajevima isporučivani su čak i državljani SRJ koji su rođeni u Hrvatskoj ili BiH.⁹²¹

Jedno od mesta na kom su završavali prisilno mobilisani muškarci bio je i Centar za obuku Jahorina, koji je osnovan u maju 1995. Centar je pripadao Specijalnoj brigadi policije RS, o kojoj je već bilo dosta reči zbog njenog aktivnog učešća u streljanju srebreničkih civila i zarobljenika. U Centru je bilo od 300 do 350 ljudi, a u julu 1995, između 150 i 200 njih bili su prisilno mobilisane izbeglice koje je Srbija isporučila vlastima RS. Od osam optuženih pred sudom u Beogradu za streljanje Bošnjaka u Kravici u julu 1995, čak njih šestorica su prisilno mobilisana.⁹²² Među mobilisanim se nalazio i vozač D.D., koji je od 15. do 19. jula u nekoliko navrata vozio vojnike VRS i zarobljene Bošnjake na različite lokacije na području Bratunca i Srebrenice.⁹²³ Vlasti u SRJ na ovaj način su posredno doprinele izvođenju srebreničke operacije, ali i kasnijem streljanju zarobljenih Bošnjaka. Prisilna mobilizacija izbeglica bila je otvoreno kršenje Međunarodne konvencije o izbeglicama i

920 Arhiva Helsinškog odbora za ljudska prava u Beogradu, Zapisnik sa 17. sednice VSO od 10. januara 1994, 30-36, https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/VSO%20-%201994_Sednica_VSO_10.1.1994.pdf, (4. mart 2025).

921 *Dosije: Prisilna mobilizacija izbeglica*, Beograd: FHP, 2019, 15-48.

922 *Isto*, 46-48.

923 Arhiva FHP-a, Putni radni list br. 01-57 RSK od 23. juna 1995 do 23. jula 1995. godine. Ovaj dokument, kao i detalji iskaza D.D. dostupni su u: *Dosije: Srpska dobrovoljačka garda*, Beograd: FHP, 2023, 41-42 i Prilog 5.

Zakona o izbeglicama koji je u to vreme važio u SRJ. Međutim, za to niko nikada nije odgovarao.⁹²⁴

Provladini mediji u Beogradu izveštavali su o celoj srebreničkoj operaciji uglavnom na osnovu saopštenja VRS, ne dovodeći u pitanje zvaničan narativ vlasti bosanskih Srba. Štaviše, koristeći upravo ovu retoriku, već prvih dana nakon pada Srebrenice počeli su da se formiraju revizionistički narativi koji će kasnije biti korišćeni u relativizaciji ili negiranju zločina. Tabloidni novinar Zoran Petrović Piroćanac ušao je zajedno sa srpskom vojskom u Srebrenicu. U tekstu za nedeljnik *Intervju* od 21. jula 1995, Piroćanac je procenio da je od dve do tri hiljade bošnjačkih vojnika poginulo tokom proboja i borbi za Srebrenicu, što je jedno od prvih pominjanja ove, kasnije veoma korišćene argumentacije za relativizovanje zločina.⁹²⁵ *Večernje novosti* pažljivo su pratile događaje u Srebrenici, stavljajući vesti o padu enklave i periodu nakon toga na naslovne strane. *Novosti* nisu samo prenosile stavove VRS i rukovodstva RS, već su davale i svoj pečat donoseći lažne informacije o sudbini zarobljenika i civila, poput one da je većina stanovnika ostala u svojim kućama da sačeka ulazak vojske RS u grad. *Novosti* su 13. jula izvestile da je oko 8000 boraca Armije BiH pobeglo u šumu, ali su takođe veliku pažnju posvetile izveštajima o navodnoj ogromnoj količini artiljerijskog oružja koje je VRS zaplenila u Srebrenici, izmišljajući da su zaplenjene haubice i četiri tenka.⁹²⁶

Uskoro je priča o dobrom odnosu VRS prema civilima i o bekstvu dela vojnika u šumu postala standardna za izveštavanje provladinih medija. U komentaru od 18. jula 1995, novinar *Politike ekspres* zaključio je da je nemoguće da je iz grada izbeglo više od 25.000 ljudi, jer za toliki broj ljudi „u tom gradiću nema ni mesta ni hrane”, saopštivši da je, prema rečima VRS, iz grada izbeglo „najčešće, bez pravog razloga” 7600 nenaoružanih ljudi.⁹²⁷ Za razliku od provladine štampe, opoziciona *Naša Borba* objavila je 14. jula 1995. da je na delu etničko čišćenje Bošnjaka iz Srebrenice.⁹²⁸ Nedeljnik *NIN* je 21. jula 1995. objavio tekst u kom se postavlja pitanje šta se dogodilo sa sedam do devet hiljada muškaraca i dečaka iz Srebrenice, koliko je procenjeno da nedostaje u tom trenutku. *NIN* je objavio i izjavu jednog od vozača koji je vozio hranu i vodu za izbeglice u Potočarima da tamo nije video nijednog

924 Konvencija o statusu izbeglica iz 1951. godine, *Službeni list FNRJ – Međunarodni ugovori*, 7/60, član 33, stav 1; Zakon o izbeglicama, *Službeni glasnik RS*, 18/92, član 1.

925 Zoran Petrović Piroćanac, „Počelo krećenje grada”, *Intervju*, 21. jul 1995, 4-7.

926 B. Marić i G. Maunaga, „Zaštićena zona – puna oružja”, *Večernje novosti*, 13. jul 1995.

927 R. Barjaktarević, *Politika ekspres*, 18. jul 1995.

928 „Etničko čišćenje na dobrovoljnoj osnovi”, *Naša Borba*, 14. jul 1995, 1, 3.

muškarca.⁹²⁹ Iako nema dokaza da je vlast u Srbiji bila umešana u samu vojnu operaciju i zločine u Srebrenici, svakako je od prvog dana politički štitila odgovorne, što se odlično vidi po ponašanju provladine štampe. Na osnovu analize svih prezentovanih istorijskih izvora, politička odgovornost srpskih vlasti za zločin u Srebrenici čini se neupitnom.

Srebrenica i svet

I odgovornost međunarodne zajednice izaziva brojne reakcije i tumačenja, kako u samoj BiH, tako i u zemljama koje su na različite načine bile uključene u događanja u Srebrenici. Reakcije nakon zločina u Srebrenici nisu bile unisone, niti je svet brzo prihvatao istinu o njegovim razmerama. To je važno i za države koje su bile direktno involvirane kroz posmatrače i vojnike UN-a i koje bi po prirodi stvari trebalo da imaju više informacija. Na primer, francusko Ministarstvo spoljnih poslova saopštilo je 25. jula 1995. da nema potvrdu o zločinima u Srebrenici, a predstavnik te institucije rekao je jugoslovenskom otpravniku poslova u Parizu 7. avgusta 1995. da je Francuska podjednako zabrinuta za sudbinu Srba nakon *Oluje* i Bošnjaka nakon pada Srebrenice i Žepe, što je u izveštaju francuskog parlamenta okarakterisano kao „trivijalizacija” zločina u Srebrenici.⁹³⁰ U isto vreme, francuski predsednik Žak Širak, izabran u aprilu 1995, bio je vrlo glasan zagovornik oštrijeg kursa prema srpskoj strani i tražio je vojnu akciju od svojih partnera u Vašingtonu i Londonu, uključujući i moguće vojno zauzimanje Srebrenice.⁹³¹ Velike razlike među političarima o tome šta treba uraditi povodom rata u BiH, posebno povodom Srebrenice, postojale su i unutar država.

Civilno društvo, posebno međunarodne organizacije za zaštitu ljudskih prava i deo medija žestoko su kritikovali ponašanje UN i celokupne međunarodne zajednice sve vreme rata u BiH. Nakon pada brojnih autoritarnih režima i onoga što se činilo kao definitivna pobeda poretka zasnovanog na demokratiji i zaštiti ljudskih prava, rat u BiH bio je veliki poraz i korak unazad. Srebrenica je posebno izazvala burne reakcije delova zainteresovane javnosti u zapadnim zemljama. HRW je svoj izveštaj o padu Srebrenice započeo tvrdnjom da je ovaj događaj „napravio sprdnju od iskazane predanosti međunarodne zajednice da zaštiti regije koje je proglasila

929 D.Č., „Grad duhova“, *NIN*, 21. jul 1995, 11.

930 *Izveštaj Misije francuskog parlamenta*, 61.

931 Burg, Steven L. and Shoup Paul, *The War in Bosnia-Herzegovina*, 326.

'sigurnim zonama' i stavila pod zaštitu UN-a".⁹³² I sam Generalni sekretar UN Kofi Anan, podnoseći 1999. izveštaj o Srebrenici Generalnoj skupštini UN, zaključio je da je ova organizacija propustila da uradi ono što je mogla kako bi spasla ljude u Srebrenici zbog sopstvenih „grešaka, pogrešnih procena i nesposobnosti da pojmi obim zla sa kojim se suočila“. Anan je takođe upozorio da je svet sa zakašnjenjem shvatio da je Bosna bila „pitanje morala, a ne samo vojni konflikt“, poručujući: „tragedija Srebrenice progonoće našu istoriju zauvek“.⁹³³

Razmatrajući odgovornost UN, francuski poslanici su u svom izveštaju o Srebrenici iz 2001. godine dobro uočili da je to u stvari odgovornost najmoćnijih država koje kroje politiku UN-a. Izveštaj, između ostalog, daje ovakav zaključak u vezi sa naporima evropskih zemalja da zaustave rat u BiH: „Politička volja koja je nedostajala u Srebrenici ista je ona koja je nedostajala zapadnim vladama tokom celog jugoslovenskog sukoba: evropske države intervenisale su u Bosni i Hercegovini jer nisu mogle ne intervenisati. Srebrenica predstavlja koncentraciju ove minimalne akcije: ne delujući pre, ne reagujući tokom i ne dogovarajući se šta učiniti nakon toga, evropske države, pre svega Francuska i Velika Britanija, vraćaju se na humanitarnu opciju.“⁹³⁴ Nisu svi bili spremni da prihvate ovakvu vrstu realpolitike, pogotovo ne u svetu kakav je bio 1995. Specijalni izvestilac za zaštitu ljudskih prava na području bivše Jugoslavije, imenovan od strane Komisije za ljudska prava UN, Tadeuš Mazovjecki, podneo je nakon Srebrenice neopozivu ostavku na svoju funkciju. U pismu predsedniku Komisije za ljudska prava, ocenio je da događaji u Srebrenici predstavljaju prekretnicu za situaciju u BiH, a da se međunarodna zajednica ponela „sa nedostatkom doslednosti i hrabrosti“, zaključujući: „Realnost današnje situacije ljudskih prava ilustruje tragedija naroda Srebrenice i Žepe“.⁹³⁵

Vodeće svetske sile pokušavale su da pronađu rešenje koje bi zadovoljilo i potrebu da deluju i potrebu da zaštite svoje vojnike od avanture vojne intervencije. Bil Kinton pokušavao je da spreči Kongres da jednostrano ukine zabranu izvoza oružja vladi BiH, što je bio potez koji nisu podržavali u Evropi, posebno ne u Rusiji, o čemu je Kintonova administracija posebno vodila računa. Međutim, upravo su u SAD-u pritisci javnosti na vlast da preduzme nešto protiv srpske strane bili sve

932 *HRW Report*, 1.

933 *GS UN Report, Fall of Srebrenica*, 118.

934 *Izveštaj Misije francuskog parlamenta*, 188.

935 Pismo Tadeuša Mazovjeckog predsedniku Komisije za ljudska prava UN, 27. jul 1995, dostupno u: *Srebrenica: od poricanja do priznanja*, ur. Sonja Biserko, Beograd: HOPS, 2005, 110-111.

žešći. Američki pregovarač Ričard Holbruk svedočio je da ga je neprestano zvao sin koji je volonterski pomagao izbeglicama iz Srebrenice u Tuzli i da je „vikao kako Washington mora nešto učiniti“, te da sam Holbruk treba „maknuti guzicu“.⁹³⁶ Američki mediji stavili su Srebrenicu u prvi plan i vršili su kontinuiran pritisak na sopstvene političare. *Njujork Tajms* i *Vašington Post* su u periodu od 11. do 18. jula 1995. objavili 70 izveštaja iz BiH, dok je na *CNN*-u u istom periodu emitovano 84 priloga o događajima u ovoj zemlji, od kojih je većinu snimila Kristijan Amanpur i tako postala simbol ovakvog aktivističkog novinarstva koje će u literaturi dobiti naziv „CNN efekat“.⁹³⁷

Britanski premijer Džon Mejdžor, inače vrlo nesklon vojnim intervencijama, organizovao je konferenciju zemalja koje su bile vojno prisutne u BiH u Londonu 21. avgusta 1995, gde bi se trgallo za pravim odgovorom na Srebrenicu. Konferencija je bila odraz nepostojanja jasnog plana zapadnih zemalja, pa je tako 14. avgusta zakazana tek za 21. avgust. Na konferenciji su se iskristalisale jasne razlike – dok su SAD-u insistirale na vojnim udarima iz vazduha, Britanci i Francuzi tražili su rešenje koje ne bi ugrozilo njihove vojnike na terenu (SAD nisu imale vojnike na terenu), dok je Rusija bila protiv bilo kakve vojne intervencije. Posebno je važna bila treća zaštićena zona – Goražde, u kojoj je bio britanski bataljon UNPROFOR-a, za koju se pretpostavljalo da je sledeća meta Mladićevih snaga. To je na kraju i bio rezultat konferencije – crvena linija povučena je kod Goražda, tako da je saopšteno da će međunarodne snage vojno braniti tu zaštićenu zonu avio-napadima, onako kako Srebrenicu nisu.⁹³⁸

Možda još i važnija od ove bila je odluka o delimičnoj izmeni takozvanog „duplog ključa“, principa po kome svaku odluku o vojnoj upotrebi međunarodnih snaga moraju da odobre i NATO i UN. Pod pritiskom SAD, ova odluka izmenjena je u smislu da su iz odluke isključeni i Generalni sekretar UN i njegov predstavnik Jasuš Akaši, već je u ime UN-a bombardovanje odobravao komandant UNPROFOR-a ili njegov zamenik, što su bili položaji pod kontrolom francuske i britanske vojske, kao zemalja sa najvećim kontingentima na terenu. Tako je faktički NATO preuzeo na sebe odgovornost za zaštitu zaštićenih zona, pri tom proširujući sebi ovlašćenje da, u slučaju ugrožavanja neke od zona, može da dejstvuje po celoj BiH.⁹³⁹

936 Holbrooke, Richard, *Završiti rat*, 73-74.

937 Robinson, Piers, *CNN Effect - The Myth of News, Foreign Policy and Intervention*, London/ New York: Routledge, 2002, 78.

938 *NIOD report*, 2416-2418.

939 *Isto*, 2420-2424.

Događaji u Srebrenici bili su „tačka preokreta“, jer ne samo da je pad enklave ponizio međunarodnu zajednicu i UN, već su i masovna ubistva nakon toga dovela bes zapadnih javnosti do vrhunca, a samim tim i pritisak na vlade najmoćnijih zemalja da se rat u BiH što pre okonča.⁹⁴⁰ Karl Bilt konstatovao je da su srebrenički događaji promenili „u osnovi celu političku igru u ovom konfliktu“.⁹⁴¹ Stručnjak za međunarodno pravo i međunarodne odnose Geri Bas napisao je da „tek nakon Srebrenice Bela kuća počinje da preispituje svoju bosansku politiku, a Klinton postaje sve uvereniji da vodstvo bosanskih Srba reaguje samo na vojnu silu“.⁹⁴² Nakon još jednog napada srpske artiljerije na Sarajevo i brojnih civilnih žrtava 28. avgusta 1995, NATO je lansirao veliku vazdušnu operaciju protiv VRS, u kojoj su učestvovali vojnici iz 15 država sa više od 400 aviona. Operacija pod imenom *Deliberate Force* trajala je od 30. avgusta do 20. septembra 1995. i bila je praćena velikom kopnenom ofanzivom hrvatskih i bošnjačkih snaga u zapadnoj Bosni pod imenom *Maestral 2*.⁹⁴³ Ovo je sve zajedno konačno dovelo do intenziviranja mirovnih pregovora i na kraju do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma u Parizu 14. decembra 1995.

Nisu se samo međunarodni odnosi menjali pod uticajem rata u BiH, posebno zločina u Srebrenici. Međunarodno humanitarno pravo razvijalo se sporo tokom Hladnog rata, pre svega zbog žestoke borbe dva politička bloka oko svake odluke koja je uticala na ono što su smatrale svojim globalnim interesima, a u šta su često ulazili i ratovi vođeni širom planete u ime borbe protiv komunizma ili širenja komunističke revolucije. Kraj Hladnog rata stoga je bio dobro vreme da dođe do prekretnice. Kako zaključuje Antonio Kaseze, jedan od najvećih stručnjaka za međunarodno humanitarno pravo, tri su ključna elementa koja su dovela do prekretnice u ovoj grani prava i stvaranja prvo *ad hoc*, a zatim i stalnog Međunarodnog krivičnog suda. Prvo, u pitanju je bio trenutak koji smo već opisali – kraj Hladnog rata i pri-

940 Cohen, Lenard J., *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, Boulder: Westview Press, 2001, 149.

941 Bilt, Karl, *Zadatak mir*, 96.

942 Bass, Gary Jonathan, *Stay the Hand of Vengeance – the Politics of War Crimes Tribunals*, Princeton: Princeton University Press, 2000, 231.

943 Detaljno o operaciji *Deliberate Force* videti u: *Deliberate Force A Case Study in Effective Air Campaigning - Final Report of the Air University Balkans Air Campaign Study*, ed. Robert C. Owen, Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2000. U naučnim krugovima još uvek traje rasprava o efikasnosti ove vojne operacije i njenim rezultatima, videti, na primer: Hughes, Thomas Alexander, „Deliberate Force: Ambivalent Success“, in: *Air Power in the Age of Primacy Air Warfare since the Cold War*, eds. Phil Haun et al., Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 54 – 75.

bližavanje nekadašnjih neprijatelja koji su sada delili brojne vrednosti i imali mnogo usaglašenije stavove, što je jačalo UN i posebno SB kao njegov najefikasniji i najmoćniji organ. Drugo, raspad dva bloka uslovio je pojavu veoma krvavih sukoba u nekadašnjim multietničkim državama, poput SSSR-a i posebno Jugoslavije, što je delom bilo posledica i rušenja dotadašnjeg međunarodnog poretka. I na kraju, doktrina ljudskih prava postala je neprikosnoveni kako na Zapadu, tako i u mnogim novoustanovljenim demokratijama širom sveta, što je doprinosilo i zahtevima za međunarodno kažnjavanje onih koji su ugrožavali svetski mir i masovno kršili ljudska prava.⁹⁴⁴

Međunarodni tribunal za bivšu Jugoslaviju osnovan je 1993. godine rezolucijom SB UN. Osnovan je pozivanjem na glavu VII Povelje UN, koja se bavi očuvanjem mira i bezbednosti u svetu. U rezoluciji se konstatuje da događaji u BiH, posebno rasprostranjeni ratni zločini i etničko čišćenje kao model za osvajanje i zadržavanje teritorija, predstavljaju pretnju miru i bezbednosti, što po Povelji omogućava SB UN da preduzima vrlo širok spektar mera, tj., praktično sve mere za koje oceni da doprinose ponovnom uspostavljanju mira i bezbednosti. Kao jednu od takvih mera, SB UN jednoglasno je osnovao *ad hoc* međunarodni tribunal za bivšu Jugoslaviju, izražavajući uverenje da će progon i kažnjavanje ratnih zločinaca doprineti „ponovnom uspostavljanju i održavanju mira“.⁹⁴⁵ Bilo je ovo potpuno u skladu sa gore predstavljenim trendom jačanja uverenja da su ljudska prava univerzalna vrednost koja je neraskidivo povezana sa mirom u svetu. Vođeni ovakvim stavom svetske zajednice, brojni aktivisti, intelektualci, novinari i drugi javni radnici širom sveta s pažnjom su posmatrali delovanje međunarodne politike u BiH, posebno u Srebrenici, aktivno učestvujući u javnim raspravama i zagovaranju čvršćeg stava sopstvenih zemalja po pitanju sprečavanja i kažnjavanja ratnih zločina.

Prisustvo trupa UN-a u Srebrenici tokom pada zaštićene zone, njihova ovlašćenja, kao i njihovo ponašanje na terenu, takođe su u velikoj meri uticali na to da slučaj Srebrenica postane izrazito važna tema međunarodnog prava. Odgovornost države za protivpravna akta koja počinu ljudi ili organizacije na neki način povezane sa tom državom uvek je bilo jedno od najosetljivijih pitanja. Ključna dilema bila je kada se neko može povezati sa državom, posebno u graničnim slučajevima paravojnih i drugih neregularnih jedinica koje deluju za interese određene države, ali nisu

944 Kaseze, Antonio, *Međunarodno krivično pravo*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005, 394-395.

945 Rezolucija SB UN 827 od 25. maja 1993.

formalno njoj potčinjene. Slično pitanje može se postaviti i za delovanje građana jedne države u okviru međunarodnih organizacija, pa i mirovnih snaga UN-a. Slučaj Srebrenica bio je od velikog značaja za ubrzanje rada na formulisanju jasnijih pravila o odgovornosti država koje šalju svoje vojnike u mirovne misije.

Holandski sudovi sudili su u nekoliko slučajeva po zahtevima Srebreničana za naknadu štete, kao i za utvrđivanje odgovornosti holandske države za ponašanje holandskog bataljona u Srebrenici. Još 2013, u slučaju *Nuhanović i Mustafić*, Vrhovni sud Holandije utvrdio je da, pored UN-a, odgovornost za smrt trojice Bošnjaka zaposlenih pri holandskom bataljonu snosi i holandska država.⁹⁴⁶ Holandska država priznala je tako deo sopstvene odgovornosti za ubijanje Bošnjaka nakon pada Srebrenice. U toj odluci odlučivano je po zahtevima Hasana Nuhanovića i Rize Mustafića, čiji najbliži su bili zaposleni u bazi holandskog bataljona, a ubijeni su nakon što su ih Holandani predali snagama VRS. Ovde je u pitanju bila direktna odgovornost holandskog bataljona da zaštiti svoje zaposlene i sud je presudio da trojica zaposlenih nisu smeli biti isporučeni VRS, jer se tada (13. jul) već znalo da postoji velika opasnost da budu ubijeni.⁹⁴⁷

Podeljena odgovornost između Holandije i UN još više je došla do izražaja 2019, u slučaju *Fondacija Majke Srebrenice protiv Holandije*, kada je Vrhovni sud te države odlučio da je Holandija delimično odgovorna za sudbinu 350 muškaraca i dečaka koji su bili pod direktnom zaštitom holandskog bataljona unutar baze UN-a, iako je oslobodio Holandiju od optužbe za nesprečavanje genocida.⁹⁴⁸ Odluka holandskog suda iz 2019, predstavlja ogroman korak napred samom činjenicom da je ustanovljena odgovornost holandske države za protivpravno ponašanje njenih trupa u okviru UN-a. Time je odgovornost za ponašanje trupa UN-a prebačena na državu iz koje trupe originalno potiču, što je ozbiljan pomak u tumačenju

946 The Nuhanović Foundation, *Nuhanović & Mustafić vs. The State of the Netherlands*, <https://nuhanovicfoundation.org/case/nuhanovic-mustafic-vs-the-state-of-the-netherlands/> (5. mart 2025); Nollkaemper, Andre, „Dual Attribution: Liability of the Netherlands for Conduct of Dutchbat in Srebrenica” *Amsterdam Law School Research Paper No. 2011-29*, <https://ssrn.com/abstract=1933719> (5. mart 2025).

947 „Holandija odgovorna za smrt trojice Srebreničana”, 6. septembar 2013, *Sense*, <https://arhiva.sensecentar.org/vijesti.php?aid=15296> (5. mart 2025).

948 Ryngaert, Cedric and Istrefi, Kushtrim, „Introduction: Special Issue “The Legacy of the Mothers of Srebrenica Case”, *Utrecht Journal of International and European Law*, 36, 2 (2021), 114–117.

međunarodnog prava.⁹⁴⁹ Sud se ograničio samo na odgovornost za sudbinu onih koji su uspjeli da uđu u samu bazu, a zatim bili isporučeni VRS, ne ulazeći u sudbinu stanovništva koje je bilo oko baze (što je značajna većina muškaraca). Takođe, sud je zaštitio državu pre svega od odštetnih zahteva, procenjujući da postoji samo deset odsto odgovornosti, jer je sa 90 odsto sigurnosti utvrdio da bi ovi muškarci i dečaci stradali i da je postupljeno drugačije. Ipak, onih deset odsto čini prekretnicu u međunarodnom pravu, jer je po prvi put osuđena jedna država za ponašanje UN-a. Sud je takođe odbacio zahtev za utvrđivanje odgovornosti UN-a, zbog pravila o imunitetu te organizacije. Porodice žrtava žalile su se da je ovim presudama (i za UN i za deset odsto odgovornosti) povređena Evropska konvencija o ljudskim pravima, ali je ESLJP odbacio sve žalbe kao neprihvatljive, potvrđujući odlukom iz 2013. imunitet UN-a.⁹⁵⁰

Međunarodne snage na terenu, posebno holandski bataljon, optuživani su kasnije za saučesništvo u padu enklave, ali i posledično u zločinu koji je usledio. Nema sumnje da je ponašanje Holandana bilo daleko od herojskog. Posebno je u međunarodnoj, ali i bosanskohercegovačkoj javnosti odjeknula konferencija za štampu komandanta holandskog bataljona Karemansa na aerodromu Pleso u Zagrebu 23. jula 1995. On je tom prilikom, između ostalog, rekao da u Srebrenici nije bilo dobrih i loših momaka, već su, što se njega tiče, „svi oni isti“, iznoseći čak i netačan podatak o 192 srpska sela koje su spalile snage Nasera Orića.⁹⁵¹ Ovo je automatski izazvalo bes širom sveta i salvu napada na Holandane i uopšte vojnike UN-a. Problem je, međutim, u tome što nikada nije bilo planirano da snage UN-a budu komandosi koji će borbenim dejstvima zaustaviti srpsku ofanzivu. U pitanju je bila izmorena i psihički rastrojena jedinica koja nije imala dovoljno ni goriva ni municije, pa ni hrane, i čiji vojnici su samo čekali da se izvuku iz pakla rata u BiH. Na sve to, dobijali su oprečne i nedovoljno jasne instrukcije, ne samo u julu 1995, već sve vreme angažovanja u Srebrenici, tako da se nije tačno znalo šta je njihova uloga.

949 Videti analizu holandske sudske prakse po ovom pitanju u: Ryngaert, Cedric, „Attributing Conduct in the Law of State Responsibility: Lessons from Dutch Courts Applying the Control Standard in the Context of International Military Operations“, 36, 2 (2021), *Utrecht Journal of International and European Law*, 170-180.

950 Odluka ESLJP u slučaju *Stichting Mothers of Srebrenica and Others v. the Netherlands* iz juna 2013, <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%222002-7604%22%5D%7D> (5. mart 2025).

951 U holandskom izveštaju dat je neobično detaljan prikaz perioda pre, za vreme i nakon ove konferencije, što takođe govori kolika je važnost ovog događaja za holandsku javnost i koliko on predstavlja bolnu ranu za to društvo, videti: *NIOD Report*, 2245-2277.

Biti neko ko održava mir (*peacekeeping*) na području gde mira nema je samo po sebi nemoguć zadatak. Zaštita enklava shvatana je, pre svega, kao odvrćanje srpskih snaga od napada koje bi trebalo da se postigne samim prisustvom trupa UN-a. Kada je ova taktika propala i kada su Srbi krenuli da osvajaju enklavu, i holandski bataljon i komande međunarodnih snaga u Sarajevu i Zagrebu našle su se u poziciji da moraju donositi odluke koje *peacekeeping* misiju pretvaraju u vojnu intervenciju. Za to komandanti UNPROFOR-a svakako nisu bili spremni, a nisu dobili pomoć ni od svoje centrale u Njujorku, niti od Londona, Pariza i Haga, glavnih gradova država koje su imale najviše vojnika i praktično upravljale snagama UN-a u Jugoslaviji. Kako se navodi i u izveštaju UN-a, međunarodna zajednica odlučila se u slučaju bosanskog rata da uvede embargo na izvoz oružja svim stranama, pruži humanitarnu pomoć i pošalje snage za očuvanje mira na teren, što je sve zajedno bila „bedna zamena za odlučnije i borbenije akcije koje bi zaustavile horor koji se odvijao“.⁹⁵²

Komanda holandskog bataljona ne može izbeći makar moralnu odgovornost za to što su prepustili civile snagama Ratka Mladića, kao i za to što se nisu suprotstavili VRS pri zauzimanju Srebrenice. Nijedan metak sa holandske strane nije ispaljen direktno u položaje VRS. Antitenkovsko oružje ostalo je neupotrebjeno, iako su tenkovi bili ključna prednost koju je VRS imala u Srebrenici.⁹⁵³ Politika i procedure UNPROFOR-a bile su jasne – stupa se u borbena dejstva samo u slučaju samoodbrane. To nije podrazumevalo i odbranu same zaštićene zone, iako su neki u međunarodnoj zajednici tako tumačili odluke UN-a. Ipak, za razliku od Srebrenice u julu 1995, prethodnih godina je pritiskom i odlučnim pretnjama UN-a, ali i vojnom intervencijom snaga NATO pakta iz vazduha, sprečen pad drugih zaštićenih zona, poput Sarajeva, Goražda ili Bihaća. Stoga i u ovom slučaju odgovornost međunarodne zajednice ide mnogo dalje od holandskog bataljona. Jasne instrukcije, jasna politika, ali i jasni koraci koji bi na terenu pokazali da se neće tolerisati ulazak VRS u Srebrenicu, sigurno bi uticali i na ponašanje Holanđana. Ovako je sva odgovornost prebačena na njih, iako bi tu odgovornost trebalo da dele sa ostalim akterima u međunarodnoj zajednici. Mladi holandski vojnici, očigledno srećni što su preživeli, snimili su veselje uz alkohol i pesmu koje su organizovali u Zagrebu

952 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 105.

953 Delom su ostali neupotrebjeni zbog tehničkih problema i nedostatka municije, ali to svakako nije bio ključni razlog, videti: *NIOD Report*, 1840-1841.

22. jula 1995.⁹⁵⁴ Do tada im je sigurno bilo poznato da su hiljade ljudi koje su oni formalno štitili u najboljem slučaju nestali, a vrlo verovatno i mrtvi. Ovaj snimak kasnije je izašao u javnost i do danas predstavlja jedan od simbola moralne odgovornosti holandskog bataljona. Kao takav našao je mesto i u stalnoj postavci Memorijalnog centra u Potočarima.⁹⁵⁵

Evropa i svet vremenom su prepoznali svoju moralnu odgovornost, ali to je mnogima, a posebno žrtvama, izgledalo previše sporo. Evropski parlament doneo je 2009. Rezoluciju o Srebrenici, kojom je proglasio 11. jul danom sećanja na genocid u Srebrenici, ali i zatražio od kandidata za članstvo u EU na Zapadnom Balkanu da učine to isto. U rezoluciji se eksplicitno priznaje moralna odgovornost međunarodne zajednice, jer se Srebrenica, zbog činjenice da je zločin počinjen u zaštićenoj zoni UN-a, proglašava za „simbol nesposobnosti međunarodne zajednice u posredovanju u konfliktu i zaštiti civilnog stanovništva”.⁹⁵⁶ Nova rezolucija Evropskog parlamenta o Srebrenici doneta je 2015, kao odgovor na neuspeli pokušaj da to iste godine učini Savet bezbednosti UN. Na kraju je i Generalna skupština UN 2024. godine donela rezoluciju kojom je 11. jul proglašen Međunarodnim danom sećanja i obeležavanja genocida u Srebrenici.⁹⁵⁷ Iako se nijednom rečju ne spominju Srbija ili srpski narod (niti bilo šta sa pridevom srpski, što je inače neobično rešenje pošto je zločin nesumnjivo počinila srpska vojska) i izričito se navodi da ne postoji kolektivna krivica, predsednik Srbije Aleksandar Vučić pokrenuo je široku međunarodnu kampanju protiv rezolucije, podržan Rusijom i brojnim autoritarnim režimima širom sveta, tvrdeći da je ona namenjena nametanju kolektivne krivice srpskom narodu. Time se i proces usvajanja dokumenta UN pretvorio u bojno polje istorijskog revizionizma, a rezultat u kom su tek 84 od prisutne 171 države glasale za usvajanje rezolucije pokazao je da se svet u međuvremenu dodatno podelio i da

954 Ovi snimci objavljeni su i u filmu *A Cry from the Grave*, directed by Leslie Woodhead, BBC, 1999, 1.19.25-1.21.36.

955 Izložba „Neuspjeh međunarodne zajednice“, Memorijalni centar Srebrenica, <https://srebrenicamemorial.org/bs/izlozbe/neuspjeh-medunarodne-zajednice/2> (5. mart 2025).

956 Rezolucija Evropskog parlamenta o Srebrenici od 15. januara 2009, dostupna na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0028_EN.pdf (5. mart 2025).

957 Rezolucija GS UN 78/282 od 20. maja 2004, dostupna na: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/n24/140/80/pdf/n2414080.pdf> (5. mart 2025).

su pitanja poput Srebrenice gotovo potpuno prešla iz sfere prava i morala u sferu realpolitike.⁹⁵⁸

Borba za narativ

Otkrivanje istine

Nestanak tako velikog broja ljudi nije dugo mogao ostati sakriven. Već od 14. jula 1995. počele su da se pojavljuju vesti o masovnim zločinima nad srebreničkim Bošnjacima. Te su se vesti širile veoma brzo, posebno kada su prve izbeglice 16. jula stigle na teritoriju pod kontrolom Armije BiH. O njihovoj raširenosti svedoči i pismo Sekretarijata UN specijalnom predstavniku Jasušiju Akašiju od 18. jula 1995, u kom se naglašava da su izjave izbeglica toliko upečatljive i dosledne „da ih mnogi međunarodni posmatrači, uključujući UNHCR, smatraju verodostojnima”. Akaši je na ovo pismo odgovorio tako što je lakonski saopštio da su saslušani vojnici holandskog bataljona koji su iz Bratunca stigli u Zagreb i da saslušanja „nisu otkrila nikakva saznanja iz prve ruke o povredama ljudskih prava”.⁹⁵⁹ Čini se da su mnogi u međunarodnoj zajednici sa nepoverenjem gledali u prve izveštaje o nestanku ljudi zbog dotadašnjih iskustava sa bosanskim ratom. U intervjuima holandskim istraživačima 2000, i komandant UNPROFOR-a u BiH Rupert Smit i mirovni posrednik Karl Bilt tvrdili su da ih nisu posebno uznemirile priče o razdvajanju muškaraca od žena i dece, jer je to bilo uobičajeno ponašanje svih strana u ratu u BiH. Niko od njih nije pomislio da je moguće da se svi zarobljenici ubiju, posebno što su srpskoj strani bili neophodni novi vojnici koje je lako mogla dobiti razmenom.⁹⁶⁰

Suočeni sa raširenim pričama o neizvesnoj sudbini nestalih Bošnjaka, predstavnici međunarodnih institucija pokušavali su na različite načine da dođu na to područje i sami se uvere u to šta se dešava. To je bio jedan od zahteva prilikom intenzivnih pregovora sa Miloševićem u Beogradu koje je vodio Karl Bilt u periodu

958 Videti odličnu analizu ovih dešavanja u: Tatjana Papić, „The Story of a General Assembly Resolution, the Weaponizing of Genocide, and the Bizarre”, *EJIL: Talk!*, 5. jun 2024, <https://www.ejiltalk.org/the-story-of-a-general-assembly-resolution-the-weaponizing-of-genocide-and-the-bizarre/> (5. mart 2025).

959 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, para. 390.

960 *NIOD report*, 1992.

od 14. do 19. jula, a kojima je često prisustvovao i Ratko Mladić.⁹⁶¹ Iako je odmah postignut sporazum o tome da se obezbedi neometano kretanje snagama UNPROFOR-a, kao i da se dozvoli ulazak Međunarodnog komiteta Crvenog krsta i UNHCR-a u Potočare, Mladić je danima opstruirao primenu ovog sporazuma. Tako je VRS pucala na pripadnike logistike norveškog bataljona UNPROFOR-a koji su pokušali 16. jula da iz Tuzle dođu u Srebrenicu i postaraju se za prevoz ranjenika.⁹⁶² Tek 21. jula, kako je već objašnjeno u prethodnim delovima knjige, predstavnicima međunarodne zajednice i njihovim zaposlenima dozvoljeno je da napuste bazu u Potočarima i odu u Zagreb. Predstavnici UNHCR-a i MKCK nisu mogli da dođu na područje Bratunca i Srebrenice iako su nekoliko puta to tražili. MKCK je tek 26. jula uspeo da poseti logor Batković, gde je zatekao samo 164 osobe iz Srebrenice, uključujući ranjenike koji su prebačeni iz bratunačke bolnice, što je izazvalo dodatno podozrenje u međunarodnoj zajednici.⁹⁶³

Angažovanjem Džona Šataka, pomoćnika državnog sekretara SAD zaduženog za ljudska prava, koji je u Tuzli krajem jula i početkom avgusta 1995. razgovarao sa preživelim sa streljanja, izvršen je dodatni pritisak na UN i celokupnu međunarodnu zajednicu da se otkrije šta se desilo sa ljudima iz Srebrenice.⁹⁶⁴ Njegovo, kao i angažovanje njegove šefice Madlen Olbrajt, dobrim delom bilo je usmereno i na američku administraciju, koja je takođe bila prilično inertna u otkrivanju sudbine zarobljenika. Na kraju, ova akcija vrhunac je dostigla 10. avgusta 1995, kada je Olbrajt na sednici Saveta bezbednosti UN pokazala satelitske snimke na kojima se vide stotine zarobljenika u Novoj Kasabi i kasnije fotografije tog terena, gde se vidi prekopana zemlja.⁹⁶⁵ Iako će se ispostaviti da ljudi snimljeni u Novoj Kasabi nisu završili direktno u toj grobnici, uparivanjem slika taj teren postao je „vizuelni trop za srebreničke nestale”.⁹⁶⁶ Istog dana, SB UN usvojio je rezoluciju 1010 kojom je od vlasti u RS tražio da se hitno rasvetli sudbina nestalih i omogućiti pristup snagama UN-a i MKCK području Srebrenice.⁹⁶⁷

Nakon ovoga, i komanda UNPROFOR-a pojačala je pritisak na civilno i vojno rukovodstvo bosanskih Srba, zahtevajući istragu o nestalim zarobljenicima. Akaši

961 GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, para. 371-393.

962 *Isto*, para. 384.

963 NIOD report, 1997-1998; GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, para. 409.

964 NIOD report, 1998-1999.

965 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4308, Knjiga sa mapama i fotografijama Žan-Rene Rueza, Vazdušni snimci terena u Novoj Kasabi od 13. i 27. jula 1995, 61, 64-65.

966 Cyr, Rachel E., „The 'Forensic Landscapes' of Srebrenica“, *Kultura*, 5 (2014), 82.

967 Rezolucija SB UN 1010 od 10. avgusta 1995.

je 12. avgusta 1995. pisao Karadžiću, tražeći da se odobri pristup UN-u da istraži navode o masovnim grobnicama, ali ga je Karadžić ignorisao.⁹⁶⁸ Ovakvo ponašanje rukovodstva RS bilo je znak da prikrivaju zločin i to je iz dana u dan postajalo sve jasnije. Upravo zbog ovog pritiska i snimaka iz vazduha masovnih grobnica, u septembru i oktobru 1995. organizovana je akcija iskopavanja primarnih i ukopavanja leševa u sekundarne grobnice, o kojoj je prethodno bilo reči. Istražitelji Haškog tužilaštva uspeali su tek u januaru 1996. da dođu na područje srednjeg Podrinja, da bi u aprilu počeli sa ispitivanjem i forenzičkom obradom mesta za koja se sumnjalo da su masovne grobnice.⁹⁶⁹

Proces pronalaženja posmrtnih ostataka i njihove identifikacije veoma je složen, dugotrajan i skup proces. U pitanju je bio „glavni među ciljevima obnove i izgradnje” u posleratnoj BiH.⁹⁷⁰ Pri tome, pratio ga je nesmanjen pritisak porodica nestalih, čiji život je bio potpuno poremećen činjenicom da nisu znali šta im je sa najbližima. Ovaj psihološki pritisak razara ne samo pojedince i lokalnu zajednicu, već i širu društvenu zajednicu ostavljajući brojne posledice. Nakon srebreničkog genocida, broj nestalih bio je toliko veliki da je postao jedan od ozbiljnih društveno-političkih problema za BiH. Kao što se i zločin u Srebrenici svojim obimom i karakterom izdvajao u odnosu na druge zločine (ne samo) u BiH, tako se i ogroman broj nestalih izdvajao u odnosu na druga stratišta.⁹⁷¹ Zato su i svaki pronalazak posmrtnih ostataka i njihova identifikacija i ukopavanje bili od važnosti za čitavo društvo u BiH. Sara Wagner uočila je da je proces priznanja svake konkretne prethodno nestale osobe obuhvatao tri elementa – prvi je identifikacija ostataka putem naučnih metoda, zatim prihvatanje te identifikacije od strane porodice, a onda i društveno prihvatanje prilikom ceremonijalnog ukopa u Potočarima.⁹⁷²

U početku, odmah nakon završetka rata, posao pronalaženja grobnica i ekshumacije leševa obavljali su domaći organi uz međusobnu saradnju kroz *Zajednički proces ekshumacija*, sporazum između entitetskih komisija o međusobnoj saradnji uz koordinaciju i nadzor Visokog predstavnika za BiH. Bio je to praktično nastavak

968 NIOD report, 2000.

969 Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Svedočenje Žan-Rene Rueza od 15. maja 2003, T. 370

970 Wagner, Sarah, „Srebrenica's Missing and Korean War Casualties Compared”, in: *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*, eds. Francisko Ferrándiz and Antonius C. G. M. Robben, Philadelphia, 2015, 123.

971 Od 40.000 nestalih u bivšoj Jugoslaviji, čak 7000 je bilo iz Srebrenice na kraju bosanskog rata.

972 Wagner, Sarah E., *To Know Where He Lies – DNA Technology and the Search for Srebrenica's Missing*, Berkeley: University of California Press, 2008, 10-11.

delatnosti iz rata, gde je svaka strana tražila svoje i brinula se najviše o etničkom poreklu posmrtnih ostataka.⁹⁷³ Međutim, prednost u iskopavanjima imao je Haški tribunal, zahvaljujući jurisdikciji koja mu je dodeljena Statutom.⁹⁷⁴ Tužilaštvo Haškog tribunala, prvo uz angažovanje ekspertske organizacije koje su se time bavile, a kasnije i formiranjem sopstvenih istražnih timova, posebno se angažovalo na području Srebrenice. Cilj MKTJ bio je ograničen njegovom ulogom, a to je utvrđivanje individualne krivične odgovornosti. Grobnice koje nisu bile od interesa za krivični progon ostavljene su Međunarodnoj komisiji za nestale osobe (ICMP) i domaćim institucijama.⁹⁷⁵

I Tribunal i ICMP, kao i brojni drugi akteri koji su učestvovali u pronalaženju grobnica i identifikaciji leševa, uradili su izuzetno važan posao u prvim godinama nakon rata. Za to su korišćeni najsavremeniji metodi koji su zahtevali velika sredstva uključujući najmoderniju opremu, kao i satelitsko snimanje terena. Antropološkinja Kortni Brkić, koja je radila na otkopavanju grobnica u okolini Srebrenice, opisala je kako su se masovne grobnice pronalazile i pomoću vegetacije, tj. pomoću izmenjenih obrazaca rasta biljaka. Posebno su se isticali predeli bujnije vegetacije sa cvećem u inače travnatoj okolini, koji su svedočili da se pod zemljom nalazi organski materijal koji hrani vegetaciju, „savršeni krugovi cveća na inače neupadljivom polju, neonski znak koji može reći arheolozima gde da počnu kopati.”⁹⁷⁶ Važnu ulogu Haški tribunal imao je upravo u otkrivanju samih lokacija, što kroz istrage, što kroz prikupljanje informacija putem sklapanja sporazuma o priznanju krivice s optuženima. Na primer, do sporazuma sa Draženom Erdemovićem i njegovog svedočenja, tužilaštvo nije znalo za jedno od mesta pogubljena na kom je ubijeno više od 1000 ljudi – vojnu ekonomiju Branjevo.⁹⁷⁷

Pronalaženje posmrtnih ostataka bio je tek prvi deo posla. Sledila je identifikacija koja je, kao što smo naveli, bila skup i dugotrajan posao. Nakon ratova u Hrvatskoj i BiH, a posebno nakon Srebrenice, međunarodna zajednica morala

973 Jugo, Admir i Škulj, Senem, „Ghosts of the past: The competing agendas of forensic work in identifying the missing across Bosnia and Herzegovina”, *Human Remains and Violence: An Interdisciplinary Journal*, 1, 1 (2015), 39-56 (46-50).

974 Statut MKTJ, član 8.

975 *Bosna i Hercegovina – Osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990-ih: pregled stanja*, Sarajevo: ICMP, 2014, 48-49.

976 Brkić, Courtney Angela, *The Stone Fields – Love and Death in the Balkans*, New York: FSG, 2004, 127.

977 Arhiva MKTJ, *predmet Erdemović*, svedočenje Žan-Rene Rueza od 19. novembra 1996, 131-139.

je učiniti dodatni napor za pronalaženje velikog broja nestalih. Rešavanje sudbine nestalih ugrađeno je kao obaveza svih strana i u Dejtonski mirovni sporazum.⁹⁷⁸ Poučeni iskustvom iz drugih delova sveta, posebno iz Latinske Amerike, predstavnici međunarodne zajednice bili su svesni važnosti pitanja nestalih za obnovu zajednice. Bez rešenja tog problema, bar u nekom ozbiljnijem obimu, nije bilo govora o tome da se radi na zalečenju rana i stvaranju uslova za trajni mir. Američki predsednik Bil Klinton upravo je s tom argumentacijom 1996. najavio formiranje ICMP-a, koji bi se bavio ovim pitanjem u bivšoj Jugoslaviji, naglašavajući da pitanje nestalih „izaziva tenzije među potpisnicama Dejtonskog mirovnog sporazuma”.⁹⁷⁹

Kada je Haški tribunal 2001. završio svoje ekshumacije, celokupan posao preuzeo je ICMP, koji je tada formirao i sopstvene timove za forenzičku antropologiju. Time je značajno promenjen i cilj iskopavanja, pa je umesto krivičnih postupaka sada na prvo mesto došlo otkrivanje istine o sudbini nestalih, kao i omogućavanje porodicama da dobiju sve informacije i sahrane svoje najmilije i time nađu bar delimičan mir. U pitanju je bio važan zaokret, gde se međunarodna zajednica sa svojim ciljevima konačno približila potrebama zajednice. U početku, identifikacija je obavljana klasičnim metodama, putem pronađenih ostataka odeće, ličnih dokumenata, zubnih kartona. Međutim, to se u slučaju Srebrenice pokazalo gotovo nemogućim poslom. Grobnice su bile prekopavane više puta, te su ostaci jedne osobe bili na nekoliko mesta, kosti su bile izmešane, a samim tim ni pronađeni lični dokumenti nisu mnogo značili. Takođe, problem je bio sa delovima odeće, od kojih su mnogi bili iz humanitarne pomoći pa su bili identični, ili su ih Srebreničani međusobno razmenjivali tokom hoda u koloni koja se probijala iz Srebrenice.

Sve ovo uslovalo je da DNK analiza postane neophodna da bi se identifikovao ovako veliki broj posmrtnih ostataka. Klasičan DNK metod, do tada korišćen u celom svetu, sastojao se od analize ostataka za koje već postoji osnovana sumnja da pripadaju određenoj osobi, što se onda potvrđuje ili odbacuje DNK analizom. Tako je u početku rađeno i u BiH, u onim retkim slučajevima kada su postojale indicije da su posmrtni ostaci identifikovani, pa su se uzorci slali na analizu u laboratoriju u SAD. Do novembra 2001, identifikovano je tek 150 žrtava Srebrenice, što

978 Član V Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma, potpisanog 14. decembra 1995. u Parizu, <https://www.ohr.int/dayton-peace-agreement/annex-7-2/> (5. mart 2025).

979 Statement on the International Commission on Missing Persons in the Former Yugoslavia, 29 June 1996, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PPP-1996-book1/html/PPP-1996-book1-doc-pg997.htm> (5. mart 2025).

je prirodno izazivalo veliko nezadovoljstvo porodica i cele zajednice.⁹⁸⁰ Prekretnica je nastupila kada je naučni tim okupljen oko ICMP-a predložio da DNK analiza postane osnovni metod, tj, da ne služi više samo potvrđivanju, već da se radi za sve pronađene ostatke. Ovo je značilo revoluciju ne samo za bosanske prilike, već i za forenzičku nauku uopšte.⁹⁸¹

Novi metod zahtevao je da se pristupi opsežnom poslu, između ostalog da se uzme više desetina hiljada DNK uzoraka od članova porodica nestalih, od kojih su neki već napustili BiH.⁹⁸² Za nuklearnu DNK, koja je davala najpouzdanije rezultate, idealno je bilo imati DNK roditelja, supružnika i dece, kako bi se formirao apsolutno pouzdan DNK profil (supružnik ne deli DNK sa nestalim, ali u kombinaciji sa dečijim potvrđuje profil). Zbog očiglednih teškoća, a često i nemogućnosti da se dođe do idealnog rezultata, uzorci su uzimani od što većeg broja ljudi, a posao izgradnje genetskog profila svake nestale osobe bio je izuzetno kompleksan. Takođe, razvijena je vrlo složena metodologija anonimizacije svih uzoraka, kako zbog zaštite ličnih podataka davalaca materijala, tako i zbog eventualne etničke pristrasnosti, jer je DNK laboratorija u Tuzli zadužena za celu Jugoslaviju.⁹⁸³ Ipak, rezultati su se ubrzo pokazali, pa je do sada u bivšoj Jugoslaviji pronađeno i identifikovano oko 75 odsto nestalih, a procenat je sličan i za samu BiH, što je jedan od najboljih rezultata kada su ratovi u pitanju.⁹⁸⁴ ICMP je, u skladu sa svojom misijom, u ceo posao aktivno uključio i porodice žrtava, jačajući kapacitete njihovih udruženja, ali je takođe presudno doprineo izgradnji pravnog i institucionalnog okvira za nestale u BiH, uključujući Zakon o nestalima iz 2004, centralni registar nestalih i domaći Institut za nestale osobe, koji je od 2005. na sebe preuzeo dužnost pronalaženja i obeležavanja masovnih i pojedinačnih grobnica, kao i posao pronalaženja i identifikacije posmrtnih ostataka.⁹⁸⁵

980 Wagner, Sarah E., *To Know Where He Lies*, 82.

981 Više o celom procesu videti u: Yazedjian, Laura and Kešetović, Rifat, „The Application of Traditional Anthropological Methods in a DNA-led Identification Process”, in *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains*, eds. B. J. Adams and John E. Byrd, Totowa: Humana Press, 2008, 271-284.

982 Na kraju je prikupljeno više od 70.000 uzoraka koje su mobilni timovi prikupljali ne samo u bivšoj Jugoslaviji, već i širom sveta, *Bosna i Hercegovina – Osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990-ih: pregled stanja*, Sarajevo: ICMP, 2014, 53.

983 Wagner, Sarah E., *To Know Where He Lies*, 104-106.

984 ICMP, Informacije o Bosni i Hercegovini, <https://icmp.int/sr/nedostaje/gde-su-nestali/bosna-i-hercegovina/> (5. mart 2025).

985 Institut za nestale osobe BiH, http://www.ino.ba/Default.aspx?langTag=bs-BA&template_id=210&pageIndex=1 (5. mart 2025).

Osim za iskopavanje grobnica i pronalaženje leševa, istražitelji Haškog tribunala imali su istinske zasluge i za prikupljanje pisanih dokaza. Istraga Tribunala započela je praktično već u toku zločina u Srebrenici, kada je istražitelj Žan-Rene Ruez 21. jula 1995. stigao u Tuzlu. Bila je to najveća forenzička istraga u Evropi nakon Drugog svetskog rata.⁹⁸⁶ Čim su okolnosti dozvolile, u toku 1996. godine, istražitelji Tribunala, uz asistenciju međunarodnih vojnih snaga, počeli su sa pretresima vojnih i civilnih objekata u RS i oduzimanjem dokaznih materijala. Veliki deo dokaza već je bio uništen, ali, kako je tačno primetio istražitelj Ruez, „vojnici ne razmišljaju kao obični kriminalci i ne znaju za šta bi policija jednoga dana mogla biti zainteresovana.”⁹⁸⁷ Pronađeni su dokumenti koji nisu bili uništeni ili oni koji su indirektno vodili do nekog zločina. Istražitelji Haškog tribunala tri godine su uzimali izjave od žrtava i članova njihovih porodica. Posebno su značajne bile izjave deset preživelih sa različitih masovnih pogubljenja.⁹⁸⁸ Kombinovanjem ovih izjava i pronađenih dokumenata, istražitelji su uspeali da saznaju za mesta masovnih pogubljenja, uključujući ona gde nije bilo preživelih, kao i da pronađu većinu grobnica. U početku, 1996. godine, tek 500 tela pronađeno je u masovnim grobnicama, jer su na osnovu izjava svedoka pronađene one primarne. Preokret je nastao 1997. godine, kada se, uz korišćenje satelitskih snimaka američke vojske, pronašlo 28 sekundarnih grobnica.⁹⁸⁹ To je definitivno ukazalo ne samo na razmere zločina, već i na razmere njegovog prikrivanja.

O teškoćama potrage za ostacima ubijenih iz srebreničkog masakra govori i bizaran slučaj otkriven 2023. Ortoped iz Brčkog Nebojša Mraović, po sopstvenom priznanju je 1997. bio u lovu na području Cerske i tu je pronašao nekoliko ljudskih kostiju koje je poneo sa sobom. Mraović je kosti koristio za vežbanje i eksperimentisanje, a zatim ih je zazidao u fontanu u svojoj kući. Nakon anonimne prijave, Institut za nestale osobe BiH ekshumirao je kosti i utvrdio da je reč o delimičnim ostacima dve osobe ubijene u julu 1995, Mensura Nukića i Salka Hadžića, čiji su drugi delovi već ukopani u Potočarima.⁹⁹⁰ Neka od tela nađena su i na različitim lokaci-

986 Ajša Hafizović-Hadžimešić, „Bez Haškog tribunala ne bi bila dostupna ni pravna ni istorijska istina“, Intervju sa Žan-Rene Ruezom, *Matica Crnogorska*, 85 (2021), 29-50.

987 Julija Bogoeva, Intervju sa Žan-Rene Ruezom, *Monitor*, br. 548, 19.04.2001. i 549, 27.04.2001.

988 Ajša Hafizović-Hadžimešić, „Bez Haškog tribunala ne bi bila dostupna ni pravna ni istorijska istina“, 38.

989 *Isto*, 41-42.

990 „Nebojša Mraović nije sankcionisan, i dalje liječi: Na kostima Srebreničana vršio eksperimente, potom ih zabetonirao“, *NI*, 17. februar 2024, <https://n1info.ba/vijesti/nebojsa-ma-rovic-nije-sankcionisan-i-dalje-lijeci-na-kostima-srebrenicana-vrsio-eksperimente-potom-ih-zabetonirao/> (5. mart 2025).

jama u Srbiji, uglavnom po mesnim grobljima gde su sahranjivana nakon izvlačenja iz Drine i Save.⁹⁹¹ S obzirom na to da je veliki broj mesta ubistava bio uz reke, pa i uz samu Drinu, nije isključeno da bi temeljnija istraga na srpskoj strani ove reke, ali i dalje reke Save, dovela do otkrića još tela koja se vode kao nestala.

Poricanje zločina

Poricanje gotovo neizostavno prati svaki zločin, posebno one koji ostavljaju veliki trag u istorijskom sećanju (i to ne samo jedne zajednice), kakav je nesumnjivo zločin genocida u Srebrenici. Poricanje može biti veoma različito kada je reč o metodu, obimu ili čak predmetu poricanja. Ipak, sva poricanja grubo se mogu podeliti na negaciju i relativizaciju. U okviru relativizacije postoje brojne nijanse koje oslikavaju pre svega nameru onog koji poriče. Važan element poricanja u slučaju Srebrenice je negiranje da je u pitanju zločin genocida. Osim pravne kvalifikacije, poriču se i drugi elementi zločina, poput njegove organizovanosti i isplaniranosti, zatim broja žrtava, načina kako su ljudi ubijeni, konteksta u kom je zločin počinjen i slično. U kom god obliku dolazilo, poricanje nije zasnovano na činjenicama i nikada se ne služi standardnim naučnim metodama. Cilj poricatelja je da u javnosti stvore sumnju i da na stalnom osporavanju tuđe patnje i sopstvene odgovornosti, učvrste narativ o neprijateljima i večnom ratu u kom se njihove zajednice nalaze.

Iako je srpski nacionalizam najočitiji ideološki izvor poricanja srebreničkog zločina, nije jedini. U pomoć su mu priskočili ljudi sa različitih strana ideološkog spektra iz inostranstva koji sa srpskim nacionalizmom dele zajedničkog neprijatelja, bilo da je to islam kao religija ili spoljna (i ne samo spoljna) politika zapadnih država. Među poricateljima genocida u Srebrenici u inostranstvu ima ljudi sa vrlo različitim motivima, iako su posledice njihovog rada iste. Ekstremni desničari širom Evrope gaje islamofobiju koja se od Arapskog proleća i migrantske krize na Bliskom istoku i u Severnoj Africi drastično povećala. Oni Srebrenicu u svojim narativima predstavljaju kao borbu protiv muslimanske najeзде u Evropi, čime zločin stavljaju u funkciju sopstvene unutrašnje politike. Iako desničarske partije u Evropi ne veličaju javno genocid u Srebrenici, njihovi članovi neformalno se ne ustručavaju čak i od takvog ponašanja. Veliku buru 2024. izazvao je istraživački prilog nemačke tele-

991 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, P4772, Izveštaj Dušana Janca, „Ažurirani rezime forenzičkih dokaza – ekshumacija grobnica i posmrtnih ostataka sa površine u vezi sa Srebrenicom”, januar 2012, 31-32.

vizije RTL, koji je otkrio da desničari povezani sa nemačkom strankom AfD prizivaju Srebrenicu 2.0, tj. novi obračun sa muslimanima na evropskom tlu.⁹⁹²

Veliku grupu poricatelja srebreničkog zločina predstavljaju tzv. profesionalni poricatelji genocida. U pitanju je grupa ljudi različitih profesija koji su se posvetili borbi protiv SAD-a i onoga što nazivaju novi svetski poredak zasnovan na idealima i vrednostima ideologije liberalnog kapitalizma. Posebno su posvećeni borbi protiv intervencionizma SAD-a i NATO pakta širom sveta. Humanitarne intervencije bile su tokom 1990-ih jedno od gorućih pitanja međunarodne politike i međunarodnog prava. Na talasu velike pobeđe liberalizma krajem 1980-ih i početkom 1990-ih i trećeg talasa demokratizacije, javili su se brojni naučnici i aktivisti koji su zahtevali da demokratske zemlje intervišu u slučajevima masovnih kršenja ljudskih prava. Naravno, istovremeno su se javili i glasovi koji su se ovoj ideji protivili. Najjača diskusija bila je upravo u vreme jugoslovenskih ratova, kada su na vlast u SAD-u došle intervencionistički raspoložene demokrate na čelu sa Bilom Clintonom (mada, kako je već objašnjeno, uz mnoge važne razlike među njima o načinima intervencije). Protivnici intervencionizma vremenom su jačali, da bi danas imali značajnu prednost, te je ovo pitanje gotovo sklonjeno sa dnevnog reda. Ipak, neki od njih otišli su dalje od argumentovane rasprave, pretvarajući se u neku vrstu zilota koji vode rat protiv Zapada, posebno SAD-a i ne biraju sredstva u tom ratu.

Negiranje srebreničkog genocida prepoznato je kao odlična meta za ovakve ljude. U pitanju je događaj koji je odjeknuo u svetskoj javnosti i prelomio zapadno javno mnjenje da podrži vojne intervencije na Balkanu. Dokazivanje da je u pitanju bilo lažno opravdanje vodi teoretičare zavera pravo ka cilju – da je svaka aktivnost Zapada bila zlonamerna i vođena sebičnim interesima. Zato su ovi borci protiv Zapada vrlo rado uzeli učešća u aktivnostima osporavanja genocida u Srebrenici u organizaciji Vlade Republike Srpske ili neke od njoj bliskih institucija i organizacija. Ove publikacije pisane su nenaučnim stilom, ne poštuju naučnu metodologiju i baziraju se na obilju fantastičnih ili neproverivih tvrdnji. Često se u njima zagovaraju teorije zavere za koje ne postoje nikakvi dokazi, ali se takođe neretko namerno izmišljaju podaci. To sve zajedno čini ozbiljnu analizu ovakvih dela vrlo teškom, ali je ona neophodna zbog matrica koje se mogu izvući kada je u pitanju negiranje ili relativizacija zločina u Srebrenici. Ove matrice vrlo lako se mogu naći i u drugim

992 N.Ž, „Bh. studenti i akademici u Njemačkoj traže reakciju zbog pozivanja desničara na ‘Srebrenicu 2.0’”, *Klix*, 29. avgust 2024, https://www.klix.ba/vijesti/svijet/bh-studenti-i-akademici-u-njemackoj-traze-reakciju-zbog-pozivanja-desnicara-na-srebrenicu-2-0/240829037#-google_vignette (5. mart 2025).

slučajevima istorijskog revizionizma na Balkanu, ali i širom sveta, što ih čini vrednim materijalom za izučavanje i analizu.

Posebno se u ovoj ofanzivi negatora istakao Edvard Herman, američki ekonomista koji je 2010. priredio knjigu o zločinu u Srebrenici, u kojoj su sabrani tekstovi različitih ljudi koji se profesionalno bave napadima na američku spoljnu politiku i razvijanjem teorija zavere u vezi sa novim svetskim poretom. On je još 2005. osnovao grupu, koju je nazvao *Srebrenica Research Group* i u kojoj je okupio šaroliku skupinu bivših vojnika, analitičara i novinara koje je povezivala težnja da se preko slučaja Srebrenice obračunaju sa spoljnom politikom SAD-a. Sam Herman „proslavio“ se negiranjem genocida širom sveta i borbom protiv američkog imperijalizma. U jednoj od knjiga Herman je, na primer, negirao genocid u Ruandi i pripisao ga zaveri SAD-a kako bi dobile mogućnost za jako vojno prisustvo u centralnoj Africi i pristup sirovinama u DR Kongu.⁹⁹³ Herman i njegove kolege, iako navodno brinu za male narode ugrožene zapadnim intervencionizmom, nijednog trenutka nisu se osvrnuli na hiljade porodica žrtava genocida širom sveta, koje su jednostavno izbrisali gumicom. Spisak ovakvih avanturista predugačak je da bi se ovde navodio, a posebno su aktivni internet-aktivisti, ljudi koji na svojim sajtovima pišu najrazličitije teorije zavere i vode sopstvene ratove.

Pisanje negatora genocida spada u već ustaljenu praksu gotovo neograničene slobode koju pruža internet i ne bi uopšte privlačilo posebnu pažnju da ga ne koriste mnogo uticajniji i opasniji domaći poricatelji zločina, pre svega u Srbiji i BiH. Nalazi stranih teoretičara zavere rado su korišćeni u domaćoj publicistici i novinarstvu kako bi se osporio ili bar umanjio zločin u Srebrenici. Pri tom, oni se koriste kao rezultati naučnih istraživanja, a njihove izjave uzimaju se kao da poseduju nekakvu težinu u naučnom svetu. Aleksandar Pavić, bivši savetnik predsednice RS Biljane Plavšić (inače osuđene za ratne zločine), danas poslanik u Skupštini Srbije, objavio je 2007. knjigu u kojoj je sabrao izjave ovih ljudi, bez ikakvog kritičkog osvrta, predstavljajući ih kao protivtežu zvaničnom narativu o genocidu u Srebrenici. U knjizi je široko citirao gotovo svakog ko je na bilo koji način osporio genocid, uključujući i tvrdnje poput one da je stradalo nekoliko stotina ljudi ili da je ICMP osnovala „Izetbegovićeva vlada“, pokrivajući se time da su u pitanju strani izvori, „da bi se sveli na najmanju moguću meru prigovori o bilo kakvoj ‘pristrasnosti’“.⁹⁹⁴

993 Herman, Edward S. and Peterson, David, *The Politics of Genocide*, New York: Monthly Review Press, 2010.

994 Pavić, Aleksandar, *Zabranjena istina o Srebrenici – priručnik zasnovan isključivo na stranim izvorima*, Čačak: Legenda, 2010.

Pokušaji negiranja zločina u Srebrenici, bilo u celini ili nekih njegovih aspekata, traju praktično od trenutka izvršenja zločina među srpskim nacionalistima. Njihov uticaj na javno mnjenje u BiH i Srbiji uvek je bio veliki, ali posebno se pojačavao u trenucima kada su na vlasti bili propagatori ove ideologije, kakva je situacija u Srbiji od 2012. godine, a u RS još i pre te godine, a svakako od 2006. Neki od aktera javne scene u RS bili su od samog početka uključeni u pokušaje da se negira ili bar relativizuje srebrenički zločin. Među njima se rano istakao Milivoje Ivanišević. U pitanju je bivši radnik u kulturi iz Beograda, jedan od senatora Republike Srpske i član tima za odbranu Radovana Karadžića pred Haškim tribunalom. U javnosti je postao poznat kada se 2005. angažovao na osporavanju srebreničkog genocida. U tu svrhu Ivanišević je koristio dvostruku taktiku – negirao je različite elemente zločina u Srebrenici, a istovremeno mu je gradio protivtežu u vidu stvaranja narativa o masovnim zločinima nad Srbima u tom kraju. U svedočenju za medije 2020, Ivanišević je objašnjavao kako je lično ušao u Srebrenicu 12. jula i tom prilikom se uverio da „niko od civila nije iz osвете, a još manje zato što je musliman, ubijen od nekog pripadnika Vojske Republike Srpske”. Štaviše, Ivanišević je bio fasciniran humanošću srpske vojske, dodajući: „Hleb i brašno su dovlačeni iz Srbije. Čak su i prodavnice u gradovima Republike Srpske ostale bez hleba. Sve što je nabavljano prvo je dostavljano muslimanskim izbeglicama.”⁹⁹⁵

Na temeljima koje su postavili ljudi poput Ivaniševića, vlast Milorada Dodika od 2006. godine zauzela je prorevizionistički stav i pokrenula široku kampanju negiranja genocida u Srebrenici. Vlada RS je 2007. angažovala do tada nepoznatu nevladinu organizaciju (NVO) iz Holandije „Istorijski projekat Srebrenica“ da se bavi prikupljanjem podataka o Srebrenici. U tu svrhu, vlasti u RS dale su ovoj NVO gotovo dva miliona bosanskih maraka (približno milion evra). Osnivač pomenute NVO je Stefan Karganović, koloritna ličnost iz Kanade. O kakvoj se biografiji radi govore i podaci da je pokušao da prevari kanadsku državu predstavljajući se kao počasni konzul Kraljevine Tonge u toj zemlji, kao i da se predstavljao kao grof tvrdeći da ima plemićko poreklo.⁹⁹⁶ Nimalo iznenađujuće, saradnja vlasti RS i Karganovića završila je tako što je protiv njega podneta krivična prijava zbog utaje poreza,

995 „Srpski istoričar opisao šta je zatekao kad je ušao u Srebrenicu“, *Kurir*, 7. jul 2020, <https://www.kurir.rs/region/bosna-i-hercegovina/3493281/srpski-istoricar-opisao-sta-je-zatekao-kad-je-usao-u-srebrenicu-nije-bilo-zivih-srba-poslednju-zrtvu-nasao-sam-zaklanu> (5. mart 2025).

996 Maja Bjelajac, „Lažni grof, pravi nacionalista: prevarant Stefan Karganović i dalje 'honorarac' vlasti RS“, *Žurnal*, 28. januar 2019, <https://zurnal.info/clanak/prevarant-stefan-karganovic-i-dalje-honorarac-vlasti-rs/21850> (5. mart 2025).

nakon čega je pobjegao u inostranstvo i još uvek je nedostupan organima gonjenja u BiH.⁹⁹⁷ Cilj Karganovićevog projekta bio je da s jedne strane dokaže da su Srbi prave žrtve u srednjem Podrinju, a s druge, da prikaže žrtve genocida kao stradale tokom proboja kolone ka Tuzli ili u međusobnim obračunima, uz tek par stotina zarobljenih, a onda streljanih bošnjačkih vojnika.

Za razliku od Ivaniševića i još nekih koji su opsjednuti brojevima, Karganović se fokusirao na to da dokaže da su Bošnjaci, koliko god ih je bilo, poginuli kao vojnici tokom proboja. On takođe nije utvrđivao šta se stvarno desilo, već je pokušao da ospori ono što su drugi utvrdili. U tim pokušajima izveo je zaključak o širokoj zaveri protiv Srba u kojoj učestvuju i Haški tribunal i ICMP, ali i predstavnici civilnog društva i nezavisnih medija iz RS.⁹⁹⁸ Na njegovom primeru dobro se vidi metodologija rada negatora genocida. Pošto im cilj nije da utvrde šta se desilo, iz njihovih radova ne možemo saznati ni koliko ljudi je ubijeno, niti zbog čega. Sasvim su dovoljne pretpostavke da ono što su utvrdili sudovi i stručna javnost nije istina. Ono što možemo videti je gađanje brojevima, koji su pronađeni u nekom od dokumenata, najčešće u izjavama svedoka. Osnovne metode rada su selektivno korišćenje dokumenata i tretiranje izvora (samo onih koji idu u prilog smišljenom narativu) bez ikakvog kritičkog osvrta, kao i prećutkivanje činjenica koje ne idu u prilog ovoj verziji istorijske istine. Ovakvom metodologijom, a pod pokroviteljstvom vlasti u RS-u, od 2007-2008. godine formiran je narativ koji se onda ponavlja kroz različite publikacije, saopštenja, izjave, javne nastupe i slično.

Nakon fijaska sa Karganovićevom NVO, narativ koji osporava srebrenički genocid preuzela je direktno Vlada RS, tj. njene institucije na čelu sa Republičkim centrom za istraživanje rata. Funkcioner Centra Dušan Pavlović sastavio je 2018. kompilaciju ključnih elemenata novog narativa i predstavio je u obliku knjige koju je Centar izdao. Istorija je u toj knjizi predstavljena kao niz tragičnih događaja koji se ciklično ponavljaju i u kojima su Srbi žrtve, pa je tako povučena direktna, kauzalna linija između osmanske vlasti, Austrougarske i Prvog svetskog rata, ustaških zločina u Drugom svetskom ratu, komunističkog prikrivanja žrtava zbog ideologije

997 A.D., „Negator genocida Stefan Karganović lociran u SAD-u, budžet RS oštetio za 100.000 KM“, *Klix*, 12. jul 2020, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/negator-genocida-stefan-karganovic-lociran-u-sad-u-budzet-rs-a-ostetio-za-100-000-km/200712083> (5. mart 2025).

998 „Manipulacije mrtvima iz Srebrenice“, *RTV*, 14. jul 2011, https://www.rtv.rs/sk/region/karganovic-manipulacije-mrtvima-iz-srebrenice_263765.html; Ljiljana Kovačević, „Dodikova lista: ko su neprijatelji Republike Srpske“, *Žurnal*, 1. mart 2014, <https://zurnal.info/clanak/dodikova-lista-ko-su-neprijatelji-republike-srpske/17868> (5. mart 2025).

bratstva-jedinstva i ratova 1990-ih.⁹⁹⁹ U knjizi se početak rata predstavlja kao krivica bošnjačke strane, a posebno je zanimljiva rečenica: „Ispostavilo se da je srpski narod, u odnosu na muslimansku i hrvatsku stranu, dosta nespremno dočekao te sukobe“, što već samo po sebi ukazuje na to kako autor tretira istinu u knjizi.¹⁰⁰⁰ Zatim su usledili napadi bošnjačkih jedinica na srpska sela, a onda i korišćenje zaštićene zone kao baze za dalje napade na srpske položaje i civile. Na kraju je, po autoru, VRS bila prinuđena da napadne Srebrenicu.

Ovde se dolazi do ključnih elemenata tog narativa – prvo, Bošnjaci su namerno napustili civile i krenuli u proboj ka Tuzli, umesto da pruže otpor; drugo, većina Bošnjaka izginula je tokom proboja (na osnovu nekoliko izjava očevidaca iz kolone koji su procenjivali koliko ljudi je poginulo, autor je zaključio da je između 4500 i 5500 boraca Armije BiH poginulo u borbenim dejstvima); treće – priznaje se činjenica da je jedan broj (između 1800 i 2800) streljan nakon zarobljavanja, ali za to nisu znali funkcioneri RS (ni vojni, ni civilni), već je to bila odluka jedinica na terenu koje su se svetile ili su to radile po nečijem nalogu (gde, sasvim prirodno, narativ prelazi u teoriju zavere). Ili, kako sam autor kaže: „Oni koji su bili zaduženi i odgovorni za organizaciju transporta ratnih zarobljenika u Batkoviće, iz samo njima znanih razloga su ih sproveli na više lokaliteta u zvrničkoj opštini gdje će se 14. 15. i 16. 07. desiti masovna pogubljenja ratnih zarobljenika“.¹⁰⁰¹

U skladu s već pomenutim ciljem osporavanja sudski utvrđenih činjenica, autor je razmatrao i pitanje masovnih grobnica i zaključio da su u pitanju grobnice nastale asanacijom terena u koje su uglavnom sahranjivani poginuli tokom proboja, mada su na pojedinim mestima izmešani sa streljanim ratnim zarobljenicima. Institucije u BiH optužio je da namerno nisu sprovele istragu u vezi sa načinom stradanja Srebreničana, ICMP da je svoj posao radila površno i pristrasno, a Haško tužilaštvo da je već 12. jula imalo unapred pripremljen zaključak da je u pitanju genocid. Time se cela priča vratila na teren teorije zavere sa kog nije mnogo daleko ni skretala. Postoji još detalja koji čine delove ovog narativa, od kojih se posebno ističu uloga međunarodne zajednice i u okviru toga prihvatanje kao apsolutne istine navoda Hakiye Meholjića da je Izetbegović ponudio da se inscenira masakr nad Boš-

999 Ako uopšte treba pominjati, četnički zločini koji su bili masovni upravo u Podrinju u toku Drugog svetskog rata uopšte se ne pominju, videti istorijski deo u: Pavlović, Dušan, *Bitka za Srebrenicu – rat za civilizaciju*, Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2019, 19-28.

1000 *Isto*, 315.

1001 *Isto*, 223.

njacima u Srebrenici kako bi se dobila vojna podrška sa Zapada, o kome će još biti reči, ali i optuživanje UNPROFOR-a da je radio zajedno sa jedinicama Armije BiH u Srebrenici i da su napadi tih snaga iz Srebrenice izvođeni „uz prećutnu saglasnost snaga UN“.¹⁰⁰²

Međunarodna komisija za Srebrenicu osnovana je od strane vlade RS 2018. godine, sa namerom da se obore zaključci prethodne komisije iz 2004. godine.¹⁰⁰³ Komisiju je predvodio izraelski istoričar Gideon Grajf i bila je sastavljena od nekoliko stranih i domaćih naučnika i istraživača (uglavnom istraživača Holokausta), bivših saradnika CIA, vojnih veterana, psihologa, patologa i slično.¹⁰⁰⁴ Da Komisija služi kako bi zvaničnim pečatom pokrila napore Dodikove vlasti potvrdio je i predsednik Republičkog centra za istraživanje rata Milorad Kojić, saopštivši da će „osnova za rad međunarodne komisije za Srebrenicu“ biti knjiga koju je izdao funkcioner Centra Dušan Pavlović, o kojoj smo govorili kao o temelju novog narativa.¹⁰⁰⁵ Ovo se vidi i iz predstavljanja istorijskog konteksta u izveštaju Komisije, koji je očigledno preuzet od Pavlovića, doduše detaljnije razrađen, pa je tako rat u Srebrenici počeo kada su Bošnjaci iznenada uspostavili svoje policijske stanice u srebreničkim selima, započeli borbe 18. aprila 1992, a onda 20. aprila iz zasede ubili pet vojnika JNA.¹⁰⁰⁶ I drugi elementi uglavnom se poklapaju, a koriste se i isti, selektivni dokazi, pre svega izjave boraca Armije BiH (samo onih koji idu u prilogu narativu). Tako je Srebrenica prikazana kao legitiman odgovor na napade bošnjačkih formacija, većina ljudi je poginula u borbama sa srpskim snagama ili međusobno, a manji deo (najviše 2500) je streljan, ali protivno volji rukovodstva RS. Masovne grobnice su,

1002 *Isto*, 60.

1003 Izveštaj i zaključci iz 2004. odbačeni su istom odlukom kojom je formirana nova Komisija, „Vlada RS odlučila: formirati Komisiju za Srebrenicu“, *Politika*, 20. avgust 2018, <https://www.politika.rs/scclan/409676/Vlada-RS-odlucila-Formirati-komisiju-za-Srebrenicu> (5. mart 2025).

1004 *Zaključni izveštaj Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu od 1992. do 1995. godine*, Banjaluka, 2020, 1099-1105.

1005 „Promocija knjige ‘Bitka za Srebrenicu – rat za civilizaciju’“, *RTRS*, 28. septembar 2018, <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=311686> (5. mart 2025).

1006 *Zaključni izveštaj Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu od 1992. do 1995. godine*, 1003. Novinar Srđan Puhalo našao je nekoliko delova izveštaja koji su prepisani od Pavlovića bez navođenja njegove publikacije kao izvora, Srđan Puhalo, „Uvod u skandal: Da li je Gideon Greif uopšte pisao, ili tek plagirao poglavlja u ‘Izveštaju’ o Srebrenici?“, *Inforadar*, 3. avgust 2021, <https://inforadar.ba/uvod-u-skandal-da-li-je-gideon-greif-uopste-pisao-ili-tek-plagirao-poglavlja-u-izvestaju-o-srebrenici/> (5. mart 2025).

po Komisiji, legitimna asanacija terena, a sudovi i cela međunarodna zajednica pristrasni su i iskonstruisali su priču o srpskoj odgovornosti za genocid u Srebrenici.

Komisija je ustvrdila da je suđenje Radovanu Karadžiću u Hagu bilo političko i da je sud poverovao samo svedocima optužbe. Članovi komisije zaključili su da nije bilo dovoljno dokaza da se Karadžić osudi, kao i da je osuđen zbog komandne odgovornosti. Očigledno je da Komisija nije previše truda uložila da obrazloži svoje neobične pravne stavove. Uostalom, nijedan član komisije i nije bio istaknuti pravnik. I pored toga, Komisija je odlučno saopštila da u Srebrenici nije počinjen genocid, ocenjujući rad međunarodnog suda kao pristrasan i dajući vrlo površne zaključke kada je u pitanju krivično delo genocida u međunarodnom humanitarnom pravu. Međutim, nije osporavanje pravne kvalifikacije najvažnija (i najopasnija) stvar kada je ovaj izveštaj u pitanju. Komisija, kao što smo objasnili, donosi skroz novi narativ koji srebrenički zločin sagledava kroz ideološku prizmu srpskog nacionalizma. Mediji pod kontrolom vlasti u Srbiji i RS dali su izveštaju svu raspoloživu pažnju, predstavljajući ga kao konačnu istinu o Srebrenici.¹⁰⁰⁷

Motivi članova Komisije koji se bave Holokaustom delom se mogu objasniti i željom da se on izdvoji kao jedini genocid, a da se drugi zločini ne svrstaju u tu kategoriju. Uostalom, o tome rečito govori i izjava Gideona Grajfa: „Ja sam Jevrejin i znam šta genocid znači. Pripadam starom narodu nad kojim je izvršen genocid, najveći genocid u istoriji čovečanstva. Meni niko ne treba da objašnjava šta je genocid.” On je još saopštio da su agresor i žrtva zamenili mesto i da na mesto žrtve treba staviti Srbe, a takođe je izjavio da nije bilo „više od 3.714 žrtava”, dodajući: „U našoj komisiji imali smo stručnjake za brojanje i izračunavanje broja žrtava i ustanovili su taj broj.”¹⁰⁰⁸ Ustvari, ovaj broj (tj. 3715) Komisija je saopštila kao svoju procenu na osnovu metoda forenzičke antropologije o tome koliko je najviše ljudi moglo da stane u primarne grobnice.¹⁰⁰⁹

1007 Najtiražniji tabloid u Srbiji, *Informer*, štampao je poseban dodatak sa delovima izveštaja: M. Dobromirović i B. Vukčević, „Ne propustite, samo danas u štampanom izdanju Informera - detaljan izveštaj Gideona Grajfa o Srebrenici“, *Informer*, 26 jul 2021,

<https://informer.rs/vesti/politika/624415/najava-dodatak-informer-srebrenica-genocid> (5. mart 2025).

1008 Gordana Cimeša, „Gideon Grajf: Niko ne treba da mi objašnjava šta je genocid, dokazali smo da ga u Srebrenici nije bilo“, *RTS*, 15. jun 2021, <https://www.rts.rs/lat/vesti/region/4411243/gideon-grajf-srebrenica-izvestaj-zlocin.html> (5. mart 2025).

1009 *Zaključni izveštaj Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu od 1992. do 1995. godine*, 1026.

Kako je konstatovala Olga Manojlović Pintar, analizirajući detaljno politiku istorije u Republici Srpskoj, „opovrgavanjem presuda, nepriznavanjem međunarodnih rezolucija i deklaracija, kao i odbijanjem učešća u komemoracijama, te izostankom osuda u slučajevima vredanja žrtava, kreiran je okvir unutar koga su utvrđene zvanične interpretacije ratnih zbivanja.“¹⁰¹⁰ Predsednik Republike Srpske, Milorad Dodik, jedan je od najupornijih negatora genocida u Srebrenici. U BiH je negiranje genocida u Srebrenici zakonski zabranjeno dopunama Krivičnog zakona BiH koje je 2021. nametnuo tadašnji Visoki predstavnik Valentin Incko.¹⁰¹¹ Uprkos zakonskoj zabrani, Dodik je nastavio sa negiranjem genocida, a ohrabrenje mu pruža i dosadašnje odsustvo reakcije Tužilaštva BiH.¹⁰¹²

Negatori ne pokušavaju da otkriju istinu, već da je ospore. To se vidi i kroz lingvističku analizu njihovih napora. Naime, kada se utvrđuje činjenična osnova nekog zločina, svi – i sud i istraživači i naučnici – utvrđuju koliko ljudi JESTE ubijeno, uz logičnu napomenu da je to minimalni broj, jer uvek postoji mogućnost da niste uspjeli doći do svih podataka i otkriti sve slučajeve. Revizionisti, pak, utvrđuju koliko ljudi NIJE ubijeno, tj. primenjuju nenaučnu metodu dokazivanja negativnog – da se nešto nije dogodilo. Zato oni barataju sa maksimalnim umesto sa minimalnim brojem ubijenih, pa je tako kod Dušana Pavlovića streljano najviše 2800, u izveštaju Grajfove komisije najviše 2500, kod Endija Vilkoksona najviše 3900, kod Čedomira Antića i Nenada Kecmanovića najviše 1200 i tako dalje. Edvard Herman je 2013. tvrdio da je broj streljanih „od 500 do 1000“, da bi se kasnije ipak zadržao na objašnjenju da „ovaj broj nije veći od broja srpskih civila koje su u gradovima oko Srebrenice ubile snage bosanskih Muslimana“.¹⁰¹³ Dakle, broj ubijenih Srebreničana bitan je jedino u funkciji rušenja oficijelne verzije događaja, a ne kao jedna od činjenica koje se utvrđuju i analiziraju u procesu utvrđivanja istorijske istine.

Vlast u Srbiji nakon pada Slobodana Miloševića odnosila se prema srebreničkom genocidu kao prema obavezi koja joj stoji kao kamen oko vrata. Različite

1010 Manojlović Pintar, Olga, „Upotreba istorije, poricanje zločina i koncept nekažnjivosti u Republici Srpskoj (1992-2022)“, 332.

1011 Po ovome je zakon dobio ime Inckov zakon i izazvao je veliki politički potres u Bosni i Hercegovini, Dragan Maksimović, „Inckov’ zakon – istine se mnogi boje, DW, 24. februar 2024, <https://www.dw.com/bs/inckov-zakon-istine-se-mnogi-boje/a-68359222> (5. mart 2025).

1012 Azra Husarić Omerović, „Zašto su nekažnjiva najmanje 23 negiranja genocida Milorada Dodika“, Detektor, 23. maj 2024, <https://detektor.ba/2024/05/23/zasto-je-nekaznjivo-najmanje-23-negiranja-genocida-milorada-dodika/> (5. mart 2025).

1013 „The Srebrenica Massacre was a Gigantic Political Fraud“, *Global Research*, February 2013, <https://www.globalresearch.ca/the-srebrenica-massacre-was-a-gigantic-political-fraud/5321388> (5. mart 2025); Herman, Edvard, „Uvod“, u: *Masakr u Srebrenici*, 17.

vlade usvajale su različite strategije za to šta raditi sa sećanjem na ovu bolnu tačku nedavne prošlosti. Vlada Zorana Đinđića iskoristila je priliku tokom sveopšte liberalizacije društvene i političke klime u Srbiji 2001. godine da na javnom servisu Srbije prikaže britanski dokumentarni film *Krik iz groba*.¹⁰¹⁴ Ovo je izazvalo vrlo burne reakcije poraženih snaga (SPS i radikala), ali i nacionalističkog dela Demokratske opozicije Srbije (DOS) na čelu sa Vojislavom Koštunicom i njegovom Demokratskom strankom Srbije (DSS).¹⁰¹⁵ Žestoka politička podela u odnosu na to kako treba pamtiti Srebrenicu nastavila se i narednih godina. Dok je Đinđićeva vlada uz velike otpore uspjela da uhapsi Miloševića i izruči ga Tribunalu, vojska i savezna vlast paralelno su radili na opstrukciji te saradnje. Tako je 2001. tajno formirana komisija Generalštaba VJ za saradnju sa Tribunalom, sastavljena od 34 generala i oficira, uključujući ljude poput Milana Gvera, Mladićevog pomoćnika ili Geze Farkaša, načelnika kontraobaveštajne službe u Miloševićovo doba. Uprkos svom nazivu, Komisija nijednog trenutka nije ostvarila nikakav kontakt ni sa Tribunalom ni sa organima u SRJ zaduženim za saradnju sa sudom. Osnovano se pretpostavlja da je jedini zadatak ove komisije bio da pomaže Miloševiću u pripremi odbrane, ali i da proba da zaštiti vlasti Srbije i SRJ od optužbi za učešće u ratovima u Hrvatskoj i BiH, za šta je imala pristup svim tajnim dokumentima u posedu vojske.¹⁰¹⁶

Vlasti SRJ pokušale su i da spreče da Tribunal dobije zapisnike sa sednica VSO, koji su traženi u sklopu suđenja Miloševiću. Ovi zapisnici, po proceni jugoslovenskih vlasti, mogli su da ugroze proces koji je BiH vodila protiv Srbije pred Međunarodnim sudom pravde za genocid. Oko zapisnika je vođena velika političko-diplomatska borba, da bi oni na kraju 2003. bili predati Tribunalu, ali uz sporazum da se mogu koristiti samo na suđenjima i da moraju ostati nedostupni javnosti.¹⁰¹⁷ Sud je pristao na ovu argumentaciju SRJ i označio je neke od zapisnika poverljivim, tako

1014 *A Cry from the Grave*, directed by Leslie Woodhead, BBC, 1999, dostupan na: https://www.youtube.com/watch?v=i_if3Ahi09Y (5. mart 2025).

1015 Velimir Čurgus Kazimir, „Zavera stida“, *Vreme*, 18. jul 2001, <https://vreme.com/vreme/zavera-stida/> (5. mart 2025).

1016 S. Sikavica, „KOS pod kontrolom civilne vlasti“, *Danas*, 19-20. april 2003; N.Lj.Stefanović, „Ukidanje vojne komisije za saradnju sa Tribunalom: Topčiderski Hag“, *Vreme*, 17. april 2003.

1017 Videti detalje o ovoj borbi u: Del Ponte, Karla i Sudetić, Čak, *Gospođa tužiteljka: suočavanje sa najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti*, Beograd: Profil, 2008, 161-175, 199-203; Artman, Florans, *Mir i kazna - Tajni ratovi međunarodne politike i pravde*, Beograd: Filip Višnjić, 2007, 100-109, 255-256.

da su bili dostupni samom sudu i učesnicima u postupku, ali ne i dalje od toga.¹⁰¹⁸ Iako je imao pravo na to, Međunarodni sud pravde nije ni tražio ove zapisnike, ocenjujući da ima dovoljno elemenata za odlučivanje i bez njih.

Ceo ovaj slučaj izazvao je veliku polemiku u javnosti, optužbe na račun tužilaštva i suda u Hagu, kao i spekulacije da su ovi dokumenti bili presudni za odluku Međunarodnog suda pravde.¹⁰¹⁹ Nema dovoljno dokaza za ovakve ocene, posebno kada se uzme u obzir da je većina zapisnika već obelodanjena. Iz svog dostupnog materijala, ali i iz drugih izvora (uključujući svedočenja i postupke strana na terenu), prilično je jasno da je uloga Srbije bila značajna, ali i ograničena kompleksnim odnosima rukovodstava u Beogradu i na Palama, kao i okolnostima koje su nametali događaji i ponašanje međunarodne zajednice. Ipak, stoji činjenica da je bar deo dokumenata srpska, tj. jugoslovenska vlast pokušala da prikrije od javnosti. To je samo po sebi potvrdilo da je uloga zvaničnog Beograda u ratovima bila dovoljno protivzakonita da su srpske vlasti bile svesne da je treba prikrivati.

Nakon uspostavljanja konzervativne vlasti Vojislava Koštunice 2004. godine, procesi suočavanja s prošlošću u Srbiji gubili su na značaju ili su bili otvoreno opstruirani.¹⁰²⁰ O promeni atmosfere govori i reakcija generalnog direktora Radio-televizije Srbije (RTS) Aleksandra Tijanića, poznatog beogradskog novinara i bliskog saradnika Vojislava Koštunice 2005. godine. Naime, kada mu je Nataša Kandić ponudila da emituje snimak *Škorpiona* kako streljaju Srebreničane u julu 1995. kod Trnova, on joj je odgovorio da će to uraditi tek kada pribavi snimak sa srpskim žrtvama, pa da pusti oba.¹⁰²¹ U periodu od 2008. do 2012, kada se Demokratska stranka vratila na vlast, situacija se promenila nabolje, bar utoliko što su pod pritiskom povučeni značajni potezi poput hapšenja Mladića i Karadžića i njihovog izručenja Hagu. Predsednik Srbije Boris Tadić prisustvovao je 2005. i 2010. obele-

1018 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, Prva i druga odluka Pretresnog veća o prihvatljivosti dokaznog materijala Vrhovnog saveta odbrane od 23. septembra 2004.

1019 Slučaj je pokrenuo i znatno širu diskusiju na međunarodnom planu o politici tajnosti međunarodnih tribunala uopšte, videti: Simon Jennings, „Specijalni izveštaj: Tajnost i pravda u MKTJ-u“, *IWPR*, 15. februar 2010, <https://iwpr.net/sr/global-voices/specijalni-izvestaj-tajnost-i-pravda-u-MKTJ-u> (5. mart 2025). Bivša portparolka Tužilaštva Florans Artman čak je osuđena na novčanu kaznu pred MKTJ zbog obelodanjivanja da su dokumenti VSO sakriveni, Potvrđena presuda i kazna za Florans Artman, *RSE*, 19. jul 2011, <https://www.slobodnaevropa.org/a/24270623.html> (5. mart 2025).

1020 Posebno su na udaru bile domaće institucije za procesuiranje ratnih zločina, poput suda i tužilaštva, videti više o tome u: *Politički diskursi o domaćim suđenjima za ratne zločine u Srbiji, 2003-2013*, Beograd: FHP, 2014.

1021 *Škoprioni – od zločina do pravde*, 8.

žavanju 10, odnosno 15 godina od genocida u Srebrenici. Bili su to važni momenti kada je Srbija najviše iskoračila napred po pitanju odnosa prema ratnoj prošlosti i počinjenim zločinima.

Novi iskorak napravljen je usvajanjem Deklaracije o osudi zločina u Srebrenici u Narodnoj skupštini Srbije u martu 2010.¹⁰²² U Deklaraciji se osuđuje zločin u Srebrenici „na način utvrđen presudom Međunarodnog suda pravde“, što je bio način da se izbegne pominjanje reči genocid. Kako je konstatovala Nataša Govedarica, u pitanju je bio korak napred, ali je „izostavljanjem reči genocid propuštena šansa da taj korak bude hrabriji i odgovorniji“.¹⁰²³ Deklaracija je nastala kao plod brojnih kompromisa unutar vladajuće većine i bila je praćena velikom raspravom u Skupštini.¹⁰²⁴ Predstavnici opozicije, Srpska radikalna stranka (SRS), Srpska napredna stranka (SNS) i DSS, žestoko su se protivili njenom usvajanju, navodeći da se time osuđuje ceo srpski narod i da se Srbija proglašava genocidnom državom, a posebno su ostale upamćene reči poslanika SRS Aleksandra Martinovića da je relativno ko je dete i da ne može da bude dete „onaj ko je sposoban da nosi oružje“.¹⁰²⁵ Kao izraz reakcije dela društva protiv ovakve relativizacije, Inicijativa mladih za ljudska prava organizovala je javnu akciju ispisivanja grafiti „Ta teška strana reč genocid“ na pločniku ispred Skupštine Srbije, nakon čega su aktivisti na kratko bili pritvoreni u policiji.¹⁰²⁶

Politika Srbije ponovo se približila politici sećanja iz Miloševićevog doba kada su se snage iz 1990-ih vratile na vlast 2012. godine. Neprikosnoveni lider ove političke opcije, Aleksandar Vučić, pokušao je u početku da sedi na dve stolice u

1022 Videti i argumente u prilog tezi da Deklaracija nije donela gotovo nikakav pomak u: Dragović-Soso, Jasna, „Apologising for Srebrenica: the declaration of the Serbian parliament, the European Union and the politics of compromise“, *East European Politics*, 28, 2 (2012), 163-179.

1023 Govedarica, Nataša, „Zemlja nesigurne prošlosti“, u: Karačić, Darko i dr., *Revizija prošlosti – politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Sarajevo: ACIPS/FES, 2012, 227-228.

1024 Mandić, Sofija, *U krugu negacije: Godine parlamentarnog (ne)suočavanja s lošom prošlošću – slučaj Srbija*, Beograd: Fabrika knjiga, 2023, 202-241.

1025 Ceo stenogram dostupan je u: *Usvajanje Deklaracije Narodne skupštine Republike Srbije o osudi zločina u Srebrenici: (stenografske beleške sa sednice)*, pripr. Maja Stojanović, Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, 2010, 49-50. Inače, Aleksandar Martinović bio je ministar u Vladi Srbije i jedan je od najviših zvaničnika vladajuće SNS.

1026 Inicijativa mladih za ljudska prava, „Ta teška strana reč“, *Peščanik*, 1. april 2010, <https://pescanik.net/ta-teska-strana-rec/> (5. mart 2025). Videti i odličan komentar straha dela srpskog društva od reči genocid u članku: Vojin Dimitrijević, „Genocid – ta magična reč“, *Peščanik*, 6. april 2010, <https://pescanik.net/genocid-ta-magicna-rec/> (5. mart 2025).

odnosima sa međunarodnom zajednicom i regionom i u to je pokušao da uključi i Srebrenicu. Dok su u Srbiji njegovi funkcioneri negirali genocid, on je 2015. godine otišao u Potočare na obeležavanje godišnjice, ali to je izazvalo veliko nezadovoljstvo prisutnih koji su ga verbalno i fizički napali, pa je morao da se evakuiše sa skupa.¹⁰²⁷ Srebrenica u politici sećanja Vučićeve vlasti ne zauzima istaknuto mesto, kakvo je dato operaciji *Oluja* ili mitskoj bici na Košarama, ali narativ koji funkcioneri vladajuće koalicije i mediji pod njihovom kontrolom u Srbiji promovišu vrlo je jasan i zasniva se na istim postavkama kao i narativ Dodikove vlasti u Republici Srpskoj. Kao zanimljiva ilustracija može se navesti naučni članak ministra u Vučićevoj vladi, već pomenutog Aleksandra Martinovića i poslanika SNS-a Marka Atlagića iz 2021. Oni u članku Srebrenicu proglašavaju propagandnom akcijom Bila Klintona, Franje Tuđmana i Alije Izetbegovića, procenjuju da je broj bošnjačkih žrtava između 800 i 1200, te odbacuju da je u pitanju genocid, a karakter njihovog rada najbolje oslikava sledeća rečenica: „to što muslimani, prilikom ulaska srpske vojske u Srebrenicu, nisu imali civilnih žrtava, bilo je najveće iznenađenje rata na prostoru bivše Jugoslavije“.¹⁰²⁸

Podršku revizionističkom narativu o Srebrenici u Srbiji pružaju i pojedini istoričari. Dobar primer je knjiga istoričara Čedomira Antića i bivšeg funkcionera Saveza komunista BiH i kasnije člana predsedništva BiH Nenada Kecmanovića o istoriji Republike Srpske od praistorije do današnjih dana (sic!). Uz standardno osporavanje da je zločin u Srebrenici genocid, autori takođe iznose da se spekulisalo sa brojem ubijenih i da je taj broj sa sedam-osam hiljada „u Haškom tribunalu, bez objašnjenja, smanjen na manje od 5.000“, da bi se poentiralo sledećom informacijom koja je objavljena kao ozbiljan izvor, bez ikakvog komentara: „Prema nalazima NVO 'Istorijski projekat Srebrenica' samo za 1.200 slučajeva postoje validni forenzički dokazi da se radilo o ubistvu“.¹⁰²⁹ I u ovom delu ima korisnih detalja koji nam govore o metodologiji negatora genocida. Tako je, na primer, na sledeći način objašnjen ishod spora pred Međunarodnim sudom pravde povodom tužbe BiH protiv Srbije za genocid: „Srbija je presudom oslobođena odgovornosti, mada je naglašeno

1027 Mehmed Smajić, „Oštre osude napada na Vučića u Potočarima“, *DW*, 11. jul 2015, <https://www.dw.com/bs/o%C5%A1tre-osude-napada-na-vu%C4%8Di%C4%87a-u-poto%C4%8Darima/a-18579106> (5. mart 2025).

1028 Atlagić, Marko i Martinović, Aleksandar, „Masakr u Srebrenici 1995. godine je najveći trijumf propagande“, *Baština*, 55 (2021), 159.

1029 Antić, Čedomir i Kecmanović, Nenad, *Istorija Republika Srpske*, Beograd: Nedeljnik, 2016, 330.

da nije preduzela sve što je bilo u njenoj moći da zločin spreči”.¹⁰³⁰ Inače, kako je već objašnjeno, Srbija je oglašena krivom za kršenje Konvencije o sprečavanju zločina genocida zato što genocid nije sprečila, što je u ovoj rečenici vešto relativizovano, a posebno je zanimljivo da se nigde u tekstu ne pominje da je Međunarodni sud pravde utvrdio da je u Srebrenici počinjen genocid.¹⁰³¹

Još važniji je rad istoričara koji se nominalno bave periodom 1990-ih i koji zauzimaju važne funkcije u srpskoj nauci, poput čelnika istorijskih instituta Predraga Markovića, Bojana Dimitrijevića i Mileta Bjelajca. Zbog svojih funkcija i bliskosti sa vlastima u Srbiji, oni na raspolaganju imaju instrumente za promociju revizionističkih narativa u okviru državnih institucija i medija pod kontrolom vlasti. Tako je, uz pomoć Arhiva Vojvodine i Arhiva Republike Srpske, kao i matičnog Instituta za savremenu istoriju, Dimitrijević 2023. napravio pisani spomenik VRS. Delo je nazvano po citatu Radovana Karadžića, „vojska brza kao vjetar”.¹⁰³² Čemu ovakve knjige služe nije krio ni sam autor, koji je na promociji u Banjaluci, upriličenoj kao svečano obeležavanje 9. januara, dana Republike Srpske, saopštio da je cilj „da se pokaže da haške optužnice ne predstavljaju istoriju koja će se učiti, već da istoriju ima ko da piše, a to su, prije svega, srpski autori iza kojih treba da stoje srpske institucije”.¹⁰³³ Direktor Instituta za savremenu istoriju i visoki funkcioner Socijalističke partije Srbije Predrag Marković čest je gost u medijima pod kontrolom vlasti kada treba govoriti o Srebrenici.¹⁰³⁴ On uglavnom negira da je u pitanju genocid i pokušava da umani zločin, iako ne negira da je zločina bilo. On je Srebrenicu na naučnoj konferenciji svog instituta 2023. nazvao „mali grad lepog imena” i

1030 *Isto.*

1031 Presuda Međunarodnog suda pravde od 26. februara 2007. povodom tužbe BiH protiv Srbije za genocid, <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf> (6. mart 2025), 198-199.

1032 Dimitrijević, Bojan, *Vojska brza kao vjetar: Vojska Republike Srpske u ratu 1992-1995*, Beograd/Banjaluka/Novi Sad: ISI, 2023.

1033 „U Banjaluci promovisana kapitalna monografija 'Vojska brza kao vjetar'”, *RTRS*, 10. januar 2024, <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=540414> (6. mart 2025).

1034 Videti, na primer: „Istoričar Predrag Marković: Presuda Međunarodnog suda mnogo važnija od rezolucije o Srebrenici”, *Tanjug*, 13. maj 2024, <https://www.tanjug.rs/srbija/politika/87939/istoricar-predrag-markovic-presuda-medunarodnog-suda-mnogo-vaznija-od-rezolucije-o-srebrenici/vest>; „Marković: Olako potezanje reči genocid ima veliku istorijsku posledicu”, *TV Pink*, 15. maj 2024, <https://pink.rs/politika/596646/markovic-olako-potezanje-reci-genocid-ima-veliku-istorijsku-posledicu>; „Kec na jedanaest”, *KI*, 30. april 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=cWsKAr9j7V4> (6. mart 2025).

ocenio da je u pitanju „jedna od najstrašnijih reči u našoj istoriji koja se koristi kada treba demonizovati Srbiju“.¹⁰³⁵

Kao deo sveopštih napora srpskih vlasti da ospore rezoluciju GS UN iz 2024, ali i sam srebrenički genocid, u *Politici* je u aprilu 2024. objavljen tekst istoričara i tadašnjeg direktora Instituta za noviju istoriju Srbije Mileta Bjelajca. Iako nije jedini, ovaj tekst nam pruža dobru osnovu za analizu kako funkcioniše propaganda Vučićevog režima kada je u pitanju negiranje genocida. Bjelajac u tekstu iznosi veliki broj nepotkrepljenih tvrdnji i poluistina kako bi zatrpao temu, pozivajući se na teorije zavere o učešću britanske službe bezbednosti ili o dogovoru između Klintonu i Izetbegovića da se organizuje masakr. Pre svega insistira na pristrasnosti i namerenom prikrivanju zločina nad Srbima od strane zvaničnika zapadnih država, a dokazi za to su mu prepričavanja poznatih Miloševićevih propagandista Darka Tanaskovića i Vladislava Jovanovića. Logori za Bošnjake, po Bjelajcu, nisu postojali, jer je tako Bernaru Kušneru priznao Izetbegović, a logori za Srbe otvoreni su u centru Sarajeva još 1992. godine, ali „Fransoa Miteran nije želeo da veruje predstavnicima Srba“. Bjelajac takođe Haškom tribunalu pripisuje pristrasnost zbog toga što nije osudio Orića, a onda dodaje svoje tumačenje presude Zdravku Tolimiru: „Isti sud je ‘bravurama’ utvrdio da su tri žrtve u Žepi 1995. vredne presude za genocid“.¹⁰³⁶ Zdravko Tolimir osuđen je za genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni, uključujući ubistvo troje članka enklave Žepa, ali i streljanje najmanje 5749 muškaraca i dečaka u Srebrenici i progon više desetina hiljada civila iz obe enklave u presudi napisanoj na više od 500 strana, u kojoj je detaljno obrazložen svaki od zločina.¹⁰³⁷

Narativi poricanja

Teorije zavere

Kao i oko svakog drugog važnog istorijskog događaja, i oko zločina u Srebrenici ispredene su brojne teorije zavere. One se uglavnom svode na to da je za zločin

1035 „Srebrenica je postala mit koji nije poželjno rušiti: mora da bude tema i za istoričare“, *RT*, 6. jul 2023, <https://lat.rt.rs/srbija-i-balkan/39835-srebrenica-je-postala-mit-koji-nije-pozeljno-rusiti/> (6. mart 2025).

1036 Mile Bjelajac, „Zabranjeno propitivanje zapadnog narativa“, *Politika*, 7. april 2024, <https://www.politika.rs/sr/clanak/607990/Zabranjeno-propitivanje-zapadnog-narativa> (6. mart 2025).

1037 Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Prvostepena presuda od 6. juna 2013.

kriv neko drugi, obično moćne strane obaveštajne službe ili čak sama vlast u BiH. Teoretičari se ne slažu među sobom ko je tačno odgovoran i na koji način je zavera izvedena, ali im je zajedničko da je najmanja odgovornost na onima koji su zločin izvršili. Uostalom, to je i svrha teorija zavere, da stvore dovoljno konfuzije kako bi se odgovornost zamaglila i na kraju u potpunosti nestala u šumi zbunjujućih i međusobno kontradiktornih narativa. Pri tom, kao i sve druge, i ove teorije o Srebrenici oslanjaju se na činjenične elemente, tj. ne nastaju ni iz čega, jer onda ne bi imale nikakvu snagu. Kako je Jovan Bajford formulisao: „istorijski element teorije zavere sadrži ‘jezgro istine’, dok je sve ostalo iskonstruisano.”¹⁰³⁸

Miloševićev ministar informisanja Goran Matić objavio je u februaru 2000. godine, u sred velike političke i policijske kampanje protiv Miloševićevih protivnika iz opozicije, civilnog društva, medija i studentskog pokreta, informaciju da su jugoslovenski organi „rasvetlili Srebrenicu“. On je iskonstruisao priču da je ceo zločin osmišljen u dogovoru francuske obaveštajne službe i vlade u Sarajevu. Po toj verziji, Francuzi su platili dva miliona nemačkih maraka grupi plaćenika iz 10. diverzantskog odreda VRS da streljaju 1200 zarobljenika, kako bi se za to optužile vlasti RS.¹⁰³⁹ Kao podlogu za celu priču iskoristio je navodni slučaj pripreme atentata na Miloševića iz 1999, zbog kojeg je bilo uhapšeno nekoliko kontroverznih ličnosti iz Srbije i BiH (veterana koji su, između ostalog, učestvovali i na bosanskom ratištu u redovima VRS), da bi kasnije bili oslobođeni. Jedan od njih imao je francusko državljanstvo, što je vlastima poslužilo da za navodni atentat optuže francusku obaveštajnu službu.¹⁰⁴⁰

Iako je ova priča jedna od najbesmislenijih od svih postojećih teorija zavere o Srebrenici, baš nju je Slobodan Milošević predao sudu u Hagu kao deo svoje odbrane. U njegovoj verziji, umešan je bio i komandant UNPROFOR-a, francuski general Žanvije, koji je prisustvovao navodnom sastanku u nekoj bošnjačkoj kući u Zvorniku 1. jula 1995, zajedno sa dva člana bosanske vlade i predstavnicima „plaćeničke jedinice VRS koja nije bila pod kontrolom Mladića, već francuske obaveštajne službe“. Po Miloševićevim rečima, ovo je bio plan francuskih vlasti, na čelu

1038 Byford, Jovan, *Teorija zavere – Srbija protiv „novog svetskog poretka“*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2006, 30.

1039 M. Čekerevac, „Masakr izvršili plaćenici po nalogu Francuza i muslimana“, *Politika ekspres*, 12. februar 2000, 6.

1040 Ana Vučković i dr., „Pauk protiv Miloševića“, *NIN*, 2. decembar 1999, <https://www.nin.rs/1999-12/02/10684.html> (6. mart 2025).

sa Širakom, da izdejstvuju vojnu intervenciju i prisile Srbe na potpisivanje mira.¹⁰⁴¹ Milošević je kao svedoka pozvao Vojislava Šešelja, koji je takode rekao da je masakr u Srebrenici organizovala francuska obaveštajna služba. Uz Miloševićevo sufliranje, Šešelj je izneo tvrdnju da je takve informacije dobio od jugoslovenskih obaveštajnih organa dok je bio potpredsednik savezne vlade. Na pitanje i sudije i tužioca, Šešelj nije uspeo da priloži nikakav dokaz koji bi potkrepio ovako fantastičnu priču.¹⁰⁴² Ova priča korišćena je i kasnije u nekim revizionističkim krugovima kao jedna od verzija događaja u Srebrenici, pa čak i od strane nekih naučnika.¹⁰⁴³

Propagandni sajt Putinovog režima *Russia Today* (RT) intervjuisao je 2024. bivšeg ministra policije RS u vreme izvršenja genocida u Srebrenici, Tomislava Kovača. Inače, Kovač je pred Sudom BiH optužen za genocid, ali kao i brojni drugi optuženici živi slobodno u Srbiji.¹⁰⁴⁴ U izjavi za RT, Kovač je smislio novu verziju zločina u Srebrenici. On priznaje da je dve-tri hiljade ratnih zarobljenika streljano, ali to pripisuje samostalnoj odluci bezbednjaka Ljubiše Beare i obaveštajca Petra Salapure, koji su radili za CIA i hrvatsku obaveštajnu službu. Tako je, tvrdi Kovač, po nalogu stranih službi streljan jedan broj bošnjačkih zarobljenika kako bi se RS bombardovala, a Srbija posle mogla da se ucenjuje.¹⁰⁴⁵ Pored francuske, američke i hrvatske, uskoro je i britanska obaveštajna služba uključena u teorije zavere o Srebrenici. Po uhodanom modelu, mediji pod kontrolom Putinovog režima, poput *Sputnika* i RT, objavili su priče svog saradnika, američkog novinara koji živi u Srbiji,

1041 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, uvodna reč odbrane, 27. septembar 2002, T. 10309-10312.

1042 Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, svedočenje Vojislava Šešelja od 6. septembra 2005, t. 43759 – 43793.

1043 Videti, na primer, knjigu Dragana Petrovića, saradnika Instituta za međunarodnu privredu i politiku u Beogradu, nastalu na bazi odbranjene doktorske disertacije na beogradskom Fakultetu političkih nauka: Petrović, Dragan, *Politika Francuske Republike u jugoslovenskoj krizi 1990-2001*, Beograd: IMPP, 2023, 279-285.

1044 Iva Martinović, „Optuženi i osumnjičeni za zločine i genocid u BiH, u Srbiji promovišu ratne jedinice”, *RSE*, 19. mart 2024, <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-andric-kovac-zlocini-genocid-bosna-hercegovina/32868955.html> (6. mart 2025).

1045 Jelena Marković, „Svedočenje bivšeg ministra RS: kako su CIA i hrvatska služba smestile Srbima Srebrenicu”, *RT*, 4. april 2024, <https://lat.rt.rs/srbija-i-balkan/83739-srebrenica-srbi-muslimani-rat-bih-vrs/> (6. mart 2025).

Kita Klarenberga, o navodnoj umešanosti Britanaca u masakr u Srebrenici.¹⁰⁴⁶ Umešanost se pritom konstruisala na osnovu podatka da je britanska obaveštajna služba već u junu upozorila da je moguć napad na Srebrenicu, kao i u navodnoj prisutnosti britanskih obaveštajaca u tom području u okviru UNPROFOR-a.¹⁰⁴⁷

Za konstruisanje različitih teorija zavere korišćena je i činjenica da zapadne zemlje nisu uradile dovoljno da zaštite stanovništvo u Srebrenici, te su se pod pritiskom sopstvenih javnosti suočavale sa političkom odgovornošću, posebno u Holandiji i Francuskoj. Ova situacija iskorišćena je od strane srpskih nacionalista, koji su prebacivali odgovornost na UNPROFOR i posebno na holandski bataljon. Kako je konstatovao novinar Miloš Vasić, nakon što je holandska vlada podnela ostavku zbog političke odgovornosti za nesprečavanje genocida u Srebrenici, „ne bi trebalo da nas začudi ako se uskoro počne verovati kako su oko osam hiljada civila iz Srebrenice u stvari pobili vojnici holandskog bataljona UN-a, a sve ne bi li obrukali Srbe po ‘poznatom scenariju Markale’”.¹⁰⁴⁸ Priče koje su se javljale u ovakvim oblicima najčešće su sadržale i druge elemente negiranja genocida u Srebrenici. Tako je Kovač kombinovao priču o stranim obaveštajnim službama sa pričom o velikom broju Bošnjaka koji su poginuli na drugim mestima, a navodno su sahranjeni u Potočarima, kao i sa 500 Bošnjaka koji su stradali nakon što su ubili jednog srpskog vojnika i to „vojnika koji im je donosio vodu čitav taj dan”.¹⁰⁴⁹

Ruski režimski mediji spajali su priču o britanskoj ili francuskoj umešanosti sa pričom o navodnom žrtvovanju Srebrenice od strane Alije Izetbegovića. Slično su pokušavali na suđenju da urade Milošević i Šešelj, koji su kao nepobitni dokaz isticali izjavu Hakije Meholicja da je Klinton nudio Izetbegoviću da pusti Srbe da naprave pokolj u Srebrenici, pa da dođe do vojne intervencije. Meholicj je tvrdio da

1046 Klarenberg je saradnik sajta *Greyzone* iz SAD, koji se bavi plasiranjem teorija zavere, ali i odbranom politike ruskog, kineskog i sirijskog režima, i smatra se za jednu od članica široke mreže koju Putinov režim koristi za borbu protiv demokratskih država, više o tome u: Emilio Casalicchio, „How a retired MI6 boss, his Brexiteer friends and a celebrity Marxist became targets in Russia's war on Ukraine“, *Politico*, 28. avgust 2022, <https://www.politico.eu/article/mi6-russia-hackers-used-a-pro-brexiteer-ex-mi6-boss-and-a-left-wing-labour-firebrand-in-its-ukraine-war/> (6. mart 2025); DiMaggio, Anthony, R., *Fake News in America: Contested Meanings in the Post-Truth Era*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023.

1047 Nikola Joksimović, „Hoće li i Britanci u Hag? Veliko otkriće o saradnji MI6 i Nasera Orića u Srebrenici“, *Sputnik*, 4. januar 2024, <https://lat.rt.rs/srbija-i-balkan/95748-srebrenica-britanski-specijalci-uloga-holandski-izvestaj/> (6. mart 2025).

1048 Miloš Vasić, „Moralisti i legalisti“, *Vreme*, 18. april 2002, <https://old.vreme.com/cms/view.php?id=312301> (6. mart 2025).

1049 Jelena Marković, „Svedočenje bivšeg ministra RS: kako su CIA i hrvatska služba smestile Srbima Srebrenicu“.

je devetočlana delegacija Srebrenice imala sastanak sa Izetbegovićem 1993. godine, u vreme razgovora o Vens-Stoltenbergovom mirovnom planu, i da ih je Izetbegović pitao šta misle o Klintonovom predlogu, a da su ga oni sa gnušanjem odbili.¹⁰⁵⁰ Rečenica Hakije Meholfjića predstavljala je temelj za još jednu važnu teoriju zavere – da je zločin u Srebrenici posledica dogovora Alije Izetbegovića i zapadnih vođa. Meholfjić je svoju posleratnu javnu karijeru izgradio na tvrdnji o izdaji Srebrenice od strane BH rukovodstva.¹⁰⁵¹ Ova izjava, koju je od učesnika sastanka samo on iznosio, bila je temelj njegovih napada na Izetbegovića. Mediji u Srbiji i RS vrlo su je često isticali, predstavljajući je kao krunski dokaz da je Srebrenica inscenirana. Kao što smo već objasnili, negatori se ne trude previše da njihove priče budu koherentne, pa se tako ova rečenica iznosi u tekstovima koji osporavaju zločin u Srebrenici, iako ona u sebi sadrži momenat u kom Srbi ubijaju tih 5000 ljudi koje je navodno Klinton pomenuo.¹⁰⁵²

Još jedan od ljudi koji se kasnije obračunavao sa Naserom Orićem i BH rukovodstvom, nekadašnji poslanik SDA iz Srebrenice Ibran Mustafić takođe je 2000-ih postao zvezda srpskih medija. Pored toga što je potvrđivao da je Izetbegović, zajedno sa Orićem, „prodao“ Srebrenicu, on je izmišljao i nove detalje o tome kako mu je navodno lično Naser Orić pričao kako je zaklao zarobljenog sudiju Slobodana Ilića, o čemu u svojoj knjizi iz 2008. nije rekao ni reči.¹⁰⁵³ I na ovim primerima vidi se selektivno korišćenje izvora i posebno ocena njihove kredibilitnosti. Hakija Meholfjić postao je heroj srpske javnosti i njegovo svedočenje uzimalo se kao apsolutna istina,

1050 Milošević je pustio i deo dokumentarnog programa holandske televizije u kome Meholfjić iznosi ovu optužbu, videti: Arhiva MKTJ, *predmet Milošević*, D308.

1051 U nešto drugačijem vidu, ali sa istom suštinom, Meholfjić je ovo ponovio i u dokumentarnom filmu norveške televizije iz 2009, videti: *A Town Betrayed*, directed by Ola Flyum and David Hebditch, Oslo, 2009.

1052 Videti, na primer: „Istina o Srebrenici - Kako su pričali Hakija Meholfjić i Munira Subašić“, *RTRS*, 26. april 2024, <https://www.atvbl.rs/lat/vijesti/bih/istina-o-srebrenici-kako-su-pricali-hakija-meholfjic-i-munira-subasic-26-4-2024> (6. mart 2025); Marko Čurović, „Istina o Srebrenici! Alija je došao i rekao: Nude mi da četnici izvrše pokolj 5.000 muslimana...“, *Alo*, 27. jun 2024, <https://www.alo.rs/vesti/svet/898661/istina-o-srebrenici-alija-je-dosao-i-rekao-nude-mi-da-cetnici-izvrse-pokolj-5000-muslimana/vest>; <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=553214> (6. mart 2025).

1053 M. Filipović, „Mustafić: Izetbegović i Orić ubili 1000 Bošnjaka“, *Večernje novosti*, 20. februar 2013, <https://www.novosti.rs/Mustafic-Izetbegovic-i-Oric-ubili-1000-Bosnjaka> (6. mart 2025).

iaako je reč o jednom od ratnih vođa koji je čak bio i optužen od strane tužilaštva u Srbiji za ratne zločine i po toj osnovi stavljen na crvenu Interpolovu poternicu.¹⁰⁵⁴

Način stradanja ljudi iz Srebrenice

Važan narativ koji ima elemente i negiranja i relativizacije je pokušaj da se ospori masovno streljanje zarobljenika i kasnije sakrivanje zločina. Ovaj narativ široko je prisutan i korišćen je često u kombinaciji sa drugim narativima. Posebno je važan jer je predstavljao centralnu liniju odbrane pred sudom većine optuženika u slučajevima povezanim sa Srebrenicom, uključujući Mladića i Karadžića. Kao što smo već objasnili, narativ je i zvanično prihvaćen i aktivno ga promovišu nacionalističke vlasti Milorada Dodika u RS. Među njegovim elementima ističu se tvrdnje da su civili iz Srebrenice stradali u borbama sa VRS tokom proboja do Tuzle, zatim da su se međusobno ubijali, da su upali u minska polja, da su jedan deo eventualno streljali nekakvi odmetnuti elementi, kao i da su masovne grobnice rezultat normalne asanacije na ovaj način stradalih ljudi. Miloševićev ministar spoljnih poslova Vladislav Jovanović vrlo rano je, još u decembru 1995, izneo tvrdnju na sednici SB UN da su se Bošnjaci iz Srebrenice poubijali međusobno kao rezultat unutrašnjih sukoba.¹⁰⁵⁵

Iako se povremeno i dalje pojavljuje ovaj element narativa o međusobnim ubistvima, on ipak služi pre svega za društvene mreže i prilagođen je manje obrazovanoj publici. Mnogo je važniji deo koji govori o stradanju velikog broja ljudi u borbama, na šta je ukazano u prethodnom poglavlju. Ova priča služi tome da se sa srpske strane skine odgovornost za protivpravno ubijanje zarobljenika i civila, te da se događaji u Srebrenici prikažu kao deo ratnih dešavanja, često ružnih, ali ipak očekivanih i zakonitih. I Karadžićeva i Mladićeva odbrana pokušali su ovu priču da dokažu tokom suđenja u Hagu, ali u tome nisu uspeali. Ipak, narative iznesene na suđenju iskoristile su vlasti u RS i Srbiji da ih promovišu kao „srpsku verziju istine o Srebrenici“. Tome su doprineli i naučni autoriteti, koji su pokušali da iskoriste svoj ugled kako bi pomogli optuženima za zločine u Srebrenici.

1054 „Ministarstvo pravde Srbije zatražilo izručenje Orića“, *Al Jazeera Balkan*, 21. jun 2015, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2015/6/21/ministarstvo-pravde-srbije-zatrzi-lo-izrucenje-orica> (6. mart 2025).

1055 *NIOD report*, 2000.

Profesor sudske medicine iz Beograda Dušan Dunjić bio je svedok odbrane na nekoliko suđenja u vezi sa Srebrenicom u Hagu. Na suđenju Radovanu Karadžiću, podneo je dva ekspertska izveštaja u kojima je analizirao rad svojih kolega koje su učestvovala u ekshumacijama i identifikacijama Srebreničana.¹⁰⁵⁶ U izveštajima Dunjić je na različite načine pokušao da ospori nalaze svih veštaka iz Tribunala. Između ostalog, tvrdio je da se ne može sa sigurnošću utvrditi uzrok smrti žrtava, zatim da je moguće da su u masovnim grobnicama sahranjeni borci iz različitih perioda tokom rata u BiH, pa onda da nema dovoljno veza između DNK profila u primarnim i sekundarnim grobnicama i slično. Sve ove tvrdnje odbacili su i sud i drugi veštaci koji su bili unakrsno ispitivani. Doktor Dunjić zanemario je sve druge dokaze o streljanjima u Srebrenici, uključujući i svedočenja preživelih i svedoka koja su dovela istražitelje do otkrića grobnica, kao i snimke iz vazduha, materijalne dokaze, ustanovljene veze između primarnih i sekundarnih grobnica koje nisu samo DNK profili i slično.

O Dunjićevoj metodologiji dobro svedoči pokušaj da pokaže kako su žrtve ustreljene u borbi kroz činjenice da su na nekim telima u grobnicama u Glogovi i Zelenom Jadru pronađeni geleri od granata.¹⁰⁵⁷ Međutim, u ovim grobnicama ukopani su ljudi ubijeni u skladištu u Kravici, gde su pripadnici policijskih jedinica ubacivali ručne granate kroz prozore i tako ubijali ljude, kao što je već objašnjeno u prethodnim poglavljima. Dunjić je čak naveo i da sve grobnice treba smatrati primarnim, jer je moguće da se neko telo raspalo pre sahranjivanja, pa je pokopano na dva mesta. Komentarišući ovakvo zaključivanje, sudsko veće je u slučaju Karadžić s pravom navelo: „Činjenica da je Dunjić na brzinu izveo takve teoretske zaključke, a da je pri tom svesno zanemario suprotne dokaze, predstavlja ozbiljnu mrlju na njegovoj verodostojnosti kao veštaka“.¹⁰⁵⁸ Pri tom je Dunjić svoje izveštaje pisao kolokvijalnim rečnikom, uz boldovanje pojedinih teza i pisanje velikim slovima, stavljanje po nekoliko znaka uzvičnika i sugestije timu odbrane šta i kako još može da dovede u pitanje.

1056 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, D3893, Izveštaj Dušana Dunjića od 27. avgusta 2009, Sudskomedicinska analiza izveštaja lokaliteta masovnih grobnica sa područja istočne Bosne i dokumentacije koja se odnosi na ekshumacije na području Srebrenice; D3894, Izveštaj Dušana Dunjića od 26. avgusta 2012, Sudskomedicinska analiza dokumentacije koja se odnosi na ekshumacije, obdukcije i identifikacije leševa na području Srebrenice.

1057 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, D3893, Izveštaj Dušana Dunjića od 27. avgusta 2009, Sudskomedicinska analiza izveštaja lokaliteta masovnih grobnica sa područja istočne Bosne i dokumentacije koja se odnosi na ekshumacije na području Srebrenice, 53.

1058 Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016, para. 5597.

Kao što je već navedeno u ovom radu, nešto više od 700 tela Srebreničana pronađeno je u površinskim grobnicama duž puta kojim se kretala kolona. Njih niko nije sklanjao odatle, niti je rađena asanacija terena u kojoj bi bili prebacivani u masovne grobnice. Ne postoje nikakvi dokumenti, uključujući putne naloge, trebovanja za gorivo i radne listove, koji bi govorili o sklanjanju leševa poginulih tokom kretanja kolone i njihovom zakopavanju u masovne grobnice. Odbrane na svim suđenjima u Hagu nisu izvele nijednog jedinog svedoka iz VRS ili civila koji bi potvrdio da je rađena asanacija terena i da su ljudi iz šume ukopavani u otkrivenim masovnim grobnicama. Za razliku od toga, za svako mesto streljanja i za svaku pronađenu masovnu grobnicu postoji veliki broj dokaza kako je nastala, koje su jedinice tu bile, koja mehanizacija je korišćena, postoje radne liste, putni nalozi, trebovanja za gorivo, pisane naredbe i usmena svedočenja, snimci terena i veliki broj analiza koji je predstavljen u knjizi. Pokušaj da se ubijeni Srebreničani naknadno pretvore u borce poginule u regularnim borbama ne može izdržati proveru baziranu na postojećim izvorima.

Srpske žrtve i igra brojevima

Genocid u Srebrenici dobio je dodatnu medijsku pažnju nakon presude Radislavu Krstiću 2004. i prilikom obeležavanja desetogodišnjice zločina u julu 2005. Toj komemoraciji, koja je bila masovno medijski propraćena, po prvi put je prisustvovao i predsednik Srbije Boris Tadić.¹⁰⁵⁹ Kao odgovor na ovo interesovanje sveta, Milivoje Ivanišević je te godine objavio spisak od 3287 imena i prezimena, sa imenom oca i godinama rođenja i smrti, za koji je tvrdio da su „Srbi iz Srebrenice i birčanskog kraja stradali u ratu 1992-1995“.¹⁰⁶⁰ Nikakve detalje o metodologiji prikupljanja podataka Ivanišević nije objavio, te ne znamo ni ko su ovi ljudi, ni kako je spisak nastao. Pri tome, spisak koji sadrži ovako šture podatke sam po sebi ne može biti relevantan, jer ne znamo ništa osim imena ljudi i godina rođenja i smrti.

Međutim, broj ljudi na spisku, nešto više od 3200, postao je od te godine neupitna činjenica za predstavnike vlasti u RS, kao i za srpske nacionaliste i njihovu štampu. Samim tim postao je i ključni element narativa relativizacije srebreničkog zločina. Svakog 12. jula, i uopšte u periodu neposredno pre i posle obeležavanja

1059 R.D., „Vrlina i snaga je osuditi zločin počinjen u naše ime“, B92, 11. jul 2005, https://www.b92.net/o/info/vesti/pregled_stampe?nav_id=172414 (6. mart 2025).

1060 *Knjiga mrtvih Srba Srebrenice i Birča*, Beograd: Institut za istraživanje srpskih stradanja u XX veku, 2005.

11. jula u Potočarima, štampa i političari u Srbiji i RS u zvaničnim saopštenjima barataju sa različitim brojevima sličnim ovom koji je izneo Milivoje Ivanišević. Broj se svake godine menjao za po nekoliko ljudi, bez ikakvog objašnjenja ko je i kako ustanovio nove činjenice. Pritom su se rutinski navodile različite kvalifikacije koje su objašnjavale šta taj broj predstavlja. Na samom početku, 2007. godine, broj je zvanično bio 3282, a odnosio se na Srbe ubijene u srednjem Podrinju.¹⁰⁶¹ Na obeležavanju godišnjice stradanja 2009. godine, parastos je služen za 3262 srpske žrtve „iz regije Birač“.¹⁰⁶² Dve godine kasnije, 2011, na vojničkom groblju u Bratuncu obeležavano je stradanje 3267 Srba, s tim što su za novinare *Glasa Srpske* u pitanju bile isključivo civilne žrtve. Štaviše, oni su precizirali da je na području srednjeg Podrinja ubijeno oko 1300, a u celom Podrinju 3267 Srba.¹⁰⁶³

Agencija SRNA (u vlasništvu Republike Srpske) je 2020. javljala o parastosu za „3.265 Srba poginulih u srednjem Podrinju“.¹⁰⁶⁴ Iste godine, direktor Centra za istraživanje rata RS Milorad Kojić, opet u julu povodom obeležavanja genocida u Srebrenici, izjavio je da su „na ovom području ubijena 2.654 lica srpske nacionalnosti, među kojima su dominirali starija lica, žene i djeca“, dodavši i da je u celom Podrinju „stradalo blizu 3.500 Srba“.¹⁰⁶⁵ Šta je „ovo područje“, a šta celo Podrinje Kojić nije objasnio, ali je bez problema slagao da među stradalima dominiraju stariji, žene i deca, što je podatak suprotan onome što je institucija kojoj je bio na čelu ustanovila. Štaviše, u Centru za istraživanje rata RS su 2019. još uvek baratati podacima da je u ratu na području opština Srebrenica, Bratunac, Vlasenica, Šekovići, Kalesija i Zvornik (što je u stvari srednje Podrinje), poginulo ukupno 2385 Srba, od

1061 „Parastos u Bratuncu“, *Politika*, 13. jul 2007, <https://www.politika.rs/sr/clanak/28211/Parastos-u-Bratuncu> (6. mart 2025).

1062 Regija Birač je u stvari drugo ime za srednje Podrinje; „Srebrenica: Sutra 17. godišnjice stradanja Srba“, *RTRS*, 11. jul 2009, <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=6110> (6. mart 2025).

1063 Kristina Čirković, „Tražimo pravdu za 3.267 ubijenih Srba u Podrinju“, *Glas Srpske*, 12. jul 2011, https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/Trazimo-pravdu-za-3267-ubijenih-Srba-u-Podrinju/60547 (6. mart 2025).

1064 „Pomen za 3.265 ubijenih Srba iz srednjeg Podrinja“, *Glas Srpske*, 5. jul 2020, https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/pomen-za-3265-ubijenih-srba-iz-srednjeg-podrinja/323744?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAAR1ACBCFOLv6Bmg7pu9s-N-0n_g8ugKW-bA_k-DOwnS6KWqVZQQ9RUmb_XMg_aem_sXY9cyybjKVu8VvfzqJc1w (6. mart 2025).

1065 „Kojić: Nad Srbima u Podrinju počinjen sistematski zločin, Orića za to oslobodili“, *ATV*, 5. jul 2020, <https://www.atvbl.rs/vijesti/republika-srpska/kojic-nad-srbima-u-podrinju-pocinjen-sistematski-zlocin-orica-za> (6. mart 2025).

čega su 387 bili civili.¹⁰⁶⁶ Na obeležavanju godišnjice 2024. godine, broj koji je zvanično saopštavan bio je 3267, ali ovoga puta samo u srednjem Podrinju.¹⁰⁶⁷

Najrespektabilniji spisak stradalih u bosanskom ratu napravio je Istraživačko-dokumentacioni centar (IDC), organizacija civilnog društva iz Sarajeva koju je osnovao i vodio Mirsad Tokača. Organizacija se u potpunosti specijalizovala za popis stradalih i uspostavila je saradnju sa svim relevantnim domaćim i međunarodnim institucijama i organizacijama koje se bave sličnim poslom. Metodologija koju su koristili u skladu je sa najvišim naučnim standardima i prošla je rigorozne provere međunarodnih institucija i stranih vlada koje su podržale celu inicijativu.¹⁰⁶⁸ IDC je bio i jedan od osnivača Koalicije za REKOM, regionalne mreže organizacija i pojedinaca koja je zagovarala uspostavljanje Regionalne komisije za istine koja bi popisala sve žrtve jugoslovenskih ratova.¹⁰⁶⁹ IDC je 2011. objavio *Bosansku knjigu mrtvih*, poimenični popis više od 95.000 građana BiH koji su stradali u ratu ili u vezi sa ratnim dešavanjima u toj republici, kao i više od 5000 osoba za koje nije definitivno utvrđeno pod kojim okolnostima su izgubili život, ali postoje indicije da su žrtve rata. Ovaj broj poklapa se u velikoj meri sa konačnom procenom demografskih eksperata Haškog tribunala iz 2010. godine, koji su broj mrtvih u BiH u vezi sa ratom procenili na 104.732.¹⁰⁷⁰ IDC je uspeo da identifikuje ukupno 8331 osobu bošnjačke nacionalnosti koji su stradali od 11. do 31. jula 1995. (ovaj broj uključuje i civile i vojnike) i koji se mogu dovesti u vezu sa operacijama u Srebrenici i Žepi.¹⁰⁷¹

Bio je to najsveobuhvatniji poimenični popis zasnovan na analizi više od 700 izvora, terenskom istraživanju i mnogobrojnim usmenim intervjuima. Zabeležen je veliki broj podataka o svakom pojedinačnom smrtnom slučaju, uključujući

1066 Marinko Sekulić, „Ubijeni na kućnom pragu“, *DW*, 28. januar 2019, <https://www.dw.com/hr/ubijeni-na-ku%C4%87nom-pragu/a-47208075>. Isti broj su iz Odjeljenja za istraživanje rata, ratnih zločina i obradu dokumentacije Vlade RS saopštili 2015. novinaru Srđanu Puhalu, koji je o tome napisao tekst: <https://www.frontal.ba/blogovi/blog/60306/zasto-se-manipulise-srpskim-zrtvama-u-regionu-srebrenice> (6. mart 2025).

1067 „Vučević položio venac povodom 32 godine od stradanja Srba u Podrinju“, *Politika*, 6. jul 2024, <https://www.politika.rs/sr/clanak/621742/Vucevic-polozio-venac-povodom-32-godine-od-stradanja-Srba-u-Podrinju> (6. mart 2025).

1068 Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih – Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991 – 1995 I-IV*, Sarajevo: IDC/FHP, 2012.

1069 <https://www.recom.link/bhsc/> (6. mart 2025).

1070 Wierzchowski, Jan i Tabeau, Ewa, „Rat u Bosni i Hercegovini 1992.-1995.: Prebrojavanje žrtava čiji je rezultat manji od realnog putem procjene višestrukih sistema na osnovu popisa stanovništva“, Referat za konferenciju *International Research Workshop on The Global Costs of Conflict*, 1. februar 2010.

1071 Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih I*, 173-174.

vreme i mesto stradanja, pol, starost, nacionalnu pripadnost, kao i status (vojnik ili civil). Prikupljani su i foto i video materijali, članci iz štampe, publikacije i svi drugi mogući izvori podataka o žrtvama. Svi podaci koje je objavio IDC su javni i realizovano je nekoliko velikih kampanja po BiH kako bi se sa lokalnim zajednicama proverilo da li su uneti svi stradali, kao i da li ima grešaka prilikom unosa.¹⁰⁷² Iako se nijedna baza, pa ni ova, ne može proglasiti konačnom niti sto odsto tačnom, ipak se sa velikom verovatnoćom može reći da je ovaj popis najtačniji i da daje najpouzdanije rezultate kada je u pitanju broj i struktura nastradalih u ratu.

Direktor IDC-a Mirsad Tokača suočio se nakon objavljivanja podataka sa napadima nacionalista na svim stranama, ali najviše na bošnjačkoj. Ljudima koji su pokušavali (a pokušavaju i danas) da na mitu o Bošnjacima kao večnim žrtvama izgrade nacionalni identitet zajednice, broj od 100.000 rušio je već uspostavljeni i široko korišćeni narativ o 200.000 mrtvih Bošnjaka i više od 300.000 žrtava rata u BiH. IDC je čak i „skinuo“ više od 500 imena sa spiska ubijenih u srebreničkom genocidu, što je tek bila jeres za nacionaliste.¹⁰⁷³ Dodatno je bošnjačke nacionaliste uznemirila činjenica da je IDC utvrdio da je među bošnjačkim žrtvama gotovo podjednak broj vojnika i civila. Tokača je optuživan da radi za Srbiju, da potkopava napore BiH pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu, da ne poštuje žrtve i slično.¹⁰⁷⁴

Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske (u daljem tekstu Centar za istraživanje rata RS) je institucija Vlade RS koja je nastala 2013. godine, nasledivši dotadašnji Centar za istraživanje ratnih zločina. Centar za istraživanje rata RS napravio je svoj spisak stradalih u ratu, ali koristeći veoma neobičnu metodologiju. Naime, predmet popisa su stradali civili srpske nacionalnosti u celoj SFRJ od 1991. do 1995, zatim pripadnici svih oružanih formacija koje su ratovala na srpskoj strani (bez obzira odakle su) u BiH, kao i pri-

1072 „3837 – nacionalnost: poginuo“, *RSE*, 16. decembar 2005, <https://www.slobodnaevropa.org/a/866450.html> (6. mart 2025).

1073 Dejan Šajinović, „Tokačin tim pronašao 500 živih Srebreničana“, *Nezavisne*, 31. mart 2010, https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Tokacin-tim-pronasao-500-zivih-Srebrenicana/56600#google_vignette (6. mart 2025).

1074 Marija Arnautović, „Genocid se ne dokazuje brojevima“, *RSE*, 5. mart 2006, <https://www.slobodnaevropa.org/a/661766.html>; Dženana Halilović, „Život u balkanskom špijunu: ustati protiv nepravde skupo košta“, *RSE*, 21. decembar 2013, <https://www.slobodnaevropa.org/a/zivot-u-balkanskom-spijunu-ustati-protiv-nepravde-skupo-kosta/25208092.html> (6. mart 2025).

padnici vojske RSK.¹⁰⁷⁵ Izvori su takođe bili jednostrani, pošto su se oslanjali isključivo na srpske izvore, bez terenskog istraživanja i provere sa porodicama.¹⁰⁷⁶ Krajem 2017. predsednik Centra za istraživanje rata RS saopštio je da su popisali 29.070 žrtava srpske nacionalnosti.¹⁰⁷⁷ Već 2019, pojavila se publikacija koja je tvrdila da se u bazi nalazi 35.042 imena stradalih, mada su za 7228 osoba naveli da su stradali „van BiH“, tj. da su uglavnom u pitanju Srbi iz Hrvatske.¹⁰⁷⁸

Centar za istraživanje rata RS je u fokus javnosti dospao zbog nerealno visokih brojeva kada su u pitanju žrtve srpske nacionalnosti u Sarajevu. Dodatan bes javnosti izazvalo je prećutkivanje činjenice da je većina srpskih civila u Sarajevu stradala od posledica bombardovanja i drugih napada na grad tokom opsade od strane vojske bosanskih Srba, a posebno uvrštavanje dece koja su poginula od srpskih granata u popise srpskih žrtava.¹⁰⁷⁹ Međutim, kada je Podrinje u pitanju, brojevi Centra za istraživanje rata RS gotovo se u potpunosti poklapaju sa nalazima IDC. IDC je evidentirao 5571 ubijene i nestale osobe srpske nacionalnosti na području šireg Podrinja (od Bijeljine do Foče), od čega su 835 civila.¹⁰⁸⁰ Kada se u IDC-ovom izveštaju izdvoje opštine koje su u izveštaju Centra za istraživanje rata RS stavljene u regiju Podrinje, broj civilnih žrtava srpske nacionalnosti je 739, dok je na spisku Centra za istraživanje rata RS 738-a.¹⁰⁸¹ I kada se uzme samo srednje Podrinje (Srebrenica, Bratunac, Vlasenica, Šekovići, Kalesija i Zvornik), broj popisanih srpskih civilnih žrtava u bazi IDC-a je 381, što je veoma blizu pomenutom broju od 387, koji su saopštili zvaničnici vlade RS.¹⁰⁸²

Žrtve srpske nacionalnosti, koje zaslužuju pravdu i istinu, zbog postupaka poricatelja genocida ostale su obezličene i gurnute u zaborav, jer su pretvorene u

1075 Žrtve odbrambeno-otadžbinskog rata, Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2019, 26.

1076 *Isto*, 29 – 30.

1077 Svetlana Šurlan, „Rat ugasio živote 29070 Srba“, *Glas Srpske*, 14. Novembar 2019, https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/rat-ugasio-zivote-29070-srba/249819?fb_comment_id=2328332643870361_2825303060839981 (6. mart 2025).

1078 Žrtve odbrambeno-otadžbinskog rata, 40.

1079 Štefica Galić, „Imena ubijene djece u Sarajevu bit će sklonjena sa spiska 'srpskih žrtava'“, *Tačno.net*, 11. avgust 2023, <https://tacno.net/imena-ubijene-djece-u-sarajevu-bit-ce-sklonjena-sa-spiska-srpskih-zrtava/> (6. mart 2025).

1080 Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih I*, 172.

1081 Žrtve odbrambeno-otadžbinskog rata, 50.

1082 I u novijim historiografskim delima u Srbiji može se sresti upotreba proizvoljnih brojeva srpskih žrtava u Podrinju, uz pozivanje na Ivaniševića i njemu slične izvore, videti, na primer: Nikolić, Kosta, *Bosna i Hercegovina, rat koji su mnogi želeli 1992-1995. Knjiga prva – U ime smrti* (1992), Novi Sad: Akademsko knjiga, 2024, 729-730.

masu izmišljenih brojeva čiji jedini cilj je da pariraju zločinu nad Bošnjacima u Srebrenici. Umesto odavanja pošte nevinima, cilj nacionalista je da se umanju patnja drugih i da žrtve postanu oruđe u ratu kolektivnih pamćenja nacionalnih zajednica. Upravo zbog ovoga je Roni Landau upotrebio termin „groteskno takmičenje u patnji”, pišući o igri brojeva kod različitih genocida u svetu.¹⁰⁸³ U toj igri sigurni gubitnici su jedino žrtve i njihovi najbliži. Poricatelji zločina u Srebrenici tako oduzimaju dostojanstvo porodicama i bošnjačkih i srpskih žrtava, nanoseći nemerljivu štetu obema zajednicama u Bosni i Hercegovini.

Lažno upisani

Jedna od čestih priča koje se mogu čuti među relativizatorima i negatorima zločina je i ona o živim ljudima upisanim kao žrtve Srebrenice. Poreklo ove priče možemo pronaći u događajima odmah nakon rata kada su prijavljivani nestali i pravljeni spiskovi. Bez centralne baze nestalih, koja je nastala tek nakon što je u BiH 2004. godine usvojen Zakon o nestalima, mnoge institucije i organizacije vodile su za sebe ove baze i pravile različite spiskove. Na spisku koji su sastavljala udruženja porodica žrtava Srebrenice tako se prvo našlo više od 10.000 ljudi. Na sreću, ispostavilo se da ovi spiskovi nisu dobro vođeni, što je sasvim očekivano imajući u vidu da su u pitanju obični ljudi koji pokušavaju da saznaju šta se dogodilo sa članovima njihovih porodica, a ne stručnjaci koji poznaju metodologiju popisivanja žrtava. Ovo pitanje relativno je brzo rešeno požrtvovanim radom MKCK i Međunarodne komisije za nestale osobe. Oni su uspeali da sravne spiskove i da na kraju dođu do 7757 nestalih Srebreničana, od kojih je, zaključno sa 30. junom 2023. godine, 7017 pronađeno i ekshumirano, dok se za ostacima 740 osoba još traga.¹⁰⁸⁴

Kada je formiran Memorijalni centar u Potočarima, žurilo se sa njegovim otvaranjem. Po svedočenju Amora Mašovića, koji je tada vodio Komisiju za nestala lica Federacije BiH, do 2005. godine uspeali su da formiraju spisak od 8372 osobe, pre svega na osnovu prijava iz različitih udruženja i organizacija, i ta imena su uklesana na spomen-zid svečano otvoren te godine u okviru Memorijalnog cen-

1083 Landau, Ronnie, *Studying the Holocaust Issues, Readings and Documents*, London/New York: Routledge, 1998, 4.

1084 Ovo su podaci Međunarodne komisije za nestale osobe zaključno sa 30. junom 2023, https://icmp.int/wp-content/uploads/2017/06/stocktaking-2023_bhs-June-30.pdf (6. mart 2025).

tra.¹⁰⁸⁵ Uklesana imena često su bila predmet spekulacija, ali prvi opipljiv dokaz da su upisani i neki ljudi koji nisu stradali 1995, objavljen je 2024. godine, kada je Milorad Dodik obelodanio spisak od 87 osoba koje se nalaze u bazi CIPS (*Citizens Identification Protection System*) kao živi, a upisani su na spomen-zidu. Beogradska *Politika* je tekst o ovom slučaju objavila pod naslovom „U Potočarima sahranjeno 87 osoba koje su žive“, iako se nigde ne govori o sahranjenima, već o imenima na memorijalnom zidu.¹⁰⁸⁶ Od ovoga je napravljena predstava, pa je čak i tužilaštvo u Bijeljini formiralo predmet o celom slučaju. Ovakvo postupanje je sa pravničke strane potpuno besmisleno, pošto ne postoji nikakvo delo po kom bi se gonili ljudi zbog upisivanja pogrešnih imena na spomen-obeležje. S druge strane, ono što je jedino relevantno – niko od ovih ljudi nije prijavljen kao sahranjen u Potočarima, što je ustanovio BIRN-ov istraživački portal *Detektor*.¹⁰⁸⁷

Priča o navodno lažno sahranjenim ljudima bila je veoma značajna negatorima genocida, jer je sugerisala da se ne zna koliki broj ljudi je stvarno stradao. Iza ovoga se nesumnjivo krije i posebna vrsta rasizma prema Bošnjacima kojima se pripisuje spremnost da svoje žive članove porodica lažno sahrane. Ovakva praksa teško je zamisliva bilo gde na Balkanu, a posebno u konzervativnim i tradicionalnim sredinama poput istočne Bosne, gde je kult smrti veoma jak, uključujući sve što je u vezi sa njim, a posebno verski obred pokapanja. Međutim, te tvrdnje su relativno česte u javnosti, upravo zbog efekta koji proizvode. Tako je Milivoje Ivanišević izjavljivao, a mediji pod kontrolom vlasti u RS i Srbiji spremno prenosili, da je „od 625 Bošnjaka koji su 2003. godine navodno ukopani u Memorijalnom centru u Potočarima njih 78 glasalo na lokalnim izborima 2004. godine.“¹⁰⁸⁸

1085 Prvi spisak sadržao je 8162 osobe i predstavljen je u junu 2005, ali je na intervenciju članova porodica do jula proširen na 8372 osobe, A. Š., „Da li su na zidu u Potočarima uklesana i imena živih osoba: Šta se pouzdano zna?“, *Oslobodjenje*, 27. jun 2024, <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/da-li-su-na-zidu-u-potocarima-uklesana-i-imena-zivih-osoba-sta-se-pouzdan-zna-965086> (6. mart 2025); Almasa Hodžić, „Mašovićev spisak nestalih“, *Dnevni Avaz*, 10. jun 2005.

1086 „U Potočarima sahranjeno 87 osoba koje su žive“, *Politika*, 27. maj 2024. <https://www.politika.rs/sr/clanak/616593/U-Potocarima-sahrnjeno-87-osoba-koje-su-zive> (6. mart 2025).

1087 Lejla Memčić, „Šta pouzdano znamo o istrazi imena žrtava uklesanih u Potočarima“, *Detektor*, 27. jun 2024, <https://detektor.ba/2024/06/27/sta-pouzdan-znamo-o-istrazi-imena-zrtava-uklesanih-u-potocarima/> (6. mart 2025).

1088 „Ivanišević: Ukopani u Potočarima 2003, a glasali na izborima 2004“, *ATV*, 30. maj 2024, <https://www.atvbl.rs/vijesti/bih/ivanisevic-ukopani-u-potocarima-2003-godine-a-glasali-na-izborima-2004-30-5-2024> (6. mart 2025).

Branimir Kojić, predsednik Organizacije porodica poginulih i zarobljenih boraca i nestalih civila, naveo je 2021. za Potočare: „iz dana u dan dobijamo informacije o ljudima koji su živi ili su stradali prije 95. a vode se dole kao žrtve navodnog genocida”.¹⁰⁸⁹ Kojićev prethodnik, a kasnije i predsednik opštine Srebrenica, Mladen Grujičić čak je, ne pozivajući se ni na kakav izvor, tvrdio da su u Potočarima sahranjeni Srbi, a predstavljeni kao Bošnjaci.¹⁰⁹⁰ Ministar sigurnosti BiH i funkcioner Dodikove stranke Nenad Nešić ispričao je u maju 2024. u emisiji „Ćirilica” na *TV Happy* vic o malom Muji koji je „rođen u Sarajevu, sahranjen u Srebrenici, živi u Nemačkoj”.¹⁰⁹¹ I predsednik i premijer RS izjavili su da je u Potočarima sahranjen bivši vozač načelnika opštine Srebrenica Jusuf Smajlović, koji je živ. Međutim, u pitanju je druga osoba istog imena, bivši domar srebreničkog vrtića koji je ubijen zajedno sa dva sina.¹⁰⁹² *Alternativna TV* iz Banjaluke čak je objavila i lažnu vest da je nišan sa Smajlovićevim imenom uklonjen iz Potočara, što su preneli brojni portali.¹⁰⁹³

Nema sumnje da su neka imena pogrešno uklesana na spomen-zidu, ali to ni po čemu nije relevantno za slučaj Srebrenice. Jedini validan podatak je već citirani izveštaj MKCK i Međunarodne komisije za nestale osobe, koji su do 30. juna 2023. napravili poimenični spisak 7757 nestalih stanovnika Srebrenice, od kojih je 7017 pronađeno i ekshumirano, dok se za ostacima 740 ljudi još traga. U Memorijalnom centru u Potočarima sahranjeno je 6765 ljudi, dok je oko 250 ljudi sahranjeno, po želji porodica, na svojim lokalnim grobljima. Još 11 tela nalazilo se, zaključno sa 11. julom 2024, u komemorativnom centru u Tuzli. Ta tela jesu identifikovana, ali porodice odbijaju da daju dozvolu za ukop, pre svega zbog toga što su nekompletna, jer

1089 „Sve više imena lažnih žrtava u Potočarima”, *ATV*, 16. jun 2021, <https://www.atvbl.rs/vijesti/drustvo/sve-vise-imena-laznih-zrtava-u-potocarima-16-6-2021> (6. mart 2025).

1090 „Grujičić: U Potočarima pokopani i Srbi”, *RTRS*, 22. mart 2010, <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=18323> (6. mart 2025).

1091 Azra Husarić Omerović, „Krši li Nenad Nešić zakon pričanjem vica o žrtvama genocida?“, *Detektor*, 24. maj 2024, <https://detektor.ba/2024/05/24/krsi-li-nenad-nesic-zakon-pricanjem-vica-o-zrtvama-genocida/> (6. mart 2025).

1092 Nerma Šehović, „Od portala do političara: laž o uklanjanju nišana iz Potočara”, *Raskrinkavanje.ba*, 16. jul 2024, <https://raskrinkavanje.ba/analiza/od-portala-do-politicara-laz-o-uklanjanju-nisana-iz-potocara> (6. mart 2025).

1093 „ATV otkriva: Uklonjen nišan sa imenom i prezimenom bivšeg vozača načelnika Srebrenice”, *ATV*, 28. jun 2024, <https://archive.ph/Tfwoj#selection-791.0-791.85> (6. mart 2025).

su pronađeni samo delovi usled prekopavanja i premeštanja grobnica.¹⁰⁹⁴ I praksa Memorijalnog centra u Potočarima do 2007. godine da se dozvoljava spajanje porodica putem ukopa na groblju članova porodice stradalih u julu 1995. iskorišćena je za proizvodnju narativa o lažnim brojevima srebreničkog genocida. Po tvrdnjama tadašnjeg direktora Memorijalnog centra Merseda Smajlovića, bilo je 75 takvih slučajeva, ali se sa tom praksom prestalo 2007, a svakako je na nadgrobnim spomenicima uklesana i godina smrti, tako da nije bilo nikakve manipulacije.¹⁰⁹⁵

Osveta kao motiv

Važan narativ relativizacije je pripisivanje celog zločina osvetničkom besu ljudi kojima su snage Nasera Orića prethodno ubile članove porodica. Svi zločini nad Srbima u Podrinju obeležavaju se 12. jula (dakle, dan nakon obeležavanja srebreničkog genocida). Na ovaj dan 1992. godine, u napadu bošnjačkih formacija na nekoliko srpskih sela u srebreničkoj opštini (Zalazje, Biljače i Sase) poginulo je 69 vojnika i civila srpske nacionalnosti, a njih 22 se vodi kao nestalo.¹⁰⁹⁶ Ovaj događaj iskorišćen je da se dan nakon obeležavanja srebreničkog genocida obeleži stradanje Srba u Podrinju, kao očigledan pokušaj pravljenja ravnoteže i relativizovanja događaja u Srebrenici u julu 1995. Pritom se centralna manifestacija održava na vojničkom groblju u Bratuncu, gde su, pored dela civilnih žrtava, sahranjeni poginuli vojnici VRS, ali i pripadnici paravojnih formacija iz Srbije, kao i veliki broj ljudi čiji su grobovi premešteni iz sarajevskih prigradskih opština nakon iseljavanja Srba iz tih područja posle Dejtonskog sporazuma.¹⁰⁹⁷ Osim u Bratuncu, stradanje Srba se 12. jula obeležava i u Kravici, selu poznatom pre svega po mestu masovnog ubijanja više od 1000 Bošnjaka tokom genocida, koje je izvršeno 13. i 14. jula 1995. Udruženje veterana VRS i lokalne vlasti odlučili su 2005. godine da baš 12. jula otvore spomen-obeležje u Kravici u obliku velikog betonskog krsta na kom piše: „spomen

1094 Vesna Besić, „Imena 14 žrtava genocida koje će 11. jula biti ukopane u Potočarima: Konačan smiraj naći će sin uz oca, otac uz sina“, *AA*, 4. jul 2024, <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/ime-na-14-%C5%Bertava-genocida-koje-%C4%87e-11-jula-biti-ukopane-u-poto%C4%8Daria-kona%C4%8Dan-smiraj-na-%C4%87i-%C4%87e-sin-uz-oca-otac-uz-sina/3265835> (6. mart 2025).

1095 „Srebrenica: među žrtvama i ranije poginuli vojnici“, *RTRS*, 15. april 2010, <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=19557> (6. mart 2025).

1096 Videti o ovom zločinu u delu knjige o prvoj godini rata.

1097 Videti analizu sahranjenih na vojničkom groblju u Bratuncu u: „Mit o Bratuncu – blatantna manipulacija brojevima“, https://web.archive.org/web/20071007052750/www.idc.org.ba/projekti/mit_o_bratuncu.html (6. mart 2025).

obilježje poginulim borcima i civilnim žrtvama odbrambeno otadžbinskog rata i srpskim žrtvama Drugog svjetskog rata regije Birač i srednjeg Podrinja Republike Srpske”.¹⁰⁹⁸

Na komemoraciji 2023. godine, parastos je služio patrijarh SPC Porfirije, koji je tom prilikom izjavio: „Područje srednjeg Podrinja i Birča ravno je najvećim stratištima srpskog naroda“. Cela manifestacija organizovana je pod nazivom „31 godina, zločin bez kazne“, u organizaciji Odbora Vlade RS za negovanje tradicije oslobodilačkih ratova.¹⁰⁹⁹ Patrijarh je bio prisutan i godinu dana kasnije, zajedno sa predsednikom RS Miloradom Dodikom i premijerom Srbije Milošem Vučevićem. Visoke zvanice pokazale su samim svojim prisustvom da je u pitanju jedan od centralnih događaja nove politike istorije, koju vlasti Aleksandra Vučića i Milorada Dodika godinama sprovode u Srbiji i BiH. I poruke govornika išle su u ovom pravcu, pa je Dodik iskoristio priliku da govori o jedinstvu Srba s obe strane Drine, ali i o jedinstvu stratišta, jer ih „od Kragujevca i Starog sajmišta, do Šušnjara, Grabovnice i Bratunca povezuje masovno stradanje Srba.“ On je još dodao i da je „uzrok zločina mržnja prema Srbima koja je bila usađena u genetski kod”.¹¹⁰⁰

Jedan od načina da se zločin „normalizuje“ i da se bar razume, ako već ne i da se opravda, je dehumanizacija Bošnjaka u Podrinju, posebno njihovih boraca. Tehnike dehumanizacije odavno su poznate i često ih primenjuju zaraćene strane kako bi svojim vojnicima i javnosti pružile opravdanje za rat i postupke koji inače ne spadaju u normalno ljudsko postupanje, poput ubistva drugih ljudi. U jugoslovenskim ratovima ove su tehnike posebno često primenjivane, mada su bile zastupljene i pre samih ratova, stvarajući atmosferu koja je omogućila da do njih uopšte dođe.¹¹⁰¹ O vojnicima Nasera Orića isključivo se govori kao o monstrumima i zločincima, uz navođenje velikog broja detalja poput sečenja glave ili igranja fudbala odsečenim glavama. Deo tih tvrdnji zasnovan je na stvarnim ratnim zločinima nad Srbima u Podrinju. Često se, na primer, koristi događaj od 6. novembra 1992. na Glodanskom

1098 Nerma Jelačić, „Serbs Subvert Srebrenica Commemoration“, *IWPR*, 2. avgust 1995, <https://iwpr.net/global-voices/serbs-subvert-srebrenica-commemoration> (6. mart 2025).

1099 „Da se ne zaboravi: Patrijarh Porfirije na obeležavanju stradanja Srba u Bratuncu“, *Sputnik*, 25. jun 2023, <https://lat.sputnikportal.rs/20230625/da-se-ne-zaboravi-patrijarh-porfirije-na-obelevavanju-stradanja-srba-u-bratuncu-1157620001.html> (6. mart 2025).

1100 „Dodik: Drugi žele da nestane sećanje na stradanje Srba, nećemo nikada zaboraviti“, *Politika*, 6. jul 2024, <https://www.politika.rs/sr/clanak/621755/Dodik-Drugi-zele-da-nestane-secanje-na-stradanje-Srba-necemo-nikada-zaboraviti> (6. mart 2025).

1101 O dehumanizaciji kao metodi srpskog nacionalizma još tokom 1980-ih videti: Popović, Dragan, *Rat sećanja u Srbiji 1980-1990*, 259-353.

brdu kod zborničke Kamenice, kada je u iznenadnom napadu Armije BiH probijena linija srpske odbrane i kada je ubijen 51 srpski vojnik, od kojih neki nakon zarobljavanja i uz verovatno mučenje i masakriranje, sudeći po ostacima koji su kasnije nađeni.¹¹⁰² U narativu relativizacije, ovakve situacije apsolutizovane su i pretvorene u obrazac ponašanja svakog Bošnjaka. Samim tim je i ubistvo tih istih Bošnjaka postajalo razumljivije i moglo je da se opravda.

Osim toga kako su žrtve stradale, važan element narativa o osveti je svakako već predstavljena igra brojeva, u kojoj se srpske žrtve s jedne strane uvećavaju, a s druge dobijaju status isključivo civilnih žrtava. Treći deo odnosi se na pitanje kada su srpske žrtve stradale, pa se tako insistira na tome da su napadi na srpska sela vršeni tokom velikih praznika. Ova pojava bila je dobrim delom uslovljena količinom hrane koja se za praznike spremala u tim selima, ali, naravno, i vojničkom logikom da je tada budnost srpskih vojnika bila slabija. Pa ipak, u narativu relativizacije, ovi postupci postali su izraz posebne mržnje Bošnjaka prema verskim praznicima i pravoslavnoj veri. Sam Milorad Dodik to je definisao 12. jula 2024. na manifestaciji u Bratuncu, kada je rekao: „Zločinci su bili oni kojima smo na početku prošlog veka pokušali da damo slobodu, a oni su tri puta nasrtali na naše domove i porodice, ubijajući i danju i noću, a najviše su voleli da to rade na najveće praznike, onda kada smo se molili za mir, kako naš, tako i njihov”.¹¹⁰³

Osveta je delimično bila prisutna kod ubistava zarobljenika. Postoje svedočenja o tome da je jedan čovek došao pred zadrugu u Kravici i tražio da učestvuje u ubistvima kako bi osvetio svoje poginule sinove.¹¹⁰⁴ Kao što je već objašnjeno, niko nije odbijen da učestvuje u streljanjima, jer nije bilo dovoljno ljudi za izvršenje ovakvog zadatka. To, opet, odgovornijim čini ljude iz vrha VRS koji su ovakvu praksu dozvoljavali i čak ohrabrivali, nego same ljude koji su se svetili. U svakom ratu ljudske emocije uzbukane su do maksimuma i upravo zato postoje stroga pravila vojnog ustrojstva, kao i ratnog prava, koja sprečavaju da pojedinac uzme pravdu u svoje ruke. U VRS u julu 1995. niko nije ni sprečavao ni kažnjavao ljude koji bi tako nešto uradili. Štaviše, osveta je već bila podignuta na nivo pravde. U već pominjanom Mladićevom govoru nakon što je VRS ušla u Srebrenicu, osveta je navedena

1102 Republički centar za istraživanje rata RS, „Zločin na Glodanskom brdu”, <https://www.rcirz.org/wp-content/uploads/2024/05/Zlocin-na-Glodjanskom-Brdu.pdf> (6. mart 2025).

1103 „Dodik: Drugi žele da nestane sećanje na stradanje Srba, nećemo nikada zaboraviti”.

1104 Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, D301, Izjava Momira Nikolića o činjenicama i prihvatanju krivice od 6. maja 2003, para. 9.

kao ključni motiv cele operacije, ali ne osveta za zločine u toku rata 1992-1995, već osveta Turcima za period osmanlijske vlasti.

Mesto neprijatelja po prirodi stvari je veoma važno u nacionalističkim ideologijama. Konstrukcija neprijatelja kao stalno prisutnog i posebno okrutnog vodi i do konstrukcije osvete kao modela postupanja prema njemu. Osveta je koristan narativ jer unapred daje opravdanje za zločine sopstvene strane. I u srpskom nacionalizmu osveta je uvek bila važan motiv. Dok je građen kosovski mit, u XIX i početkom XX veka, termin koji se često koristio za predstojeći rat sa Turcima bio je „osveta Kosova“, a nakon Prvog balkanskog rata regent Aleksandar Karađorđević i njegovi vojnici nazvani su osvetnici Kosova.¹¹⁰⁵ I četnički pokret svoje zločine često je pravdao osvetom.¹¹⁰⁶ Četnički list *Glas Cera* pisao je da četnici prihvataju obnovu zajedničke države sa Hrvatima, ali da se prvo „otkotrlja njihovih 700.000 glava, pa da onda započne ravnopravni razgovor“.¹¹⁰⁷

Nasilje u Drugom svetskom ratu, kako je pokazao Maks Bergholz, često je bilo konstituirajući element nacije, pre nego izraz „vekovne mržnje“, kako su nacionalisti to želeli da predstave.¹¹⁰⁸ Važno je razumeti da osveta koju kao istorijsku pravdu sprovode kolektiviteti poput nacija nije afektivno ponašanje pojedinca, već je u pitanju društveni konstrukt koji nacionalističke elite svesno grade i održavaju, kako bi ga iskoristile za sopstvene ciljeve. Političko i vojno rukovodstvo bosanskih Srba, uključujući i kreatora i realizatore srebreničkog genocida poput Mladića, Karadžića, Tolimira, Beare ili Popovića, nije se svetilo nikome lično, niti je donosilo svoje odluke na takvom, afektivnom nivou. U pitanju je bila proračunata politička odluka da se teritorijalno osvajanje strateški važne teritorije između Srbije i srpskih krajeva u BiH potvrdi kao konačno uništenje Bošnjaka u tom području. Osveta je bila tek korisno opravdanje za nasilje i deo narativa o večnim neprijateljima koji okružuju naciju.

1105 Više o razvoj kosovskog mita i njegovom značaju za razvoj nacionalne ideje među Srbima videti u: Čolović, Ivan, *Smrt na Kosovu polju – istorija kosovskog mita*, Beograd: XX vek, 2017.

1106 O delovanju četničkog pokreta videti više u: Tomashevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Zagreb: SN Liber, 1979.

1107 Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945 II*, Beograd: Rad, 1983, 94.

1108 Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila – Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo/Zagreb: Buybook, 2018.

ZAKLJUČAK

Genocid u Srebrenici organizovan je i sproveden u julu 1995. godine. Žrtve su bili Bošnjaci srednjeg Podrinja, zbijeni u srebreničkoj enklavi, a izvršioci vojne i policijske strukture RS, po nalogu najvišeg rukovodstva ovog entiteta. Srebrenica je bila vrhunac ratnih zločina u BiH kojih je bilo tokom celog rata. I pored strahovitih zločina koji su već bili počinjeni, ipak je svojom organizovanošću i sveobuhvatnošću zaprepastila i BiH i svet. Skoro 8000 ljudi ubijeno je, većinom u devet dana, od 11. do 19. jula, na širokom području opština Srebrenica, Bratunac, Milići, Vlasenica, Šekovići i Zvornik, a neki čak i dalje. Ubijeni su gotovo svi zarobljeni muškarci za koje je procenjeno da su vojno sposobni, što je najčešće označavalo sve od 15 do 60 godina, mada su neke od žrtava bile ispod donje i iznad gornje starosne granice. Tek nekih 150 zarobljenika je preživelo, uglavnom kao incidentni slučajevi ili oni koji su zarobljeni kasnije, kada su oči međunarodne javnosti već bile uprte u ovo područje.

Sve što se dogodilo od 12. jula ujutru, uključujući odvajanje muškaraca i dečaka u Potočarima, progon ljudi koji su bežali u koloni, njihovo masovno ubijanje dejstvom artiljerijske i pešadijske vatre ili prostim ubijanjem zarobljenih na licu mesta, zatim sakupljanje onih koji su se predali iz te kolone, njihovo pojedinačno ubijanje na mestima zatočenja ili u njihovoj blizini, a potom organizovano odvođenje na unapred pripremljena mesta za masovna streljanja i zakopavanje leševa - sve to bio je jedan, jedinstven proces ciljanog uništenja bošnjačkog stanovništva srednjeg Podrinja. Naredba je bila da se likvidiraju svi vojno sposobni muškarci, otprilike od 15 do 60 godina starosti, a načini i mesta egzekucije birani su u skladu sa trenutnim okolnostima. Svi koji su ubijeni od 11. do 19. jula, od onih koji su stradali u gradu Srebrenici i u Potočarima na samom početku, preko pobijenih zaostalih pripadnika kolone pronađenih po šumama, sve do žrtava organizovanih masovnih streljanja, žrtve su istog zločina.

Odluka da se unište Bošnjaci u srednjem Podrinju doneta je bez sumnje u samom vrhu RS, kako vojnom, tako i civilnom. U operaciji su usklađeno delovali i VRS i policijske snage, koje nisu bile pod komandom vojnih, već civilnih vlasti, tj. ministra unutrašnjih poslova i samog Radovana Karadžića. Oficiri bezbednosti pozivali su se na Karadžića i Mladića kada su davali naređenja civilnim organima vlasti u Bratuncu i Zvorniku da angažuju ljude i mehanizaciju i učestvuju u pokopavanju žrtava. Karadžićev bliski saradnik i predsednik SDS-a Bratunac Miroslav

Deronjić bio je od samog početka upućen u plan ubijanja, mada se trudio da se to ne dogodi na njegovom području. Komandanti vojnih jedinica uključivani su u planove u trenucima kada je to bilo neophodno, s tim što je, prirodno, komanda Drinskog korpusa morala biti uključena od samog početka. Čini se da komandanti Bratunačke, Zvorničke, Miličke i drugih brigada nisu od početka bili uključeni u planiranje, ali su vrlo brzo uhvatili korak čim je operacija ubijanja počela, tako da su bili deo poduhvata gotovo od početka. Neki od njih upadljivo su se čuvali da ne budu uključeni u sam proces donošenja odluka, što ih je spaslo osude za genocid pred sudovima (nijedan komandant brigade nije osuđen za genocid), ali nijednog trenutka nisu učinili ništa kako bi zaustavili ubijanje. Štaviše, u odvajanju, prevozu, čuvanju, ubijanju i zakopavanju žrtava učestvovali su i vojnici redovnog sastava ovih brigada (doduše, streljanja su vršili uglavnom dobrovoljci), pored vojne policije i jedinica pod direktnom komandom GŠ VRS.

Zločin u Srebrenici nesumnjivo je najdokumentovaniji veliki zločin u istoriji. O njemu se danas zna gotovo sve. Hiljade dokaza, pisanih i materijalnih - naredjenja, planovi, vojne karte, presretnuti razgovori, svedočenja počinilaca, žrtava i svedoka, snimci iz vazduha, pronađene grobnice, identifikovana tela, materijalni dokazi pronađeni u grobnicama - sve to je stvorilo mogućnost da zločin rekonstruišemo do detalja. I pored toga, naponi da se zločin relativizuje ili čak u potpunosti negira još uvek su veoma prisutni u javnosti. Snagu im daje pre svega činjenica da ih podržavaju vlasti u Srbiji i RS, koje preko režimskih medija i zarobljenih institucija plasiraju različite narative u sklopu poricanja zločina. Saveznike su našli i u inostranstvu, bilo u redovima evropske ekstremne desnice, kojoj je islamofobija važan deo ideologije, bilo u redovima boraca protiv imperijalizma, koji zloupotrebljavaju Srebrenicu za sopstvene ratove protiv spoljne politike SAD-a i drugih zapadnih država.

Narativi poricanja oslanjaju se na veliki broj teorija zavere, koje sve zajedno teže da za ovaj zločin pronađu alternativno objašnjenje, da krivicu prebace na zapadne zemlje ili čak na samu vladu BiH. Nema nikakvih dokaza da je bilo koja odluka doneta u Sarajevu, kao uostalom i u bilo kojoj drugoj evropskoj prestonici u julu 1995, rezultat nekakve velike zavere ili ozbiljnog planiranja na duže staze. Štaviše, svi dokazi upućuju na to da su odluke bile posledica specifične situacije, haosa na terenu, nedovoljne informisanosti i loše procene različitih političkih i vojnih aktera. Nesposobnost i strah od posledica sopstvenih odluka mnogo su češći razlozi za pogrešne političke procene nego što im se u javnosti to priznaje. Ovo ne amnestira ni vladu u BiH, ni vlade ključnih država međunarodne zajednice od političke ili moralne odgovornosti, ali ovu odgovornost treba jasno definisati i ispo-

ručiti na adrese pomenutih aktera, bez kreiranja teorija zavere ili zloupotrebe u svrhe relativizacije krivice za zločin. Jedini krivac za zločin u Srebrenici je vojno i političko rukovodstvo RS, kao i rukovodstvo SRJ i Srbije u meri u kojoj je pružilo finansijsku i logističku pomoć VRS.

Pored krivične odgovornosti, postoji i politička odgovornost koja se može pripisati rukovodstvu Srbije i SRJ na čelu sa Slobodanom Miloševićem. I pored već objašnjene teškoće da se utvrdi Miloševićeva krivična odgovornost, postoje brojni dokazi da je njegova vlast od samog početka pomagala bosanskim Srbima da krenu u rat, osvoje više od polovine BiH i proglase sopstvenu državu na tom području. Cilj rata bez sumnje je bio stvaranje neke vrste zajednice entiteta pod srpskom kontrolom, na čijem čelu bi stajao Milošević. Vlast u Srbiji sve vreme rata finansirala je VRS, opremala je, pružala tehničku i logističku pomoć, a u više slučajeva jedinice VJ direktno su učestovale u ratu u BiH na strani bosanskih Srba. Među tim slučajevima nije operacija *Krivaja 95*, kao ni zločin koji je nakon nje usledio. Za razliku od vojnih snaga pod Miloševićevom kontrolom, jedinice za koje se smatra da su bile pod kontrolom DB-a Srbije, poput *Škorpiona*, učestvovala su u ubistvima zarobljenika iz Srebrenice u okolini Sarajeva. S druge strane, i u vreme izvršenja zločina u Srebrenici i neposredno nakon njega, Miloševićeva vlast podržavala je politički, diplomatski i medijski napore RS da se zločin sakrije, negira ili relativizuje. Zbog kompleksnosti svih ovih radnji koje su u knjizi detaljno opisane, odgovornost Miloševićevog režima mora se sagledavati znatno šire od individualne krivične odgovornosti, pogotovu odgovornost pred istorijom čije utvrđivanje traži istoričare, a ne pravnike.

Motivacija za zločin može se pronaći pre svega u planovima rukovodstva bosanskih Srba da se teritorija uz Drinu, kao važno strateško područje koje spaja Srbiju i srpske krajeve u BiH, zauvek etnički očisti. Takva vrsta trajnog etničkog inženjeringa najsigurnije se postiže uništenjem nepoželjnog stanovništva, čime se sprečava mogućnost da se nakon rata obnovi predratni etnički sastav tog područja. Narativi o večnoj mržnji na ovom prostoru, o „bosanskom karakazanu“, o osveti za Drugi svetski rat ili čak prethodne periode, o cikličnosti istorije koja se navodno ponavlja kao sudbina, smišljeni su konstrukti koji zločin opravdavaju. Nisu u pitanju uzroci zločina, već tek naknadna opravdanja za jasnu političku odluku o uništenju Bošnjaka u Podrinju. Kao i svaki drugi socijalni konstrukt, i ove priče imaju u sebi zrno istine, tj. zasnovane su na stvarno postojećim elementima, jer inače ne bi mogle ni opstati. Međutim, ti elementi namerno su istrgnuti iz istorijskog konteksta, pretvoreni u okamenjene mitove i akcijom vladajućih struktura i njima

potčinjenih medija svesno promovisani kao deo nove, nacionalističke politike sećanja. Mržnja koja je na ovaj način raspaljivana jeste doprinela zločinima, ali ne treba nikada smetnuti s uma da ona nije prirodna pojava niti istorijska neumitnost, već osećanje koje je proizvedeno i ljudima nametnuto kao najracionalnije u trenucima velikog straha i neizvesne budućnosti.

Zločin u Srebrenici izvršen je nad stanovništvom enklave koja je stavljena pod posebnu zaštitu UN i proglašena za zaštićenu zonu, institut kakav do tada nije postojao u međunarodnim odnosima. Zaštićene zone bile su izraz haotičnog pristupa međunarodne zajednice ratu u BiH. U pitanju je bio čudan kompromis između država koje su zastupale suprotne stavove po pitanju mera koje treba preduzeti, a u isto vreme pokušavale da u okviru novog međunarodnog poretka nakon kraja Hladnog rata reafirmišu moć UN-a da obezbedi mir u svetu. Od samog početka nije bilo jasno šta su zaštićene zone, a u skladu s tim, koje su obaveze međunarodne zajednice kada je u pitanju opstanak i zaštita tih novih tvorevina u okviru međunarodnih odnosa. Jedni su upozoravali da je mandat snaga UN-a da budu čuvari mira, što je u situaciji kada u BiH traje rat značilo da tu za UN i nema posla na terenu. Drugi su ovaj mandat širili tako da misija bude nametanje mira, tj. da se primeni vojna sila kako bi se strane u sukobu, pre svih srpska, privolele da prekinu neprijateljstva. Od toga koje stanovište je preovladavalo u kom trenutku zavisilo je i kako će trupe UN-a, a posebno one u enklavama poput Srebrenice, biti upotrebljene i da li imaju pravo jedino da brane sebe ili i celu zaštićenu zonu.

Naravno, svaka država je kompleksna, a ta kompleksnost pogotovo dolazi do izražaja u demokratskim sistemima koji podrazumevaju visok nivo pluralizma i javne debate. U novim, ratnim okolnostima u Evropi, prvi put nakon Drugog svetskog rata, odgovori različitih aktera u okviru samih država bili su vrlo različiti. Kroz usijanu debatu u svakoj značajnije uključenoj državi oko toga šta raditi u BiH prelamala se unutrašnja politika, ideološke razlike koje su koren vukle iz prošlih vremena, snaga raznih nedržavnih aktera, uključujući civilno društvo, akademsku zajednicu i medije, kao i borba za međunarodni položaj. Politike država menjale su se tokom godina rata, posebno u vreme promene vlasti, što se jasno vidi na primerima SAD, Francuske, Kanade ili Holandije, ali i pod pritiskom kombinovanih domaćih i međunarodnih okolnosti koje su se menjale kako je vreme odmicalo. Zato se ni odluke država, a samim tim i međunarodnih organizacija poput UN-a ili EU, ne mogu sagledavati crno-belo, kao prost iskaz simpatija ili antipatija prema pojedinim stranama u sukobu ili kao izraz nekakve dugo planirane međunarodne zavere. U stvari, pre je bila reč o vrlo kratkoročnim odlukama donetim pod prit-

skom, gde se jurilo za okolnostima više nego što su se one predupređivale mudrom, dugoročnom politikom.

Zločin u Srebrenici uzrokovao je vrhunac kritike liberalne javnosti prema spoljnoj politici najvažnijih demokratskih država sveta. Očekivanja koja su postavljena nakon pada Berlinskog zida i rušenja bipolarnog poretka našla su se na testu tokom jugoslovenskih ratova, a kulminirala su u julu 1995. Treba imati u vidu i da je BiH evropska država, što je imalo veliku ulogu u pažnji posvećenoj zločinima u ovoj zemlji u javnom mnjenju zapadnih država. Nakon Srebrenice, NATO je prvi put upotrebio vojnu silu, prvo protiv RS, a zatim 1999. i protiv SRJ. Preovlađujuće mišljenje među zapadnim zvaničnicima 1999. godine, da se Miloševićev režim može zaustaviti samo silom, bilo je, između ostalog, i posledica srebreničkog genocida. Nakon ovih intervencija, mnogo toga se promenilo u svetu, posebno nakon terorističkog napada na tlu SAD-a 11. septembra 2001. Svet je postao multipolarnan, a ratovi sve opasniji i sve bliži onom poslednjem, nuklearnom. Tako je Srebrenica ostala u isto vreme i vrhunac razočaranja novim svetom, ali i direktan povod za postizanje danas nezamislivog stepena jedinstva u međunarodnoj zajednici kada je u pitanju upotreba vojne sile u cilju zaštite stanovništva od ratnih zločina.

Breme odgovornosti za genocid u Srebrenici ne može i ne sme se raspodeljivati ravnopravno, jer nisu svi imali iste mogućnosti da neku odluku prihvate ili odbiju, niti su svi raspolagali istom društvenom moći i pozicijom. Odgovornost onih koji su zločin osmislili, organizovali i naredili svakako je najveća, ali postoji i jasna odgovornost mnogobrojnih aktera koji su na različite načine doprineli da se zločin izvrši, zatim da se prikrije i na kraju da se negira, iako ta odgovornost nije uvek krivična. Individualizacija odgovornosti pretpostavka je za utvrđivanje istorijske i svake druge istine. U isto vreme je pravi put ka ozdravljenju društva, koje mora da obuhvati pamćenje zločina iz prošlosti, ne zbog osвете i resentimana, već zbog izgradnje novog sistema vrednosti. Društvo koje nastoji da otkrije sve o zločinu, oda poštu žrtvama i kazni krivce ima šanse da obezbedi drugačiju budućnost za nove generacije. Onu u kojoj se Srebrenica nikada i nikome neće ponoviti.

IZVORI I LITERATURA

Objavljeni izvori

Balkan Battleground: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995, Vol. I-II, Washington D.C.: CIA, 2003.

Bosna i Hercegovina – Osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990-ih: pregled stanja, Sarajevo: ICMP, 2014.

Dosije: 10. diverzantski odred Glavnog štaba Vojske Republike Srpske, Beograd: FHP, 2011.

Dosije: Deportacija izbeglica iz Srebrenice, Beograd: FHP, 2017.

Dosije: Prisilna mobilizacija izbeglica, Beograd: FHP, 2019.

Dosije: Srpska dobrovoljačka garda, Beograd: FHP, 2023.

Dosije: Šljivovica i Mitrovo Polje, Beograd: FHP, 2016.

GS UN Report, *Fall of Srebrenica*, 15. novembar 1999.

Hronika ugašenih ognjišta – stradanje Srba u Podrinju 1992-1996, prir. Predrag Lozo, Banjaluka: Republički centar za istraživanje rata, 2016.

HRW, *Chemical Warfare in Bosnia? The Strange Experiences of the Srebrenica Survivors*, HRW Report, 10, 9 (November 1998).

HRW, *The Fall of Srebrenica and the Failure of UN Peacekeeping Bosnia and Herzegovina*, HRW Report, 7, 13 (October 1995).

International Decision-Making in the Age of Genocide: Srebrenica 1993-1995 – Rapporteur Report, The Hague June 29-July 1, 2015, United States Holocaust Memorial Museum, 2015.

Izveštaj Misije za utvrđivanje činjenica o Srebrenici francuskog parlamenta od 22. novembra 2001.

Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2023. godine, Beograd: FHP, 2024.

Izveštaj Vlade Republike Srpske, *Događaji u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995*, jun 2004.

Knjiga mrtvih Srba Srebrenice i Birča, Beograd: Institut za istraživanje srpskih stradanja u XX veku, 2005.

Konvencija o statusu izbeglica iz 1951. godine, *Službeni list FNRJ – Međunarodni ugovori*, 7/60.

Medecins Sans Frontieres, *MSF and Srebrenica 1993-2003*, June 2015.

Memorandum o suverenosti BiH, *Službeni list SR BiH* broj 32/1991, od 16. oktobra 1991. godine.

Nacionalni sastav stanovništva – rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mestima 1991, Sarajevo: DZS BiH, 1993.

Podujevo 1999 – van svake sumnje, Beograd: FHP, 2006.

Politički diskursi o domaćim suđenjima za ratne zločine u Srbiji, 2003-2013, Beograd: FHP, 2014.

Rezolucija Evropskog parlamenta o Srebrenici od 15. januara 2009.

Rezolucija GS UN 78/282 od 20. maja 2024.

Rezolucija GS UN 46/237 od 22. maja 1992.

Rezolucija GS UN 53/35, od 30. novembra 1998.

Rezolucija SB UN 743 od 21. februara 1992.

Rezolucija SB UN 758 od 8. juna 1992.

Rezolucija SB UN 819 od 16. aprila 1993.

Rezolucija SB UN 824 od 6. maja 1993.

Rezolucija SB UN 827 od 25. maja 1993.

Rezolucija SB UN 836 od 4. juna 1993.

Škorpioni – od zločina do pravde, Beograd: FHP, 2007.

Srebrenica – Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of a 'safe' area, The Hague: NIOD, 2002.

Srebrenica: od poricanja do priznanja, ur. Sonja Biserko, Beograd: HOPS, 2005.

Srebreničke žrtve i bosanska pravda – analiza slučaja teškog puta do pravde, Sarajevo: Udruženje Pravnika, 2021.

Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih – Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991 – 1995 I-IV*, Sarajevo: IDC/FHP, 2012.

Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10. Nuernberg October 1946 – April 1949. Vol I, Washington D.C.: The US Government Printing Office, 1949.

UN Security Council, „Report of the Secretary-General Pursuant to Resolution 844 (1993),” S/1994/555, May 9, 1994.

Usvajanje Deklaracije Narodne skupštine Republike Srbije o osudi zločina u Srebrenici: (stenografske beleške sa sednice), prir. Maja Stojanović, Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, 2010.

Wierchowski, Jan i Tabeau, Ewa, „Rat u Bosni i Hercegovini 1992.-1995.: Prebrojavanje žrtava čiji je rezultat manji od realnog putem procjene višestrukih sistema na osnovu popisa stanovništva”, Referat za konferenciju *International Research Workshop on The Global Costs of Conflict*, 1. februar 2010.

Zaključni izveštaj Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu od 1992. do 1995. godine, Banjaluka, 2020.

Zakon o izbeglicama, *Službeni glasnik RS*, 18/92.

Ženevska konvencija o postupanju sa ratnim zarobljenicima od 12. avgusta 1949. (III Ženevska konvencija).

Žrtve odbrambeno-otadžbinskog rata, Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2019.

Sudske odluke

Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, Prvostepena presuda od 2. avgusta 2001.

Arhiva MKTJ, *predmet Nikolić*, Prvostepena presuda od 2. decembra 2003.

Arhiva MKTJ, *predmet Obrenović*, Prvostepena presuda od 10. decembra 2003.

Arhiva MKTJ, *predmet Deronjić*, Prvostepena presuda od 30. marta 2004.

Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, Prvostepena presuda od 17. januara 2005.

Arhiva MKTJ, *predmet Orić*, Prvostepena presuda od 30. juna 2006.

Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, Prvostepena presuda od 10. juna 2010.

Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, Prvostepena presuda od 6. septembra 2011.

Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, Prvostepena presuda od 6. juna 2013.

Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, Prvostepena presuda od 24. marta 2016.

Arhiva MKTJ, *predmet Mladić*, Prvostepena presuda od 22. novembra 2017.

Arhiva MKTJ, *predmet Erdemović*, presuda Žalbenog veća od 7. oktobra 1997.

Arhiva MKTJ, *predmet Tadić*, presuda Žalbenog veća od 15. jula 1999.

Arhiva MKTJ, *predmet Krstić*, presuda Žalbenog veća od 19. aprila 2004.

Arhiva MKTJ, *predmet Nikolić*, presuda Žalbenog veća od 8. marta 2006.

Arhiva MKTJ, *predmet Blagojević i Jokić*, presuda Žalbenog veća od 9. maja 2007.

Arhiva MKTJ, *predmet Delić*, presuda Žalbenog veća od 29. juna 2010.

Arhiva MKTJ, *predmet Perišić*, presuda Žalbenog veća od 28. februara 2013.

- Arhiva MKTJ, *predmet Karadžić*, presuda Žalbenog veća od 11. jula 2013.
- Arhiva MKTJ, *predmet Popović i dr.*, presuda Žalbenog veća od 30. januara 2015.
- Arhiva MKTJ, *predmet Tolimir*, presuda Žalbenog veća od 8. aprila 2015.
- Arhiva MKTJ, *predmet Brđanin*, Odluka po interlokutornoj žalbi od 2. marta 2004.
- Arhiva MKTJ, *predmet Slobodan Milošević*, Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće presude od 16. juna 2004.
- Arhiva MRMKS, *predmet Mladić*, presuda Žalbenog veća Mehanizma od 8. juna 2021.
- Arhiva MRMKS, *predmet Stanišić i Simatović*, presuda Žalbenog veća Mehanizma od 31. maja 2023.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Mitrović*, Prvostepena presuda od 29. jula 2008.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Todorović*, Prvostepena presuda od 22. oktobra 2008.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Božić i dr.*, Prvostepena presuda od 6. novembra 2008.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Trbić*, Prvostepena presuda od 16. oktobra 2009.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Boškić*, Prvostepena presuda od 19. jula 2010.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Ćirković*, Prvostepena presuda od 28. septembra 2010.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Kušić*, Prvostepena presuda od 11. marta 2011.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Crnogorac*, Prvostepena presuda od 12. maja 2011.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Jević i dr.*, Prvostepena presuda od 25. maja 2012.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Stanišić i Milošević*, Prvostepena presuda od 31. marta 2017.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Arifović i dr.*, Prvostepena presuda od 14. aprila 2018.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Aćimović*, Prvostepena presuda od 22. februara 2021.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Garić*, Prvostepena presuda od 16. avgusta 2021.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Josipović i dr.*, Prvostepena presuda od 29. novembra 2021.

- Arhiva Suda BiH, *predmet Tešić*, Prvostepena presuda od 7. septembra 2022.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Blagojević*, presuda Apelacionog veća od 5. oktobra 2009.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Crnogorac*, Presuda Apelacionog veća od 13. maja 2011.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Pelemiš i Perić*, Presuda Apelacionog veća od 18. oktobra 2012.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Kos i dr.*, presuda Apelacionog veća od 13. februara 2013.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Kuvelja*, Presuda Apelacionog veća od 16. septembra 2013.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Pelemiš*, Presuda Apelacionog veća od 13. juna 2013.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Jakovljević i dr.*, presuda Apelacionog veća od 29. aprila 2014.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Mitrović*, presuda Apelacionog veća od 29. aprila 2014.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Trbić*, presuda Apelacionog veća od 19. januara 2015.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Vuković i dr.*, Presuda Apelacionog veća od 17. decembra 2015.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Bošković*, Presuda Apelacionog veća od 25. januara 2016.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Jević i dr.*, Presuda Apelacionog veća od 3. marta 2017.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Stanišić i Milošević*, presuda Apelacionog veća od 11. oktobra 2018.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Orić*, Presuda Apelacionog veća od 30. novembra 2018.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Aćimović*, presuda Apelacionog veća od 7. juna 2021.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Garić*, Presuda Apelacionog veća od 29. novembra 2021.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Josipović i dr.*, Presuda Apelacionog veća od 13. aprila 2022.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Mahmuljin*, Presuda Apelacionog veća od 28. aprila 2022.
- Arhiva Suda BiH, *predmet Tešić*, Presuda Apelacionog veća od 2. marta 2023.

Arhiva Suda BiH, *predmet Indić*, Presuda Apelacionog veća od 12. septembra 2023.

Okružni sud u Beogradu, *predmet Škorpioni*, Presuda Veća za ratne zločine od 10. aprila 2007.

Presuda Višeg suda u Beogradu od 13. januara 2023. godine kojom je potvrđen sporazum o priznanju krivice sa Miomirom Jasikovcem.

Presuda Međunarodnog suda pravde od 26. februara 2007. povodom tužbe BiH protiv Srbije za genocid.

Odluka ESLJP u slučaju *Stichting Mothers of Srebrenica and Others v. the Netherlands* iz juna 2013.

Memoari i publicistika

Alić, Fahrudin, *Iza zatvorenih vrata – Srebrenica 1992-1995*, Tuzla: Off-Set, 2015.

Antić, Čedomir i Kecmanović, Nenad, *Istorija Republika Srpske*, Beograd: Nedeljnik, 2016.

Artman, Florans, *Mir i kazna – Tajni ratovi međunarodne politike i pravde*, Beograd: Filip Višnjić, 2007.

Avdić Unkić, Amela i Avdić, Nedžad, *Ja, haški svedok*, Srebrenica: Izdanje autora, 2020.

Bektić, Emir, *Kad osvaneš sam*, Tešanj: Štamparija S, 2017.

Bilt, Karl, *Zadatak mir*, Beograd: B92, 1999.

Boro Kontić, razgovor sa Hasanom Nuhanovićem, *Sarajevske sveske*, 47-48 (2015).

Borojević, Danko i Ivić, Dragi, *Vojska Republike Srpske (12. maj 1992 - 31. decembar 1995)*, Beograd: Srpski ratni veterani opštine Čukarica, 2014.

Brkić, Courtney Angela, *The Stone Fields – Love and Death in the Balkans*, New York: FSG, 2004.

Del Ponte, Karla i Sudetić, Čak, *Gospođa tužiteljka: suočavanje sa najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti*, Beograd: Profil, 2008.

Feković–Kulović, Mihrija, *Živjeti i umirati za Srebrenicu*, Connectum, Sarajevo, 2009.

Fink, Matthias, *Srebrenica, hronologija jednog genocida ili šta se desilo sa Mirnesom Osmanovićem*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2020.

Fink, Sheri, *War Hospital: A True Story of Surgery and Survival*, New York: PublicAffairs, 2003.

Gutman, Roy, *A Witness to Genocide. The First Inside Account of the Horrors of "Ethnic Cleansing" in Bosnia*, Shaftesbury: Element, 1993.

Holbrooke, Richard, *Završiti rat*, Sarajevo: Šahinpašić, 1998.

Hunt, Swanee, *This Was Not Our War – Bosnian Women Reclaiming the Peace*, Durham/London: Duke University Press, 2004.

Husejinović, Bekir, *Dječak sa rukama starca: ispovijest o devetomjesečnom skrivanju u Srebrenici, nakon izvršenja genocida nad Bošnjacima u julu 1995*, Sarajevo: Pravda, 2019.

Ibišević, Besim, *Srebrenica (1987-1992)*, Amsterdam: izdanje autora, 1999.

Izetbegović, Alija, *Govori, pisma, intervjui '95*, Sarajevo: Šahinpašić, 1996.

Jović, Borislav, *Posljednji dani SFRJ*, Beograd: Politika, 1995.

Kadijević, Veljko, *Moje viđenje raspada*, Beograd: Politika, 1993.

Leydesdorff, Selma, *Surviving the Bosnian Genocide – The Women of Srebrenica Speak*, Bloomington: Indiana University Press, 2011.

Masakr u Srebrenici – dokazi, kontekst, politika, prir. Edvard Herman, Beograd: Fond „Istorijski projekat Srebrenica”, 2011.

Mašić, Nijaz, *Istina o Bratuncu: agresija, genocid, oslobodilačka borba (1992-1995)*, Tuzla: opština Bratunac, 1996.

Miljanović, Boro, *Krvavi Božić*, Beograd: Magenta, 2000, drugo, dopunjeno izdanje.

Mustafić, Ibran, *Planirani kaos 1990-1996*, Sarajevo: Majke Srebrenice i Podrinja, 2008.

Nuhanović, Hasan, *Zbijeg – Put u Srebrenicu*, Sarajevo: Centar za napredne studije, 2015.

Omeragić, Sead, *Satanski sinovi*, Sarajevo: Ljiljan, 1994.

Osmanović, Azir, *Od Srebrenice do svjetla na kraju tunela – sjećanja*, Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020.

Orić, Naser, *Srebrenica svjedoči i optužuje: Genocid nad Bošnjacima u Istočnoj Bosni (srednje Podrinje) april 1992 – septembar 1994*, Srebrenica: Općina, 1995.

Pašalić, Suad, *Zloglasna kamenička bukva: ratni dnevnik*, Srebrenica: izdanje autora, 2020.

Pavić, Aleksandar, *Zabranjena istina o Srebrenici – priručnik zasnovan isključivo na stranim izvorima*, Čačak: Legenda, 2010.

Pavlović, Dušan, *Bitka za Srebrenicu – rat za civilizaciju*, Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, 2019.

Power, Samantha, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, New York: Basic Books, 2002.

Rohde, David S., *Endgame: the betrayal and fall of Srebrenica, Europe's worst massacre since World War II*, Boulder: Westview press, 1998.

Rondić, Adnan, *Živjeti Srebrenicu*, Sarajevo: HBS, 2015.

Samrtno srebreničko ljeto '95, Tuzla: UG Žene Srebrenice, 1998.

Suljagić, Emir, *Razglednica iz groba*, Sarajevo: Civitas, 2005.

Vulliamy, Ed, *Seasons in Hell: Slaughter and Betrayal in Bosnia*, London: Simon & Schuster, 1994.

Filmovi, književnost i izložbe

A Cry from the Grave, directed by Leslie Woodhead, BBC, 1999.

A Town Betrayed, directed by Ola Flyum and David Hebditch, Oslo, 2009.

Đikić, Ivica, *Beara – dokumentarni roman o srebreničkom genocidu*, Zagreb: Bodoni, 2024.

Drakulić, Slavenka, *Oni ne bi ni mrava zgazili*, Beograd: Samizdat B92, 2004.

Izjava 710399, autor Refik Hodžić, XY Films, 2006.

Izložba „Sedma republika na sudu: lični dosjei oficira JNA kao dokazni materijal u bazama Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju“, autor Edin Omerčić.

Izvan razumne sumnje, SENSE, 2005.

Samarah, Tarik, *Srebrenica*, Sarajevo/Zagreb: Synopsis, 2005.

Sudetić, Čak, *Krv i osveta – priča jedne porodice o ratu u Bosni*, Beograd: Samizdat B92, 2003.

Šehić, Faruk, *Šetnja Srebrenicom*, 2013.

Tešanović, Jasmina, *Škorpioni – dizajn zločina*, Beograd: VBZ, 2009.

Trijumf zla, SENSE, 2001.

Quo vadis, Aida? (2020), r. Jasmila Žbanić.

Women who refuse to die, author Mohamed Kenawi, Al Jazeera, 2012.

Zločin bez kazne – stradanje Srba u srednjem Podrinju, autorka Slađana Zarić, RTS, 2016.

Monografije

- Abrams, Lynn, *Oral History Theory*, Milton Park: Routledge, 2010.
- Andelić, Neven, *Bosnia-Herzegovina – The End of the Legacy*, London/Portland: Frank Cass, 2003.
- Armatta, Judith, *Twilight of Impunity – The War Crimes Trial of Slobodan Milosevic*, Durham/London: Duke University Press, 2010.
- Arnautović, Suad, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90 – analiza izbornog procesa*, Sarajevo: Promocult, 1996.
- Axboe Nielsen, Christian, *Nismo mogli vjerovati... Raspad Jugoslavije 1991-1999*, Zagreb: Srednja Europa, 2021.
- Bass, Gary Jonathan, *Stay the Hand of Vengeance – the Politics of War Crimes Tribunals*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila – Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo/Zagreb: Buybook, 2018.
- Bougarel, Xavier, *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina – Surviving Empires*, London/New York: Bloomsbury, 2018.
- Burg, Steven L. and Shoup Paul, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, Armonk/London: M.E. Sharpe, 1999.
- Byford, Jovan, *Teorija zavere – Srbija protiv „novog svetskog poretka“*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2006.
- Caspersen, Nina Fallentin, *Intra-ethnic competition and inter-ethnic conflict: Serb elites in Croatia and Bosnia, 1991-1995*, Ann Arbor: ProQuest, 2014.
- Chollet, Derek, *The Road to Dayton – US Diplomacy and Bosnia Peace Process, May-December 1995*, Washington D.C.: US Department of State, 1997.
- Čolović, Ivan, *Smrt na Kosovu polju – istorija kosovskog mita*, Beograd: XX vek, 2017.

Deliberate Force A Case Study in Effective Air Campaigning - Final Report of the Air University Balkans Air Campaign Study, ed. Robert C. Owen, Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2000.

DiMaggio, Anthony, R., *Fake News in America: Contested Meanings in the Post-Truth Era*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023.

Donia, Robert J., *Radovan Karadžić: Architect of the Bosnian Genocide*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Filipović, Vladimir, *Ispod plavih šljemova – motivi država za sudjelovanjem u misiji UNPROFOR 1992-1995*, Sarajevo/Zagreb: University Press/Plejada, 2015.

Fukujama, Frensis, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica: CID, 1998.

Gammer, Nicholas, *From Peacekeeping to Peacemaking – Canada's Response to the Yugoslav Crises*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 2001.

Glaudić, Josip, *The Hour of Europe – Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, New Haven/London: Yale University Press, 2011.

Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1996.

Halilovich, Hariz, *Places of Pain – Forced Displacement, Popular Memory, and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*, New York/Oxford: Berghahn Books, 2013.

Hantington, Samjuel P., *Treći talas – demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*, Podgorica: CID, 2004.

Herman, Edward S. and Peterson, David, *The Politics of Genocide*, New York: Monthly Review Press, 2010.

Hilberg, Raul, *Zločinci, žrtve, posmatrači – jevrejska katastrofa 1933-1945*, Beograd: Samizdat B92, 2001.

Hodge, Carole, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Zagreb: Detecta, 2007.

Honig, Jan Vilem i Bot, Norbert, *Srebrenica – svedočanstvo o jednom ratnom zločinu*, Beograd: Radio B92, 1997.

Hutchings, Robert L., *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*, Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 1997.

Jaspers, Karl, *Pitanje krivice*, Beograd: Samizdat B92, 1999.

Kaldor, Mary, *New and Old Wars: Organised Violence in A Global Era*, Cambridge: Polity Press, 2012.

Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, Beograd: XX vek, 2014.

Kaseze, Antonio, *Međunarodno krivično pravo*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005.

Kovačević-Kojić, Desanka, *Srednjovekovna Srebrenica, XIV-XV vijek*, Beograd: SANU, 2010.

Landau, Ronnie, *Studying the Holocaust Issues, Readings and Documents*, London/New York: Routledge, 1998.

Mandić, Sofija, *U krugu negacije: Godine parlamentarnog (ne)suočavanja s lošom prošlošću – slučaj Srbija*, Beograd: Fabrika knjiga, 2023.

Mladenović, Ivica, *Sva naša (ne)razumevanja – francuski intelektualci i ratovi za jugoslovensko nasleđe (1991-1999)*, Beograd: Službeni glasnik, 2023.

Nollkaemper, Andre, „Dual Attribution: Liability of the Netherlands for Conduct of Dutchbat in Srebrenica” *Amsterdam Law School Research Paper No. 2011-29*.

Nuhanović, Hasan, *Pod zastavom UN-a (međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, Sarajevo: BKZ Preporod, 2005.

Omerčić, Edin, *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova 1991-1996*, Sarajevo: UMHIS, 2022.

Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945 I-II*, Beograd: Rad, 1983.

Petrila, Ann i Hasanović, Hasan, *Voices from Srebrenica; Survivor Narratives of the Bosnian Genocide*, Jefferson: McFarland & Company, 2020.

Petrović, Dragan, *Politika Francuske Republike u jugoslovenskoj krizi 1990-2001*, Beograd: IMPP, 2023.

Petrović, Vladimir, *The Emergence of Historical Forensic Expertise: Clio Takes the Stand*, New York/London: Routledge, 2017.

Popović, Dragan, *Rat sećanja u Srbiji 1980-1990. Uspon nacionalizma i otpor*, Beograd: XX vek, 2024.

Poslednja šansa Jugoslavije, prir. Sonja Biserko i Seška Stanojlović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Boulder: Westview Press, 1996.

Robinson, Piers, *CNN Effect – The Myth of News, Foreign Policy and Intervention*, London/New York: Routledge, 2002.

Silber, Lora i Litl, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Beograd: Radio B92, 1996.

Simms, Brendan, *Najsramniji trenutak. Britanija i uništavanje Bosne*, Sarajevo/Beograd: Buybook/Helsinški odbor za ljudska prava, 2003.

Stefanović Karadžić, Vuk, *Istorijski spisi II*, Beograd: Prosveta, 1969.

Tomashevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb: SN Liber, 1979.

Tompson, Pol, *Glas prošlosti – usmena istorija*, Beograd: Clio, 2012.

Vukušić, Iva, *Srpske paravojske i raspad Jugoslavije – državne veze i obrasci nasilja*, Zagreb: Ljevak, 2024.

Wagner, Sarah E., *To Know Where He Lies - DNA Technology and the Search for Srebrenica's Missing*, Berkeley: University of California Press, 2008.

Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, Sarajevo: University Press, 2018.

Članci i poglavlja u zbornicima

Atlagić, Marko i Martinović, Aleksandar, „Masakr u Srebrenici 1995. godine je najveći trijumf propagande“, *Baština*, 55 (2021), 147-162.

Bandžović, Sead, „Međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine 1992“, *Almanah*, 91-92 (2023), 185-207.

Bergholz, Max, „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine“, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, prir. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju 2006, 75-100.

Bilandžić, Vladimir, „Angažovanje Evropske unije i NATO u rešavanju jugoslovenske krize“, u: *Međunarodno pravo i jugoslovenska kriza*, ur. Milan Šahović, Beograd: IMPP, 1995, 165-207.

Brana, Pierre, „Reassessing the French parliamentary fact-finding mission on Srebrenica (2001)“, in: *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, eds. Isabelle Delpla et al., New York/Oxford: Berghahn, 2012, 125-141.

Bryson, Anna, „Victims, Violence, and Voice: Transitional Justice, Oral History, and Dealing with the Past“, *Hastings International & Comparative Law Review*, 39, 2 (2016) 299-353.

Cyr, Rachel E., „The ‘Forensic Landscapes’ of Srebrenica“, *Kultura*, 5 (2014), 81-92.

Delpla, Isabelle, „Facts, Responsibility, Intelligibility – Comparing the Srebrenica Investigations and Reports“, in: *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, eds. Isabelle Delpla et al., New York/Oxford: Berghahn, 2012, 285-341.

Dragović-Soso, Jasna, „Apologising for Srebrenica: the declaration of the Serbian parliament, the European Union and the politics of compromise“, *East European Politics*, 28, 2 (2012), 163-179.

Duijzings, Ger, „Commemorating Srebrenica: Histories of violence and the politics of memory in Eastern Bosnia“, in: *The New Bosnian Mosaic – Identities, Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, eds. Xavier Bougarel et al., Aldershot: Ashplant, 2007, 141-166.

Duijzings, Ger, „The Road to Hell Is Paved with Good Intentions: The Srebrenica Report of the Netherlands Institute for War Documentation (NIOD)“, *South-East Europe Newsletter*, 54 (2003), 1-7.

Ginzburg, Carlo, „Checking the Evidence: The Judge and the Historian“, *Critical Inquiry*, 18, 1 (1991), 79–92.

Govedarica, Nataša, „Zemlja nesigurne prošlosti“, u: Karačić, Darko i dr., *Revizija prošlosti – politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Sarajevo: ACIPS/FES, 2012, 163-234.

Hay, Alastair, „Surviving the impossible: The long March from Srebrenica. An investigation of the possible use of chemical warfare agents“, *Medicine, Conflict and Survival*, 14, 2 (1998), 120–155.

Headly, Jim, „Sarajevo, February 1994: the first Russia-NATO crisis of the post-Cold War era“, *Review of International Studies*, 29 (2003), 209–227.

Hughes, Thomas Alexander, „Deliberate Force: Ambivalent Success“, in: *Air Power in the Age of Primacy Air Warfare since the Cold War*, eds. Phil Haun et al., Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 54-75.

Jugo, Admir i Škulj, Senem, „Ghosts of the past: The competing agendas of forensic work in identifying the missing across Bosnia and Herzegovina“, *Human Remains and Violence: An Interdisciplinary Journal*, 1, 1 (2015), 39-56.

Kamberović, Husnija, „The Discourse about Kosovo in Bosnia-Herzegovina“, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 245-265.

Karović-Babić, Merisa, „Formiranje snaga za brze reakcije (RRF) – od pariskih konsultacija do napada na Srebrenicu“, *Historijska traganja*, 19 (2020), 373-407.

Karović-Babić, Merisa, „Historiografija i historijski izvori o genocidu u Srebrenici“, u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine II (2001-2017)*, ur. Dževad Juzbašić i Zijad Šehić, Sarajevo: ANUBiH, 2020, 21-68.

Klemenčić, Matjaž, „Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane, 1989-1997“, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, prir. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, Sarajevo: Buybook, 2010, 152-196.

Kuljić, Todor, „Delatni potencijal autobiografije“, *Kritika*, 3, 1 (2022), 53-63.

Lučić, Ivica, „Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja”, ČSP, 1 (2008), 107-140.

Malešević, Siniša and Ó Dochartaigh, Niall, „Why combatants fight: the Irish Republican Army and the Bosnian Serb Army compared”, *Theory and Society*, 47, 3 (2018), 293-326.

Manojlović Pintar, Olga, „Upotreba istorije, poricanje zločina i koncept nekažnjivosti u Republici Srpskoj (1992-2022)”, *Tokovi istorije*, 1 (2024), 308-313.

Mastalić-Košuta, Zilha, „Genocid nad djecom u Srebrenici – sigurnoj zoni UN-a jula 1995”, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini – posljedice presude Međunarodnog suda pravde, knjiga druga*, ur. Muharem Kreso, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011, 1033-1060.

Petrović, Vladimir, „Odnosi unutar srpske političke elite i krah Vens-Ovenovog mirovnog plana za BiH”, *Istorija 20. veka*, 1 (2012), 9-26.

Petrović, Vladimir, „5 Challenges of Historical Expert Witnessing in the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and Elsewhere”, in: *Professional Historians in Public - Old and New Roles Revisited*, eds. Berber Bevernage and Lutz Raphael, Berlin/Boston: De Gruyter, 117-140.

Pešić, Vesna, „Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis”, *Peaceworks*, 8 (April 1996), 1-43.

Popović, Dragan, „Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine”, u: *Ogledi o ratovima devedesetih – zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma i Ivan Jovanović, Beograd: UNDP, 2022, 72-95.

Popović, Dragan, „Pregled izvora o jugoslovenskim ratovima 1990-ih”, u: *Izvori i akteri – nova proučavanja jugoslovenskih ratova 1990-ih*, ur. Dragan Popović, Beograd: Građanske inicijative, 2025, 11-40.

Ryngaert, Cedric, „Attributing Conduct in the Law of State Responsibility: Lessons from Dutch Courts Applying the Control Standard in the Context of International Military Operations”, 36, 2 (2021), *Utrecht Journal of International and European Law*, 170-180.

Ryngaert, Cedric and Istrefi, Kushtrim, „Introduction: Special Issue ‘The Legacy of the Mothers of Srebrenica Case’”, *Utrecht Journal of International and European Law*, 36, 2 (2021), 114-117.

Šadinlija, Mesud, „Neki aspekti djelovanja vojske Jugoslavije u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području srednjeg Podrinja početkom 1993. godine“, *Historijski pogledi*, 4, 5 (2021), 217-234.

Selimović, Elvir, „Život u Srebrenici u periodu 1992-1995. godine“, *Baština*, 6 (2013), 62-70.

Slavková, Markéta, „Starving Srebrenica and the Recipes for Survival in the Bosnian War (1992–1995)“, *Český lid*, 3 (2019), 297-316.

Stjepanović, Nemanja, „Kulturologorski vodič“, u: Viktor Ivančić i dr., *Iza sedam logora – od zločina kulture do kulture zločina*, Beograd/Zagreb: Forum ZFD, 2018, 113-149.

Stojanović, Maja, „Međunarodne humanitarne intervencije u Bosni i Hercegovini i na Kosovu“, u: *Izvori i akteri – nova proučavanja jugoslovenskih ratova 1990-ih*, ur. Dragan Popović, Beograd: Građanske inicijative, 2025, 208-231.

Van de Bildt, Joyce, „Srebrenica: A Dutch National Trauma“, *Journal of Peace, Conflict & Development*, 21 (2015), 115-145.

Vukušić, Iva, „Archives of Mass Violence: Understanding and Using ICTY Trial Records“, *Comparative Southeast European Studies*, 70, 4 (2022), 585-607.

Wagner, Sarah, „Srebrenica's Missing and Korean War Casualties Compared“, in: *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*, eds. Francisko Ferrándiz and Antonius C. G. M. Robben, Philadelphia, 2015, 119-160.

Xavier, Bougarel, „Reopening the Wounds? The Parliament of Bosnia-Herzegovina and the Question of Bosniak Responsibility“, in: *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, eds. Isabelle Delpla et al., New York/Oxford: Berghahn, 2012, 104-130.

Yazedjian, Laura and Kešetović, Rifat, „The Application of Traditional Anthropological Methods in a DNA-led Identification Process“, in *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains*, eds. B. J. Adams and John E. Byrd, Totowa: Humana Press, 2008, 271-284.

Internet izvori

Objedinjena sudska dokumentacija Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove, MKTJ i Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu, <https://ucr.irmct.org/>.

Međunarodna komisija za nestale osobe, <https://icmp.int/sr/osnovni-podaci-o-icmp-u/istorija/>.

Institut za nestale osobe BiH, http://www.ino.ba/Default.aspx?langTag=bs-BA&template_id=210&pageIndex=1.

Memorijalni centar Srebrenica, <https://srebrenicamemorial.org/bs>.

Remembering Srebrenica i *Al Jazeera Balkan, Srebrenica – web muzej genocida*, <https://www.srebrenica360.com/#/>.

Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove, *Srebrenica – hronologija jednog genocida*, <https://www.irmct.org/specials/srebrenica/timeline/bhs/story>.

CTP, arhiva, <https://arhiva.sensecentar.org/>.

SENSE, *Srebrenica – genocid u osam činova*, <https://srebrenica.sensecentar.org/bs/>.

REKOM, *Glas žrtava*, <https://www.glaszrtava.org/srebrenica/>.

BIRN BiH, Baza sudski utvrđenih činjenica o ratu u BiH – Srebrenica 1995, <https://ratnizlocin.detektor.ba/presude/srebrenica-1995/>.

Balkan Insight, *Bitter Land – mapiranje masovnih grobnica u bivšoj Jugoslaviji*, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/?lang=bs>.

Inicijativa mladih za ljudska prava BiH, *Srebrenica – mapiranje genocida*, <https://www.srebrenica-mappinggenocide.com/bh-m/>.

Galerija 11/07/95, <https://galerija110795.ba/bs/o-galeriji-110795/>.

MRMKS, *Srebrenica 25*, <https://www.irmct.org/specials/srebrenica25/>.

Memorijalni centar Srebrenica i BIRN BiH, <https://zivotiizapoljasmrti.detektor.ba/about>.

Remembering Srebrenica, <https://srebrenica.org.uk/category/survivor-stories>.

Muzej ratnog djetinjstva i Memorijalni centar Srebrenica, *Djeca i genocid u Srebrenici*, <https://warchildhood.org/ba/djeca-i-genocid-u-srebrenici/>.

Radio Slobodna Evropa, <https://www.slobodnaevropa.org/a/srebrenica-svaka-fotografija-je-neispricana-prica/27114650.html#>.

The Nuhanović Foundation, *Nuhanović & Mustafić vs. The State of the Netherlands*, <https://nuhanovicfoundation.org/case/nuhanovic-mustafic-vs-the-state-of-the-netherlands/>.

US Memorijalni muzej Holokausta u Vašingtonu: <https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/about/oral-history>.

Dejan Anastasijević, *Kratka istorija paravojnih jedinica u jugoslovenskim ratovima 1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube*, https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html.

Jovana Kolarić, „Genocid pod pseudonimom“, *Nomad*, 27. april 2023, <https://nomad.ba/kolaric-genocid-pod-pseudonimom>.

Tatjana Papić, „The Story of a General Assembly Resolution, the Weaponizing of Genocide, and the Bizarre“, *EJIL: Talk!*, 5. jun 2024, <https://www.ejiltalk.org/the-story-of-a-general-assembly-resolution-the-weaponizing-of-genocide-and-the-bizarre/>.

SPISAK SKRAĆENICA

BiH – Bosna i Hercegovina

BIRN – Balkanska istraživačka novinarska mreža

CIA – Centralna obaveštajna agencija SAD

CIPS - *Citizens Identification Protection System*

CJB – Centar javne bezbednosti

CTP – Centar za tranzicijsku pravdu

DB – Državna bezbednost Republike Srbije

DOS – Demokratska opozicija Srbije

DSS – Demokratska stranka Srbije

ESLJP – Evropski sud za ljudska prava

EU – Evropska unija

EZ – Evropska zajednica

FHP – Fond za humanitarno pravo

GS UN – Generalna skupština Ujedinjenih nacija

GŠ VRS – Glavni štab Vojske Republike Srpske

HDZ – Hrvatska demokratska zajednica

HRW – Human Rights Watch

HVO – Hrvatsko vijeće odbrane

ICMP – Međunarodna komisija za nestale osobe

IDC – istraživačko-dokumentacioni centar

JNA – Jugoslovenska narodna armija

JSO – Jedinica za specijalne operacije

KEBS – Konferencija za evropsku bezbednost i saradnju

KOS – Kontraobaveštajna služba

MKCK – Međunarodni komitet Crvenog krsta

MKTJ – Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju

MRMKS – Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove

MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova

NATO – North Atlantic Treaty Organization

NIOD - Institut za dokumentovanje rata, Holokausta i genocida/ *Institute for War, Holocaust and Genocide Studies*

NVO – Nevladina organizacija

OEBS – Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju

PIJP – Posebne jedinice policije

REKOM – Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji bivše SFR Jugoslavije od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine

RRF - Snage za brzi odgovor/ *Rapid Reaction Force*

RS – Republika Srpska

RSE – Radio Slobodna Evropa

RSK – Republika Srpska Krajina

RT – *Russia Today*

RTS – Radio-televizija Srbije

SAD – Sjedinjene američke države

SB UN – Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija

SDA – Stranka demokratske akcije

SDS – Srpska demokratska stranka

SFOR – Stabilizacione snage u Bosni i Hercegovini

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

SIPA – Državna agencija za istragu i zaštitu

SJB – Stanica javne bezbednosti

SNS – Srpska napredna stranka

SNSD – Savez nezavisnih socijaldemokrata

SO – Skupština opštine

SPC – Srpska pravoslavna crkva

SPO – Srpski pokret obnove

SR – Socijalistička republika

SRJ – Savezna Republika Jugoslavija

SRS – Srpska radikalna stranka

SVK – Srpska vojska Krajine

TG – Taktička grupa

TO – Teritorijalna odbrana

UN – Ujedinjene nacije

UNHCR – Agencija UN za izbeglice

UNPROFOR – Zaštitne snage Ujedinjenih nacija

UZIP – Udruženi zločinački poduhvat

VJ – Vojska Jugoslavije

VRS – Vojska Republike Srpske

VSO – Vrhovni savet odbrane

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.322.5(=1:497.6)(497.6)"1995"
343.131.8:341.645.5(497.6)"1995"

ПОПОВИЋ, Драган М., 1980-
Gubljenje ljudskosti : Srebrenica kao istorijska činjenica / Dragan
Popović. - Beograd : Forum Ziviler Friedensdienst - Pro Peace ; Sarajevo :
Udruženje za modernu historiju - Udruga za modernu povijest - UMHIS, 2025
(Beograd : Standard 2). - 270 str. ; 23 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija:
str. 247-267.

ISBN 978-86-82680-03-1
ISBN 978-86-82680-01-7 (ZFD)

а) Ратни злочини -- Сребреница -- 1995 б) Жртве рата -- Бошњаци --
Сребреница -- 1995

COBISS.SR-ID 169112073

